

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ/ΕΙΕ

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΕΣΣΗΝΗ ΚΑΙ ΟΛΥΜΠΙΑ

Αστικός και αγροτικός χώρος
στη Δυτική Πελοπόννησο

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΑΘΗΝΑ 29-30 ΜΑΪΟΥ 1998

Επιστημονική επιμέλεια
Πέτρος Γ. Θέμελης - Βούλα Κόντη

ΑΘΗΝΑ 2002

**ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΜΕΣΣΗΝΗ ΚΑΙ ΟΛΥΜΠΙΑ**

SOCIETY OF MESSENIAN ARCHAEOLOGICAL STUDIES
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH / NHRF

EARLY CHRISTIAN
MESSENE AND OLYMPIA

Urban and Agrarian Area
in the Western Peloponnese

ACTS OF THE INTERNATIONAL SYMPOSIUM
ATHENS, 29-30 MAY 1998

Editors
Petros G. Themelis - Voula Konti

ATHENS 2002

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ/ΕΙΕ

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΕΣΣΗΝΗ ΚΑΙ ΟΛΥΜΠΙΑ

Αστικός και αγροτικός χώρος
στη Δυτική Πελοπόννησο

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΑΘΗΝΑ 29-30 ΜΑΪΟΥ 1998

Επιστημονική επιμέλεια
Πέτρος Γ. Θέμελης - Βούλα Κόντη

ΑΘΗΝΑ 2002

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

† Νίκος Οικονομίδης
Πέτρος Γ. Θέμελης
Ηλίας Αναγνωστάκης
Βούλα Κόντη
Άννα Λαμπροπούλου
Βάσω Πέννα

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ελένη Μπεχράκη
Ράνια Οικονόμου

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

Νέλλη Ιωάννου

© 2002, ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ/ΕΙΕ

ISBN: 960-87389-0-3

Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11
Το πρόγραμμα του Συμποσίου	13
Βραχυγραφίες	14
† ΝΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Παρουσίαση του Προγράμματος Ιστορικής Γεωγραφίας του ΙΒΕ	17
ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη	20
ULRICH SINN Έκθεση των ερευνών στην Ολυμπία της ύστερης αρχαιότητας	59
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΙΒΕ/ΕΙΕ Χώρος και ενότητα της Δυτικής Πελοποννήσου	65
ΒΟΥΛΑ Ν. ΜΠΑΡΔΑΝΗ Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης	82
ΚΛΕΑΝΘΗΣ ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Η νομισματική κυκλοφορία στην υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη. Τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση;	99
ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Βυζαντινές πόρτες. Η περίπτωση της Μεσσήνης και της Ελεύθερας	125
ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ Παράκτιοι οικισμοί της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας. Η σιωπή των πηγών και η αποσπασματική μαρτυρία της αρχαιολογίας	137
ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ Η πρώτη οικοδομική φάση του κάστρου της Πάτρας	161
ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα. Η μυθολογία της εγκατάλειψης	174
ULRICH SINN Ειδωλολάτρες προσκυνητές, αθλητές και Χριστιανοί. Η εξέλιξη της Ολυμπίας στην ύστερη αρχαιότητα	189
† THOMAS VÖLLING Early Byzantine Agricultural Implements from Olympia (5th/6th Centuries AD)	195
CHRISTA SCHAUER Εργαστήριο κεραμικής του 5ου μ.Χ. αιώνα στην Ολυμπία	208

ΑΡΙΣΤΕΑ ΚΑΒΒΑΔΙΑ-ΣΠΟΝΔΥΛΗ Πρωτοβυζαντινή Πυλία	219
ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ Νομισματική κυκλοφορία στην Ηλεία κατά τη βυζαντινή περίοδο. Μια πρώτη προσέγγιση	229
ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ Το χριστιανικό νεκροταφείο στην Αγία Τριάδα Ηλείας. Συμβολή στη μελέτη της χειροποίητης κεραμικής	238
ANNA I. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ Πρωτοβυζαντινή θέση στη Μανολάδα Ηλείας	271

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πρώτη επαφή του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με το Πρόγραμμα των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Αρχαία Μεσσήνη, το οποίο έχω την τιμή να διευθύνω από το 1986, πραγματοποιήθηκε το 1995, όταν ο αείμνηστος Διευθυντής του Ινστιτούτου, καθηγητής Νίκος Οικονομίδης, με κάλεσε να παρουσιάσω στους συνεργάτες του Κέντρου του τα νέα πρωτοβυζαντινά και βυζαντινά ευρήματα, που έρχονται σταδιακά στο φως με την πρόοδο των ανασκαφικών ερευνών. Ο Οικονομίδης έδειξε ζωηρό ενδιαφέρον για τις έρευνες στη Μεσσήνη και ενθάρρυνε όχι μόνο συζητήσεις και ανταλλαγές απόψεων μεταξύ των βυζαντινολόγων του ΙΒΕ και κλασικών αρχαιολόγων της Μεσσήνης, συμπεριλαμβανομένου και του υπογράφοντος, αλλά και συνεργασίες. Ένας πρώτος καρπός συνεργασίας, που είδε ήδη το φως της δημοσιότητας, είναι η μελέτη των Ηλίας Αναγνωστάκη και Ναταλίας Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αι.) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο», Σύμμεικτα 11 (1997), 229-322. Επίσης το άρθρο του Ηλίας Αναγνωστάκη, «Χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία», Βυζαντικά 17 (1997), 285-330, φαίνεται να εμπνέεται και από τα πρόσφατα πρωτοβυζαντινά ευρήματα της Μεσσήνης. Ο επίτιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, που σοβαροί λόγοι υγείας του στέρησαν τη χαρά να πάρει μέρος στο Συμπόσιο του 1998, αγκάλιασε με ενθουσιασμό την όλη προσπάθεια και προγραμματίισε αμέσως την έκδοση μονογραφίας και μάλιστα σε αγγλική γλώσσα, σχετικής με θέματα της πρωτοβυζαντινής Δυτικής Πελοποννήσου, όπου μεταξύ άλλων θα εξεταζόταν εκ νέου υπό το φως νέων στοιχείων και το πρόβλημα της λεγόμενης «σλαβικής καθόδου», με το οποίο είχε ο ίδιος ασχοληθεί στο παρελθόν. Έως τις παραμονές της αιφνίδιας ασθένειάς του μου μιλούσε με πάθος, μπορώ να πω, για την έκδοση αυτή, στην οποία τα ευρήματα από το σλαβικό νεκροταφείο της Αρχαίας Ολυμπίας, όπου έτυχε να εργαστώ ως νέος αρχαιολόγος, θα καταλάμβαναν σημαντική θέση. Ο θάνατός του μας λύπησε βαθύτατα και μας στέρησε από έναν ένθερμο υποστηρικτή και αγαπητό φίλο.

Η πρωτοβουλία για την οργάνωση συμποσίου με θέμα «Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο» ανήκε επίσης στον Νίκο Οικονομίδη και τους συνεργάτες του στο ΙΒΕ. Η Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών (ΕΜΑΣ), στην οποία έχω την τιμή να προεδρεύω, δέχθηκε πρόθυμα να συμβάλει ως συνδιοργανώτρια και να προσφέρει ως χώρο διεξαγωγής του την αίθουσα στο ισόγειο του Κέντρου Μελετών Αρχαίας Μεσσήνης στην οδό Ψαρομηλίγκου 33 στον Κεραμεικό. Ο Νίκος Οικονομίδης ήταν ομολογουμένως η ψυχή του συμποσίου. Η παρουσία του και μόνο αποτελούσε εγγύηση για την επιτυχία της εκδήλωσης. Παρακολούθησε όλες τις ανακοινώσεις, έκανε παρεμβάσεις, υπέβαλλε ερωτήσεις, εκδήλωνε με τον δικό του τρόπο τη σύμφωνη γνώμη ή τη διαφωνία του καλοπροαίρετα σε όσα άκουγε. Μου είναι

αδύνατο να δεχτώ ότι ο «ζωντανός» αυτός άνθρωπος έφυγε έτσι ξαφνικά από κοντά μας, χωρίς καν να προλάβει να δει και να αγγίξει το χειροπιαστό αποτέλεσμα της προσπάθειας που ο ίδιος ξεκίνησε, τον παρόντα τόμο των Πρακτικών του συμποσίου. Το να τον αφιερώσουμε στη μνήμη του είναι το λιγότερο που μπορούμε να κάνουμε.

Ήταν φαίνεται μοιραίο ο πρόλογος της παρούσας έκδοσης να μετατραπεί σε νεκρολογία. Ο προϊστορικός αρχαιολόγος Thomas Völling, βοηθός στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο του Πανεπιστημίου του Würzburg και στενός συνεργάτης του καθηγητή Ulrich Sinn στις ανασκαφές της Αρχαίας Ολυμπίας, πέθανε ξαφνικά στις 3 Αυγούστου του 2000 σε ηλικία 37 ετών χωρίς να προλάβει να ξαναδεί το κείμενο της ανακοίνωσής του στο Συμπόσιο. Η αρχαιολογική κοινότητα έχασε απροσδόκητα ένα από τα πιο ταλαντούχα νέα στελέχη της, η συμβολή του οποίου στη μελέτη της ύστερης ρωμαϊκής και της πρωτοβυζαντινής Ολυμπίας προοιωνιζόταν ιδιαίτερα σημαντική. Ύστατος καρπός των πολλαπλών ενδιαφερόντων του είναι η μονογραφία *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia, Rahden/Westf.* 2000, που συνέγραψε, όντας ήδη βαριά άρρωστος, σε συνεργασία με τον Tivadar Vida. Ας είναι ελαφρύ το χόμα που τον σκεπάζει.

Επιθυμώ να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής του συμποσίου Βασιλική Πέννα, Άννα Λαμπροπούλου, Βούλα Κόντη και Ηλία Αναγνωστάκη για την επιτυχή διεκπεραίωση των οργανωτικών θεμάτων, καθώς επίσης τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, Φώτη Κωστόπουλο, Γιώργο Κουβελάκη, Ανδρέα Σαορή και Βίμα Αποστολάκη για την πρόθυμη συγκατάθεσή τους να κάλυψει η Εταιρεία μας μέρος των δαπανών του συμποσίου και της παρούσας έκδοσης των Πρακτικών. Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τους συνεργάτες μου, που επωμίσθηκαν το βάρος της προετοιμασίας των χώρων υποδοχής των συνέδρων, ιδιαίτερα τους αρχαιολόγους Βάντα Παπαευθυμίου, Κυριάκο Ψαρουδάκη και Σταύρο Βλίζο, τον φοιτητή της Σχολής Καλών Τεχνών Τάσο Παπαδόγκωνα και τη γραμματέα μου Ζωή Καζάνα.

Πέτρος Γ. Θέμελης

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 29 ΜΑΪΟΥ 1998

Πρωινή συνεδρία

Πρόεδρος: Ν. Οικονομίδης

10.30 Υποδοχή συνέδρων

10.45 Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Χαιρετισμός. Παρουσίαση του Προγράμματος Ιστορικής Γεωγραφίας του ΙΒΕ

11.00 *Διάλειμμα*

Εισηγήσεις

11.30 Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη

12.15 U. SINN, Οι πρόσφατες ανασκαφές στην πρωτοβυζαντινή Ολυμπία

13.00 ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΙΒΕ: Χώρος και ενότητα της Δυτικής Πελοποννήσου

13.30 *Τέλος πρωινής συνεδρίας*

Απογευματινή συνεδρία

Πρόεδρος: U. Sinn

Αστικός χώρος

17.30 Β. ΜΠΑΡΔΑΝΗ, Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσηνίας

17.50 ΚΑ. ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Νομισματικά ευρήματα και νομισματική κυκλοφορία στην πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (4ος-7ος αι.): τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση;

18.10 Ν. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Βυζαντινές πόρπες: η περίπτωση της Μεσσηνίας και της Ελεύθερας

18.30 *Διάλειμμα*

19.00 ΗΛ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Η αποσπασματική πρωτοβυζαντινή μαρτυρία μη ανασκαμμένων παράκτιων οικισμών της Μεσσηνίας

19.20 Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Η πρώτη οικοδομική φάση του κάστρου της Πάτρας

19.40 Α. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο-7ο αιώνα: η μυθολογία της εγκατάλειψης

20.00 *Τέλος απογευματινής συνεδρίας*

ΣΑΒΒΑΤΟ 30 ΜΑΪΟΥ 1998

Πρόεδρος: Π. Θέμελης

Αγροτικός χώρος

10.00 U. SINN, Ολυμπία: προσκυνητές, αθλητές και χριστιανοί. Η εξέλιξη του χώρου στην ύστερη αρχαιότητα

10.20 ΤΗ. VÖLLING, Early Byzantine Agricultural Implements from Olympia

10.40 CHR. SCHAUER, Κεραμικός κλίβανος του 5ου αιώνα στην Ολυμπία

11.00 *Διάλειμμα*

11.30 Α. ΚΑΒΒΑΔΙΑ-ΣΠΟΝΔΥΛΗ, Πρωτοβυζαντινή Πυλία

11.50 Β. ΠΕΝΝΑ, Νομισματική κυκλοφορία στην Ηλεία κατά τη βυζαντινή περίοδο

12.10 ΟΛ. ΒΙΚΑΤΟΥ, Πρωτοβυζαντινά ευρήματα από την Αγία Τριάδα Ηλείας

12.40 Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ - Α. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Πρωτοβυζαντινή θέση στη Μανολάδα Ηλείας

13.00 *Τέλος των εργασιών του συμποσίου*

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ABME	<i>Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος</i>
AD	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung</i>
ARepLond	<i>Archaeological Reports</i>
ASAtene	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BSA	<i>The Annual of the British School at Athens</i>
Bull. Épigr.	<i>Bulletin Épigraphique</i>
CFHB	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
CQ	<i>The Classical Quarterly</i>
DACL	<i>Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie</i>
ΔΙΕΕ	<i>Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
ΕΕΒΣ	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
Έργον	<i>Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
JHS	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
LGPN	<i>A Lexicon of Greek Personal Names</i>
Mansi	J.D. Mansi, <i>Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio</i> (αναστατ. έκδοση 1960-1961)
MEFRA	<i>Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité</i>
NE	<i>Νέος Ελληνομνήμων</i>
NumAntClas	<i>Numismatica e Antichità Classiche. Quaderni ticinesi</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>

<i>PG</i>	<i>Patrologia Graeca</i>
<i>PL</i>	<i>Patrologia Latina</i>
<i>RA</i>	<i>Revue Archéologique</i>
<i>RBN</i>	<i>Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie</i>
<i>REB</i>	<i>Revue des Études Byzantines</i>
<i>ReiCretActa</i>	<i>Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta</i>
<i>SCIAM</i>	<i>Settimane di studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo</i>
<i>SEG</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΙΒΕ

† Νίκος Οικονομίδης

Το σημερινό Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας του Ελληνικού Χώρου, του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών, είναι ουσιαστικά η συνέχεια προγράμματος που αποτελούσε την ελληνική συμμετοχή στο κοινό ευρωπαϊκό πρόγραμμα, το οποίο είχε υιοθετήσει η European Science Foundation, και είχε ως θέμα την «Ιστορική γεωγραφία των νησιών και των παραλίων του βυζαντινού κόσμου, ειδικότερα της ζώνης της Ανατολικής Μεσογείου, από τον 7ο ως το 13ο αιώνα». Το πρόγραμμα της ελληνικής συμμετοχής (την εκπροσωπούσε το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών) ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1979 με τίτλο «Μελέτη του ελληνικού παράλιου και νησιωτικού χώρου στα βυζαντινά χρόνια, 7ος-13ος αι.», είχε υπεύθυνη την Άννα Αβραμέα και συνεργάτιδα τη Βούλα Κόντη. Από τον Μάιο του 1980, η εργασία επικεντρώθηκε στη μελέτη και την έρευνα των βυζαντινών καταλοίπων της Πελοποννήσου και των παρακείμενων νησιών, καθώς και της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης. Τελικά, τον Απρίλιο του 1981, το ερευνητικό έργο εντάχθηκε στο ΙΒΕ, ως Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας του Ελληνικού Χώρου, και εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα τέσσερα προγράμματά του.

Ο μικρός αριθμός επιστημόνων που στελέχωσαν το Πρόγραμμα στην αρχική του φάση, ουσιαστικά δηλαδή μόνον οι δύο που προαναφέρθηκαν, είχε ως αποτέλεσμα κατά τα πρώτα χρόνια η προσπάθεια να στραφεί στη δημιουργία έργου υποδομής. Η αποδελτιωτική εργασία κατέληξε στη δημιουργία πλούσιου αρχείου, που αποτέλεσε τον βασικό πυρήνα στον οποίο στηρίχθηκαν όλες οι μετέπειτα εργασίες του Προγράμματος. Παράλληλα, η επεξεργασία του υλικού, που συγκεντρωνόταν σταδιακά, κατέστησε δυνατή την εκπόνηση των πρώτων συνθετικών εργασιών τόσο για την Πελοπόννησο γενικά όσο και για τις περιοχές της Αργολίδας, της Αρκαδίας και της Κορίνθου ειδικότερα. Μετά την αποχώρηση, το 1984, της Άννας Αβραμέα, λόγω εκλογής της στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης, η πρόσληψη νέου ερευνητικού προσωπικού από το 1985 ως το 1988 –της Άννας Λαμπροπούλου, του Ηλία Αναγνωστάκη, της Μαρίας Λεοντοσίνη και της Αγγελικής Πανοπούλου– έδωσε νέα ώθηση στο Πρόγραμμα. Ήδη, έχουν δημοσιευτεί είκοσι έξι επιμέρους μελέτες για περιοχές της Πελοποννήσου, ως αποτέλεσμα της ενασχόλησης των ερευνητών του Προγράμματος Ιστορικής Γεωγραφίας με τη βυζαντινή Πελοπόννησο.

Σήμερα, το επιστημονικό προϊόν των πολύχρονων ερευνών για την περιοχή έχει περατωθεί, φέρει τον τίτλο *Ιστορική γεωγραφία της βυζαντινής Πελοποννήσου (395-1204)* και θα εκδοθεί σύντομα. Πρόκειται για ολοκληρωμένο συνθετικό έργο, αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας της ερευνητικής ομάδας του Προγράμματος.

Από γεωγραφική άποψη, ως Πελοπόννησος προσδιορίζεται ο γεωγραφικός χώρος της Πελοποννήσου και των γύρω από αυτή νησιών, ασχέτως του σημερινού διοικητικού διαμερισματος στο οποίο υπάγονται. Έτσι, στην Αργολίδα έχουν συμπεριληφθεί η περιοχή της Τροιζηνίας και τα

νησιά, μικρά και μεγάλα, του Αργολικού κόλπου, τα οποία διοικητικά ανήκουν σήμερα στο νομό Αττικής. Το ίδιο συμβαίνει με τα Κύθηρα, τα οποία διοικητικά ανήκουν στο νομό Αττικής, ενώ τόσο γεωγραφικά όσο και ιστορικά συνδέονται άμεσα με την απέναντι λακωνική ακτή.

Η χρονική διάρκεια, την οποία καλύπτει το έργο, οριοθετείται από τα έτη 395 και 1204. Πρόκειται για δύο χρονολογίες που αποτελούν τομές στην ιστορική πορεία τόσο του βυζαντινού κράτους όσο και της Πελοποννήσου. Το 395 συντελείται ο οριστικός χωρισμός του ανατολικού από το δυτικό ρωμαϊκό κράτος, ενώ μέσα στον 4ο αιώνα ο χριστιανισμός έχει αναγνωριστεί ως επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας. Το 1204, πάλι, είναι σημαντική καμπή στην ιστορία και του πελοποννησιακού χώρου: η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, η ολοκληρωτική σχεδόν κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους ως το 1209, ο κατακερματισμός της γης σε βαρονίες και η οργάνωση της λατινικής Εκκλησίας σε αρχιεπισκοπές και επισκοπές, μολονότι δεν ανακόπτουν τη ζωή και τη δημιουργία των εντοπιών, αποτελούν, ωστόσο, σταθμό καθοριστικό για την περαιτέρω εξέλιξη της χερσονήσου.

Το όλο έργο αποτελείται από δύο μέρη, που παρουσιάζονται σε δύο χωριστούς τόμους. Πρόκειται για αυτόνομες μελέτες, οι οποίες συγχρόνως είναι αλληλένδετες και λειτουργούν συμπληρωματικά η μία στην άλλη:

Το πρώτο μέρος, που τιτλοφορείται *Η βυζαντινή Πελοπόννησος ως τη φραγκική κατάκτηση*, αποτελεί το συνθετικό τμήμα και πραγματεύεται όλα τα ιστορικά, γεωγραφικά, εκκλησιαστικά, οικονομικά και άλλα ζητήματα που προκύπτουν από τη συστηματική μελέτη του υλικού που παρατίθεται στο δεύτερο μέρος. Η σύνθεσή του οφείλεται στην Άννα Λαμπροπούλου.

Στο δεύτερο μέρος, με τίτλο *Οι βυζαντινές θέσεις*, περιλαμβάνονται όλα τα ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία που τεκμηριώνουν τη βυζαντινή παρουσία στην Πελοπόννησο. Χωρίζεται σε τρία κεφάλαια: στο πρώτο περιλαμβάνονται τα τέσσερα μεγάλα αστικά κέντρα της βυζαντινής Πελοποννήσου, Άργος, Κόρινθος, Λακεδαιμονία και Πάτρα. Στο δεύτερο παρουσιάζονται με αλφαβητική σειρά όλοι οι οικισμοί στους οποίους σώζονται βυζαντινά κατάλοιπα, ενώ στο τρίτο έχουν περιληφθεί όλα τα νησιά, μικρά και μεγάλα, που βρίσκονται γύρω από την Πελοπόννησο. Η επεξεργασία του υλικού έγινε από όλους τους ερευνητές του Προγράμματος Ιστορικής Γεωγραφίας.

Λόγοι πρακτικοί επέβαλαν την επεξεργασία του υλικού του δεύτερου τόμου, από την ερευνητική ομάδα, με βάση τη σημερινή διοικητική διαίρεση της Πελοποννήσου. Έτσι, το νομό Κορινθίας είχε αναλάβει να επεξεργαστεί, ως το 1981, η Άννα Αβραμέα. Στη συνέχεια, η Μαρία Λεοντοίνη και η Αγγελική Πανοπούλου ανέλαβαν τη μετάφραση από τα γαλλικά του αρχικού κειμένου της. Τους ανατέθηκε, ακόμη, η συμπλήρωση της βιβλιογραφίας για τα επόμενα χρόνια, καθώς και η προσαρμογή των αρχικών λημμάτων στην τελική μορφή της έκδοσης. Τους νομούς Αργολίδας, Αρκαδίας και Λακωνίας επεξεργάστηκε η Βούλα Κόντη, τους νομούς Αχαΐας και Ηλείας η Άννα Λαμπροπούλου και το νομό Μεσσηνίας ο Ηλίας Αναγνωστάκης.

Το υλικό που παρουσιάζεται αποτελείται, στην πλειονότητά του, από ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης. Όπως είναι γνωστό, οι βυζαντινές πηγές είναι εξαιρετικά φειδωλές σε σχέση με τα τεκταινόμενα στη χερσόνησο του Πέλοπος. Έτσι, χωρίς τις αρχαιολογικές έρευνες, που αποτελούν το κλειδί για τη μελέτη του χώρου, οι γνώσεις μας για την περιοχή θα ήταν ιδιαίτερος ελλιπείς, αν όχι ανύπαρκτες. Ακόμη όμως κι έτσι, η εικόνα που σχηματίζεται για τη βυζαντινή Πελοπόννησο δεν είναι ούτε πλήρης ούτε ισομερής και –κυρίως– είναι αποσπασματική. Αυτό

οφείλεται στο ότι η αρχαιολογική έρευνα δεν είναι δυστυχώς συστηματική και περιορίζεται συνήθως σε σωστικές ανασκαφές. Παράλληλα, απουσιάζει, σε μεγάλο βαθμό, η επιφανειακή έρευνα, που προσφέρει σημαντικό υλικό και αναπληρώνει ως ένα σημείο τη μη διενέργεια συστηματικών ανασκαφών.

Το έργο αυτό του Προγράμματος Ιστορικής Γεωγραφίας του ΙΒΕ είναι η πρώτη ολοκληρωμένη παρουσίαση όλων των ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων που έχουμε στη διάθεσή μας για την Πελοπόννησο της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου και αποτελεί σημαντική συμβολή στη γνώση της βυζαντινής αυτής επαρχίας. Το επόμενο στάδιο που έχει προγραμματιστεί είναι η συγκέντρωση, η επεξεργασία και η έκδοση του υλικού για την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Η συνολική παρουσίαση των δεδομένων της μακροαίωνης ιστορίας της Πελοποννήσου, από τον 4ο ως τον 15ο αιώνα, έχει συμφωνηθεί να κυκλοφορήσει στη σειρά *Tabula Imperii Byzantini*, της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών της Βιέννης.

Επ' ευκαιρία, λοιπόν, της ολοκλήρωσης του έργου του Προγράμματος Ιστορικής Γεωγραφίας του ΙΒΕ και σε συνεργασία με την Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, αποφασίστηκε η διοργάνωση του σημερινού συμποσίου, που αφορά το δυτικό τμήμα της Πελοποννήσου κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΕΣΣΗΝΗ

Πέτρος Γ. Θέμελης

Η ΜΕΣΣΗΝΗ ΣΤΑ ΥΣΤΕΡΑ ΡΩΜΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

Η εισήγησή μου έχει ανάγκαστικά προκαταρκτικό χαρακτήρα, γιατί τα ευρήματα είναι πρόσφατα και η σχετική έρευνα (ανασκαφή και μελέτη του υλικού) βρίσκεται σε εξέλιξη. Θα περιοριστώ σε συνοπτική παρουσίαση των μέχρι στιγμής δεδομένων, που αφορούν αποκλειστικά στα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Μεσσήνης από τη μέση ρωμαϊκή περίοδο και εξής, πιο συγκεκριμένα από τον 2ο έως και τον 4ο αιώνα μ.Χ., και θα προχωρήσω σε συνέχεια στην παράθεση των στοιχείων που διαθέτουμε σήμερα για την ανάπλαση μιας πρώτης εικόνας από την πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη¹.

Όταν ο περιηγητής Πausanίας επισκέφθηκε τη Μεσσήνη στα χρόνια του Αντωνίνου του Ευσεβούς (155-160 μ.Χ.), η πόλη εξακολουθούσε να διατηρεί πλείστα όσα στοιχεία από το ελληνιστικό παρελθόν της και να αποτελεί ακόμη σημαντικό πολιτικό και καλλιτεχνικό κέντρο². Οι εντυπωσιακές

1. Για τις ως τώρα ανασκαφικές έρευνες, βλ. A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée*, 1, Paris 1831, 27-33, πίν. 22-47· Ph. Le Bas, «Fouilles à Messène», *RA* 1 (1844), 422-426· Θ. Σοφούλης, *ΠΑΕ* 1895, 27· *AM* 20, 1895, 375· *AA* 11 (1896), 73· Γ. Οικονόμος, *ΠΑΕ* 1909, 201-205· *ΠΑΕ* 1925/26, 15-17 και 55-66· *BCH* 49 (1925), 453-454· *AA* 1926, 425-428· *AJA* 30 (1926), 360-361· Α.Κ. Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1957, 121-125, πίν. 53-58· *ΠΑΕ* 1958, 177-183, πίν. 137-142· *ΠΑΕ* 1959, 162-173, πίν. 136-145· *ΠΑΕ* 1960, 210-227, πίν. 162-169· *ΠΑΕ* 1962, 99-112, πίν. 103-120· *ΠΑΕ* 1963, 122-129, πίν. 94-105· 1964, 96-101, πίν. 99-109· *ΠΑΕ* 1969, 98-120, πίν. 121-136· *ΠΑΕ* 1970, 125-141, πίν. 172-184· *ΠΑΕ* 1971, 157-171, πίν. 191-203· *ΠΑΕ* 1972, 127-138, πίν. 103-116· *ΠΑΕ* 1973, 108-111, πίν. ΣΤ'-Ζ'· *ΠΑΕ* 1974, 102-109, πίν. 83-87· *ΠΑΕ* 1975, 176-177, πίν. 154-161· *Έργον* 1957, 75-80· *Έργον* 1958, 142-148· *Έργον* 1959, 110-117· *Έργον* 1960, 159-167· *Έργον* 1962, 119-132· *Έργον* 1963, 88-102· *Έργον* 1964, 90-101· *Έργον* 1969, 97-132· *Έργον* 1970, 100-131· *Έργον* 1971, 144-173· *Έργον* 1972, 67-83· *Έργον* 1973, 79-82· *Έργον* 1974, 62-73· *Έργον* 1975, 107-116· *ΑΔ* 16 (1960) Χρονικά, 108-109, πίν. 86-87· *ΑΔ* 18 (1963) Χρονικά, 95-97, πίν. 110-114· *ΑΔ* 19 (1964) Χρονικά, 156-160, πίν. 155-160· *BCH* 82 (1958), 714-717· *BCH* 83 (1959), 636-639· *BCH* 84 (1960), 695-700· *BCH* 85 (1961), 697-703· *BCH* 87 (1963), 768-777· *BCH* 88 (1964), 734-742· *BCH* 89 (1965), 729-732· *BCH* 94 (1970), 984-989· *BCH* 95 (1971), 892-895· *BCH* 96 (1972), 660-664· *AJA* 67 (1963), 281-282· *AJA* 75 (1971), 308-310· *ARepLond* (1971-72), 10· Α.Κ. Ορλάνδος, «Νεώτεροι έρευναι εν Μεσσήνη 1957-1973», στο U. Jantzen (επιμ.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern*, Tübingen 1976, 9-38· Π. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1986, 74-82, πίν. 17-22· *ΠΑΕ* 1987, 73-104, πίν. 64-80· *ΠΑΕ* 1988, 43-79, πίν. 31-57· *ΠΑΕ* 1989, 63-122, πίν. 54-94· *ΠΑΕ* 1990, 56-103, πίν. 31-74· *ΠΑΕ* 1991, 85-128, πίν. 50-78· *ΠΑΕ* 1992, 60-87, πίν. 20-27· *ΠΑΕ* 1993, 48-72, πίν. 25-49· *ΠΑΕ* 1994, 69-99, πίν. 19-48· *ΠΑΕ* 1995, 55-86, πίν. 13-42· *ΠΑΕ* 1996, 139-171, πίν. 53-72· *ΠΑΕ* 1997, 79-113, πίν. 32-65· *Έργον* 1986, 100-10· *Έργον* 1987, 98-104· *Έργον* 1988, 27-46· *Έργον* 1989, 30-37· *Έργον* 1990, 26-35· *Έργον* 1991, 28-35· *Έργον* 1992, 27-41· *Έργον* 1993, 26-43· *Έργον* 1994, 37-42· *Έργον* 1995, 27-36· *Έργον* 1996, 47-52· *Έργον* 1997, 34-42· *Έργον* 1998, 39-50· *ARepLond* (1986-87), 21· *ARepLond* (1987-88), 26· *ARepLond* (1988-89), 37-40· *ARepLond* (1989-90), 33· *ARepLond* (1990-91), 32-33· *ARepLond* (1992-93), 30-31· *ARepLond* (1993-94), 28· *ARepLond* (1994-95), 24· *ARepLond* (1995-96), 18· *ARepLond* (1996-97), 48-49.

2. C. Habicht, *Pausanias und seine «Beschreibung Griechenlands»*, München 1985, 48.

οχυρώσεις της προκαλούσαν ακόμη τον θαυμασμό και συγκρίνονταν με τις πιο φημισμένες οχυρώσεις της εποχής, όπως της Βαβυλώνας, του Βυζαντίου και της Φωκικής Αμβρόσου (Παυσανίας 4.31.5). Κανένα δημόσιο οικοδόμημα λατρευτικού ή κοσμικού χαρακτήρα δεν κείτονταν σε ερείπια, όπως συνέβαινε σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα εκείνο της Αρκαδίας, όπου όχι μόνο ναοί, θέατρα, στάδια και τείχη, αλλά και ολόκληρες πόλεις ή πολιίσματα είχαν εγκαταλειφθεί στη φθορά του χρόνου, ενώ πολλά βάρη είχαν χάσει τους ανδριάντες τους, σύμφωνα πάντα με τις λιτές, αλλά ακριβείς και πολύ παραστατικές περιγραφές του Παυσανία: «Ζοιτία και Παρωρία έρημοι εις έμė ησαν άμφοτεροι [...] έρείπια πόλεων και άλλα, Θυραίου, Ύψοϋντος [...] Φαλάνθου» (8.35.7-9) και «Έρείπια Άσέας έστι» (8.44.3).

Δραματικά έρημη βρήκε ο περιηγητής τη Μεγαλόπολη, όπου θλιβερά ερείπια κείτονταν στη θέση των άλλοτε λαμπρών οικοδομημάτων: «Τοϋ ναοϋ δέ, ότι μή οί κίονες, άλλο ύπόλοιπον οϋδέν» (8.30.4)³, «Έλείπετο δέ τοϋ αγάλματος ή κεφαλή» (8.30.1)⁴, «Ναός τε Μητρος θεών έστιν οϋκ έχων οροφον» (8.44.3)⁵.

Η ερήμωση της Αρκαδίας και ειδικότερα της Μεγαλόπολης φαίνεται ότι είχε αρχίσει από πολύ νωρίτερα, όπως τουλάχιστον προκύπτει από την περιγραφή του Στράβωνος (8.388): «διά δέ τήν τής χώρας παντελή κάκωσιν οϋκ άν προσήκει μακρολογείν. Αί τε πόλεις ύπό τών συνεχών πολέμων ήφανίσθησαν ένδοξοι γενόμενοι πρότερον, τήν τε χώραν οί γεωργήσαντες έκλελοίπασιν έξ εκείνων έτι τών χρόνων, έξ ών εις τήν προσαγορευθείσαν Μεγάλην πόλιν αί πλείσται συνωκίσθησαν. Νυνι δέ και αύτή ή Μεγάλη πόλις τό τοϋ κωμικοϋ πέπονθε και “έρημία μεγάλη” έστιν ή Μεγάλη πόλις». Ο ίδιος συγγραφέας προσθέτει ότι πολλές από τις άλλοτε σημαντικές αρκαδικές πόλεις δεν υπήρχαν πια ή ελάχιστα μόνο ίχνη τους σώζονταν, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τον Παυσανία. Η ολιγανθρωπία ήταν χαρακτηριστικό και άλλων περιοχών της κυρίως Ελλάδος, όπως της Βοιωτίας, σύμφωνα με τον Πλούταρχο⁶.

Η Μεσσήνη φαίνεται ότι είχε καταφέρει να αποφύγει τη συρρίκνωση, όπως και η Αθήνα άλλωστε, που ζούσε τότε μια δεύτερη χρυσή εποχή, χάρη κυρίως στον Ηρώδη τον Αττικό και τον φωτισμένο αυτοκράτορα Αδριανό με τη νέα του πόλη (Παυσανίας 1.20.7)⁷. Ο κλασικός ιπποδάμιος πολεοδομικός ιστός της Μεσσήνης δεν είχε υποστεί μεταβολές ως τα χρόνια του Παυσανία. Όλα τα, κολοσσιαία κατά κανόνα, πολιτικού χαρακτήρα οικοδομήματα, καθώς και τα ιερά τεμένη με τους ναούς τους εξακολουθούσαν να λειτουργούν και να στεγάζουν αξιόλογα έργα όχι μόνο

3. Εννοεί το ναό της Μητέρας των θεών στην αγορά της Μεγαλόπολης.

4. Εννοεί το κεφάλι του λατρευτικού αγάλματος του Ποσειδώνας Επόπτου, του οποίου ο ναός βρισκόταν έξω από τη Μεγαλόπολη.

5. Πλήρη στοιχεία για την κατάσταση που επικρατούσε στην Αρκαδία επί Παυσανία, βλ. την Εισαγωγή στο Ν.Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις. Αχαϊκά και Αρκαδικά*, Αθήνα 1980, 7-9 και στα *Αττικά*, Αθήνα 1974, 9-10, σημ. 2.

6. Βλ. Εισαγωγή στο Παπαχατζής, *Παυσανίας, Αττικά*, 9.

7. Για το ρόλο και την προσωπικότητα του Ηρώδη Αττικού, βλ. P. Graindor, *Un milliardaire antique. Hérode Atticus et sa famille*, Cairo 1930, passim· W. Ameling, *Herodes Atticus*, Köln 1983. Πρβλ. Habicht, *Pausanias*, 62, 123, 131· Εισαγωγή στο Παπαχατζής, *Παυσανίας, Αττικά*, 10-11.

γλυπτικής αλλά και ζωγραφικής, τα οποία βρίσκονταν εκεί από αιώνες⁸. Δύο μόνο ιερά που μαρτυρούνται επιγραφικά, χωρίς να έχουν ακόμη αποκαλυφθεί αρχιτεκτονικά λείψανά τους, παραλείπονται από τον περιηγητή: το ιερό της Αθηνάς Κυπαρισσίας και εκείνο του Απόλλωνος Αγυιέως. Φαίνεται, ωστόσο, ότι και τα δύο αυτά ιερά είχαν διακόψει τη λειτουργία τους, για άγνωστους ακόμη λόγους, ήδη κατά την ελληνοιστική περίοδο, όπως προκύπτει από τη χρονολόγηση των σωζόμενων επιγραφών⁹.

Ο απόλυτα αφοσιωμένος στην παλιά θρησκεία, χωρίς «ενοχλήσεις από δογματικές αμφιβολίες και παγερά αδιάφορος για την πίστη των χριστιανών Παισαυσίας», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Νίκος Παπαχατζής¹⁰, μπορούσε ακόμη τότε να θαυμάσει τα λατρευτικά ή ιστορικού χαρακτήρα αγάλματα του μεγάλου, κατά το δικό του αισθητήριο, μεσσήνιου γλύπτη του 2ου αιώνα π.Χ. Δαμοφώντος. Αυτά τα κολοσσιαία στην πλειονότητά τους δαμοφώντεια έργα κοσμούσαν όχι μόνο το Ασκληπιείο, αλλά και τους ναούς του Διός Σωτήρος, της Μητέρας των Θεών και της Αρτέμιδος Λαφρίας στη Μεσσήνη¹¹. Στο Ιεροθύσιο, νότια από το Ασκληπιείο, μπορούσε να δει κανείς τα αγάλματα των δώδεκα θεών και τον χάλκινο ανδριάντα του θηβαίου στρατηγού Επαμεινώνδα, ήρωα-οικιστή της Μεσσήνης. Στο Γυμνάσιο, νοτιότερα, στέκονταν ακόμη πάνω στα βάθρα τους τα μαρμάρινα αγάλματα του Ηρακλέους, του Ερμή και του Θησέως, έργα επώνυμων καλλιτεχνών από την Αλεξάνδρεια, καθώς επίσης ο χάλκινος ανδριάντας του Αριστομένη, όπου και ο τάφος του, πάνω στον οποίο τελούνταν ενδιαφέροντα μαντικά δρώμενα, που περιγράφονται λεπτομερώς από τον περιηγητή μας¹². Όλα τα οικοδομήματα και τα έργα γλυπτικής που αναφέρει έρχονται σταδιακά στο φως με τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην αρχαία Μεσσήνη¹³. Οι ψευδοαυτόνομες κοπές νομισμάτων της Μεσσήνης επί Σεπτιμίου Σεβήρου, Γέτα και Καρακάλλα απεικονίζουν μεταξύ άλλων ένα σημαντικό έργο τέχνης, το λατρευτικό άγαλμα του Ηρακλέους στον τύπο Farnese-Pitti-Caserta, έργο γλυπτών από την Αλεξάνδρεια, το οποίο είδε ο Παισαυσίας στημένο στο ιερό του ημίθεου στο Γυμνάσιο της Μεσσήνης, όπου και βρέθηκε άλλωστε σε θραύσματα¹⁴.

Η περίοδος της σχετικής οικονομικής αντοχής της πόλης φαίνεται ότι συνεχίζεται για ικανό χρονικό διάστημα και μετά την επίσκεψη του Παισαυσία, όχι μόνο κατά το δεύτερο μισό του 2ου αιώνα μ.Χ.,

8. Κατασκευασμένα τόσο κατά τους 4ο, 3ο, 2ο και 1ο αι. π.Χ., όσο και κατά την περίοδο των ρωμαίων αυτοκρατόρων, κυρίως του ύστερου Αυγούστου, του Τιβερίου και του Νέρωνος: Π.Γ. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 1999, 42-117.

9. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1991, 99-102, πίν. 62-64· *ΠΑΕ* 1992, 82-84.

10. Βλ. Εισαγωγή στο Παπαχατζής, *Παισαυσίας*, *Αττικά*, 20 και *Αχαιικά και Αρχαδικά*, 12-13, σημ. 3.

11. Για τον Δαμοφώντα και τα έργα του εντός και εκτός Μεσσήνης, βλ. P. Themelis, «Damophon», στο O. Palagia - J.J. Pollitt (επιμ.), *Personal Styles in Greek Sculpture*, Oxford 1998, 154-185, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

12. P. Themelis, «Statuenfunde aus dem Gymnasion von Messene», *Nürnberger Blätter zu Archaeologie* 15 (1998-99), 59-84. Το ιερό του θηλυκού ήρωος Αριστομένη, που είδε ο Παισαυσίας στο Γυμνάσιο της Μεσσήνης, πιστεύουμε ότι ταυτίζεται με το ιερό ήρωος που ανασκάπτεται αμέσως ΒΑ του Προπύλου του Γυμνασίου: *Έργον* 1998, 48· *Έργον* 1999, 52.

13. Βλ. εδώ, σημ. 1.

14. Themelis, «Statuenfunde», 78-81.

αλλά και κατά τον 3ο και 4ο αιώνα μ.Χ. Αποδεικτικά στοιχεία για τη συνέχεια της ζωής στη Μεσσηνή κατά τη διάρκεια της ρωμαιοκρατίας παρέχουν βεβαίως τα ίδια τα οικοδομήματα και τα συναφή ευρήματα, τα οποία μας πληροφορούν παράλληλα και για τους χρόνους παρακμής της πόλης, της εγκατάλειψης και της κατάρρευσης των οικοδομημάτων.

Οι μνημειώδεις ταφικοί θάλαμοι αμέσως έξω από την Αρκαδική Πύλη στα δεξιά της αρχαίας και σημερινής οδού, παρά τη σύληση και τη μεταγενέστερη χρήση, διέσωσαν αρκετά στοιχεία που δείχνουν ότι η περίοδος της αρχικής κατασκευής και της ακμής τους τοποθετείται μεταξύ του 150 και του 250 μ.Χ. (εικ. 1). Το ταφικό μνημείο 17 περιλαμβάνει δύο ισομεγέθεις θαλάμους διαστάσεων 4,70x5,40 μ. και δωρική στοά μπροστά από αυτούς. Οι θάλαμοι φέρουν εσωτερικά ανά τρεις ορθογώνιες κόγχες στο μέσον των τριών πλευρών τους και από ένα ελαφρώς υπερυψωμένο πόδιο (2,70x1,45 μ.) στον άξονα της εισόδου και πλησιέστερα στον πίσω βόρειο τοίχο για την τοποθέτηση μαρμάρινων σαρκοφάγων, από τις οποίες αρκετά θραύσματα ήλθαν στο φως. Η στοά, μήκους 14,50 και πλάτους 3,80 μ., έφερε δέκα δωρικούς κίονες, από τους οποίους σώζονται οι τέσσερις. Εδράζεται σε υψηλό πόδιο με περισσότερους από έξι αναβαθμούς από το επίπεδο της οδού μέχρι το ύψος του στυλοβάτη. Μέσα στη στοά, κατά μήκος του στυλοβάτη, ήλθαν στο φως τέσσερις λάκκοι που περιείχαν τα υπολείμματα της καύσης νηπίων, συνοδευόμενα από μεγάλο αριθμό πυρακτωμένων αγγείων: μόνωτων σφαιρικών κυπέλλων, ποτηριών με βυθίσματα γύρω στον κορμό, θυμιατηρίων διαφόρων μεγεθών και τύπων και λύχνων. Ορισμένοι λάκκοι περιείχαν και απανθρακωμένους καρπούς, όπως κουκουνάρες, βαλανίδια και σύκα σε καλή κατάσταση διατήρησης. Οι λύχνοι, κορινθιακού τύπου γνωστών εργαστηρίων (Επιτυγχάνου, Λουκίου, Σεβήρου κ.ά.) του 2ου/3ου αιώνα μ.Χ., φέρουν στην πλειονότητά τους εικονιστικές παραστάσεις, όπως μονομάχους, Αρτέμιδα και κεφαλή Αθηνάς, ενώ ένας φέρει ερωτική σκηνή. Το σύνολο των λάκκων καύσης με τα πολυπληθή κτερίσματα παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον. Αποτελεί μαρτυρία ενός όχι συνηθισμένου ταφικού εθίμου, αυτού της καύσης νεογνών και της εναπόθεσης των υπολειμμάτων της καύσης σε λάκκους στη στοά, έξω δηλαδή από τους θαλάμους του ταφικού οικοδομήματος, μέσα στους οποίους βρίσκονταν ενταφιασμένα σε κόγχες ή σε μαρμάρινες σαρκοφάγους ενήλικα μέλη της οικογένειας. Ο μεγάλος σχετικά αριθμός νηπίων θά μπορούσε να αποτελεί ένδειξη του υψηλού βαθμού θνησιμότητας στις ηλικίες αυτές, εκτός αν πρόκειται βέβαια για ταυτόχρονο θάνατό τους λόγω επιδημίας, ενδεχόμενο που ενισχύεται σημαντικά από την πλήρη σχεδόν ειδολογική και χρονολογική αντιστοιχία των κτερισμάτων (παρόμοιοι τύποι και σχήματα αγγείων και της ίδιας χρονικής περιόδου). Η καλή διατήρηση και ο μεγάλος αριθμός των αγγείων συμβάλλουν εξάλλου στην ακριβή χρονολόγηση των πυρών και κατ' επέκταση του ταφικού οικοδομήματος 17, διότι λειτουργούν ως *terminus ante quem*. Η ιδιομορφία, τέλος, και η σπανιότητα ορισμένων σχημάτων, όπως των θυμιατηρίων και των κυπέλλων με τα βυθίσματα γύρω στα τοιχώματα, δηλώνουν τη λειτουργία τοπικού μεσσηνιακού κεραμικού εργαστηρίου στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια.

Το παρακείμενο ταφικό μνημείο 18, σε αντίθεση με το 17, δεν είναι ευρυμέτωπο, αλλά έχει τη μορφή ναΐσκου που περιλαμβάνει προστώο με πεσοστοιχία, εσωτερικών διαστάσεων 2,70x5,30 μ., και ευρύ θάλαμο, διαστάσεων 5,40x6,70 μ., με την είσοδο στο μέσον της νότιας πλευράς του. Η πεσοστοιχία του προστώου και όλα τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της ανωδομής βρέθηκαν πεσμένα μπροστά στο μνημείο. Τρεις ορθογώνιες κόγχες βρίσκονται στο μέσον των υπόλοιπων πλευρών,

από αυτές η βόρεια είναι αβαθέστερη των άλλων και βρίσκεται σε ψηλότερο επίπεδο, ενώ οι υπόλοιπες δύο, ανατολική και δυτική, βρίσκονται στο επίπεδο του δαπέδου και έχουν χρησιμοποιηθεί για ενταφιασμούς. Στην επίχωση του θαλάμου βρέθηκε πλήθος από θραύσματα δύο τουλάχιστον μαρμάρινων σαρκοφάγων. Στην πρωιμότερη και καλύτερα σωζόμενη σαρκοφάγο, των χρόνων πιθανώς του Αντωνίνου του Σεβαστού, εικονίζεται δραματική μάχη ιππέων και πεζών σέ ηρωική γυμνότητα, προφανώς μάχη Τρωικού Πολέμου. Η πλαστικότητα των μορφών είναι έντονη, η μυολογία τονισμένη και το ανάγλυφο ιδιαίτερος έξεργο, σε ορισμένα μάλιστα σημεία μέλη των πολεμιστών και των αλόγων είναι ολόγλυφα. Στη δεύτερη σαρκοφάγο, των αρχών πιθανότατα του 3ου αιώνα μ.Χ., η χρήση του τρυπανιού είναι ιδιαίτερα έντονη και η τεχνοτροπία εμφανίζεται πιο προχωρημένη. Εικονίζονται και σκηνές μάχης «ἐπὶ νησι» και άλλα θέματα. Αποτελούν αμφοότερες δημιουργίες νεοαττικών εργαστηρίων, που γνώρισαν εκπληκτική άνθηση κατά την περίοδο μεταξύ των ετών 150 και 250 μ.Χ., με τις εξαγωγές των προϊόντων τους να φθάνουν και στα πιο απομακρυσμένα σημεία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας¹⁵. Τα παραδείγματα της Μεσσηνίας μπορούν να παραβληθούν με τα αξιολογότερα του είδους¹⁶. Στο προστώο του ταφικού οικοδομήματος 18, το οποίο ερευνήθηκε επιμελώς ως το φυσικό πέτρωμα, βρέθηκαν διάσπαρτα σε μικρή έκταση γύρω από τη νοτιοδυτική γωνία του ογδόντα χάλκινα νομίσματα. Πρέπει να ανήκουν σε «θησαυρό» με ημερομηνία απόκρισης τα χρόνια του Λέοντος Α' ή λίγο αργότερα. Ταφικά μνημεία παρόμοια με τα αρ. 17 και 18 μορφής (ευρυμέτωπα με θάλαμο και στοά στην πρόσοψη) δεν απαντούν όσο ξέρω στον ελλαδικό χώρο¹⁷. Επιτύμβια επιγραφή του 5ου/6ου αιώνα μ.Χ. βρέθηκε σπασμένη σε πολλά θραύσματα έξω από το κτίσμα 17, δίπλα στο βορειοανατολικό άκρο του κρητιδώματος, και πρέπει να προέρχεται από πρωτοβυζαντινό τάφο (αρ. ευρ. 9529, μέγ. ύψ. 0,215 μ., μέγ. πλ. 0,315 μ., πάχ. 0,022 μ., ύψ. γραμμ. 0,015-0,035 μ.). Διασώζονται αποσπασματικά εννέα στίχοι, από τους οποίους οι δύο πρώτοι έχουν ως εξής:

Χαῖρε Φερώνυμε μουσαύλυτον θάλος ἠλί[ου]
γῆρυν ἀπὸ στομ[άτ]ων πα[ν]τοῖην ἐθρό[ησας]

Φαίνεται ότι ο νεκρός ήταν ποιητής ή αιοδός, οπότε και επιβάλλεται το ποιητικό και περίτεχνο ύφος, μολονότι αυτό αποτελεί γενική συνήθεια της ύστερης αρχαιότητας και των πρωτοβυζαντινών χρόνων.

Σύμφωνα με τις επιτύμβιες επιγραφές που ήλθαν στο φως, τα ταφικά οικοδομήματα της Αρκαδικής Πύλης χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του 2ου, 3ου και 4ου αιώνα μ.Χ. για τα μέλη επιφανών οικογενειών της πόλης. Η καλύτερα διατηρημένη είναι η μαρμάρινη πλάκα (αρ. ευρ. 9211, ύψ. 0,30 μ., πλ. 0,30 μ., πάχ. 0,011 μ.) του 3ου αιώνα μ.Χ., η οποία φέρει το όνομα νέου άνδρα, που

15. A. Giuliano, *Il commercio dei sarcofagi attici*, Roma 1962.

16. Β. Καλλιπολίτης, *Χρονολογική κατάταξη των μετά μυθολογικών παραστάσεων σαρκοφάγων της ρωμαϊκής εποχής*, Αθήνα 1958· G. Koch, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*, Berlin 1993. Πρβλ. F. Ciliberto, *I sarcofagi attici nell'Italia settentrionale*, Bern 1996, 48, 66, πίν. 7d, 12f.

17. Πρβλ. H.R. Goethe, «Der sog. römische Tempel von Karystos: Ein Mausoleum der Kaiserzeit», *AM* 109 (1994), 259-300, στις σελίδες 296-300 παρατίθεται κατάλογος με 21 ταφικά κτίσματα αυτοκρατορικών χρόνων στην Ελλάδα.

πέθανε σε ηλικία 21 ετών: Τ(ίτε) Φλάβιε || Πολύβιε || πανάρετε || ήρωσ || χαίρε ζήσας || έτη κα¹⁸. Οι ομώνυμοι Μεσσήνιοι που αναφέρονται στις επιγραφές IG V 1, 1456 και InO 449, 450, 486, 487 ανήκουν πιθανώς στην ίδια οικογένεια. Συγκρότημα ταφικών περιβόλων (αρ. 19), οι οποίοι περικλείουν έντεκα κιβωτιόσχημους και κεραμοσκεπείς τάφους των αυτοκρατορικών και πρωτοβυζαντινών χρόνων, αποκαλύφθηκε αμέσως δυτικά του οικοδομήματος 17. Σε μικρή απόσταση αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος επιμελημένης κατασκευής. Τις παρειές του αποτελούν τέσσερις ασβεστολιθικές πλάκες, που σχηματίζουν τη θήκη, διαστάσεων 2,50x0,97 μ., ενώ ως κάλυψη έφερε τέσσερις ορθογώνιες πλάκες. Τους νεκρούς των υπόλοιπων κεραμοσκεπών ή κιβωτιόσχημων τάφων συνόδευαν λίγα αγγεία και λύχνοι, όπως για παράδειγμα αυτόν του τάφου 62, με έναν λύχνο, ένα κύπελλο και ένα χάλκινο νόμισμα του Καρακάλλα. Ένα ζευγάρι χρυσά ενώτια από σύρμα (αρ. ευρ. 9439), που βρέθηκε στον τάφο 53, δημιούργησε την έκπληξη¹⁹. Μεταξύ των ευρημάτων περιλαμβάνεται και η ακέραιη μαρμαρίνη επιτύμβια στήλη (αρ. ευρ. 9484, ύψ. 0,45 μ., πλ. 0,35 μ., πάχ. 0,025 μ.), με επιγραφή του 4ου/5ου αιώνα μ.Χ. (βλ. το άρθρο της Β. Μπαρδάνη στον παρόντα τόμο).

Σε απόσταση 80 μ. περίπου ανατολικά του Ασκληπιείου ήλθαν στο φως δύο αίθουσες ευμεγέθους οικοδομήματος, του οποίου ο βόρειος τοίχος, πάχους 0,90 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 20 μ., ενώ ο ανατολικός, πάχους 0,60 μ., σε μήκος 15 μ. Οι τοίχοι εσωτερικώς φέρουν ορθομαρμάρωση. Το δάπεδο της βορειότερης αίθουσας είναι στρωμένο με μεγάλες ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες, που πλαισιώνουν δαπέδιο μαρμαροθέτημα (opus sectile) από πολύχρωμα μάρμαρα και λίθους σε γεωμετρικούς συνδυασμούς²⁰. Το δάπεδο της νοτιότερης αίθουσας είναι στρωμένο με πολύχρωμα ψηφιδωτά του 2ου/3ου αιώνα μ.Χ. (εικ. 2)²¹. Παχύ στρώμα καταστροφής που περιείχε πέτρες, ασβεστοκονιάματα, οπτόπλινθους, κεραμίδια στέγης, θραύσματα μαρμάρου (πολλά από τα οποία ανήκουν σε κατακεραματισμένα αγάλματα), εκατοντάδες σιδερένια καρφιά από τα δοκάρια της στέγης ή και από ξύλινα ράφια, απανθρακωμένα κομμάτια ξύλου και στάχτες κάλυπταν το δάπεδο της βόρειας αίθουσας. Την ίδια εικόνα είχαμε και από το στρώμα καταστροφής της νότιας αίθουσας με το ψηφιδωτό δάπεδο, ιδιαίτερα μάλιστα χαρακτηριστική εδώ ήταν η εικόνα της πτώσης του πλινθόκτιστου τόξου του ανοίγματος της εισόδου²². Από τα πολυάριθμα νομίσματα, που βρέθηκαν μέσα στο στρώμα της καταστροφής, τα νεότερα οκτώ από αυτά είναι του Κωνσταντίνου και κυρίως του Κωνσταντίνου Β' ως Αυγούστου (346-350 και 346-361 μ.Χ.) και αποτελούν επομένως terminus post quem, μας προσφέρουν δηλαδή το χρονολογικό όριο από το οποίο αμέσως μετά επήλθε η καταστροφή του οικοδομήματος²³. Μέσα στο στρώμα καταστροφής βρέθηκε

18. Θέμελης, ΠΑΕ 1997, 82.

19. Θέμελης, ΠΑΕ 1996, 140-144.

20. Επιδαπέδια και εντοίχια πριστά μαρμαροθετήματα· βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Η τεχνική opus sectile στην εντοίχια διακόσμηση*, Θεσσαλονίκη 1980, 4. Πρβλ. L. Ibrahim - R. Scranton - R. Brill, *Kenchrae, Eastern Port of Corinth, 2, The Panels of Opus Sectile in Glass*, Leiden 1976, 268.

21. Για σύγχρονα ψηφιδωτά δάπεδα, βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά (με τη συνεργασία της Ε. Πελεκανίδου), *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, 2: Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, 169 κ.ε., αρ. 107, πίν. 284α· A. Kankeleit, *Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland*, München 1994, αρ. 20, 91, 148.

22. Θέμελης, ΠΑΕ 1990, 57, πίν. 33α.

23. Θέμελης, ΠΑΕ 1989, 99-105· ΠΑΕ 1990, 57-62, εικ. 2.

επίσης πεσμένο ένα μαρμάρινο γυναικείο άγαλμα, σπασμένο σε δέκα συνανήκοντα θραύσματα που κείτονταν γύρω στον κορμό (εικ. 3). Το άγαλμα εικονίζει την Αρτέμιδα και αποτελεί το πληρέστερα σωζόμενο αντίγραφο του τύπου της «Λαφρίας»²⁴. Η απουσία βάθρου και οι συνθήκες πτώσης του αγάλματος, η απουσία οποιουδήποτε ίχνους έδρασης πάνω στο δάπεδο και το μεγάλο πάχος του βόρειου τοίχου σε συνδυασμό με τις μικρές διαστάσεις του έργου (ύψ. 1,34 μ.) οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ήταν μάλλον στημένο σε κόγχη του βόρειου τοίχου.

Στο ίδιο οικοδόμημα και στην ίδια με την Αρτέμιδα θέση είχαν αποκαλυφθεί το 1969 από τον Α. Ορλάνδο δύο ακόμη αγάλματα: το ένα αποσπασματικά σωζόμενο (λείπει ολόκληρος ο κορμός με τα χέρια) εικονίζει τον Ερμή (αρ. ευρ. 264), ενώ το δεύτερο ακέραιο παριστάνει ρωμαίο αυτοκράτορα (αρ. ευρ. 263), πιθανότατα τον Κωνσταντίο Β', ο οποίος κρατάει τη σφαίρα του κόσμου στο λυγισμένο αριστερό του χέρι και έχει υπερυψωμένο το δεξί σε χειρονομία χαιρετισμού (εικ. 5). Το υπερυψωμένο δεξί χέρι είναι από χωριστό κομμάτι μάρμαρο, δουλεμένο, και έχει προσαρμοστεί στον ώμο με την παρεμβολή πολύ πρόχειρα τοποθετημένου και αντιαισθητικά εμφανούς σιδερένιου συνδέσμου. Αφύσικα μεγάλη είναι η παλάμη και αδικαιολόγητη για χαιρετισμό η κίνηση των σπασμένων δακτύλων. Είναι προφανές, όπως δείχνει άλλωστε και η κατεργασία του μαρμάρου στο ύψος της δεξιάς μασχάλης, ότι η «άκομψη» στερέωση του αντίστοιχου χεριού σε λοξή προς τα πάνω θέση αποτελεί μετατροπή της αρχικής προς τα κάτω φοράς του. Η μετατροπή αυτή δείχνει πιθανότατα μια «επί τα βελτίω» αλλαγή στο ιεραρχικό status του ανδρός. Θα μπορούσε να σχετίζεται με τη μετάβαση από το αξίωμα του συγκυβερνήτη Καίσαρα σε αυτό του απόλυτου μονάρχη αυτοκράτορα, όπως συνέβη με τον Κωνσταντίο Β' το 350 μ.Χ., μετά το θάνατο του αδελφού του Κώνσταντος²⁵. Ίχνη ερυθρού χρώματος (πορφύρας) σώζονται στο ένδυμα και τα υποδήματα του αγάλματος. Παρά την απουσία υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας και τον έντονα τοπικό χαρακτήρα του έργου, παρατηρείται κάποια προσπάθεια απόδοσης ατομικών φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών, όπως δείχνουν το ωοειδές σχήμα του προσώπου, η κάπως μακριά ιδιόμορφη μύτη και το μικρό σφιχτό στόμα. Τα χαρακτηριστικά αυτά παρουσιάζουν κατά τη γνώμη μου ομοιότητες με εκείνα του αυτοκράτορα, ο οποίος εικονίζεται σε καμέα από σαρδόνηχα του 335 μ.Χ. (Παρίσι, ιδιωτική συλλογή) και αναγνωρίζεται ως ο Κωνσταντίος Β'²⁶. Τα ίδια σε γενικές γραμμές φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά απαντούν στο χάλκινο κεφάλι του Κωνσταντίου Β' στο Palazzo Conservatori, Sala dei Bronzi της Ρώμης, καθώς και στο πορτραίτο που εικονίζεται σε δακτυλιόλιθο από αμέθυστο του 360 μ.Χ. (Βερολίνο, Antikenabteilung, αρ. 30931)²⁷. Παρεμφερή κίνηση χεριών με

24. Για τον τύπο του αγάλματος, βλ. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1989, 102-105.

25. J.A.S. Evans, *The Age of Justinian*, London/New York 1996 (μτφρ. Β. Κουρής, Αθήνα 1998), 47.

26. H.P. L'Orange, *Das römische Herrscherbild*, 3.4. *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr.*, Berlin 1984. Βλ. και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 7, Αθήνα 1978, εικ. σ. 46.

27. G.M.A. Hanfmann, *Classical Sculpture*, Norwich 1967, 345· *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century* (κατάλογος έκθεσης στο Metropolitan Museum of Art), New York 1977, 11, εικ. 3.

τον αυτοκράτορα της Μεσσήνης παρουσιάζει ο σχεδόν σύγχρονός του χάλκινος ανδριάντας του Βαλεντινιανού Α', έργο του 364 μ.Χ., που βρίσκεται στην Μπαρλέτα της Ιταλίας²⁸. Τα τεχνοτροπικά στοιχεία και των δύο αγαλμάτων της Μεσσήνης, του αυτοκράτορα και του Ερμή (εικ. 4) –διογκωμένα ρουθούνια, επίπεδη ράχη μύτης, κόμμωση σε μορφή περούκας με ελικοειδείς βοστρύχους, έντονες τρουπανιές, επίπεδες πτυχές– απαντούν σε έργα της ύστερης αρχαιότητας²⁹. Αποτελούν και τα δύο «λαϊκά» έργα του ίδιου τοπικού εργαστηρίου και δίνουν την εντύπωση ότι είναι νεότερα από την εποχή τους. Μια χρονολόγηση εντούτοις γύρω στα μέσα του 4ου αιώνα μ.Χ., λίγο δηλαδή πριν από την καταστροφή του οικοδομήματος και την πτώση τους, φαίνεται νομίζω απόλυτα δικαιολογημένη, γιατί στηρίζεται τόσο στα στυλιστικά όσο και στα ανασκαφικά δεδομένα. Ορισμένες δυσαναλογίες και παραμορφώσεις στον κορμό του αυτοκράτορα, καθώς και η απουσία σωματικότητας οφείλονται στις δεσμεύσεις που του επέβαλλε το υλικό του, δηλαδή στις διαστάσεις, τη στάση και τους όγκους του παλαιότερου ελληνιστικού γυναικείου αγάλματος που χρησιμοποίησε ο ντόπιος τεχνίτης ως πρώτη ύλη λόγω έλλειψης μαρμάρου. Η χρήση των δύο αιθουσών με τα μαρμαροθετήματα και το ψηφιδωτό δάπεδο δεν είναι γνωστή, είναι βέβαιο πάντως ότι αποτελούν τις αίθουσες αναψυχής ή πνευματικής ενασχόλησης ενός μεγάλου οικοδομήματος της ρωμαϊκής εποχής, ίσως ενός δημόσιου βαλανείου(ς), όπου είχε τη θέση του και το άγαλμα του υποστηρικτή του αρειανισμού Κωνσταντίου Β'³⁰.

Ανάμεσα στο κοίλο του Θεάτρου και τη βόρεια στοά της Αγοράς, γνωστή από την ανασκαφή του Α. Ορλάνδου ως «στοά Μπαλοπούλου»³¹, αποκαλύφθηκε μεγάλο κρηναίο οικοδόμημα, νυμφαίο. Ο περιηγητής Πausανίας (4.31.6) σημειώνει τα εξής για την Αγορά της Μεσσήνης: «Μεσσηνίους δέ ἐν τῇ ἀγορᾷ Διὸς ἔστιν ἄγαλμα σωτῆρος καὶ Ἀρσινόη κρήνη· τὸ μὲν δὴ ὄνομα ἀπὸ τῆς Λευκίππου θυγατρὸς εἴληφεν, ὑπορρεῖ δὲ εἰς αὐτὴν ὕδωρ ἐκ πηγῆς καλουμένης Κλεψύδρας». Το κρηναίο οικοδόμημα πρέπει πράγματι να δέχεται νερό από την πηγή Κλεψύδρα, που βρίσκεται μέσα στο χωριό Μαυρομμάτι. Η θέση του δίπλα στη μεγάλη βόρεια στοά της Αγοράς μάς επιτρέπει να το ταυτίσουμε με την Κρήνη Αρσινόη που μνημονεύει ο Πausανίας (εικ. 6). Η Κρήνη περιλαμβάνει επιμήκη δεξαμενή, μήκους 40 μ. περίπου, η οποία βρίσκεται σε μικρή απόσταση μπροστά από ψηλό ψευδοϊσόδομο ανάλημμα, που φέρει στη δεξιά πλευρά του άνοιγμα με αγωγή νερού για την πλήρωση της δεξαμενής. Μεταξύ αναλήμματος και δεξαμενής υπήρχε αβαθής στοά από ιωνικούς ημικίονες. Ημικυκλικό βάθρο (εξέδρα) στο μέσον ακριβώς της δεξαμενής έφερε σύνταγμα χάλκινων ανδριάντων. Δύο ακόμη δεξαμενές βρίσκονται σε χαμηλότερο ελαφρώς επίπεδο από την πρώτη, συμμετρικά τοποθετημένες εκατέρωθεν πλακόστρωτου αιθρίου. Η πρόσοψη της πρώτης οικοδομικής φάσης της κρήνης (τέλη 3ου αι. π.Χ.) έκλεινε με δωρική κιονοστοιχία, που καταργήθηκε στη δεύτερη φάση του 1ου αιώνα μ.Χ. Σημαντική είναι η μαρτυρία επιγραφής (αρ. ευρ. 7611)

28. Hanfmann, *Classical Sculpture*, 344· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 7, εικ. σ. 71.

29. Κεφάλι Ερμή της εποχής των Αντωνίνων με παρόμοια μικρά φτερά στο κranίον· βλ. M. Aurenhammer, *Die Skulpturen von Ephesos*, Wien 1990, 30-32, πίν. 6-7.

30. P. Brown, *The World of Late Antiquity*, London 1971 και 1989 (μτφρ. Ε. Στάμπογλης, Αθήνα 1998), 95-97, εικ. 64.

31. Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1958, 181-183, εικ. 3, 4, πίν. 141-142.

του 1ου αιώνα μ.Χ., χαραγμένης σε ασβεστολιθικό ορθογώνιο βάθρο με τόρμους στήριξης χάλκινου έργου στην άνω επιφάνεια³². Με το νέο αυτό επιγραφικό μνημείο επιβεβαιώνεται η ταύτιση της Κρήνης, τοποθετείται στα χρόνια του αυτοκράτορα Νέρωνος η δεύτερη φάση επισκευής και τροποποίησης της μορφής της και γίνεται επιπλέον γνωστό το θέμα του συντάγματος (χάλκινα αγάλματα της οικογένειας του Αυγούστου) που έφερε πιθανώς η ημικυκλική εξέδρα. Η τρίτη και τελευταία φάση επισκευών και μετατροπών της Κρήνης, στις οποίες εντάσσεται η προσθήκη των δύο τετράγωνων προβόλων (ποδίων), που προεξέχουν συμμετρικά στα άκρα της πρόσθιας πλευράς, χρονολογείται με ασφάλεια στα τέλη του 3ου αιώνα μ.Χ. Η χρονολόγηση βασίζεται σε χάλκινο νόμισμα του αυτοκράτορα Διοκλητιανού (284-305 μ.Χ.), που βρέθηκε κάτω από την πλακόστρωση της δυτικής πτέρυγας.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του Σεβαστείου βρίσκεται δωρική στοά, μήκους 90 μ. περίπου, ο στυλοβάτης της οποίας εδράζεται σε στρώμα χώματος (εικ. 7). Είναι κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές πλάκες διαφόρων μεγεθών που προέρχονται από κατεστραμμένα και χρησιμοποιημένα ως οικοδομικό υλικό βάθρα, ορθοστάτες και κυματιοφόρους στέψεις με τόρμους στήριξης χάλκινων αγαλμάτων. Δύο μάλιστα από αυτά είναι ενεπίγραφα³³. Η λίθινη δωρική κιονοστοιχία της στοάς προέρχεται από προγενέστερο στωικό οικοδόμημα, πιθανότατα από τις στοές της παρακείμενης αγοράς. Οι κίονες, πολλοί από τους οποίους βρέθηκαν πεσμένοι μαζί με τα κιονόκρανά τους μπροστά στον στυλοβάτη, είναι δωρικοί με είκοσι επίπεδες ραβδώσεις και αποτελούνται από δυο-τρεις σπονδύλους συνολικού ύψους 3,15 μ. περίπου. Οι σπόνδυλοι φέρουν στην άνω επιφάνειά τους ανά δύο τόρμους για κατακόρυφη σύνδεση, λείπουν όμως οι σιδερένιοι σύνδεσμοι και οι μολυβδοχοήσεις. Μέλη του θριγκού –επιστύλια, τρίγλυφα, μετόπες, γείσα– δεν βρέθηκαν, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η στοά δεν ολοκληρώθηκε ποτέ ή ότι ήταν πρόχειρα στεγασμένη με ξύλινα δοκάρια και κεραμίδια. Δείχνει να κατασκευάστηκε πρόχειρα και βεβιασμένα στην ύστερη αρχαιότητα (4ος αι. μ.Χ.) για την πλαισίωση από Νότο του χώρου της Αγοράς. Η ζωή της φαίνεται ότι ήταν πολύ σύντομη. Η πτώση της δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια με βάση ένα μόνο νόμισμα του Κωνσταντίου Β΄ ως Αυγούστου (355-360 μ.Χ.), που βρέθηκε στην επίχωση. Οι ασβεστολιθικοί κίονες της στοάς με τις αβαθείς, σχεδόν επίπεδες, ραβδώσεις προέρχονται από προγενέστερα οικοδομήματα και βάθρα αναθημάτων, πολλοί μάλιστα φέρουν καταλόγους αγορανόμων και υπαγορανόμων της πόλης και αναγραφή του έτους θητείας τους, καθώς και του ονόματος του επώνυμου του έτους ιερέα του Διός Ιθωμάτα. Οι αναγραφές είναι προγενέστερες της κατασκευής της στοάς. Χρονολογούνται από τον 1ο ως και τον 2ο αιώνα μ.Χ. και είναι βέβαιο ότι ανήκαν σε στοές της ελληνοιστικής αγοράς, πριν χρησιμοποιηθούν στη νεότερη στοά³⁴. Μολονότι λείπουν προς το παρόν βέβαια χρονολογικά τεκμήρια, λόγω της παντελούς απουσίας κινητών ευρημάτων, είναι ενδεχόμενο η στοά, που οικοδομήθηκε πάνω στα ερείπια του Σεβαστείου, να χρησιμοποιήθηκε και κατά την προώμη φάση της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

32. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1990, 73-75.

33. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1989, 69-74.

34. *Ο.π.*, 69-74, πίν. 59-61α.

Ο Πausanίας (4.31.10-12) παρουσιάζει το Ασκληπιείο ως μουσείο έργων τέχνης, κυρίως αγαλμάτων και όχι ως συνηθισμένο τέμενος θεραπείας ασθενών. Ήταν ο επιφανέστερος χώρος της Μεσσήνης, κέντρο της δημόσιας ζωής της πόλης, που λειτουργούσε παράλληλα με την παρακείμενη Αγορά. Ένας σχεδόν τετράγωνος υπαίθριος χώρος, διαστάσεων 71,91x66,67 μ., πλαισιώνεται εσωτερικά από τέσσερις στοές, ανοιχτές προς τον κεντρικό υπαίθριο χώρο. Ο μεγάλος βωμός μαζί με τον επιβλητικό δωρικό ναό Ζ είναι τα μόνα κτίσματα μέσα στον υπαίθριο κεντρικό χώρο του Ασκληπιείου που πλαισιώνονται από περίστυλη αρχιτεκτονική σύνθεση, η οποία τονίζει ένα καιρίο χαρακτηριστικό του συνόλου, αυτό της εσωστρέφειας (εικ. 8). Στο κέντρο του βωμού κατευθύνεται ο άξονας του ανατολικού Προπύλου Β, ο οποίος τέμνει και τον δωρικό ναό. Η αξονικότητα σε συνδυασμό με τη συμμετρία και τον άκραιο γεωμετρισμό χαρακτηρίζουν την αρχιτεκτονική του Ασκληπιείου της Μεσσήνης. Στη βόρεια και νότια πλευρά του βωμού συνωσιάζονται, κατά το παράδειγμα του ναού, αρκετά βάθρα τιμητικών ανδριάντων και ενεπίγραφων στηλών. Στην ανατολική πτέρυγα της περίστυλης αυλής βρίσκεται συγκρότημα τριών οικοδομημάτων: το μικρό στεγασμένο θεατροειδές Εκκλησιαστήριο Α, το επιβλητικό Πρόπυλο Β, το Συνέδριο ή Βουλευτήριο Γ και η αίθουσα του Αρχείου του Γραμματέως των Συνέδρων Γ-Γ. Κατά μήκος της δυτικής πτέρυγας βρίσκεται σειρά δωματίων-Οίκων (Κ-Ξ), που σύμφωνα με την περιγραφή του Πausanία περιείχαν αγάλματα των εξής θεοτήτων κατά σειρά από Νότο προς Βορρά: Απόλλωνος και Μουσών (Οίκος Ξ), Ηρακλέους-Θήβας-Επαμεινώνδα (Οίκος Ν), Τύχης (Οίκος Μ), Αρτέμιδος Φωσφόρου (Οίκος Κ). Τη βόρεια πτέρυγα του Ασκληπιείου, τέλος, κλείνει μεγάλο διμερές οικοδομήμα πάνω σε υψηλό πόδιο, προσιτό από κεντρικό μνημειώδες κλιμακοστάσιο που στο βόρειο πέρας του καταλήγει σε πρόπυλο με αετωματική επίστεψη. Οι δύο αίθουσες του οικοδομήματος, που διαιρούνται πανομοιότυπα σε πέντε δωμάτια, έχουν ταυτιστεί με το Σεβαστεϊόν ή Καισαρείον των επιγραφών και ήταν αφιερωμένες στη λατρεία της θεάς Ρώμης και των αυτοκρατόρων³⁵.

Η πρόσταση του Προπύλου Β προς το Ασκληπιείο έφερε δύο πώρινους κίονες κορινθιακού ρυθμού. Στην ύστερη αρχαιότητα (3ος/4ος αι. μ.Χ.), η δυτική αυτή πρόσταση επισκευάστηκε πρόχειρα. Οι δύο ανόμοιες βάσεις κορινθιακών κίωνων που διατηρούνται στη θέση τους προέρχονται από τη μεταγενέστερη αυτή επισκευή. Στο ανατολικό άκρο της ορχήστρας του Εκκλησιαστήριου, μπροστά στο κλιμακοστάσιο που οδηγεί στην ανατολική είσοδο του οικοδομήματος, τοποθετήθηκε λίγο μετά τα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. μεγάλο βάθρο έφιππου ανδριάντα από χαλκό προς τιμήν του «Ἐλλαδάρχη ἀπὸ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν καὶ ἀρχιερέως τῶν Σεβαστῶν» Ιουλίου Κλαυδίου Σαίθιδα Καλιανού. Η μεγάλη αίθουσα Γ-Γ στη νοτιοανατολική γωνία του συγκροτήματος του Ασκληπιείου, διαστάσεων 16,45x19,75 μ., είναι πλήρης κατασκευών της πρωτοβυζαντινής περιόδου, οι οποίες έχουν ξαναχρησιμοποιήσει ή καταστρέψει σχεδόν πλήρως τα ελληνοιστικά κατάλοιπα. Ο σημαντικότερος Οίκος της δυτικής πτέρυγας του Ασκληπιείου είναι ο Κ, που στέγαζε το ιερό της Αρτέμιδος (εικ. 8). Είναι ορθογώνιος, διαστάσεων 10,30x5,80 μ., και χωρίζεται σε τρία κλίτη με δύο κιονοστοιχίες των δύο κίωνων εγκάρσια τοποθετημένες. Το κεντρικό ευρύτερο κλίτος φέρει στο βάθος το βάθρο του κολοσσιαίου λατρευτικού αγάλματος, που εικόνιζε την Αρτέμιδα Ορθία

35. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, 58-82.

ως φωσφόρο με λαμπάδα στο χέρι και κοντό χιτώνα με νεβρίδα στον τύπο της κυνηγέτιδος. Μπροστά στο λατρευτικό άγαλμα υπήρχε τράπεζα προσφορών και σε κυκλική διάταξη στέκονται έντεκα βάρθρα, τα περισσότερα για αγάλματα ιερειών και νεαρών κοριτσιών. Την Ορθία Αρτέμιδα της Μεσσηνίας τιμούσαν οι γυναίκες ως προστάτιδα των παιδιών, κυρίως των κοριτσιών, ως κουροτρόφο, όπως την Ορθία της Σπάρτης³⁶. Ως ιέρειες υπηρετούσαν ώριμες γυναίκες που διεκπεραιώναν και μυστικές ιεροπραξίες χάριν των γυναικών που ζητούσαν τη βοήθεια της θεάς. Γλυπτικές εικόνες των ιερειών αυτών (μετά την ευδόκιμη θητεία τους) ανέθεταν μέσα στο ναό οι «ιεροί γέροντες της Ουπησίας», ένας θεσμός που βρίσκεται σε ακμή στα ρωμαϊκά χρόνια. Οι επιγραφές πάνω στα βάρθρα των ιερειών χρονολογούνται στον 2ο και τον 3ο αιώνα μ.Χ. Εκτεταμένες επισκευές της ίδιας περιόδου εμφανίζουν οι τοίχοι του ιερού.

Οι στοές του Γυμνασίου που περιβάλλουν το Στάδιο σχηματίζουν Π με μακρά τα δύο κάθετα σκέλη του. Το ανατολικό σκέλος εκτείνεται σε όλο το μήκος του στίβου. Το δυτικό σκέλος διακόπτεται περί το μέσον και καταλήγει σε μεγάλο ορθογώνιο περιστύλιο, το οποίο έχει ερμηνευθεί ως Παλαιίστρα. Η βόρεια στοά είναι διπλή, πλάτους 10 μ., ενώ η ανατολική και η δυτική είναι απλές, πλάτους 7 μ. η καθεμιά. Η ανατολική κιονοστοιχία έχει καταπέσει στο έδαφος (εικ. 9), σε αντίθεση με τη δυτική και τη βόρεια που στέκονται ακόμη όρθιες στη θέση τους. Η εντυπωσιακή ομολογουμένως αυτή πτώση, που έλαβε χώρα μεταξύ των ετών 360 και 370 μ.Χ., φαίνεται ότι οφείλεται στο γεγονός ότι είχε πρόχειρα ανακατασκευαστεί χωρίς τη χρήση σιδηρών γόμφων και μολυβδοχοήσεων. Η ανάθεση της στοάς από τον ιερέα του Διός Ιθωμάτα Αγαθοκλή Σατύρου, σύμφωνα με τη μεγαλογράμματη επιγραφή στα επιστύλια της, αναφέρεται πιθανότατα στην πρόχειρη αυτή ανακατασκευή του 2ου-3ου αιώνα μ.Χ. και μάλιστα σε λίγο υψηλότερο επίπεδο από το αρχικό³⁷. Ο στίβος σε μήκος ενός σταδίου καταλήγει και εφάπτεται στο νότιο τείχος της πόλης. Το τείχος στο σημείο της επαφής του με το Στάδιο έχει αποκοπεί εν μέρει, προκειμένου να κατασκευαστεί ένα ορθογώνιο υψηλό πόδιο, διαστάσεων 10,445x15,8 μ., το οποίο εξέχει προς Νότο, δίνοντας την εντύπωση ενός προμαχώνα (εικ. 11). Πάνω στο πόδιο εδραζόταν ένας τετρακίονιος πρόστυλος δωρικός ναός, διαστάσεων 7,44x11,60 μ., του οποίου όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη, περίπου 1400, κείτονταν πεσμένα γύρω από το πόδιο, χωρίς τους μεταλλικούς συνδέσμους και τις μολυβδοχοήσεις. Τούτο το τελευταίο δείχνει ότι η πτώση του μνημείου δεν οφείλεται σε σεισμό ή σε φυσικά αίτια, αλλά σε ανθρώπινη βίαιη επέμβαση, με στόχο την αφαίρεση των μετάλλων. Τα ίχνη άλλωστε των χτυπημάτων με καλέμι γύρω από τους τώρους είναι εμφανή³⁸. Η πρώτη κατασκευή του ποδίου και του ναού, σύμφωνα με τη μαρτυρία ενεπίγραφων επιτύμβιων στηλών, εντοιχισμένων στον τοίχο του ποδίου, ανάγεται στα χρόνια του Αυγούστου. Μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών βρέθηκαν μαρμάρινα γλυπτά σπασμένα σε εκατοντάδες θραύσματα: μαρμάρινη σαροκοφάγος με ξαπλωμένη

36. P. Themelis, «Artemis Ortheia at Messene. The Epigraphical and the Archaeological Evidence», στο R. Hägg (επιμ.), «Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence», *International Seminar at the Swedish Institute at Athens, 22-24 November 1991*, Stockholm 1994, 101-122.

37. Θέμελης, *Έργον* 1996, 55· *ΠΑΕ* 1996, 163, πίν. 70β, 71α.

38. F. Cooper, «Scamilli impares and the Heroon at Messene», στο L. Haselberger (επιμ.), *Appearance and Essence Refinements of Classical Architecture-Carvatures*, Philadelphia 1997, 97-112.

μορφή στο κάλυμμα, που έχει τη μορφή ανάκλιτρο, πιθανότατα των χρόνων του Αδριανού, *imago clipeata* θωρακοφόρου με κατεστραμμένο το κεφάλι (εικ. 12), ανδρικό κεφάλι-πορτραίτο, με αποκομμένο δυστυχώς το πρόσωπο, πιθανώς της εποχής των Αντωνίνων, καθώς και άλλα λίθινα γλυπτά και επιγραφές. Όλα αποκαλύπτουν τον χθόνιο, ταφικό χαρακτήρα του οικοδομήματος με την ιδιαίτερα τιμητική θέση μπροστά στον στίβο, το οποίο, όπως έχω αλλού υποστηρίζει, ανήκε στην επιφανή οικογένεια των Σαιθιδών και χρησιμοποιήθηκε συνεχώς από τον 1ο ως τον 2ο και πιθανώς και τον 3ο αιώνα μ.Χ.³⁹ Το ηρώο της οικογένειας αυτής είδε και περιέγραψε στο Στάδιο ο περιηγητής Πausanίας, που επισκέφθηκε τη Μεσσήνη μεταξύ των ετών 155-160 μ.Χ., στα χρόνια του αυτοκράτορα Αντωνίνου Πίου⁴⁰. Αποκατάσταση του γενεαλογικού δένδρου της οικογένειας των Σαιθιδών, για διάστημα τεσσάρων ή και πέντε γενεών, έχουν ήδη προτείνει ο Tod (*JHS* 25, 1905, 43) και ο Kolbe (*IG V 1*, 1451, 1455a και 512). Ο Tiberius Claudius Saethidas Caelianus είχε διατελέσει «ἀρχιερέας τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου καὶ Ἑλλαδάρχης ἀπὸ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν», μεταξύ των ετών 139-161 μ.Χ. Δύο παλαιότερα μέλη της οικογένειας είχαν διατελέσει συγκλητικοί⁴¹. Ο ίδιος μεσσήνιος ευπατριδής τιμάται και από τη Σπάρτη το 164 μ.Χ. ως αρχιερέας των Σεβαστῶν και Ἑλλαδάρχης (*IG V 1*, 512). Νέα μακροσκελής επιγραφή, που αποκαλύφθηκε στην περιοχή της σκηνής του Θεάτρου, είναι χαραγμένη σε μαρμάρινο βάθρο ανδριάντα του Τιβερίου Κλαυδίου Σαιθίδα. Μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την οικογένεια, τις ευεργεσίες και τα ποικίλα έργα του στη Μεσσήνη, συμπεριλαμβανομένης της ανακατασκευής του προσκηνίου του Θεάτρου. Τμήμα επιγραφής που είχε βρει ο Γ. Οικονόμος το 1909 δίπλα στο Εκκλησιαστήριο του Ασκληπιείου (*IG V 1*, 1455a) ανήκει στο βάθρο έπιππου ανδριάντα του ίδιου Ἑλλαδάρχη Σαιθίδα, το οποίο είχε στηθεί επιδεικτικά μπροστά στο μεγάλο ανατολικό κλιμακοστάσιο που οδηγεί στην ορχήστρα του Εκκλησιαστήριου. Το άγαλμα του Δορυφόρου, καθώς και τα αγάλματα του Φιλοσόφου και του Ερμή, έπεσαν από τα βάθρα τους (εικ. 13α-β), όταν το Γυμνάσιο είχε ήδη εγκαταλειφθεί μετά τον σεισμό του 360-370 μ.Χ. και είχε αρχίσει να επιχώνεται από φυσικά αίτια⁴².

Στην τελευταία φάση χρήσης του Σταδίου, αυτήν του 4ου αιώνα μ.Χ., το κάτω διάζωμα του πετάλου κλείστηκε με χαμηλό στηθαίο, κτισμένο πολύ πρόχειρα με παντοειδή υλικά, ακόμη και με εδώλια της κατώτατης σειράς του ίδιου του Σταδίου. Παρατηρήθηκε επίσης ότι υπάρχουν, κατά κανονικά διαστήματα 2,50 μ. περίπου, κυκλικές οπές (τόρμοι) στην άνω επιφάνεια των εδωλίων της δεύτερης από κάτω σειράς για τη γόμφωση σιδηρών πασσάλων φράκτη⁴³. Φαίνεται ότι τόσο ο φράκτης όσο και το στηθαίο προστάτευαν τους θεατές από τα όπλα των μονομάχων και κυρίως

39. Π. Θέμελης, «Το στάδιο της Μεσσήνης», *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών Αγώνων, Αθήνα 5-9 Σεπτεμβρίου 1988*, επιμ. W. Coulson - Η. Kyrieleis, Αθήνα 1992, 87-91, πίν. 38-55.

40. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1988, 65-72· ο ίδιος, «Το στάδιο της Μεσσήνης», 89-90.

41. Habicht, *Pausanias*, 49, 60 και σημ. 81-83.

42. Themelis, «Statuenfunde», 59-84· Π.Γ. Θέμελης, *Ἡρώες και ηρώα στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2000, 143-147, εικ. 135α-β.

43. Παρόμοιοι φράκτες υπήρχαν σε θέατρα, όπως της Κορίνθου και της Ερέτριας: R. Stillwell, *The Theater, Corinth 2*, Princeton 1952, 45, εικ. 38· E. Fiechter, *Das Theater in Eretria*, Stuttgart 1937, 27, 41· S. Schmid, «Decline or Prosperity at Roman Eretria? Industry, Purple Dye Works, Public Buildings, and Gravestones», *JRA* 12 (1999), 273-293.

από τα άγρια ζώα των θηριομαχιών (venationes), οι οποίες τελούνταν στο Στάδιο κατά την περίοδο της «εκβαρβάρωσης», κατά τον ύστερο 3ο και τον 4ο αιώνα μ.Χ.⁴⁴ Στην περίοδο αυτή των θηριομαχιών φαίνεται ότι έλαβε χώρα και η χάραξη ονομάτων με τεράστια γράμματα πάνω στα εδώλια (εικ. 10), προκειμένου να κρατηθούν σειρές εδωλίων ή και ολόκληρες κερκίδες για τα μέλη ισχυρών οικογενειών ή άγνωστων ακόμη κοινωνικών ομάδων, έναντι βεβαίως ανάλογου με το μέγεθος της κράτησης χρηματικού ποσού⁴⁵.

Η οδική αρτηρία κατεύθυνσης Β-Ν, που καταλήγει στο δυτικό Πρόπυλο του Γυμνασίου, αποκαλύφθηκε σε μήκος 75 μ. περίπου, όσο και το μήκος μιας νησίδας του πολεοδομικού ιστού. Το βόρειο τμήμα της νησίδας, δυτικά της οδού, καταλαμβάνεται από μεγάλη έπαυλη, διαστάσεων 25x30 μ. περίπου, του 3ου-4ου αιώνα μ.Χ. (εικ. 14). Έχει θεμελιωθεί πάνω στα ερείπια προγενέστερων οικοδομημάτων άγνωστης λειτουργίας, της ελληνιστικής περιόδου, των οποίων ακολουθεί τους προσανατολισμούς και ενσωματώνει εν μέρει τους τοίχους τους στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό της. Η κεντρική είσοδός της βρίσκεται στη βόρεια πλευρά και είναι προσιτή από δρόμο κατεύθυνσης Α-Δ, ο οποίος τέμνει κάθετα την παραπάνω οδική αρτηρία και ριζίζει από Βορρά την ιπποδάμεια νησίδα. Η αστική αυτή έπαυλη (villa urbana) έχει την τυπική μορφή των επαύλεων της ρωμαϊοκρατίας. Περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό δωματίων (είκοσι περίπου), μεταξύ των οποίων αναγνωρίζονται το vestibulum, οι fauces, το impluvium, το atrium, το tablinum, οι αποθήκες, δύο τουλάχιστον αίθρια με πηγάδια και άλλοι βοηθητικοί χώροι για την παρασκευή αλευριού και κρασιού. Τα επισημότερα δωμάτια έχουν ψηφιδωτά δάπεδα με ποικίλα γεωμετρικά μοτίβα από λευκές, μελανές, ερυθρές και πράσινες ψηφίδες, ενώ ο ανδρώνας φέρει στο κέντρο ορθογώνιο πλαίσιο με παράσταση, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί και πολλές ψηφίδες από υαλόμαζα (εικ. 15). Εικονίζεται θεϊόν ζεύγος, ανακαθισμένο σε μη σαφώς δηλούμενο ανάκλιτρο. Η γυναικεία μορφή δεξιά στρέφει προς τον σύντροφό της και απλώνει τα χέρια προς τον λαϊμό του έτοιμη να τον εναγκαλιστεί, ενώ αριστερά ανδρική μορφή σε πολύ μικρότερο μέγεθος και σχεδόν αιωρούμενη κρατάει το απλωμένο νωχελικά δεξί χέρι του θεού και το ασπάζεται με ευλάβεια. Κάτω από τα πόδια του θεού προβάλλει το πρόσθιο μέρος κάπρου, ενώ δεξιά, κάτω από τα πόδια της γυναίκας εικονίζεται τιμόνι πλοίου (οίαξ). Τόσο η εικονογραφία όσο και η ερμηνεία της παράστασης παρουσιάζουν προβλήματα. Θα μπορούσε πάντως κανείς να αναγνωρίσει στη μικρή μορφή του θνητού αριστερά τον παραγγελιοδότη και ιδιοκτήτη της έπαυλης, ο οποίος ευχαριστεί ή ικετεύει τον θεό Διόνυσο και την Αριάδνη(;). Τα σύμβολα κάτω πρέπει να υποδηλώνουν τη σχέση του άνδρα

44. Για τα θεάματα αυτού του είδους, βλ. L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Amsterdam 1971· K. Welch, «Greek Stadia and Roman Spectacles: Asia, Athens, and the Tomb of Herodes Atticus», *JRA* 11 (1998), 127· E.J. Jory, «Gladiators in the Theatre», *CQ* 36 (1986), 537-539· Β. Πετράκος, «Στήλη μονομάχου από την Ερέτρια», *AE* 134 (1995), 271-273 με βιβλιογραφία.

45. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1989, 106-107, πίν. 88-89. Αναγραφές ονομάτων σε εδώλια κυρίως θεάτρων, βλ. Th. Homolle, «Le théâtre de Megalopolis», *JHS* 1890, 55-71· Β. Saria, «Die Inschriften des Theaters von Stobi», *Wiener Jahreshfte* 32 (1940), 3-34· D. De Bernandi-Ferreto, *Teatri classici in Asia Minore*, 2, Roma 1971, 2-31· K. Gallis, «The Games in Ancient Larissa», στο W.J. Raschke (επιμ.), *The Archaeology of the Olympics*, Wisconsin 1988, 231· D.B. Small, «Social Correlations in the Greek Cavea in the Roman Period», στο S. Maccready - F.H. Thompson (επιμ.), *Roman Architecture in the Greek World*, London 1987, 86-93.

και του θεού ζεύγους με τη θάλασσα. Ο τρόπος με τον οποίο η μηδαμινή σε μέγεθος σε σχέση με τον θεό και αιωρούμενη μορφή του «ταπεινού» θνητού κρατάει με ευλάβεια και φιλάει το χαλαρά απλωμένο προς τη μεριά του χέρι του θεού παραπέμπει σε θέματα αλληλεπιδράσεων, τόσο εικονογραφικών όσο και ιδεολογικών, μεταξύ παγανισμού και χριστιανισμού, τα οποία επιβάλλουν σύντομο σχολιασμό. Η γνωστή και καλά μελετημένη περίπτωση των μωσαϊκών των μέσων του 4ου αιώνα μ.Χ. από τη λεγόμενη «έπαυλη του Αιώνας» στην Πάφο βοηθάει, πιστεύω, να κατανοήσουμε την παράσταση στο σύγχρονο μωσαϊκό δάπεδο της Μεσσήνης και να προσεγγίσουμε το νόημα που κρύβει⁴⁶. Διακρίνει κανείς σε αυτήν την επιθυμία των παγανιστών αριστοκρατών της κρίσιμης αυτής εποχής να αντιπαραταχθούν προς τη νέα θρησκεία (που κέρδιζε ολοένα έδαφος), τροποποιώντας τα αρχαία μυθολογικά θέματα και τα εικονογραφικά σχήματα και προσαρμόζοντάς τα σε νέες μορφές (που χρησιμοποιούσαν ήδη οι χριστιανοί) με αλληγορικό περιεχόμενο⁴⁷. Ο ιδιοκτήτης της έπαυλης θα μπορούσε να ανήκει στην τάξη των συγκλητικών, των αρχιερέων των Σεβαστών ή των ανώτερων αξιωματούχων της πόλης, όπως ο Σαιθίδας και άλλοι ευπατριδείς Μεσσήνιοι, οι οποίοι δεν δίσταζαν να επιλέξουν «επιφανείς τόπους» της πόλης για να οικοδομήσουν τις πολυτελείς κατοικίες τους, τόπους όπου κατά τις προηγούμενες περιόδους δεν υπήρχαν εκεί παρά μόνο οικοδομήματα πολιτικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα⁴⁸. Σύμφωνα με όσα σημειώνει ο Λιβάνιος (314-393 μ.Χ.), σε μια επαρχιακή πόλη όπως η Νικομήδεια (και προφανώς και η Μεσσήνη) έβρισκε ακόμη κανείς «άνδρες ευγενικής καταγωγής» και «εραστές των Μουσών»⁴⁹. Στις επαρχιακές αυτές πόλεις, όπου «τα αργοκίνητα παραδοσιακά στοιχεία του ρωμαϊκού κόσμου είχαν επιβιώσει, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες συνέχιζαν να συγκεντρώνουν απέραντες εκτάσεις»⁵⁰. Ένα ακόμη οικοδόμημα μεγάλων διαστάσεων, της ίδιας με την έπαυλη περιόδου, άρχισε να αποκαλύπτεται στην ανατολική πλευρά της παραπάνω οδικής αρτηρίας. Εντυπωσιακή η εικόνα της καταστροφής του τέλους του 4ου αιώνα μ.Χ. με τα κατακερματισμένα κεραμίδια της πεσμένης στέγης.

Η Μεσσήνη φαίνεται ότι είχε καταφέρει να διατηρήσει επί ρωμαϊκρατίας ορισμένα προνόμια, καθώς και την ελευθερία να αυτοδιοικείται με βάση τους αρχαίους θεσμούς της, όπως η Σπάρτη⁵¹. Η πρωτεύουσα αποτελούσε το κέντρο της κοινωνικής, οικονομικής και δημόσιας ζωής και το σημείο αναφοράς ολόκληρης της επικράτειας, που συνέπιπτε περίπου με τα όρια του σημερινού νομού Μεσσηνίας. Η πόλη διατήρησε την κλασική-ελληνιστική πολεοδομική μορφή της και τις διαστάσεις της, χωρίς ουσιαστικές απώλειες, έως τουλάχιστον το τρίτο τέταρτο του 4ου αιώνα μ.Χ. Το

46. W.A. Daszewski, *Dionysos der Erlöser*, Mainz am Rhein 1985, passim· ο ίδιος, «Iconographie et réaction paienne», στο J. Balty (επιμ.), *Mélanges P. Leveque*, 1, Besançon/Paris 1988· ο ίδιος, «Le mystérieux message des mosaïques de Paphos», *Le Monde de la Bible* 112 (1998), 30-35.

47. Πρβλ. Brown, *The World of Late Antiquity*, 84-86.

48. Πρβλ. A. Karivieri, «The “House of Proclus” on the Southern Slope of the Acropolis: A Contribution», στο P. Castrén (επιμ.), *Post-Herulian Athens*, Helsinki 1994, 139 σημ. 164 για την αθηναϊκή ελίτ και τις κατοικίες της.

49. Brown, *The World of Late Antiquity*, 33.

50. Ό.π., 33 και 42 κ.ε.

51. Πρβλ. M. Rostovtzeff, *Rome* (μτφρ. από τα ρωσικά J.D. Duff, New York 1957), 215-232.

τεράστιο Θέατρο μόνο φαίνεται να εγκαταλείπεται στα τέλη του 3ου με αρχές του 4ου αιώνα μ.Χ. (λιθόπλινθοί του βρέθηκαν κτισμένοι στην Κρήνη Αρσινόη), καθώς και η βόρεια πτέρυγα του Ασκληπιείου, όπου το Σεβάστειο, κατά την ίδια περίπου περίοδο, όταν οικοδομήθηκε πάνω στα ερείπιά του η μεγάλη υστερορωμαϊκή στοά. Έτσι εξηγείται και η απόφραξη με τοίχο από οπτοπλίνθους της κάτω εξόδου του μεγάλου κλιμακοστασίου του Σεβαστείου, που παρατήρησε, σχεδίασε, αλλά δεν διατήρησε ο Α. Ορλάνδος⁵². Ο σεισμός του 360-370 μ.Χ. δεν ήταν, όπως φαίνεται, ιδιαίτερα καταστροφικός· δεν αποτέλεσε τουλάχιστον την κύρια αιτία εγκατάλειψης των μεγάλων κτηρίων ούτε και εξαφάνισε φυσικά τον πληθυσμό, έδωσε απλώς τη χαριστική βολή στην πόλη, που είχε αρχίσει από νωρίτερα να καταρρέει, ακολουθώντας τις τύχες ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Η διάλυση-αποδιοργάνωση-κατάρρευση του Imperii Romani και συνακόλουθα της ρωμαϊκής Μεσσήνης δεν οφείλεται απλώς σε σεισμούς ή σε εισβολές βαρβάρων, καθόδους από Βορρά ή ανόδους από Νότο, αλλά πρωτίστως σε ενδογενείς οικονομικούς κυρίως και κοινωνικούς παράγοντες, που κατέστησαν το κράτος ανίκανο να αντισταθεί σε φυσικές καταστροφές ή εισβολείς και οδήγησαν σταδιακά στην κατάρρευση⁵³. «Τα στρώματα καταστροφής σε οποιαδήποτε ανασκαφή είναι ιδανικά, γιατί “παγώνουν” τη ζωή και επομένως την ιστορία σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή (όπως συνέβη στη Μεσσήνη το 360-370 μ.Χ.). Τα αρχαιολογικά αυτά στρώματα είναι συχνά πλούσια σε ευρήματα, όμως το επόμενο αρχαιολογικό στρώμα είναι εξίσου σημαντικό, διότι μας παρέχει τα τεκμήρια για την αντίδραση του πληθυσμού στην προηγηθείσα καταστροφή. Η Κρήνη και ο πληθυσμός της δεν είναι ασυνήθιστοι στους σεισμούς (το ίδιο και η Μεσσήνη, όπως και όλη η Ελλάδα). Κάθε πενήντα περίπου χρόνια, ένα μεγάλο σχετικά σεισμικό γεγονός λαμβάνει χώρα, με συνέπεια καταστροφές σε κτήρια και απώλειες ανθρώπινων ζωών. Εντούτοις, το αν ο πληθυσμός αντιδράσει θετικά ή αρνητικά εξαρτάται από παράγοντες που δεν σχετίζονται με το ίδιο το γεγονός. Κατά τη διάρκεια περιόδων γενικευμένης ευημερίας, η σεισμική καταστροφή μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για να κτιστούν νέα εντυπωσιακά οικοδομήματα πάνω στα ερείπια των παλαιών. Αντίθετα, κατά τη διάρκεια μιας οικονομικής δυσπραγίας, ο πληθυσμός μπορεί να περιέλθει σε ακόμη χειρότερη οικονομική κατάσταση μετά το σεισμό»⁵⁴ (όπως φαίνεται ότι συνέβη στη Μεσσήνη μετά το 360-370 μ.Χ.).

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Παρά τη μερική πτώση, την εγκατάλειψη και τη διακοπή της λειτουργίας των μνημειακών δημόσιων οικοδομημάτων, ευρήματα, σποραδικά προς το παρόν, κυρίως νομίσματα του Βαλεντινιανού Α' (364-375) στην Κρήνη Αρσινόη, του Θεοδοσίου Α' (393-395) στο Στάδιο, το Ασκληπιείο και το Βαλανείο, καθώς και των Αρκαδίου και Ονωρίου (383-423) στην Ανατολική οδό, δείχνουν ότι

52. Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1959, 169-170, εικ. 10 και 11· *ΠΑΕ* 1960, 220.

53. J.A. Trainter, *The Collapse of Complex Societies*, Cambridge 1988, 11, 188, 193-199.

54. Κείμενο διάλεξης του Colin F. Macdonald με θέμα «Minoan reactions to natural catastrophes», που έδωσε στις 13-5-1998 στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης στο Ρέθυμνο.

η ζωή συνεχίζεται σε αυτές τις θέσεις. Η Κρήνη Αρσινόη δεν ακολούθησε την τύχη άλλων δημόσιων ή ιερών οικοδομημάτων της πόλης, τα οποία φαίνεται ότι εγκαταλείπονται μετά το 360-370. Το ανατολικό τουλάχιστον τμήμα της Κρήνης παρέμεινε όρθιο και χρησιμοποιήθηκε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπως δείχνουν προσθήκες τοίχων στην άνω δεξαμενή και η ανέγερση ορθογώνιου οικοδομήματος (πιθανώς υδρόμυλου) με προγενέστερα αρχιτεκτονικά μέλη σε χαμηλότερο επίπεδο μπροστά από την Κρήνη. Η χρονολόγηση του υδρόμυλου(;) αυτού στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα μ.Χ. βασίζεται σε «θησαυρό» 250 μικροσκοπικών χάλκινων υποδιαιρέσεων (nummi). Η εύρεση εξάλλου νομίσματος του Λέοντος ΣΤ' (886-912) στην περιοχή της Κρήνης δείχνει ότι, ύστερα από κάποια περίοδο σιωπής, για την οποία λείπουν προς το παρόν τα τεκμήρια για τη συνέχεια της ζωής, η περιοχή της Κρήνης και του παρακείμενου Θεάτρου κατοικείται εκ νέου από τα τέλη του 9ου και τις αρχές του 10ου αιώνα μ.Χ. και αποτελεί πλέον το κέντρο της βυζαντινής πόλης. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από την αποκάλυψη μέρους πυκνά δομημένου βυζαντινού οικισμού που απλώνεται στα βόρεια και τα βορειοανατολικά του κοίλου του Θεάτρου, επεκτείνεται ανατολικά προς την Κρήνη Αρσινόη και φθάνει ως το βόρειο μέρος της Αγοράς, ευρισκόμενος σε επαφή με τη λεγόμενη «στοά Μπαλοπούλου» (εικ. 16)⁵⁵. Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από την προκαταρκτική ανασκαφική έρευνα των κτισμάτων του οικισμού δεν έχει ακόμη μελετηθεί, χρονολογείται πάντως κατά κύριο λόγο στον 10ο-11ο, 12ο και 13ο αιώνα⁵⁶. Φαίνεται ότι από τον 10ο αιώνα τουλάχιστον και εξής η βυζαντινή πόλη έχει το κέντρο της σε αυτή την περιοχή. Ως τον 10ο αιώνα η πόλη δεν είχε αλλάξει επίσημα τουλάχιστον το αρχαίο της όνομα. Στον βίο του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε αναφέρεται ότι εκτός από Μεσσήνη ονομάζεται από τους ντόπιους και Βουρκάνο, ονομασία που χρησιμοποιείται ως σήμερα για να δηλώσει μόνο το μοναστήρι του Βουρκάνου στην κορυφή της Ιθώμης⁵⁷. Σύμφωνα με την κεραμική και τα νομίσματα που σημειώθηκαν κάτω από την επίχωση με τα πεσμένα πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη στην άνω δεξαμενή της Κρήνης, η πτώση του πίσω αναλήματος της Κρήνης πρέπει να έλαβε χώρα μεταξύ 11ου και 13ου αιώνα. Στην ευρύτερη περιοχή της Κρήνης ήλθαν επίσης στο φως νομίσματα του Γουλιέλμου Β' (1267-1278), του Γκυ Β' (1287-1308), της Ιωάννας της Γκραβίνας (1318-1333) και του Ανδρέα Κονταρίνι (1368-1382), καθώς και νομίσματα της Ενετικής Δημοκρατίας του 14ου-16ου αιώνα⁵⁸.

Ένα δεύτερο οικιστικό σύνολο που ακμάζει αποκλειστικά κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο και στη συνέχεια εγκαταλείπεται, σε αντίθεση με την προηγούμενη συνοικία του Θεάτρου-Κρήνης, βρισκόταν στην περιοχή του Ασκληπιείου. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του Ασκληπιείου

55. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1997, 87-88, πίν. 39-41.

56. Στα βόρεια του θεάτρου βρίσκεται το ερειπωμένο βυζαντινό εκκλησίδιο «Κλησακούκι», ενώ απαντούν πέντε ακόμη διάσπαρτα στο χώρο εκκλησιάκια του 13ου-14ου αι., Α.Κ. Ορλάνδος, «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης», *ΑΒΜΕ* 11 (1969), 87-147.

57. Οδ. Λαμφίδης, *Ο εκ Πόντου όσιος Νίκων ο Μετανοείτε (Κείμενα-σχόλια)*, Αθήνα 1982, 62: «Μισύνης, ἦν καὶ Βουρκάνον ἐγγωρῖως καλοῦσιν». Η. Αναγνωστάκης, «Ιστοριογεωγραφικές σημειώσεις», *Σύμμεικτα* 8 (1989), 69 κ.ε.

58. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1994, 70-74, εικ. 2-5· *ΠΑΕ* 1995, 63-64· *ΠΑΕ* 1996, 150 και 156· *ΠΑΕ* 1997, 74-76.

έρχεται σταδιακά στο φως ένα εκτεταμένο σύνολο οικιών, που χρονολογείται σε γενικές γραμμές από το 400 ως το 600 (εικ. 17). Το πυκνά δομημένο αυτό οικιστικό σύνολο έχει τρεις σαφώς διακρινόμενες οικοδομικές φάσεις, που ξεχωρίζουν εύκολα σχετικά η μια από την άλλη και περιλαμβάνουν κυρίως μικρές προσθήκες τοίχων και επεκτάσεις χώρων, αποφράξεις εισόδων και επιχώσεις-υπερυψώσεις δαπέδων. Οι επεμβάσεις της κάθε φάσης πραγματοποιούνται με ευτελέστερα υλικά και με προχειρότερο κάθε φορά τρόπο, γεγονός που φανερώνει σταδιακή επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης και είναι ενδεχόμενο να σχετίζονται με τους σεισμούς του 522 και 550/5. Η χρονολογική διάκριση των φάσεων δεν είναι ακόμη δυνατόν να οριστεί με ακρίβεια, λόγω απουσίας σαφών στρωμάτων ζωής και καταστροφής. Τα αρχικά δάπεδα των περισσότερων δωματίων βρέθηκαν διαβρωμένα και σχεδόν απογυμνωμένα από κινητά ευρήματα. Η παχιά σχετική επίχωση που κάλυπτε τα δάπεδα των δωματίων δημιουργήθηκε μεταγενέστερα μετά τη διάβρωσή τους. Περιέχει παντοειδή υλικά διαφόρων εποχών, τα οποία παρασύρθηκαν με τα νερά από τα βορειότερα και υψηλότερα κείμενα άνθηρα κατά την περίοδο που ακολούθησε την εγκατάλειψη της θέσης αυτής και τη μετακίνηση του κέντρου της πόλης στην υψηλότερα κείμενη περιοχή της Κρήνης και του Θεάτρου. Σε ορισμένα δωμάτια, όπου λόγω της παρουσίας υψηλών σχετικά τοίχων η διάβρωση δεν είχε προχωρήσει σε μεγάλο βάθος, αποκαλύφθηκε ένα συνονθύλευμα άτακτα ριγμένων οικοδομικών υλικών (εικ. 19), προερχόμενων από την ανωδομή των τοίχων, μεταξύ των οποίων ελάχιστη κεραμική κατά χώραν και αρκετά νομίσματα, που έχουν την ιδιότητα, όπως είναι γνωστό, λόγω του σχήματος και του βάρους τους να εισχωρούν και να κατακάθονται στο υποκείμενο στρώμα. Κατά την ανασκαφή του πρωτοχριστιανικού οικισμού που εκτείνεται και στο εσωτερικό της νοτιοανατολικής αίθουσας Γ-Γ του Ασκληπιείου⁵⁹, σημειώθηκε η παρουσία μεγάλου αριθμού αρχιτεκτονικών μελών, γλυπτών και επιγραφών εντοιχισμένων στους τοίχους των οικιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσαν οι κορμοί δύο ελληνιστικών γυναικείων αγαλμάτων, που βρέθηκαν τοποθετημένοι όρθιοι μέσα στους τοίχους των δωματίων⁶⁰. Ο οικισμός είναι βέβαιο ότι απλωνόταν προς τα ανατολικά και πάνω στα ερείπια των υπόλοιπων χώρων της δυτικής του πτέρυγας, όπως του λεγόμενου Βουλευτηρίου Γ και του Προτύλου Β, όπως προκύπτει από τις παρατηρήσεις του Γ. Οικονόμου⁶¹. Δυστυχώς κανένας από τους προηγούμενους ανασκαφείς δεν αποτύπωσε ούτε περιέγραψε τα πρωτοβυζαντινά κατάλοιπα πριν τα απομακρύνει. Η μεγάλη έκταση, η πυκνή δόμηση και η μορφή των κτισμάτων του οικισμού θα επέτρεπαν τον χαρακτηρισμό του ως πόλης. Μια ομάδα πέντε τουλάχιστον μεγάλων οικιών βρίσκεται κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οδικού άξονα που βαίνει από Νότο προς Βορρά παράλληλα σχεδόν με τον εξωτερικό ανατολικό τοίχο του Ασκληπιείου (εικ. 17). Η μόνη πλήρως ανεσκαμμένη οικία βρίσκεται στα δυτικά της οδού και καταλαμβάνει ολόκληρο τον χώρο της νοτιοανατολικής ελληνιστικής αίθουσας Γ-Γ (εικ. 8) του Ασκληπιείου, διαστάσεων 16,45x19,75 μ. Περιλαμβάνει δεκαέξι συνολικά δωμάτια (I-XVI), χωρίς

59. Για την οικιστική χρήση της αίθουσας αυτής, καθώς και για την αρχική λειτουργία της ως Αρχείου του Γραμματέως των Συνέδρων, βλ. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1991, 110-112, εικ. 7, όπου εσφαλμένα οι ύστερες οικοδομικές φάσεις χρονολογούνται στον 3ο-4ο αι. μ.Χ. αντί στον 4ο-5ο αι. μ.Χ.· ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1994, 75-76.

60. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1995, 64-65, πίν. 15β και 16.

61. Οικονόμος, *ΠΑΕ* 1909, 202-203.

να συνυπολογίζονται δύο ακόμη μακρόστενα δωμάτια (Z και Y) σε επαφή με τον εξωτερικό τοίχο της αίθουσας Γ-Γ προς την πλευρά της οδού (εικ. 17). Η μεγάλη αυτή οικία παρουσιάζει κανονική οργάνωση χώρων, από τους οποίους ο IV ήταν μάλλον υπαίθριος, ενώ ο X, όπου αποκαλύφθηκε και κιβωτιόσχημος ακτέριστος τάφος, λειτουργούσε ως μαγειρείο με εστία στη νοτιοανατολική γωνία του (εικ. 17). Τα μακρόστενα δωμάτια Z και Y θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται ως αποθήκες και στάβλοι. Παρεμφερή οργάνωση χώρων φαίνεται ότι είχαν και οι μερικώς ανεσκαμμένες οικίες ανατολικά της οδού. Στα δωμάτια PP και RR μιας από αυτές τις οικίες βρέθηκε ικανή ποσότητα από πυρακτωμένες μάζες φαιοπράσινου γυαλιού, καθώς και κομμάτια πλακών από την ίδια ποιότητα γυαλιού, που αποτελούν μάρτυρες της παρουσίας εργαστηρίου υαλοργιάς στη γύρω περιοχή. Το εργαστήριο θα πρέπει να χρησιμοποιούσε ως πρώτη ύλη τις εισηγμένες (πιθανώς από την περιοχή της Συροπαλαιστίνης) πλάκες γυαλιού, τις οποίες ξαναέλιωνε για να κατασκευάσει τα δικά του τέχνερα⁶². Η ύπαρξη του εργαστηρίου προϋποθέτει την παρουσία εξειδικευμένων επαγγελματιών στην πόλη της Μεσσήνης, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την επιτύμβια επιγραφή του υαλοργού (ύαλᾱ)⁶³.

Μεμονωμένοι τάφοι (ο ένας νηπίου) εντοπίστηκαν εκτός από το δωμάτιο X και στα δωμάτια U και G-E (εικ. 17). Ο μεγάλος αριθμός δωματίων και το μέγεθος των οικιών παραπέμπει σε ανθηρές οικονομικά πολυμελείς οικογένειες με υπηρετικό προσωπικό, των οποίων το θρήσκευμα δεν είναι δυστυχώς δυνατόν να διαπιστωθεί. Οι οικίες της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης έρχονται να προστεθούν στα λιγοστά για τον ελλαδικό χώρο παραδείγματα οικιών του 4ου αιώνα μ.Χ., όπως οι οικίες των Φιλίππων, οι οποίες, μολονότι χαρακτηρίζονται ως «παλαιοχριστιανικές», φαίνεται ότι επαναλαμβάνουν τη μορφή προγενέστερων ρωμαϊκών οικιών με περιστύλια και δεν αποτελούν απόλυτα χαρακτηριστικές για την πρωτοβυζαντινή εποχή δημιουργίες⁶⁴.

Από τα εκατόν ενενήντα δύο συνολικά νομίσματα της περιόδου (4ος-6ος αι.), που βρέθηκαν στις επιχώσεις των δωματίων του πρωτοβυζαντινού οικισμού, τέσσερα είναι του Θεοδοσίου Α' (379-395), έξι του Αρκαδίου (393-395 και 383-408), ένα του Ονωρίου (408-423), επτά του Θεοδοσίου Β' (408-450), ένα του Μαρκιανού (450-457), πέντε του Λέοντος Α' (457-474), τέσσερα του Ζήνωνος (474-491), οκτώ του Αναστασίου Α' (495-527) και τρία του Ιουστινιανού Α' (533-537, 539-540, 527-565). Η μαρτυρία των νομισμάτων αυτών για την αρχή και το τέλος του οικισμού και τη συνεχή διάρκεια ζωής του από τα τέλη του 4ου αιώνα και εξής είναι πολύτιμη⁶⁵. Ο οικισμός είναι βέβαιο ότι επεκτείνεται και

62. Σύμφωνα με την άποψη της ειδικής σε θέματα γυαλιού κυρίας Gertrud Forster-Platz, η οποία κλήθηκε από το Βερολίνο για να εξετάσει όλα τα σχετικά ευρήματα της Μεσσήνης.

63. Βλ. Β. Μπαρδάνη, «Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης», στον παρόντα τόμο, 91-92. Πρβλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Μνείες καλλιτεχνών και τεχνιτών σε κείμενα της παλαιοχριστιανικής περιόδου», *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Θεσσαλονίκη 1988, 293 κ.ε.· Κ.Π. Μέντζου, *Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρώιμου βυζαντινής περιόδου (Η προσφορά των εκ Μ. Ασίας και Συρίας επιγραφών και αγιολογικών κειμένων)*, Αθήνα 1975· Κ.Ι. Κρητικάκου, «Μνείες οικοδομικών επαγγελματιών στις επιγραφές της ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής Παλαιστίνης και Αραβίας», στο *Ποικίλα [Μελετήματα 10]*, Athens 1990, 373-393.

64. Γ. Γούναρης, *Εισαγωγή στην παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, 1: *Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1999, 178-180.

65. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1993, 66, πίν. 38β· *ΠΑΕ* 1994, 75-76· *ΠΑΕ* 1995, 63-68.

προς Νότο καθώς και προς Βορρά στον χώρο της Αγοράς, όπου σύμφωνα με διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη πρέπει να βρισκόταν μία ή περισσότερες παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Στον ίδιο οικισμό ανήκουν οι πενήντα περίπου τάφοι της ίδιας περιόδου, που αποκαλύφθηκαν κατά καιρούς δυτικά, βορειοδυτικά και βόρεια του Ασκληπιείου, διάσπαρτοι σε μεγάλη σχετικά έκταση, που αρχίζει δυτικά από το λατρευτικό οικοδόμημα Ω (ιερό Δήμητρος και Διοσκούρων), και φθάνει ως το οικοδόμημα Ψ-Ψ (εικ. 8). Οι τάφοι ήταν στην πλειονότητά τους ακτέριστοι. Ορισμένοι, ωστόσο, περιείχαν ως κτερίσματα πήλινα αγγεία χαρακτηριστικά για την εποχή και λίγες χάλκινες πόρπες⁶⁶. Ένας από τους τάφους της δυτικής συστάδας στο οικοδόμημα Ω περιείχε χειροποίητο αγγείο, που αποτέλεσε το έναυσμα εκτενούς διαπραγμάτευσης⁶⁷. Ελάχιστοι διάσπαρτοι χριστιανικοί τάφοι σημειώθηκαν και ανάμεσα στα δωμάτια, όπου βρέθηκαν και δύο θραύσματα μαρμαρίνων επιτύμβιων χριστιανικών επιγραφών (αρ. ευρ. 5109 και 5196), καθώς και ιδιόμορφη χάλκινη πόρπη (αρ. ευρ. 6214), με επίμηκες γλωσσίδι⁶⁸.

Ικανός αριθμός διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών με βέβαιο τόπο προέλευσης αφενός την περιοχή νοτιοδυτικά του Θεάτρου και της Κρήνης Αρσινόης και αφετέρου την περιοχή βόρεια του Ασκληπιείου ανήκουν χωρίς αμφιβολία σε δύο τουλάχιστον παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Η μία από αυτές εντοπίστηκε ήδη σε απόσταση λίγων μέτρων νοτιοανατολικά της σκηής του Θεάτρου⁶⁹. Η δεύτερη βασιλική πρέπει να βρίσκεται στο νοτιοανατολικό μέρος της αγοράς και να περιλαμβάνει, όπως και η πρώτη, περισσότερες της μιας οικοδομικές φάσεις. Από τα αρχιτεκτονικά τους μέλη αξίζει να αναφερθούν εδώ ορισμένα θωράκια και επιθήματα⁷⁰.

1. Τμήμα μαρμαρίνου διάτρητου θωρακίου

(αρ. ευρ. 3473, εικ. 20)

Μέγ. ύψ. 0,165 μ., πλ. 0,075 μ., πάχ. 0,19 μ.

Από τη Βασιλική του Θεάτρου. Βρέθηκε το 1991 νοτιοδυτικά της Κρήνης Αρσινόης. Σπασμένο σε όλες του τις πλευρές. Σώζεται διάτρητος ρόδακας με ανάγλυφο μικρότερο ρόδακα στο κέντρο. Διάτρητα παρεμφερή θωράκια έχουν βρεθεί στις βασιλικές Φιλιατρών Τριφυλίας, Αγίας Σοφίας Μύτικα Ακαρνανίας, Ασκληπιείου Αθηνών και αλλού⁷¹.

Πιθανή χρονολόγηση: 5ος-6ος αι.

66. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1990, 76-79, εικ. 9, πίν. 53· *ΠΑΕ* 1991, 91.

67. Η. Αναγνωστάκης - Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 229-322.

68. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1994, 76, πίν. 25γ.

69. Θέμελης, *Έργον* 1998, 43-44, εικ. 35· *Έργον* 1999, 67, εικ. 38.

70. Ο σύντομος κατάλογος που ακολουθεί στηρίζεται στα στοιχεία μιας πρώτης καταγραφής που είχε πραγματοποιήσει η αρχαιολόγος Σοφία Ασουχίδου.

71. Δ.Ι. Πάλλας, *ΠΑΕ* 1960, 185, πίν. 147γ· *Έργον* 1960, 143-144· Π.Α. Βοκοτόπουλος, *ΠΑΕ* 1982, 94, πίν. 69· *ΠΑΕ* 1979, 126, πίν. 89α-β· *Έργον* 1979, 17, εικ. 41· Α.Κ. Ορλάνδος, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, 2, Αθήνα 1954, 521, εικ. 478· Χ. Μπούρας, «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 13 (1985-1986), 77, εικ. 87.

2. Ασβεστολιθικό θωράκιο

(αρ. ευρ. 3849, εικ. 21)

Μέγ. ύψ. 0,63 μ., πλ. 0,80 μ., πάχ. 0,095 μ.

Από τη Βασιλική του Θεάτρου. Βρέθηκε το 1991 ανατολικά της Κρήνης της Αγοράς. Ήταν γνωστό στον Ορλάνδο από το 1964⁷². Έντονα διαβρωμένο. Σπασμένο αριστερά, άνω και κάτω. Ελαφρά ανάγλυφος σταυρός (μήκ. 0,208 μ., πλ. 0,035 μ.), πλαισιωμένος από χαμηλή έξεργη ταινία (πλ. 0,08 μ.), κοσμεί τη μία πλευρά του θωρακίου. Οι τρεις κεραίες του σταυρού διευρυνόμενες στα άκρα καταλήγουν σε ακίδες μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται ημικυκλική απόφυση. Το πλαίσιο περιβάλλει το θωράκιο στις τρεις πλευρές εκτός από την αριστερή, της οποίας η πλαϊνή επιφάνεια είναι αδρά δουλεμένη πιθανώς για την ένθεση σε πεσσίσκο ή για την επαφή δεύτερου θωρακίου. Παρόμοια θωράκια από τις βασιλικές Αγίας Σοφίας Μύτικα, Α και Γ της Αμφίπολης, Κρανείου Κορίνθου και Τεγέας⁷³.

6ος αι.

3. Τμήμα ασβεστολιθικού θωρακίου

(αρ. ευρ. 109, εικ. 22)

Μέγ. ύψ. 0,29 μ., πλ. 0,17 μ., πάχ. 0,15 μ.

Από τη Βασιλική του Θεάτρου. Βρέθηκε κοντά στην Κρήνη Αρσινόη. Ισοσκελής σταυρός, περιβαλλόμενος από έξεργο κυκλικό φυλλοφόρο στεφάνι, διακοσμεί το θωράκιο. Ο σταυρός φέρει εσωτερικά βαθιές διπλές χαραξίες που ακολουθούν το περίγραμμα των κεραιών⁷⁴.

6ος αι.

4. Μαρμάρινο επίθημα αμφικιονίσκου

(αρ. ευρ. 3024, εικ. 24)

Μέγ. ύψ. 0,165 μ., πλ. 0,21 μ., μήκ. 0,68 μ.

Από τη βασιλική προς Βορρά του Ασκληπείου. Βρέθηκε το 1990 σε μικρή απόσταση βόρεια από το Εκκλησιαστήριο του Ασκληπείου. Διατηρείται ακέραιο με ελαφρά σπασίματα. Στην άνω επιφάνεια του άβακα και κατά μήκος της μιας μακράς πλευράς εντομή, πιθανώς από προηγούμενη χρήση. Παρόμοιο ακόσμητο επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου βρίσκεται στο αίθριο του Αγίου Ιωάννη του Ριγανά πάνω από την πηγή στο Μαυρομάτι (διαστ. άνω πλευράς 0,65x0,35 μ., ύψ. 0,14 μ.)⁷⁵. Παρόμοια επιθήματα βρέθηκαν και στην παλαιοχριστιανική βασιλική της νήσου Κεφάλου του Αμβρακικού (διαστ. άνω πλευράς 0,47x0,23 μ., κάτω επιφάνειας 0,31x0,12 μ., ύψ. 0,18 μ.)⁷⁶.

6ος αι.

72. Ορλάνδος, «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης», 93, εικ. 2.

73. Π.Α. Βοκοτόπουλος, *ΠΑΕ* 1972, 112, πίν. 90α· *Έργον* 1972, 53, εικ. 48· Ε.Γ. Στίκας, *ΠΑΕ* 1966, 40, πίν. 26β· *Έργον* 1966, 31-32, εικ. 34· *ΠΑΕ* 1962, 45, εικ. 32α· *Έργον* 1962, 62-63, εικ. 74· Δ.Ι. Πάλλας, *ΠΑΕ* 1972, 236-237, πίν. 220β· Α.Κ. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τεγέας-Νυκλίου», *ΑΒΜΕ* 12 (1973), 102, εικ. 67β.

74. Ορλάνδος, «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης», 63, εικ. 4. Πρβλ. ο ίδιος, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*, 517, εικ. 478 αρ. 1· ο ίδιος, «Η σταυρική βασιλική της Θάσου», *ΑΒΜΕ* 7 (1951), 32, εικ. 23.

75. Ορλάνδος, «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης», 95-96, εικ. 9.

76. Χ.Ν. Μπάρα, *ΠΑΕ* 1968, 19, πίν. 15β.

Αρχαιολογικά τεκμήρια εγκατάστασης ανθρώπων κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή παρατηρήθηκαν και έξω από τα όρια των βασικών οικιστικών συνόλων, που εντοπίζονται, όπως σημειώσαμε ήδη, στα ανατολικά του Ασκληπιείου και στην περιοχή του Θεάτρου, της Κρήνης Αρσινόης και της Αγοράς. Στα ταφικά κτίσματα έξω από την Αρκαδική Πύλη, ο ταφικός θάλαμος 18 χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον ως και τον 5ο αιώνα μ.Χ. για ταφές, όπως δείχνουν τέσσερις επιτύμβιες επιγραφές της περιόδου 4ου-5ου/6ου αιώνα μ.Χ. που διασώζουν τα ονόματα Άσκληπιάδης, Μάρκος κ.ά. Η μακροχρόνια χρήση του κτίσματος επιβεβαιώνεται και από είκοσι οκτώ χάλκινα νομίσματα, χρονολογούμενα από τα χρόνια του Σεπτιμίου Σεβήρου έως αυτά του Λέοντος Α' (457-474). Έξω από τη βόρεια πλευρά του θαλάμου 18, σε επίχωση πλούσια σε πρωτοβυζαντινή κεραμική, αποκαλύφθηκε σιδερένιο δαχτυλίδι πιθανώς του 5ου/6ου αιώνα μ.Χ. (αρ. ευρ. 9252), με εξαγωνικό κρίκο και ορθογώνια σφενδόνη, διαστάσεων 0,012x0,014 μ., όπου έγκοιλη παράσταση: άνω μέρος κορμού μορφής που φοράει ιμάτιο και φέρει φωτοστέφανο, ενώ στα αριστερά της εικονίζεται όρθιος, τυλιγμένος σε σάβανο, νεκρός(;) μέσα σε μακρόστενο οξυκόρυφο πλαίσιο, που δηλώνει πιθανώς τάφο ή ταφικό κτίσμα (εικ. 23).

Παρά τη μερική πτώση, την εγκατάλειψη και τη διακοπή λειτουργίας του Γυμνασίου, μετά το 360-370 μ.Χ. σύμφωνα με τα νομίσματα, σποραδικά, μεμονωμένα προς το παρόν ευρήματα, κυρίως νομίσματα και πάλι του Βαλεντινιανού και του Θεοδοσίου, δείχνουν ότι η ζωή συνεχίζεται με τη μορφή εγκατάστασης χριστιανών(;) μεταξύ της περιόδου 400 και 600 μ.Χ. και στη νότια, χαμηλή και οπωσδήποτε υγρή αυτή περιοχή της πόλης. Οι εγκατεστημένοι στο Γυμνάσιο χριστιανοί(;), όπως και εκείνοι που είχαν εγκατασταθεί στα ταφικά μνημεία της Αρκαδικής Πύλης, επιδίδοταν με ιδιαίτερο ζήλο στον κατακερματισμό των μαρμάρινων αγαλμάτων, τα οποία δεν είχαν έγκαιρα καλυφθεί από τις προσχώσεις του χειμάρρου⁷⁷. Λείψανα κτισμάτων της πρωτοβυζαντινής περιόδου ήλθαν στο φως στην επίπεδη έκταση ανάμεσα στη δυτική στοά του Γυμνασίου και το πέταλο του Σταδίου, σε επαφή μάλιστα με την εξωτερική πλευρά του τόξου του Σταδίου. Τα δωμάτια της συστάδας αυτής ταπεινών σπιτιών είναι ακτινωτά διατεταγμένα γύρω από το πέταλο, ενώ τα στενά δρομάκια ή οι διάδρομοι, που διαχωρίζουν τα δωμάτια, καταλήγουν στα κλιμακοστάσια των κερκίδων του Σταδίου. Το γεγονός αυτό δηλώνει α) ότι το Στάδιο δεν είχε ακόμη καλυφθεί από τις επιχώσεις του χειμάρρου, μολοντί είχε διακόψει τη λειτουργία του ως αρένα θηριομαχιών στα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ., και β) ότι τα κλιμακοστάσιά του χρησιμοποιούνται από τους κατοίκους του μικρού οικισμού για να επικοινωνούν με το χαμηλότερο άνδρηο, όπου βρισκόταν ο στίβος. Τοίχοι της ίδιας περιόδου αποκαλύφθηκαν και στην αντίστοιχη θέση της βορειοανατολικής πλευράς του πετάλου. Δύο επιτύμβιες επιγραφές του 5ου-6ου αιώνα μ.Χ., χαραγμένες κατά τη συνήθεια της εποχής σε μαρμάρινες πλάκες, ένα επίγραμμα (αρ. ευρ. 8879) από την ανατολική στοά του Γυμνασίου και μια απλούστερη επιγραφή (αρ. ευρ. 9612) από την περιοχή του Προπύλου, επιβεβαιώνουν τη μόνιμη, περιορισμένης όμως έκτασης, εγκατάσταση και στη θέση αυτή.

Χτισμένο σε τοίχο πρωτοβυζαντινού κτίσματος της βορειοδυτικής πλευράς του πετάλου, βρέθηκε το άνω μέρος ακέφαλου κορμού μαρμάρινου αγάλματος ιματιοφόρου άνδρα (εικ. 25, αρ. ευρ. 9193, μέγ. ύψ. 0,26 μ., μέγ. πλ. 0,32 μ., πάχ. 0,145 μ.). Η μορφή είναι σφιχτά τυλιγμένη στο ιμάτιο, το οποίο καλύπτει και τα δύο χέρια. Το δεξί φέρεται λοξά προς το στήθος συγκρατώντας από μέσα το

77. Θέμελης, ΠΑΕ 1995, 80-83· ΠΑΕ 1996, 142-144.

μάτιο, ενώ το λυγισμένο στον αγκώνα αριστερό, που λείπει, ήταν ένθετο. Οι πτυχώσεις του ενδύματος είναι σχηματοποιημένες και σχοινοειδείς, ενώ στην πίσω πλευρά δεν δηλώνονται. Η μαρτυρία της πτυχολογίας και η πλήρης απουσία σωματικότητας, που παρέχει την εντύπωση ότι το έργο είναι ανάγλυφο, συνηγορούν υπέρ μιας χρονολόγησης προς τα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ., λίγο πριν από το 360-370 μ.Χ., οπότε και χρονολογείται η τελική πτώση και εγκατάλειψη όλων των ύστερων ρωμαϊκών οικοδομημάτων της πόλης⁷⁸. Ο τύπος του ιματιοφόρου (palliatu), στον οποίο ανήκει το γλυπτό, είναι πολύ δημοφιλής σε όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής εποχής και χρησιμοποιείται στη συνέχεια και για την απεικόνιση του ίδιου του Θεανθρώπου⁷⁹. Το γλυπτό αποτελεί και *terminus post quem* για την ανέγερση των πρωτοβυζαντινών κτισμάτων.

Δύο κεραμοσκεπείς τάφοι της ίδιας πρωτοβυζαντινής περιόδου ήλθαν στο φως στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου II της δυτικής στοάς⁸⁰. Πρωτοβυζαντινή εγκατάσταση εντοπίστηκε επίσης και πίσω από το πόδιο του Ηρώου-Μαυσωλείου των Σαιθιδών στα νότια του Σταδίου (εικ. 26). Η προεξέχουσα πίσω από το πόδιο του Ηρώου ορθογώνια κατασκευή⁸¹ έχει τη μορφή δεξαμενής με κτιστές παρειές, που προχωρούν σε βάθος 2,50 μ. περίπου και περατούνται σε πλακόστρωτο δάπεδο. Βρέθηκε γεμάτη με τέφρα, πέτρες, οστά ζώων και όστρακα αγγείων της πρωτοβυζαντινής περιόδου, που χρονολογούν την κατάχωσή της και χαρακτηρίζουν την υστερογενή χρήση της ως λάκκου απορριμμάτων. Η χρονολόγηση κατάχωσης της δεξαμενής προς το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου επιβεβαιώθηκε και από την εύρεση, σε βάθος 2,40 μ., μαρμάρινης επιτύμβιας πλάκας (αρ. ευρ. 6637, ύψ. 0,14 μ., πλ. 0,21 μ., πάχ. 0,022 μ.) με την επιγραφή⁸²: Μάρκε || πάντων φίλε χαίρε. Δύο ακόμη θραύσματα χριστιανικών επιτύμβιων επιγραφών βρέθηκαν τυχαία στα νότια του Ηρώου. Οι γύρω από το στόμιο της δεξαμενής κατασκευές, πρόχειρα κτισμένες με ακανόνιστες πέτρες χωρίς συνδετικό κονίαμα, ανήκουν σε εγκατάσταση της πρωτοβυζαντινής περιόδου, σχετιζόμενη με εργαστηριακές δραστηριότητες, συμπεριλαμβανομένου και του κατακερματισμού των μαρμάρινων επιτύμβιων γλυπτών του Ηρώου. Στρώμα τέφρας επικάλυπτε όχι μόνο τη δεξαμενή, αλλά και τον γύρω από αυτήν εντός και εκτός της κατασκευής χώρο. Πυρακτωμένο στρώμα αργίλου σημειώθηκε σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά.

Η προκαταρκτική ταύτιση των νομισμάτων από τις επάλληλες οικοδομικές φάσεις της ρωμαϊκής έπανυλης βόρεια του Γυμνασίου έδειξε ότι ορισμένοι χώροι της, όπως οι αρ. 20, 21, 22 και 24 (εικ. 14) είχαν χρησιμοποιηθεί και κατά τους 5ο και 6ο αιώνες μ.Χ.⁸³.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Έγινε νομίζω φανερό από τη συζήτηση που προηγήθηκε ότι έως και το πρώτο μισό του 4ου αιώνα μ.Χ. η Μεσσήνη παρέμεινε το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της ελεύθερης Μεσσηνίας. Η παρακμή της ρωμαϊκής πόλης, η οποία επισφραγίζεται από ισχυρές σεισμικές δονήσεις, λαμβάνει χώρα

78. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1989, 100-102, πίν. 79-80· *ΠΑΕ* 1990, 59-60.

79. M. Bieber, *Ancient Copies. Contributions to the History of Greek and Roman Art*, New York 1977, 135-140.

80. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1995, 83, πίν. 38α.

81. Θέμελης, *Έργον* 1993, 39, εικ. 48.

82. Βλ. Μπαρδάνη, «Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσηνίας», 86.

83. Η ταύτιση των νομισμάτων οφείλεται στον συνεργάτη νομισματολόγο Κλεάνθη Σιδηρόπουλο.

κατά το δεύτερο μισό του αιώνα, και πιο συγκεκριμένα μετά το 360-370 μ.Χ.⁸⁴. Το αποφασιστικό πλήγμα στην πόλη υποτίθεται ότι δίνεται με την επιδρομή των Γόθων στην Πελοπόννησο⁸⁵. Οι φιλολογικές εντούτοις μαρτυρίες δεν αναφέρουν επιδρομή Γόθων στη Μεσσηνία και ιδιαίτερα τη Μεσσήνη. Η πορεία τους στην Πελοπόννησο, με επικεφαλής τον Αλάριχο, ξεκινάει από τον Ισθμό στις αρχές του 396 μ.Χ. και μετά την καταστροφή της Κορίνθου κατευθύνεται στο Άργος και τη Σπάρτη. Από τη Λακωνία ανεβαίνουν στην Αρκαδία. Παραμένουν στην Πελοπόννησο περίπου ένα έτος λεηλατώντας την Αρκαδία και την Ήλιδα έως ότου ο Στελίχων έρχεται, το 397 μ.Χ., εναντίον τους στο αρκαδικό οροπέδιο της Φολόης⁸⁶. Οι αναφορές σε καταστροφή της Μεσσήνης από τους Γόθους βασίζονται στην υπόθεση ότι κατά τη μετάβασή τους από τη Σπάρτη στην Αρκαδία πρέπει να διέσχισαν και τη Μεσσηνία, επιφέροντας μεγάλες ζημιές στα επιφανή ιερά των Ελλήνων, μεταξύ των οποίων ήταν πιθανότατα και ιερά της Μεσσήνης⁸⁷. Η καταστροφή όμως των ιερών π.χ. της Ολυμπίας από τη γοθτική επιδρομή αμφισβητείται⁸⁸, ενώ η καταστροφή του ναού του Διός στη Νεμέα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αποδίδεται από τον Hill στους σεισμούς του 360 ή του 370, αυτούς που προκάλεσαν και την πτώση των οικοδομημάτων στη Μεσσήνη.

Η συνεχής κατοίκηση και χρήση του χώρου από τα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ. και εξής προκύπτει έμμεσα και από τις φιλολογικές μαρτυρίες, οι οποίες επιβεβαιώνονται από τα ανασκαφικά δεδομένα, όπως παρουσιάστηκαν παραπάνω. Η Μεσσήνη αναφέρεται στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους (συντάχθηκε επί Ιουστινιανού πριν από το 535) ως μία από τις εβδομήντα εννέα πόλεις της «ἐπαρχίας Ἑλλάδος ἤγουν Ἀχαΐας ὑπὸ ἀνθύπατον»⁸⁹. Από τον πρώιμο 5ο αιώνα μ.Χ. και εξής η πόλη συγκαταλέγεται ανάμεσα στις επτά επισκοπικές έδρες της Πελοποννήσου, την Κορίνθο, το Άργος, τη Λακεδαίμονα, τη Μεγαλόπολη, την Τεγέα και την Πάτρα⁹⁰. Η εμφάνιση του επισκόπου Αλεξάνδρου στη Σύνοδο της Σαρδικής το 343, ως πρώτου επισκόπου Μεσσήνης, αμφισβητείται

84. Σχεδόν στην ίδια χρονική περίοδο με τους σεισμούς του 366 ή του 375 μ.Χ. καταστρέφεται και ο ναός του Διός στη Νεμέα: Β.Η. Hill, *The Temple of Zeus at Nemea*, Princeton 1966, 1. Το 365 μ.Χ. σεισμοί σε συνδυασμό με παλίρροια προκαλούν σοβαρές καταστροφές στα παράλια της Ελλάδας και της Μ. Ασίας: *Ammianus Marcellinus*, 26.10, 15-19. Ο Ορλάνδος τοποθετεί τη σεισμική δόνηση της Πελοποννήσου στο 395 μ.Χ.: Ορλάνδος, «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης», 87. Πρβλ. Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία* (έκδ. L. Mendelssohn) 4, κεφ. 18, 172-173· P.A. Pirazzoli - J. Laborel - S.C. Stiros, «Earthquake Clustering in the Eastern Mediterranean during Historical Times», *Journal of Geophysic Research* 101/B3 (1996), 6083-6097.

85. Φιλοσόργιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* (έκδ. J. Bidez), 240· Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία* 5, κεφ. 6, 222-223.

86. Ε.Χ. Χρυσός, «Οι Βησιγόθοι στην Πελοπόννησο (396-7 μ.Χ.)», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτρα 25-31 Μαΐου 1980*, 2, Αθήνα 1981-1982, 181-191· Δ.Α. Ζακυθηνός, *Η βυζαντινή Ελλάς 392-1204*, Αθήνα 1965, 23· Τ. Λουγγής, «Το ανατολικό χριστιανικό κράτος 395-518», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 7, 96.

87. Ορλάνδος, «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης», 87· J. Finlay, «Corinth in the Middle Ages», *Speculum* 7 (1932), 477· Σπ. Π. Λάμπρος, *Ιστορία της Ελλάδος*, 3, Αθήνα χ.χ., 383· Δ.Ι. Πάλλας, «Τα αρχαιολογικά τεκμήρια της καθόδου των βαρβάρων εις την Ελλάδα», *Ελληνικά* 14 (1955), 87.

88. E.N. Gardiner, *Olympia. Its History and Remains*, Oxford 1925, 174· E. Kirsten - W. Kraiker, *Griechen-kunde*, 1, Heidelberg 1967, 270.

89. *Συνέκδημος Ιεροκλέους* (έκδ. A. Burckhardt) 10 (647.14), (έκδ. E. Honigmann), 647.14· Ορλάνδος, «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης», 88.

90. L. Duchense, «Les anciens évechés de la Grèce», *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* 15 (1895), 378, σημ. 1· Ορλάνδος, «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης», 89.

δικαιολογημένα, όχι μόνο ως πολύ πρόωμη, αλλά και λόγω της φθοράς της υπογραφής που του αποδίδεται⁹¹. Ως βέβαιος επίσκοπος Μεσσήνης θεωρείται ο Ιωάννης, ο οποίος παραβρέθηκε στην Γ' Σύνοδο του 431 στην Έφεσο, στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο του 451 στη Χαλκηδόνα, ενώ συνυπογράφει σε επιστολή της Συνόδου του 458 της επαρχίας Κορίνθου προς τον αυτοκράτορα Λέοντα Α' (457-474), τον ονομαζόμενο και Μακέλλην⁹². Ο επίσκοπος Ιωάννης της Μεσσήνης ανήκει στην ομάδα των επισκόπων Ωφέλιμο Τεγέας, Ονήσιμο Άργους και Ιωάννη Πατρών, οι οποίοι μαζί με τον επίσκοπο Μεγάρων Νικία αποτέλεσαν «λαμπρόν επισκοπικόν σύστημα», κατά την έκφραση του Ορλάνδου, γύρω από τον μητροπολίτη της Κορίνθου Πέτρο⁹³. Ο Le Quien αναφέρει και επίσκοπο Μεσσήνης Φίλιππο, ο οποίος πήρε μέρος στη λεγόμενη Φωτιανή ψευδοσύνοδο μητροπολιτών του 879⁹⁴. Ο Antoine Bon υποστηρίζει ότι δεν πρόκειται για τη Μεσσήνη της Πελοποννήσου, αλλά για την ομώνυμη της Ανατολικής Θράκης, άποψη που δέχεται και ο Ορλάνδος⁹⁵. Η παρουσία εντούτοις ακμαίου μεσοβυζαντινού οικισμού στην περιοχή του Θεάτρου, καθώς και βασιλικής στην ίδια περιοχή καθιστά πιθανότερη την εκδοχή του Le Quien.

Οι ισχυροί σεισμοί του 6ου αιώνα μ.Χ., του 522 και ιδιαίτερα του 550/5, κατέστρεψαν πολλές βασιλικές της Πελοποννήσου, μεταξύ άλλων εκείνες των Φιλιατρών και του Λεχαιού. Αυτές είτε ανοικοδομούνται μερικώς και εγκαταλείπονται αργότερα στα τέλη του 6ου με αρχές του 7ου αιώνα μ.Χ., όπως εκείνη των Φιλιατρών, είτε εγκαταλείπονται μετά τον σεισμό του 550/51, όπως για παράδειγμα η Βασιλική του Λεχαιού⁹⁶. Δεν υπάρχουν ακόμη στοιχεία για τυχόν επιπτώσεις των σεισμών αυτών και στη Μεσσήνη. Ο πρωτοβυζαντινός πάντως οικισμός της περιοχής του Ασκληπιείου φαίνεται ότι εγκαταλείπεται μετά την περίοδο των σεισμών, προς τα τέλη του 6ου αιώνα, και μετακινείται βορειότερα προς το Θέατρο.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο πρωτοβυζαντινός οικισμός της περιοχής του Ασκληπιείου, καθώς και εκείνος της περιοχής Θεάτρου-Κρήνης-Αγοράς, ιδιαίτερα ο δεύτερος, δεν λαμβάνουν απόλυτα

91. M. Le Quien, *Oriens Christianus*, 2, Paris 1740, σσ. 195-197· Ορλάνδος, «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης»· Duchense, «Les anciens évêchés de la Grèce»· Mansi, 6, σσ. 1220· Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 230-231.

92. Le Quien, *Oriens Christianus*, σσ. 195-196. Πράξις πρώτη: Mansi, σσ. 577 (Ιωάννου Μεσσήνης)· E. Schwartz, *Acta conciliorum œcumenicorum*, 2.1.1, 64. Πράξις δευτέρα: Mansi, *ό.π.*, σσ. 847 (Ιωάννου της Μεσσήνης της Αχαΐας)· Schwartz, *ό.π.*, 80, 150 (Ιωάννης Έπίσκοπος πόλεως Μεσσήνης όρισας ύπέγραψα)· Le Quien, *ό.π.*, 197· Duchesne, «Les anciens évêchés de la Grèce», 378.

93. Ορλάνδος, «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης», 89· O. Herzberg, *Ιστορία της Ελλάδος*, 3 (μτφρ. Π. Καρολίδου, Αθήνα 1902), 544· Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη»· Δ. Δουκάκης, «Κατάλογος επισκόπων Μεσσήνης και Ανδρούσης», *Εκκλησιαστικόν Φως* 2 (1908), 340-342.

94. Mansi, 17A-18A, σσ. 373.

95. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, 123, σημ. 1.

96. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* (έκδ. J. Havry - G. Wirth), 4.3· Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (έκδ. C. de Boor), 144· A. Hermann, *Reallexikon für Antike und Christentum*, 5, 1962, 1109 (λ. Erdbeben)· Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων* (έκδ. J. Havry - G. Wirth), 8.25, 627-628· Πάλλας, *ΠΑΕ* 1960, 188. Για μια προσπάθεια σύνθεσης των δεδομένων για την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία, βλ. Φ.Κ. Λίτσας, «Προβληματισμοί για μια ιστορική προσέγγιση της παλαιοχριστιανικής Μεσσηνίας», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, 2, Αθήνα 1987-1988, 305-321. Πρβλ. A. Avraméa, «Le Péloponnèse protobyzantin: le passage d'une culture à une autre», *Le Péloponnèse: Archéologie et Histoire*, *Actes de la rencontre Internationale de l'Orient, 12-15 mai 1998*, επιμ. J. Renard, Rennes 1999, 287-294.

υπόψη το προϋπάρχον πολεοδομικό ιπποδάμειο σύστημα της ρωμαϊκής φάσης, η οποία εντάσσεται απόλυτα μέσα στον κλασικό-ελληνιστικό ιστό της πόλης. Οι προϋπάρχοντες μεγάλοι κάθετοι και οριζόντιοι δρόμοι δεν λειτουργούσαν πια στα πρωτοβυζαντινά χρόνια, αφού πάνω τους κτίζονται κατοικίες, ενώ τα αρχιτεκτονικά μέλη των κολοσσιαίων προγενέστερων οικοδομικών συγκροτημάτων ή ταφικών μνημείων, καθώς και ο γλυπτικός τους διάκοσμος, όπως του Ασκληπιείου, του Θεάτρου, της λεγόμενης «στοάς Μπαλοπούλου» κ.ά., χρησιμοποιούνται ως οικοδομικό υλικό. Ορισμένα τμήματα των προγενέστερων οικοδομημάτων, ολόκληρα δωμάτια ή απλοί τοίχοι, ενσωματώνονται ενίοτε μέσα στον ακανόνιστο πολεοδομικό ιστό του πρωτοβυζαντινού οικισμού. Όπως στη Μεσσήνη έτσι και στη Ρώμη, ο παραδοσιακός πολεοδομικός ιστός αλλάζει μορφή, όταν η χριστιανική κοινότητα αρχίζει να οικοδομεί τη δική της πόλη πάνω στην παλαιά, στα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ., μεταξύ του 380 και 400 μ.Χ., σε αντίθεση προς την Αθήνα, όπου ο αρχαίος πολεοδομικός ιστός γίνεται σεβαστός από αυτούς που οικοδομούν μετά τις καταστροφές των Βησιγότθων το 395/6 μ.Χ.⁹⁷

Τα νομίσματα της Μεσσήνης εμφανίζουν χρονολογικό κενό μεταξύ του 600 και 850 περίπου, που μπορεί να είναι συμπτωματικό, μια και η έρευνα των πρωτοβυζαντινών καταλοίπων της Μεσσήνης βρίσκεται στην αρχή. Η κεραμική δεν έχει ακόμη μελετηθεί ούτε τα ποικίλα μικροαντικείμενα και τα λιθανάγλυφα. Οπωσδήποτε είναι πρόωρο να προχωρήσει κανείς στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την εγκατάλειψη της θέσης, τη διακοπή της συνέχειας αμέσως μετά το 600 μ.Χ. και την επανεγκατάσταση του πληθυσμού στην περιοχή της Κρήνης Αρσινόης και του Θεάτρου από τον 9ο αιώνα και εξής, πριν ολοκληρωθεί τουλάχιστον η ανασκαφική έρευνα της βασιλικής του Θεάτρου, που διενεργείται υπό τη διεύθυνση της αρχαιολόγου Βασιλικής Πέννα, αν όχι και του συνόλου των κτισμάτων του πρωτοβυζαντινού και του βυζαντινού οικισμού⁹⁸. Άλλωστε το πρόβλημα της ασυνέχειας των νομισματικών ευρημάτων επιδέχεται και άλλες ερμηνείες που συζητούνται και στον παρόντα τόμο⁹⁹. Η επικρατούσα για πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου άποψη, ότι ο πληθυσμός, κατά την περίοδο των «σκοτεινών» αιώνων, εγκατέλειψε τις πόλεις και κατέφυγε στην ύπαιθρο, σε απρόσιτα κάστρα ή σε νησίδες, στηρίζεται κυρίως σε επιφανειακές ενδείξεις και όχι σε αρχαιολογικές αποδείξεις (συστηματικές ανασκαφές, τελικές δημοσιεύσεις ευρημάτων, χρονολόγηση κεραμικής κ.λπ.)¹⁰⁰.

97. P. Castrén, «General Aspects of Life in Post-Herulian Athens», στο P. Castrén (επιμ.), *Post-Herulian Athens*, Helsinki 1994, 9. Αποδεικνύεται εσφαλμένη η άποψη του H. Thompson, ότι η Αθήνα κείτονταν σε ερείπια από το 267 μ.Χ. (εισβολή Ερούλων) έως το 400 μ.Χ.

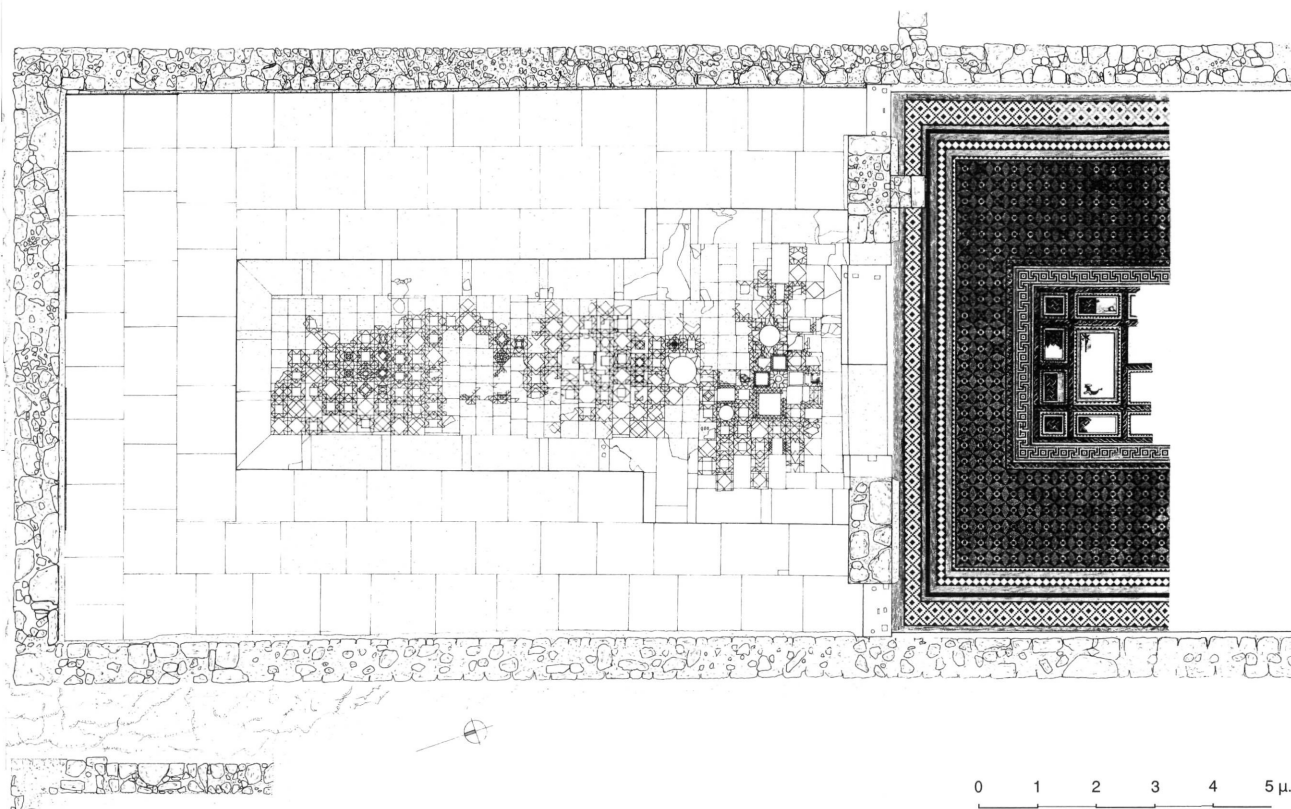
98. Θέμελης, *Έργον* 1998, 44-45, εικ. 35· *Έργον* 1999, 47, εικ. 39δ.

99. Πρβλ. Β. Αθανασοπούλου-Πέννα, «Νομισματικές μαρτυρίες για τη βυζαντινή Μεσσηνία», *Μεσσηνία και νομίσματα*, εφημ. *Παμμεσσηνιακή-Αφιέρωμα*, Απρίλιος 1996, 7-13· Α. Αβραμέα, «Η παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος», στο *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, «Επιστήμης κοινωνία», Ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις ΕΙΕ, Αθήνα 2000, 9-18· Η. Αναγνωστάκης, «Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία», *Βυζαντινά* 17 (1997), 285-230· ο ίδιος, «Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα. Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας;», στο *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου*, 19-33.

100. Βλ. Μ. Γαλάνη-Κρίκου, «Θήβα, 6ος-15ος αιώνας. Η νομισματική μαρτυρία από το Πολιτιστικό Κέντρο», *Σύμμεικτα* 12 (1998), 150-151, σημ. 22, όπου και βιβλιογραφία.

1. Ταφικά κτίσματα έξω από την Αρκαδική Πύλη.

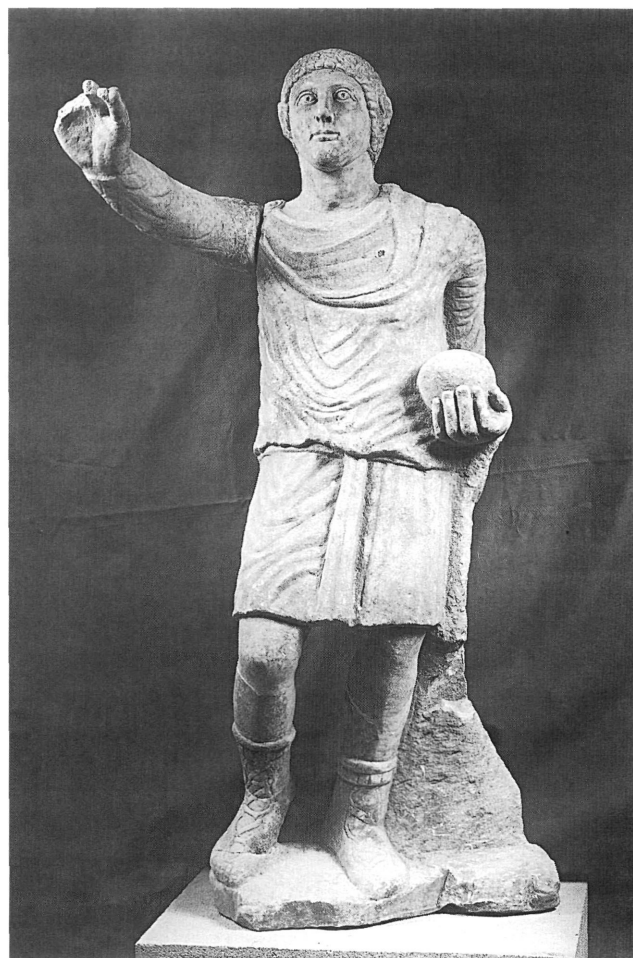
2. Κάτοψη δύο αιθουσών ρωμαϊκού οικοδομήματος (σχ. Α. Νακάση).

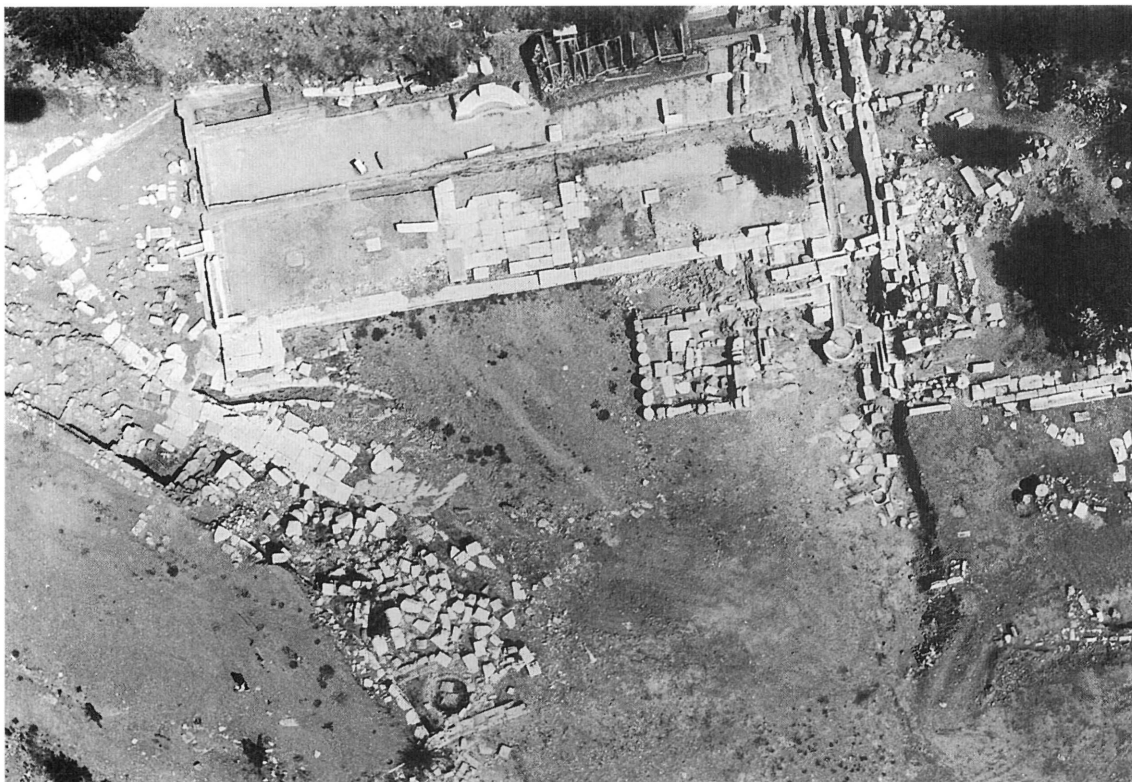
3. Το άγαλμα της Αρτέμιδος όπως βρέθηκε.

4. Το κεφάλι του αγάλματος του Ερμύ.

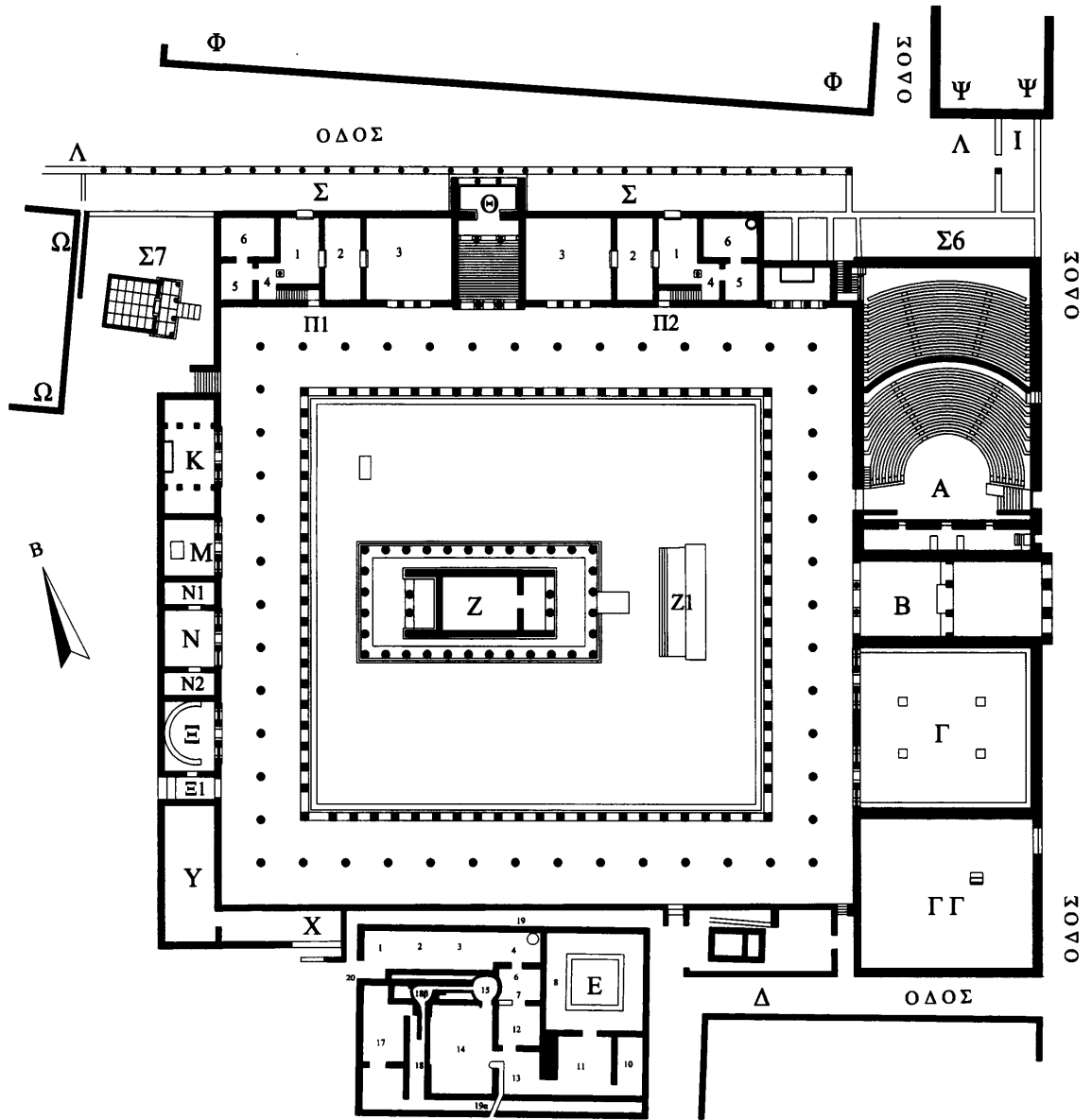
5. Άγαλμα αυτοκράτορος.

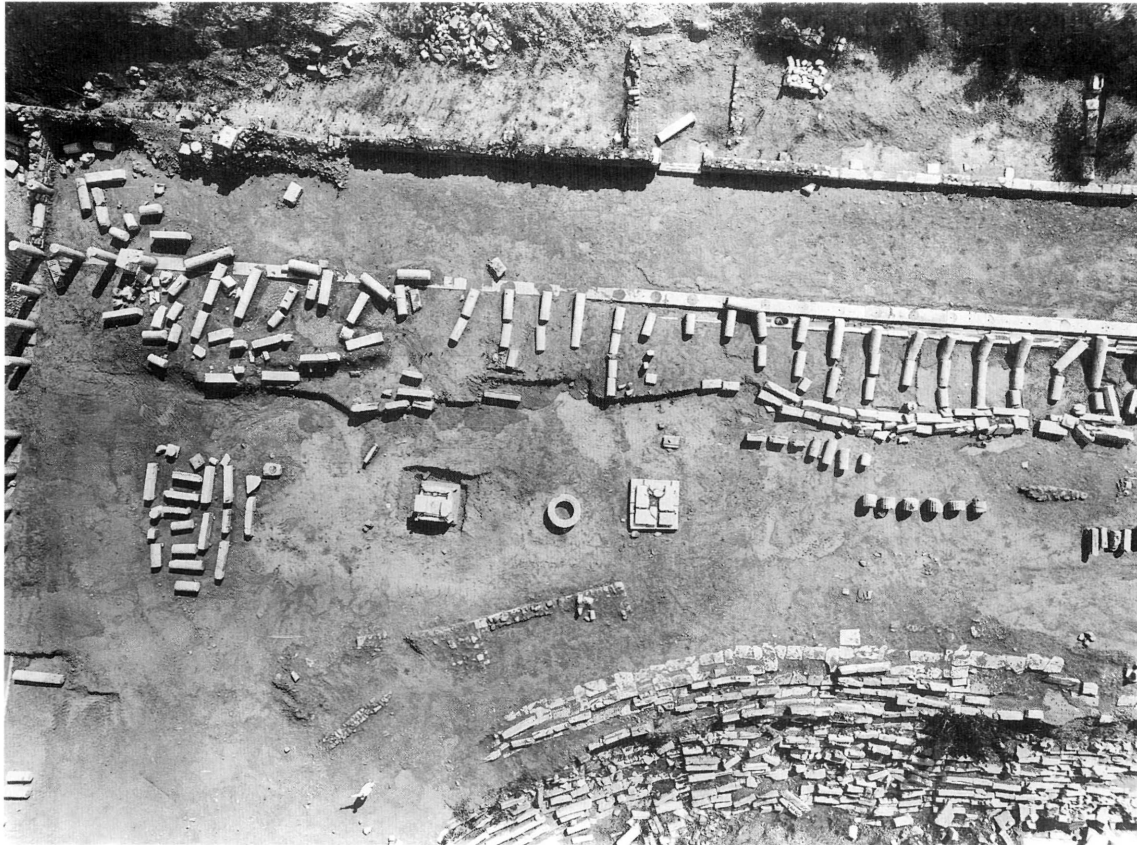
6. Η Κορήνη Αρσινόη.

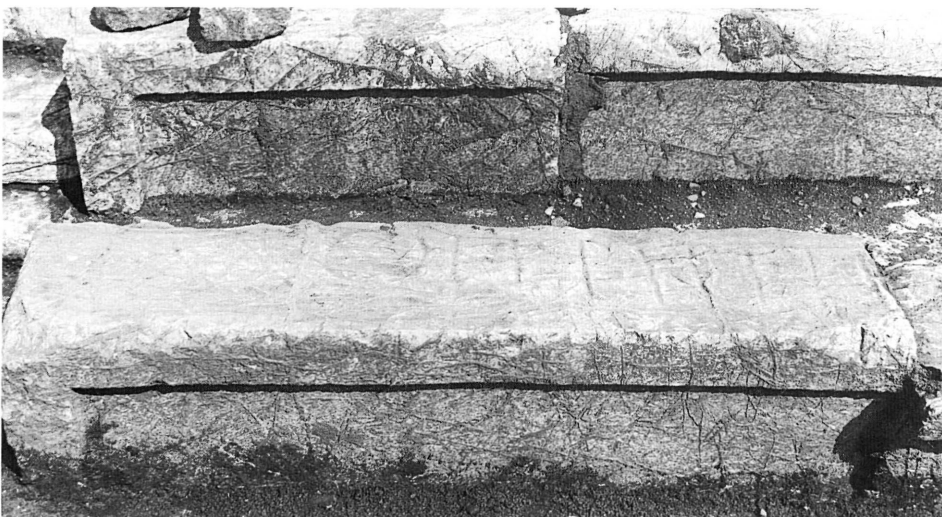
7. Αποψη της υστερορωμαϊκής στοάς από δυτικά.

8. Κάτοψη του Ασκληπιείου (σχ. Ε. Ολύμπιου).

9. Αποψη της ανατολικής στοάς του Γυμνασίου.

10. Εδώλιο του Σταδίου με χαραγμένο όνομα.

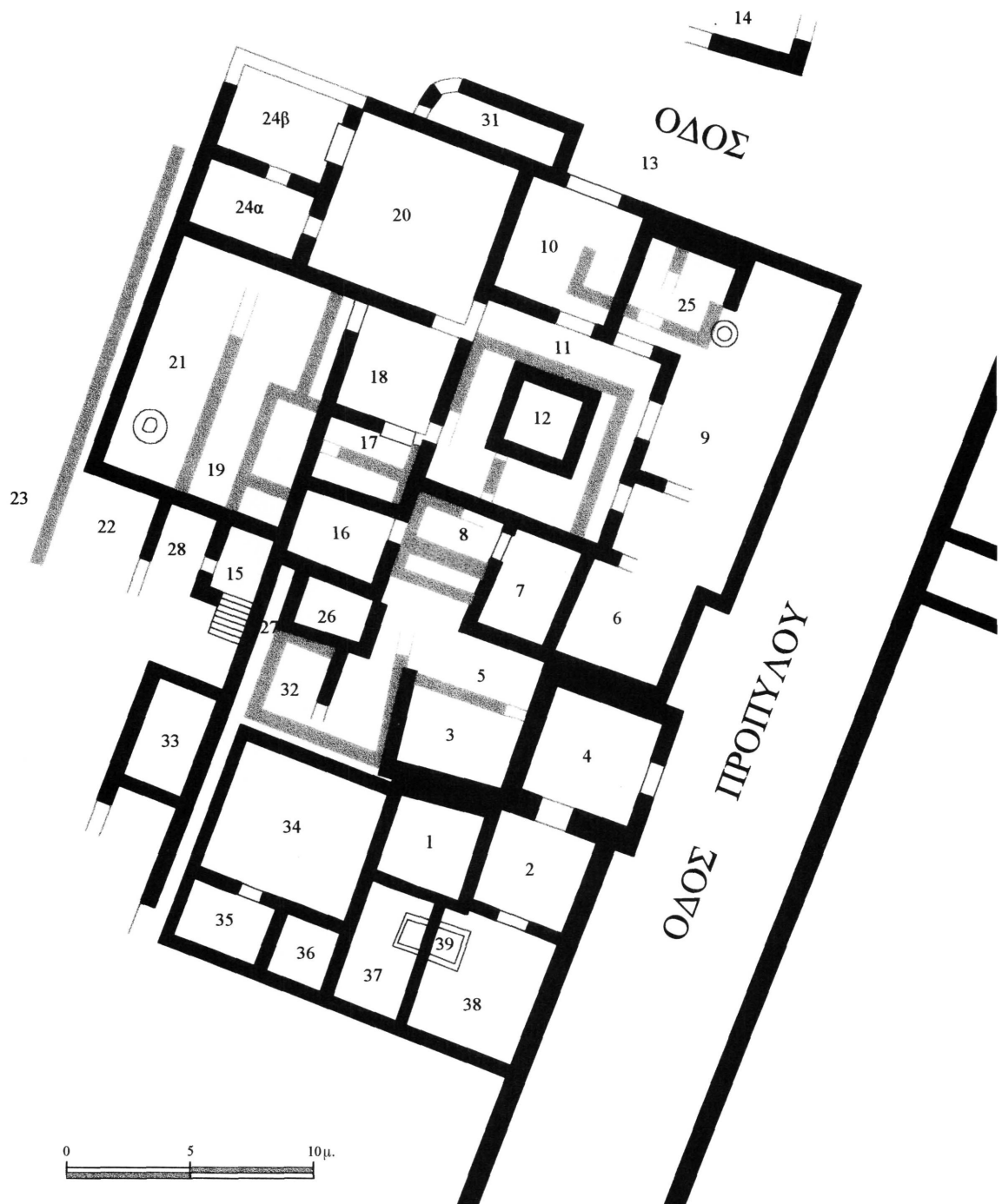
11. Αποψη του ποδίου με τα διάσπαρτα μέλη του Ηρώου γύρω.

12. *Itago clipeata* ακέφαλον θωρακοφόρου.

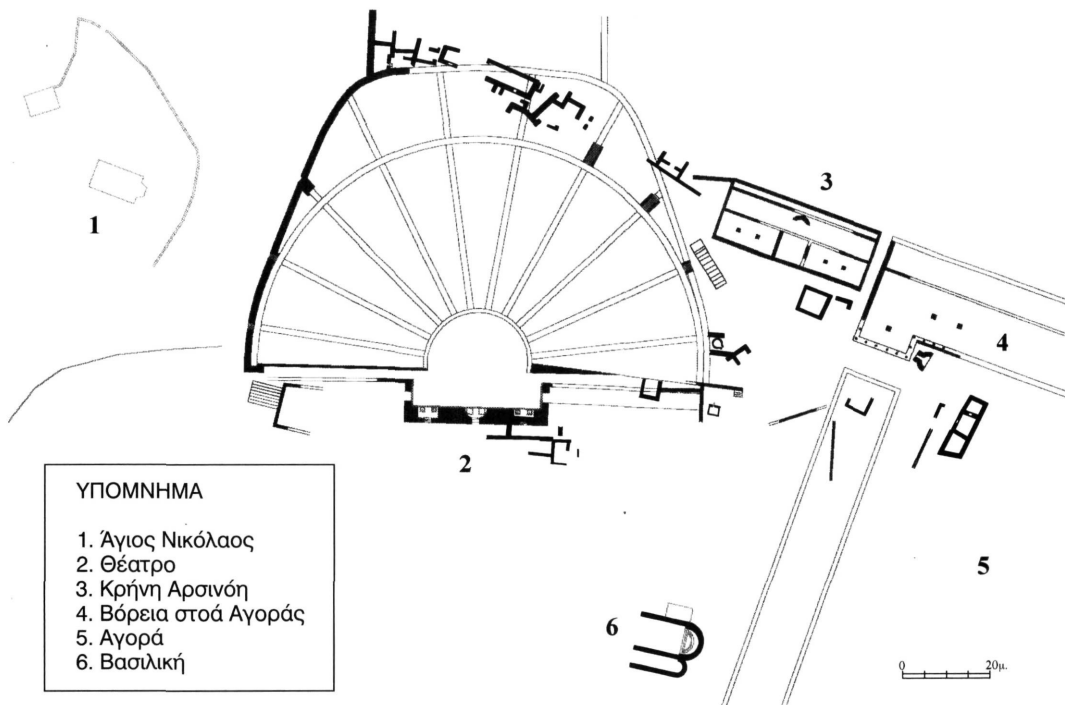
13. Τα αγάλματα του φιλοσόφου και του Ερμή κατά χόραν.

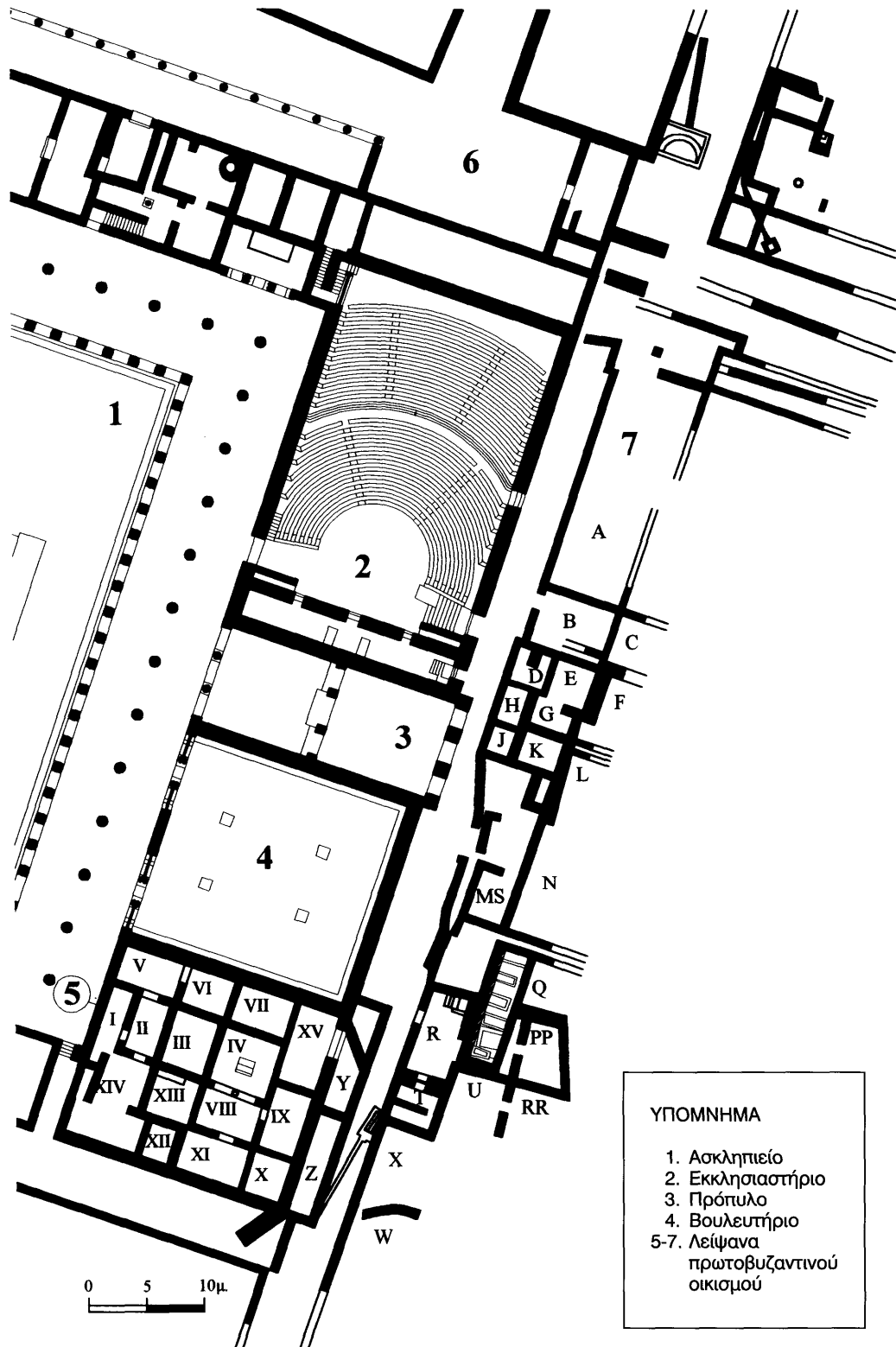
14. Κάτοψη της έπαυλης βόρεια του Γυμνασίου (σχ. Α. Παπαδόγκωνα).

15. Ψηφιδωτό με παράσταση Διονύσου και Αριάδνης στο δωμάτιο 18.

16. Κατάλοιπα βυζαντινού οικισμού στην περιοχή του Θεάτρου (σχ. Α. Παπαδόγωνα).

17. Κάτοψη του Ασκληπιείου (σχ. Α. Παπαδόγκωνα).

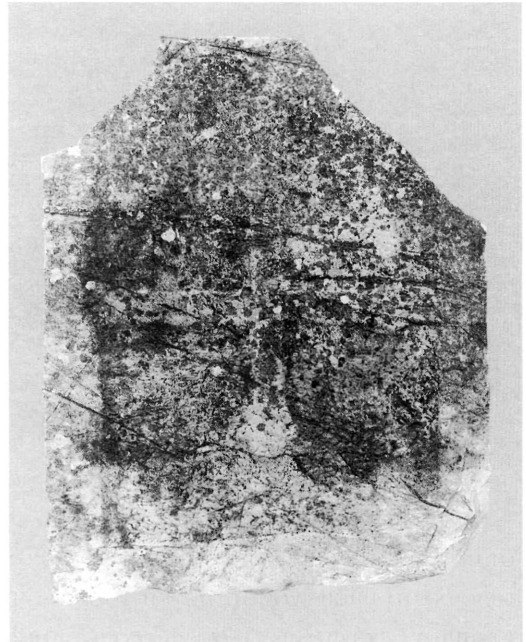
18. Αποψη του πρωτοβυζαντινού οικισμού από βόρεια.

19. Αποψη του δωματίου Ε του πρωτοβυζαντινού οικισμού.

20. Τμήμα μαρμάρινου διάφανου θωρακίου
αρ. ενρ. 3473.

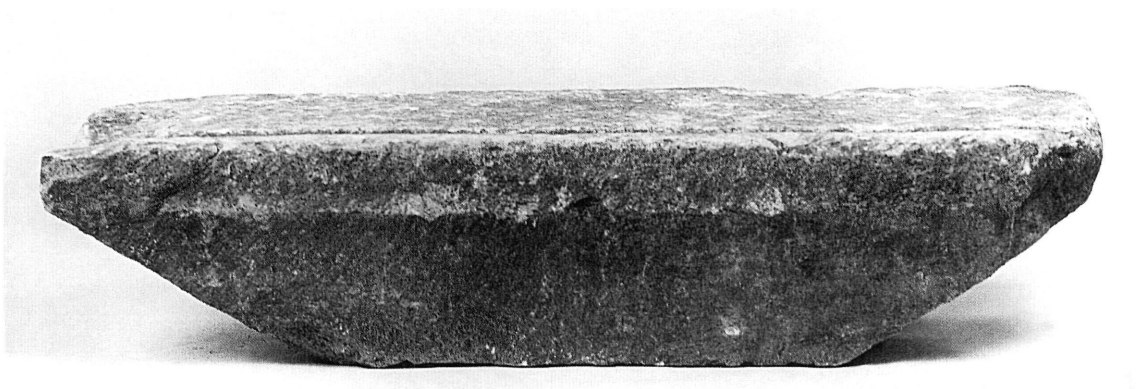
21. Τμήμα ασβεστολιθικού θωρακίου αρ. ενρ. 3849.

22. Τμήμα ασβεστολιθικού θωρακίου αρ. ενρ. 109.

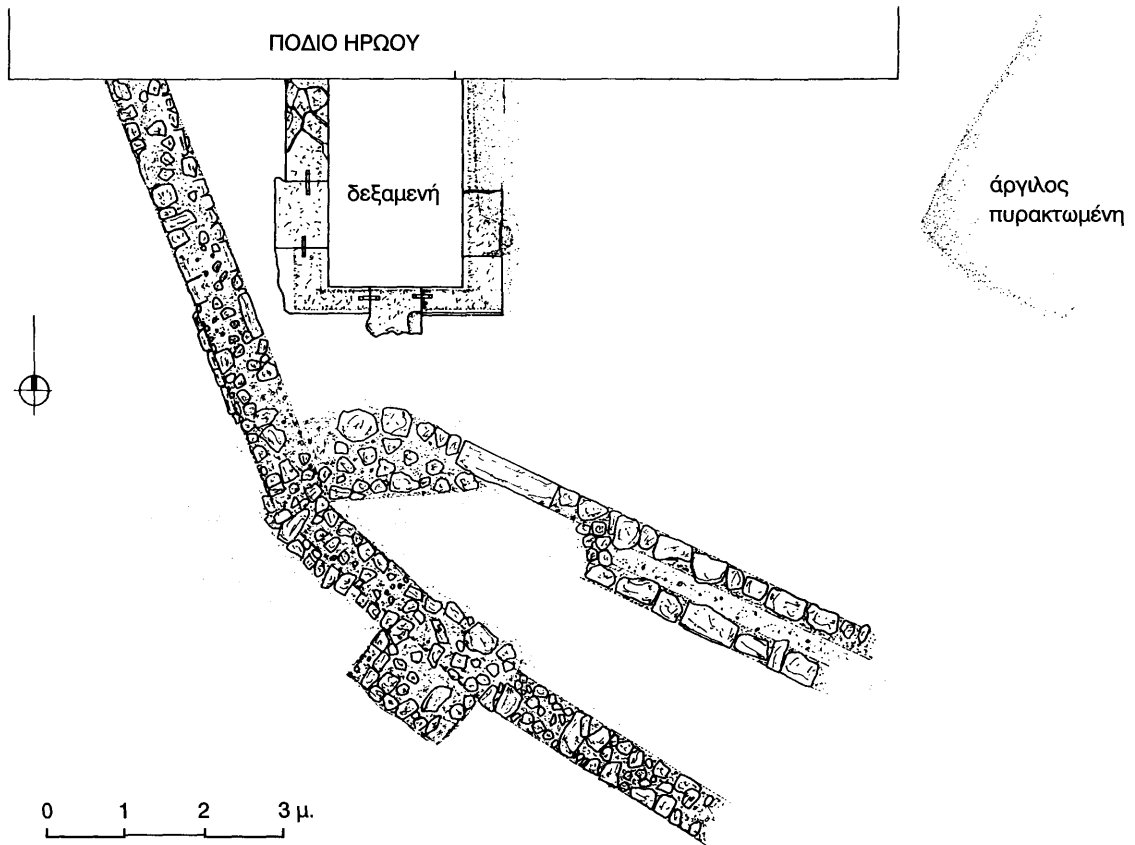
23. Παράσταση σε σφενδόνη
πρωτοβυζαντινού δαχτυλιδιού.

24. Μαρμάρινο επίθημα αμφικιονίσκου αρ. ενρ. 3024.

25. Κορμός ματιοφόρου άνδρα.

26. Κατασκευές πρωτοβυζαντινών χρόνων πίσω από το Ηρώο των Σαυθιδών (σχ. Α. Νακάση).

ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΤΗΝ ΟΛΥΜΠΙΑ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

Ulrich Sinn

Η συστηματική διερεύνηση της Ολυμπίας άρχισε, όπως είναι γνωστό, ήδη τον περασμένο αιώνα. Το 1874 υπογράφηκε μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας το συμβόλαιο για τις ανασκαφές στην Ολυμπία. Τον επόμενο χρόνο άρχισαν οι εργασίες υπό τη διεύθυνση του Ernst Curtius. Οι ανασκαφείς ήλπιζαν ακόμη ότι θα βρουν πολλά από τα χάλκινα αγάλματα που αναφέρει ο Πausanias στην περιγραφή του ιερού. Αυτός ο στόχος δεν επιτεύχθηκε. Παρ' όλα αυτά, η Ολυμπία αποδείχθηκε ένας πολύ αποδοτικός χώρος για πολλούς τομείς του ελληνικού πολιτισμού. Πέρασε όμως πολύς καιρός έως ότου αναγνωριστεί ο σημαντικός ρόλος που έπαιξε ακόμη και στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Ας παρακολουθήσουμε λίγο την ιστορία της ανασκαφής μέχρι τη στιγμή που άρχισε το δικό μας ερευνητικό πρόγραμμα, το οποίο θέλω να σας παρουσιάσω εν συντομία.

Η πρώτη ανασκαφική περίοδος διήρκεσε από το 1875 ως το 1881. Σε αυτό το εντυπωσιακά σύντομο χρονικό διάστημα αποκαλύφθηκε ολόκληρο το κέντρο του ιερού. Τα κατάλοιπα των οικοδομημάτων και χιλιάδες ευρήματα επέτρεψαν την ανασυγκρότηση της ιστορίας του ιερού και την αναπαράσταση της εξωτερικής μορφής του στα βασικά της χαρακτηριστικά. Από τους πρωτεργάτες των ερευνών στην Ολυμπία θα αναφέρω μόνο μερικά σημαντικά ονόματα: Ernst Curtius, Adolf Furtwängler, Friedrich Adler, Carl Purgold και Wilhelm Dörpfeld.

Ο Wilhelm Dörpfeld ανέλαβε και την πρωτοβουλία για τη δεύτερη ανασκαφική περίοδο στην Ολυμπία. Υπό την καθοδήγησή του έγιναν μεταξύ των ετών 1906 και 1929 διάφορες έρευνες για να δοθεί απάντηση στο ερώτημα πότε άρχισε η λατρεία στην Ολυμπία. Ο Dörpfeld ήθελε να αποδείξει ότι η Ολυμπία ήταν ένας σημαντικός λατρευτικός χώρος ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια.

Η τρίτη ανασκαφική περίοδος, που διήρκεσε από το 1936 ως το 1966, αφού διακόπηκε από τον καταστρεπτικό πόλεμο, συνδέθηκε με το όνομα του Emil Kunze. Σε αυτόν οφείλεται κατά κύριο λόγο η αποκάλυψη περαιτέρω τομέων του ιερού – υπενθυμίζω ενδεικτικά το στάδιο. Το όνομα του Kunze συνδέεται κυρίως με την εύρεση αναρίθμητων χάλκινων αναθημάτων. Στην ομάδα του Emil Kunze ανήκαν, μεταξύ πολλών άλλων, ο Hans Schleif, ο Richard Eilmann, ο Hans-Volkmar Herrmann, ο Wolfgang Schiering και ο Alfred Mallwitz.

Οι δύο επόμενες δεκαετίες, από το 1966 ως το 1984, σηματοδεύτηκαν αποφασιστικά από τον Alfred Mallwitz. Στο επίκεντρο των εργασιών βρισκόταν η δημοσίευση των μνημείων και των ευρημάτων. Στο δημιουργικό αυτό διάλειμμα εκδόθηκαν πολυάριθμες μονογραφίες στη σειρά *Olympische Forschungen* και έγιναν σημαντικές εργασίες συντήρησης των οικοδομημάτων, όπου προσέφεραν πολύτιμες υπηρεσίες ιδιαίτερα ο Klaus Herrmann και ο Wolf Koenigs.

Το 1985 με κάλεσε ο Helmut Kyrieleis να ξαναρχίσω μαζί του, για άλλη μια φορά, τις ανασκαφές στην Ολυμπία. Παρά την έρευνα που διαρκούσε περισσότερα από εκατό χρόνια, η Ολυμπία έθετε ακόμη πολλά ερωτήματα. Δεν είχε κυρίως διευκρινιστεί το παλαιό ζήτημα της έναρξης της

λατρείας. Η θέση του Wilhelm Dörpfeld δεν είχε βέβαια αμφισβητηθεί σοβαρά. Ήταν, ωστόσο, προφανές ότι τα επιχειρήματα του Dörpfeld δεν αρκούσαν για να υποστηριχθεί πειστικά αυτή η θέση. Ο Helmut Kyrieleis στράφηκε προς αυτό το ερώτημα ανασκάπτοντας το Πελόπιο. Συνεργάτης του ήταν ο προϊστορικός αρχαιολόγος Jörg Rambach. Τα πρωιμότερα ευρήματα που μπορούν να συνδεθούν με μια λατρεία στην Ολυμπία προέρχονται από τα υστερομυκηναϊκά χρόνια.

Εγώ επωφελήθηκα από την πρόσκληση του Helmut Kyrieleis για να ξανασχοληθώ με ένα ερώτημα που με είχε ήδη απασχολήσει παλαιότερα, στη διάρκεια των κοινών μας ανασκαφών στη Σάμο. Με ενδιέφερε η εξέλιξη του ιερού στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Ερευνήσαμε οικοδομήματα αυτής της φάσης στα βόρεια του Πρυτανείου και στα νότια του Λεωνιδαίου (εικ. 1, αρ. 19, 23 και 24). Αυτή η συγκέντρωση της προσοχής πάνω στα ρωμαϊκά οικοδομήματα δεν ήταν αυτονόητη. Φυσικά είχαν γίνει και στις παλαιότερες ανασκαφές παρατηρήσεις γι' αυτή την εποχή. Όλα έδειχναν ότι για την Ολυμπία οι ρωμαϊκοί αυτοκρατορικοί χρόνοι υπήρξαν μια εποχή συνεχούς παρακμής, έως ότου η λατρεία σταμάτησε τελείως με το διάταγμα του Θεοδοσίου Α' το 391.

Φαινόταν αδιαμφισβήτητο ότι η εξέλιξη είχε λάβει χώρα ως εξής: Εκτός από τις γενικές πολιτικές εξελίξεις των υστεροελληνιστικών χρόνων – αναφέρω μόνο το όνομα Σύλλας –, για την παρακμή της Ολυμπίας θεωρήθηκαν υπεύθυνοι κυρίως οι αθλητές. Η παραμονή του Νέρωνα το 66 μ.Χ. στην Ολυμπία έχει περάσει ως μια ιδιαίτερα παρακμιακή περίοδος στην ιστορία της. Στην αναξιοπρεπή συμπεριφορά αυτού του αυτοκράτορα «χρέωσαν» οι ανασκαφείς το μεγάλο οικοδομήμα νοτιοανατολικά από την Άλτι, τη λεγόμενη «βίλα του Νέρωνα». Θεώρησαν ότι ο Νέρωνας, με την ανέγερση της ιδιωτικής του κατοικίας ακριβώς απέναντι από την πρόσοψη του ναού του Δία και με την άπρεπη συμμετοχή του στους αγώνες, γελοιοποίησε την Ολυμπία. Ένα χτύπημα από το οποίο το ιερό δεν μπόρεσε ποτέ να συνέλθει υπήρξε η ληστρική επιδρομή των Ερούλων το 267 μ.Χ. Η Ολυμπία προστατευόταν από ένα δυνατό τείχος. Για να βρεθεί το αναγκαίο οικοδομικό υλικό γι' αυτό δεν δίστασαν να γκρεμίσουν παλαιά οικοδομήματα του ιερού. Στον τελευταίο αιώνα της ύπαρξής της, η Ολυμπία έδινε την εντύπωση ενός τόπου γεμάτου ερείπια, όπου γίνονταν μόνον οι πολύ απαραίτητες επισκευές.

Σε αυτό το χρονικό διάστημα η έρευνα ξεχώρισε μόνο λίγα θετικά σημεία. Την πρώτη θέση κατέχει φυσικά η μορφή του αυτοκράτορα Αδριανού. Στα φιλελληνικά του αισθήματα αποδόθηκε το γεγονός ότι η Ολυμπία ξανακέρδισε κάτι από την παλιά της λάμψη. Η μετασκευή του Λεωνιδαίου θεωρήθηκε ως ορατό σημάδι αυτής της τελευταίας περιόδου ακμής της Ολυμπίας. Οι διάδοχοι του Αδριανού, ο Αντωνίνος Πίος και ο Μάρκος Αυρηλίου, χαίρουν επίσης εκτιμήσεων. Η Ελλάδα ανήκει αναμφισβήτητα στους τόπους που επωφελήθηκαν από την πολιτική τους. Η ελληνορωμαϊκή οικογένεια του Ηρώδη του Αττικού θεωρείται σύμβολο αυτής της εποχής. Το Νυμφαίο, όμως, που έχτισε η γυναίκα του, η Ρηγίλλα, αποτελεί στα μάτια των περισσότερων αρχαιολόγων μια αναξιοπρεπή εκδήλωση πολυτέλειας. Το Νυμφαίο, κτίσμα των μέσων του 2ου αιώνα μ.Χ., θεωρείται γι' αυτούς απόδειξη της συνεχούς απώλειας του λατρευτικού χαρακτήρα της Ολυμπίας κάτω από την επιρροή των Ρωμαίων.

Η αξιολόγηση της Ολυμπίας των ρωμαϊκών χρόνων, όπως σύντομα εξέθεσα, δεν δίνει όντως κανένα κίνητρο για μια πιο εντατική ενασχόληση με αυτή την εποχή. Όμως αυτή η αρνητική αξιολόγηση της Ολυμπίας για την περίοδο των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων δεν είναι παρά αποτέλεσμα της ευρύτατα διαδεδομένης άποψης ότι η Ελλάδα, ως επαρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας,

υπέφερε κάτω από τη ρωμαϊκή κυριαρχία. Πρόκειται για μια τελείως αβάσιμη προκατάληψη που με εξόργιζε από παλιά. Όταν, λοιπόν, ο Helmut Kyrieleis μου πρότεινε να κάνω έρευνες στην Ολυμπία, βρήκα την ευκαιρία να αναζητήσω την πραγματικότητα μέσα από τη συστηματική έρευνα. Για μερικά αποτελέσματα αυτής της έρευνας, όπως για την επιγραφή που βρέθηκε στο κτίριο της αθλητικής ένωσης (εικ. 2), θα μιλήσω αύριο. Σήμερα πρέπει να εκθέσω πώς προέκυψε να είναι τώρα η Ολυμπία ένα από τα μέρη της Ελλάδας όπου η ενασχόληση με την πρώιμη βυζαντινή περίοδο παίζει κεντρικό ρόλο.

Στη ρωμαϊκή εγκατάσταση που αποκαλύψαμε στα βόρεια του Πρυτανείου (εικ. 1, αρ. 19) συναντήσαμε σε πολλά σημεία ίχνη της πρώιμης βυζαντινής εποχής της Ολυμπίας. Όσο η Ολυμπία ήταν ένας λατρευτικός χώρος, το κτίριο που βρισκόταν σε αυτή τη θέση χρησίμευε για την περιποίηση των φιλοξενουμένων. Ήταν ένα καπηλείον (καπηλιό). Μπορούσε κανείς εδώ να φάει και να πλυθεί. Μετά το κλείσιμο του ιερού οι κάτοικοι του οικισμού μετέτρεψαν τη λειτουργία του κτιρίου: ένας αμπελουργός εγκατέστησε στο ερείπιο ένα πατητήρι.

Οι αλλαγές που επήλθαν στο πρώην καπηλείον στη διάρκεια της πρώιμης βυζαντινής περιόδου υπήρξαν ωστόσο ποικίλες: εκτός από τον αμπελουργό εγκαταστάθηκε εδώ και ένας κεραμέας. Κατ' αρχάς ανακαλύψαμε τις λεκάνες όπου ετοιμάζε τον πηλό για το εργαστήριό του, για την παραγωγή του οποίου θα μιλήσει η Christa Schauer. Με μια άλλη ευκαιρία, παλαιότερα, είχε μιλήσει η Christa Schauer για την παραγωγή πήλινων λύχνων, που πρέπει να τοποθετηθεί πολύ κοντά στην προκειμένη εγκατάσταση. Δεν βρήκαμε βέβαια τον απαραίτητο κλίβανο, αλλά πολυάριθμες μήτρες και έτοιμους λύχνους. Πρόκειται για μια τοπική παραλλαγή του τύπου των λύχνων που ήταν διαδεδομένος στο χώρο της Μεσογείου κατά τον 6ο αιώνα μ.Χ. και είχε παλαιότερα λανθασμένα χαρακτηριστεί ως «σικελικός». Το γεγονός ότι ο οικισμός πάνω από το πρώην ιερό ταυτίστηκε ως θέση ενός ανθηρού εργαστηρίου παραγωγής υπήρξε μια απρόσμενη ανακάλυψη.

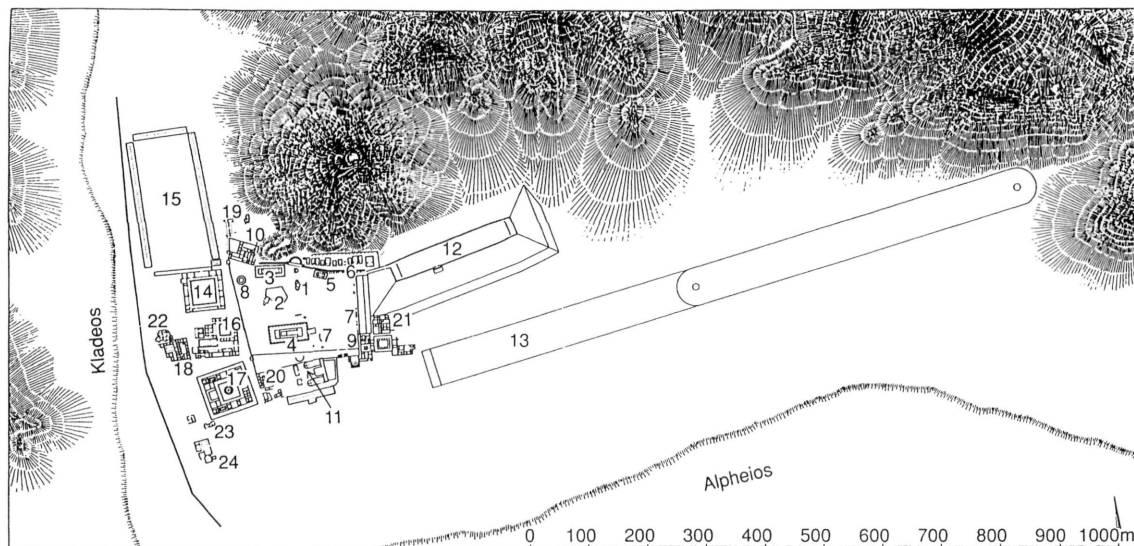
Τα αποτελέσματα αυτά των ανασκαφών μάς οδήγησαν σε μια διεύρυνση του προγράμματός μας. Τώρα μας ενδιέφερε η τύχη της Ολυμπίας και μετά τη λήξη της λατρείας. Αρχίσαμε να ερευνάμε συστηματικά τόσο τα οικοδομήματα όσο και τα ευρήματα του πρώιμου βυζαντινού οικισμού. Εκείνη τη στιγμή συνειδητοποιήσαμε ότι έπρεπε να λάβουμε σοβαρά υπόψη τις παρατηρήσεις των πρώτων ανασκαφών του περασμένου αιώνα. Καθώς χρησιμοποιούσαμε αυτές τις παλαιότερες από έναν αιώνα σημειώσεις, διαπιστώναμε συνέχεια με έκπληξη πόσο προσεκτικά είχαν κάνει ο Georg Treu, ο Carl Purgold, ο Adolf Furtwängler και οι συνάδελφοί τους τις πάμπολλες παρατηρήσεις τους πάνω στον πρώιμο βυζαντινό οικισμό. Στο ημερολόγιο της ανασκαφής έχουν σχεδιαστεί εργαλεία και αγγεία της πρώιμης βυζαντινής εποχής στη θέση εύρεσής τους.

Η διεύρυνση της έρευνας στην πρώιμη βυζαντινή εποχή δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τη συμβολή νέων ειδικών. Εδώ πρέπει να αναφέρω κατ' αρχάς τον Thomas Völling. Ασχολείται με τα ευρήματα της πρώιμης βυζαντινής εποχής από τις παλαιές ανασκαφές, τα οποία σχεδόν χωρίς εξαίρεση είχαν μείνει αδημοσίευτα. Ο Thomas Völling θα αναφερθεί ο ίδιος σε μερικά από τα αποτελέσματα της δουλειάς του.

Στο πεδίο του ενδιαφέροντός μας πέρασε, φυσικά, και το πιο εξέχον κτίριο της πρώιμης βυζαντινής περιόδου: η εκκλησία. Ο Franz Alto Bauer, ο οποίος ανέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας της εκκλησίας, μπόρεσε να αποδείξει ότι αυτός ο χώρος συνάθροισης των χριστιανών κατοίκων της Ολυμπίας χτίστηκε το νωρίτερο στα μέσα του 5ου αιώνα και ότι ίσως στη διάρκεια του 6ου αιώνα έγιναν κάποιες αλλαγές.

Παράλληλα με τη διερεύνηση της εκκλησίας ασχοληθήκαμε και με την τύχη του ναού του Δία. Γιατί δεν έφτιαξαν οι χριστιανοί τον λατρευτικό τους χώρο στο εσωτερικό του ειδωλολατρικού ναού, όπως είναι ο κανόνας στα άλλα ελληνικά ιερά; Είναι πολύ πιθανό ότι ο ναός δεν βρισκόταν στη διάθεση των κατοίκων του οικισμού, γιατί αποτελούσε τμήμα της οχύρωσης. Το περιστύλιο του ναού εντάσσεται στα βόρεια και στα δυτικά του τείχους. Ποιο σκοπό εξυπηρετούσε το τείχος; Τι θα προστάτευε; Με το ερώτημα αυτό ασχολήθηκε ο Martin Miller. Τα αποτελέσματά του συμφωνούν σε γενικές γραμμές με τις σκέψεις των πρώτων ανασκαφών: το τείχος χτίστηκε στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια, στο πρώτο μισό του βου αιώνα. Η μικρή οχύρωση ήταν μια στρατιωτική βάση γι' αυτούς που θα προστάτευαν τα γειτονικά δυτικά όρια της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στη μελέτη του ο Martin Miller κατέδειξε ότι στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο ήταν συνηθισμένο να μην εγκαθίστανται οι φρουρές ακριβώς στα σύνορα αλλά στους αντίστοιχους γειτονικούς οικισμούς.

Βρισκόμαστε λίγο πριν από το τέλος του ερευνητικού μας προγράμματος, που είχε αρχικά στόχο τη διερεύνηση της Ολυμπίας έως την εποχή του Θεοδόσιου. Μου ήταν φυσικά γνωστό κατά το σχεδιασμό του προγράμματος ότι μια τέτοια χρονολογική τομή δεν ήταν ιστορικά αναγκαία. Παρασύρθηκα, ωστόσο, από την παραδοσιακή άποψη της Κλασικής Αρχαιολογίας που θέλει την ελληνική αρχαιότητα να τελειώνει το αργότερο με τον Θεοδόσιο Α'. Οι εργασίες όμως στην Ολυμπία μάς έσπρωξαν πολύ γρήγορα και πολύ έντονα έως την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Η διεπιστημονική δουλειά μας μου έδειξε τελείως ξεκάθαρα ότι το παραδοσιακό όριο χρονολόγησης της Κλασικής Αρχαιολογίας στον ύστερο 4ο αιώνα μ.Χ. δεν είναι μόνον ανιστορικό αλλά αποτελεί φραγμό για την πρόσβαση στην ιστορική πραγματικότητα. Εύχομαι να συμβάλουμε με την έρευνά μας στην Ολυμπία στην κατάργηση, επιτέλους, των τεχνητών ορίων που στήθηκαν στη διάρκεια του περασμένου αιώνα για τη μελέτη της αρχαιότητας.

1. Ολυμπία. Το ιερό του Δία στη φάση της μεγαλύτερης έκτασής του· 3ος αι. μ.Χ. (U. Sinn, Olympia: Kult, Sport und Fest in der Antike, München 1996, 46).

1. Βομός του Δία
2. Πελόπειο
3. Ναός ονομαζόμενος το «Ηραίο», αφιερωμένος περί το 600 π.Χ. από κατοίκους της Τριφυλίας στον Δία ή στην Ήρα
4. Ναός αφιερωμένος περί το 470 π.Χ. από τους Ηλείους στον Δία
5. Ναός αφιερωμένος περί το 400 π.Χ. στη (Δήμητρα) Μητέρα
6. Τεχνητό άνδρηο για την τοποθέτηση αφιερωμάτων (ονομαζόμενο «άνδρηο των θησαυρών»)
7. Αυλή για προπόνηση, πλακισωμένη από τη «Στοά της Ηχούς»
8. Φύλπειο
9. Πρυτανείο του 5ου αι. π.Χ.
10. Πρυτανείο μετά τη μετατόπισή του στην αυτοκρατορική εποχή
11. Βουλευτήριο
12. Στάδιο (μετά τη διαμόρφωση του 5ου αι. π.Χ.)
13. Ιππόδρομος
- 14-15. Γυμνάσιο με αίθουσες διδασκαλίας (14) και σωματικής άσκησης (15)
16. Έδρα της διοίκησης του ιερού (:)
- 17-18. Ξενώνες
19. Κυλικείο με θέρμες
20. Καταστήματα και θέρμες
21. Κτίριο για διάφορες χρήσεις με αίθουσα συγκεντρώσεων, αίθουσες εστίασης και θέρμες
- 22-23. Θέρμες
24. Έδρα των συλλόγων των αθλητών

	[]μιος πέντ.	ρ.[.]. [
	[Φίλι?]ππος πύξ	ρη' Παράμονος π. στά.	
	['Ολ. σ'] Τ. Κλαύδιος 'Ρούφος	σοε'	
	[πρώ]τος ἀνδρῶν ἱερὰν	'Ολ. Μ. Αὐρ. Μαρκιανὸς	
5	[ἐπ]οίησε πανκράτιον	Σαρδιανὸς νεικῶ	5
	[Αἰ]λ. Καλλίνεικος πάλ.	παίδων παν-	
	[Μ. 'Α]ντ. Σεκοῦνδος πάλ.	κράτιον εὐτυ-	
		χῶς	
	[Αἰ]λ. 'Ερμῆπος Φιλα-	'Ολ. σοη' Μαρ. Αὐρ.	
	[δε]λφεύς? παιδ. πάλη	Κάλλων Θεσπιεύς	10
		νεικῶ ἀν. δόλιχ.	
10	[]υκαρπος Τρωαδεὺς		
	[ἀνδρῶν?] πύξ	'Ολ. σοη' Αὐρ. Στρατό-	
	[]υκ[.]	νικος Τενέδ.	
	[]υκ[.] 'Ολ. ΤΠ	νεικῶ ἀν. δίαυλον	
	[Μ. Αὐρῆ]λιος 'Ερμήνιο[ς]?		
15	[παίδων?] πανκράτ.		15
		[.]?	
	[Μ. Α]ντ. 'Ηλι- 'Επίκτητος νει. τριάδα		
	[άωρος ἀν. πα]κρά[τ.] ἀν. σοθ' 'Ολ.		
	[] Μάρκος Αὐρ. 'Ηλιόδωρος		
	['Ηλιοδ]ώρου Θεσπιδε <υ>ς νικᾶ παίδων		
20	[πανκρ]άτιον		
	[] Μάρκος Αὐρήλιος Σότηρος		
	[Σοτή]ρου Θεσπιεύς νικᾶ πέδων		
	[στάδι]ον		
	[Μάρ.] Αὐρ. Εὐκαρπίδης Ζωπύρο[υ]		
25	['Αθηναῖ]ος νικῶ παίδων πανκράτιον		
	[ἐ]πί 'Ολ. σθ'		
		Εὐκαρ πί- Ζωπύρου	
		δου	
	[Μάρ. Α]ύρ. Ζώπυρος 'Αθηναῖος νικῶ		
30	[παίδ]ων πυγμῆν ἐπί 'Ολ. σθ' αἰξί,		
	[Εὐκαρ]πίδης καὶ Ζώπυραι, ἡ φιλαδελφία.		
	Πα[νκρά]τιος 'Αθηναῖος νικῶ ἀνδρῶν πέν.		
	vac. ἐπ' 'Ολ. σπς' vac.		

2. Ολυμπία. Επιγραφή από χάλκινη πλάκα που βρέθηκε στο κτίριο της αθλητικής ένωσης. Αναφέρονται ονόματα αθλητών, ο τόπος καταγωγής τους, το αγώνισμα στο οποίο νίκησαν και η ημερομηνία του αγώνα (J. Ebert, «Zur neuen Bronzeplatte mit Siegerinschriften aus Olympia (Inv. 1148)», Nikephoros 10 (1997), 218).

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας IBE/EIE

Ποιος θα μπορούσε να είναι ο ορισμός του χώρου της δυτικής Πελοποννήσου, όταν ήδη ο όρος Πελοπόννησος στους αρχαίους γεωγράφους καλύπτει μια γεωγραφική πραγματικότητα πολύ πιο εκτεταμένη και σύνθετη από την περιβαλλόμενη από θάλασσα, εκτός του Ισθμού, νήσο του Πέλοπος; Η ερώτηση δεν είναι καθόλου θεωρητική και δεν υπαινίσσεται βεβαίως το πρόβλημα με τις γειτονικές στις πελοποννησιακές ακτές νήσους ή νησίδες, όπως π.χ. τα νησιά του Αργοσαρωνικού ή του Λακωνικού κόλπου. Αν, για παράδειγμα, ανατρέξουμε στον Στράβωνα, με μεγάλη μας έκπληξη θα διαπιστώσουμε ότι τα νησιά του Ιονίου, οι Εχινάδες, τα Κύθηρα ακόμη και αυτή η Κρήτη αποτελούν μέρος του πελοποννησιακού χώρου¹. Όμως ήδη η εξάρτηση νησιών ευρισκόμενων νότια και δυτικά της Πελοποννήσου προκαλεί προβληματισμό για τον ορισμό του συνόλου, μάλιστα δε του δυτικού μέρους, του οποίου το χώρο και την ενότητα σκοπεύουμε να εξετάσουμε εδώ.

Στα προβλήματα που δημιουργούν τέτοιου είδους ορισμοί γεωγραφικών χώρων και ενοτήτων έχουν δοθεί κατά καιρούς επαρκείς απαντήσεις. Οι απαντήσεις αυτές στηρίζονται κυρίως στην ιστοριογεωγραφική μέθοδο και ελαχιστοποιούν τη βοήθεια που μπορεί να προσφέρει η μορφολογία του εδάφους. Ένας ορισμός, όπως αυτός της Πελοποννήσου από τον Στράβωνα, ερμηνεύεται κατ' αρχήν ως αντίληψη σχέσεων και επικοινωνίας: δηλαδή η Πελοπόννησος αποτελεί ένα σύνολο χώρου που περιλαμβάνει α) τη χερσόνησο και β) τα σχετικά κοντινά νησιά, που διατηρούν μαζί της ένα πλέγμα πολιτικών, εθνικών δεσμών και σχέσεων επικοινωνίας. Έτσι δημιουργείται γύρω της ένας ζωτικός χώρος επάνω στον πιο σημαντικό θαλάσσιο δρόμο που συνδέει τη Δυτική με την Ανατολική Μεσόγειο. Ο θαλάσσιος αυτός χώρος τής ανήκει, καθώς η ίδια βρίσκεται σχετικά κοντά στα νησιά αυτά, πάντως απέναντί τους, και αυτά εξαρτώνται από αυτή, δηλαδή τη μόνη σχετικά κοντινότερη ηπειρωτική χώρα με την οποία γειτονεύουν. Και τούτο ισχύει για την Κρήτη, την Αίγινα, τα νησιά του Αργοσαρωνικού ως το Σούνιο, τα Κύθηρα, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλληνία και τις Εχινάδες². Ο χώρος, όμως, αυτός και ο τρόπος με τον οποίον ορίζεται είναι υπόλογοι και διαφοροποιημένοι μέσα στον ιστορικό χρόνο. Έτσι, η Πελοπόννησος του Στράβωνα είναι αυτή του τέλους των ελληνοιστικών χρόνων, της ρωμαϊκής κατάκτησης, της εγκαθίδρυσης της μοναρχίας και της πρώτης δεκαετίας της χριστιανικής εποχής. Αυτό που ενδιαφέρει το γεωγράφο δεν είναι ο χώρος αυτός καθεαυτόν, αλλά η σημασία του στην ιστορία και πώς διευκολύνει

1. «...περί τῆς Κρήτης ἐφεξῆς ῥητέον, καὶ γὰρ αὐτὴ τῆς Πελοποννήσου ἐστὶ», Στράβων (ἐκδ. Fr. Lassere), 10.4.1, βλ. καὶ R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon. Étude de géographie historique*, Paris 1980, 2-4 σμμ. 8-9.

2. Baladié, *Le Péloponnèse*, 8.

ή προκαλεί δυσκολίες και προβλήματα στους ανθρώπους. Από αυτήν την άποψη, η ενότητα ενός χώρου μέσα στην ενοποιημένη ρωμαϊκή Μεσόγειο ορίζεται, κατά τον Στράβωνα, όχι μόνον από τη μαθηματική, γεωγραφική επιστήμη –βλέπε γεωμορφολογία–, αλλά περισσότερο από τα έργα και την ιστορία των ανθρώπων³.

Στο χώρο, λοιπόν, αυτόν η ανθρωπολογική και διοικητική πραγματικότητα που διαμορφώνεται κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αλλά και εν μέρει μετά τον 7ο αιώνα, σχετίζεται με την ήδη από τα χρόνια του Αυγούστου γεωστρατηγική και εμπορική σημασία της Πελοποννήσου μέσα στη ρωμαϊκή, πλέον, Μεσόγειο. Πιθανότατα, πολλά στοιχεία αυτής της ενότητας, όπως την παρουσιάζει ο Στράβων, μπορούν να ανιχνευτούν ακόμη νωρίτερα, δηλαδή και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Όμως, στην εποχή του, κυρίως μετά τη ναυμαχία του Ακτίου, και για όλο τον πρώτο χριστιανικό αιώνα, η ενότητα Κεφαλληνίας-Πελοποννήσου-Κρήτης αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία και πιθανώς για πρώτη φορά σαφέστερη οντότητα. Έχει επισημανθεί ότι οι συνέπειες του Ακτίου αντανακλώνται στο έργο του Στράβωνα. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, όπως, για παράδειγμα, στον ορισμό της Πελοποννήσου, ο Στράβων καταθέτει μια πραγματικότητα που, όπως έχει υποστηριχθεί, θα διαρκέσει χίλια και πλέον χρόνια, όσο και ο θεσμός της μοναρχίας που γεννήθηκε από τη μεγάλη αυτή ναυμαχία⁴.

Όντως, την ενότητα του χώρου αυτού και ιδιαίτερα του δυτικού τμήματός του επαληθεύει, όπως θα δούμε παρακάτω, η βυζαντινή Πελοπόννησος με όλες τις διακυμάνσεις και τις μεταβολές, παρά την αποσπασματική πληροφόρηση που διαθέτομε. Στο βαθμό δε που όσα αναφέραμε παραπάνω ισχύουν για τον ορισμό του ζωτικού χώρου της Πελοποννήσου από τον Στράβωνα, ακόμη περισσότερο ισχύουν για την ενότητα του δυτικού της μέρους. Είναι χαρακτηριστικό ότι για τον Στράβωνα η δυτική Πελοπόννησος, «τὸ ἐσπέριον μέρος» της Πελοποννήσου, αποτελεί μια ενότητα χώρου από τις Εχινάδες μέχρι το Ταίναρο. Βρέχεται δε από το «Σικελικὸν πέλαγος», ωσάν το επίσης γνωστό του, αλλά γενικό, «Αὐσόνιον» ή «Ἴόνιον πέλαγος» να μην εξυπηρετεί οροθετήσεις επικοινωνίας και συνάφειας και γι' αυτό προτιμά να το αποκαλέσει πέλαγος της Σικελίας⁵.

Έναν, περίπου, αιώνα μετά τον Στράβωνα, ο Πανσανίας, περιηγητής και όχι γεωγράφος, θα καταθέσει τη δική του μαρτυρία για τις ενότητες του πελοποννησιακού χώρου. Αν και είναι εμφανείς οι ρωμαϊκές αλλαγές στον αστικό και αγροτικό χώρο που επισκέπτεται, η περιγραφή του υπακούει στις αρχαιοελληνικές μνήμες. Παρά τον πεσιμισμό που τον διακατέχει από τη σύγκριση του παρόντος με το απώτερο παρελθόν και παρά τη γνώση των αλλαγών που έχουν επέλθει, δεν θα αποφύγει να εντάξει τις περιγραφές του σε γεωγραφικές και φυλετικές ενότητες, που σχετίζονται

3. *Ο.π.*, 83.

4. *Ο.π.*, 13-14, 285.

5. «Ἐχουσι δὲ τῆς χερρονήσου ταύτης τὸ μὲν ἐσπέριον μέρος Ἠλεῖοι καὶ Μεσσηνιοὶ, κλυζόμενοι τῷ Σικελικῷ πελάγει· προσλαμβάνουσι δὲ καὶ τῆς ἐκατέρωθεν παραλίας, ἢ μὲν Ἠλεία πρὸς ἄρκτον ἐπιστρέφουσα καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου μέχρι ἄκρας Ἀράξου, καθ' ἣν ἀντίπορθμός ἐστιν ἢ τε Ἀκαρνανία καὶ αἱ προκείμεναι νῆσοι, Ζάκυνθος καὶ Κεφαλληνία καὶ Ἰθάκη καὶ Ἐχινάδες, ὧν ἐστὶ καὶ τὸ Δουλίχιον· τῆς δὲ Μεσσηνίας τὸ πλέον ἀνεωγμένον πρὸς νότον καὶ τὸ Λιβυκὸν πέλαγος μέχρι τῶν καλουμένων Θυρίδων πλησίον Ταϊνάρου», Στράβων, 8.2.2, 56-57.

με τη μυθική γεωγραφία και την αρχαία ιστορία του χώρου. Στον Πausανία, η δυτική Πελοπόννησος είναι αυτή που περιγράφεται κυρίως στα *Μεσσηνιακά* και *Ηλιακά*, με σχετικές παρεκβάσεις και εξακτινώσεις της στα *Αχαϊκά*, *Αρκαδικά* και *Λακωνικά*. Όπως σε όλους τους αρχαίους συγγραφείς, που αναφέρονται στη μυθολογική ονοματοθεσία του συγκεκριμένου χώρου, έτσι και στον Στράβωνα και στον Πausανία σχολιάζεται εκτενώς η περιοχή της Ολυμπίας, όπου πιστεύεται ότι γεννήθηκε το όνομα Πελοπόννησος. Έτσι, από τους μυθικούς χρόνους με τους Πελοπίδες και τη νήσο τους, την Πελοπόννησο, ως την εποχή του Αυγούστου με την *provincia Achaïae*, αλλά και ως τα βυζαντινά χρόνια με την περιοχή Δύμης-Μορέας και τον προελθόντα μεσαιωνικό Μορέα, το βορειοδυτικό τμήμα της Πελοποννήσου προσφέρει πάντα μια ποικιλία ονομάτων που, στη συνέχεια, απλώνονται σημασιολογικά και γεωγραφικά για να ορίσουν το σύνολο. Είναι απορίας άξιον ότι η διαχρονική αυτή επανάληψη μιας όμοιας διαδικασίας, όπου η οροθεσία μιας περιοχής της δυτικής Πελοποννήσου γεννά την ονομασία όλης της χερσονήσου, δεν έχει επισημανθεί μέχρι σήμερα, όπως όφειλε. Και όταν, μάλιστα, πρόκειται για μια διαχρονική ιδιαιτερότητα, που μαρτυρεί τη δυναμική επίδραση της δυτικής Πελοποννήσου σε ευρύτερες γεωγραφικές και πολιτισμικές ενότητες και κυρίως σε όλο το χώρο, στον οποίο ανήκει.

Παρακάτω, θα παρουσιάσουμε σε γενικές γραμμές τα χαρακτηριστικά του χώρου αυτού (εικ. 1), ιδιαίτερα κατά τους υστερορωμαϊκούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους, κατά την περίοδο, δηλαδή, την οποία εξετάζει το Συμπόσιό μας. Τα χαρακτηριστικά αυτά υποβοηθούν στην κατανόηση, ως ένα βαθμό, της ενότητάς του, που αν για τα πρωτοβυζαντινά χρόνια είναι κυρίως υπόθεση της μορφολογίας του εδάφους του χερσαίου χώρου, σε συνδυασμό με τους θαλάσσιους δρόμους και τα γύρω νησιά, μετά τον 7ο αιώνα αποκτά και μια πολιτική, διοικητική και εθνολογική ιδιομορφία. Έτσι, για παράδειγμα, ο κάθετος άξονας, που μαζί με άλλους γεωγράφους προτείνει ο Στράβων για τη μέτρηση του μήκους της Πελοποννήσου, δηλαδή από το Αίγιο ως τον Μαλέα, είναι όντως περιέργο, αν όχι προκλητικό, ότι περίπου παρακολουθεί το χωρισμό του δυτικού τμήματος της Πελοποννήσου από το ανατολικό, και συμπίπτει, όπως θα δούμε, με τη λογική εκκλησιαστικών και διοικητικών διαιρέσεων της βυζαντινής εποχής (εικ. 2, 3). Πρόκειται, βεβαίως, για απλή σύμπτωση, όμως απολύτως αποκαλυπτική. Θα μπορούσε το Ταίναρο και η οροσειρά του Ταύγετου ή ο Μεσσηνιακός κόλπος να αποτελούν το όριο. Ποιοι είναι, άραγε, οι λόγοι που ενοποιούν τη δυτική Πελοπόννησο, εν προκειμένω την Πάτρα, με το λακωνικό Έλος ή καθιστούν τον Μαλέα και όχι τη Μεθώνη ή το Ταίναρο το τέλος ή την αρχή μιας άλλης ενότητας; Όμως, όπως η γεωμορφολογία πολλές φορές δεν συμπίπτει με διοικητικές ενότητες, π.χ. τα Κύθηρα υπάγονται στα Επτάνησα⁶ και οι Σπέτσες με την Ύδρα στην Αττική, το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση των αντιλήψεων, από τον Στράβωνα ως το *Χρονικόν της Μονεμβασίας*, για τον κυμαινόμενο ορισμό και κατά συνέπεια την ενότητα της δυτικής Πελοποννήσου. Η γνώση, λοιπόν, των όποιων χαρακτηριστικών της ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής δυτικής Πελοποννήσου, αποτελεί προϋπόθεση για τη μελέτη της ενότητας αυτής, γεωγραφικής, εκκλησιαστικής και πολιτικής, ιδιαίτερα κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους.

6. Βλ. παρατηρήσεις και σχόλια του Baladié, *Le Péloponnèse*, 2-3 και σημ. 8.

Ως δυτική Πελοπόννησος κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους ορίζεται συμβατικά στην εισηγήσή μας ο χώρος που περιλαμβάνει τους σημερινούς νομούς Μεσσηνίας, Ηλείας, καθώς και τμήμα της δυτικής Αχαΐας, δηλαδή την περιοχή της Δυμαίας, που εκτείνεται στα δυτικά του ποταμού Πείρου και των παραποτάμων του. Ο χώρος αυτός συνιστά από την εποχή του Πανσανία μια ενιαία γεωγραφική και ιστορική ενότητα, που μπορεί να εξεταστεί αυτοτελώς. Τα όρια της γεωγραφικής αυτής περιοχής προσδιορίζονται από τη θάλασσα, που την περιβάλλει από τα βόρεια, τα δυτικά και τα νότια, ενώ στα ανατολικά, σχεδόν σταθερό σύνορο αποτελούν τα φυσικά όρια των ορεινών όγκων και των ποταμών που τη διαρρέουν. Συγκεκριμένα, οι ορεινοί όγκοι του Παναχαϊκού (1800 μ.), του Ερύμανθου (2000 μ.), των Σανταμεριώτικων βουνών (αρχ. Σκόλλης, 1000 μ.), της Μίνθης και του Ταΰγετου (2400 μ.), διακοπτόμενοι από μεγάλα ποτάμια, όπως ο Ερύμανθος, ο Αλφειός και μικρότερα, όπως ο Διάγων, συγκροτούν σχεδόν αναγκαστικό γεωγραφικό όριο στα ανατολικά. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι η κοίτη του ποταμού Νέδα αποτελούσε το φυσικό σύνορο μεταξύ Ηλείας και Μεσσηνίας, ενώ ο ποταμός Λάρισος (Ριολίτικο ποτάμι) συνιστούσε στα βόρεια σχεδόν το σταθερό φυσικό σύνορο της Ηλείας με την Αχαΐα⁷.

Ο χώρος της δυτικής Πελοποννήσου παρουσιάζει, από μορφολογική και γεωλογική άποψη, ιδιομορφίες που προσδιορίζουν απόλυτα, αν δεν υπαγορεύουν, τον τρόπο μελέτης και έρευνας του. Οι ιδιομορφίες συνίστανται στην εξαιρετικά υψηλή σεισμικότητα και τη μεγάλη σαθρότητα του εδάφους που, σε συνδυασμό με τις κατακλυσμιαίες βροχές ή πλημμύρες, έχουν ως αποτέλεσμα την αιφνίδια και βίαιη αλλαγή της φυσιογνωμίας του χώρου. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι η περιοχή του ακρωτηρίου Χελωνάτα της Ηλείας αποτελεί τη μια από τις δύο περισσότερο σεισμογενείς θέσεις της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ ιδιαίτερα σεισμογενείς είναι επίσης οι περιοχές της Μεσσηνίας και της Αχαΐας. Γεωλογικές έρευνες στην περιοχή της Ολυμπίας απέδειξαν ότι, κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας, συνέβησαν εδαφολογικές μεταβολές εξαιτίας των προσχώσεων του ποταμού Κλαδέου, που είχαν άμεσες συνέπειες στη λειτουργία του αγροτικού αυτού οικισμού. Ενδιαφέρουσα ιδιομορφία παρουσιάζει και η διαμόρφωση των ακτών τόσο της Αχαΐας όσο και της Ηλείας, που καλύπτονται από χαμηλές ελώδεις πεδιάδες και λιμνοθάλασσες, που εκτείνονται ανάμεσα στον Λάρισο και στον Πηνειό ποταμό (λιμνοθάλασσα Λάππα και λιμνοθάλασσα Κοτύχι), αλλά και στον Αλφειό (λιμνοθάλασσα Αγουλινίτσας) και νοτιότερα (λιμνοθάλασσα Καϊάφα). Αντίστοιχες διαπιστώσεις μπορούν να γίνουν και για την περιοχή της Πύλου, όπως επίσης και για την περιοχή της αρχαίας Κορώνης, ως τον Μεσσηνιακό κόλπο. Από τα παραπάνω είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς σε ποιο βαθμό οι παράγοντες που αναφέρθηκαν επηρεάζουν όχι μόνον την οικολογική ισορροπία αλλά και την επιλογή, καθώς και τη μορφή της κατοικίας, αστικής και αγροτικής.

7. Για τη δυτική Πελοπόννησο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, βλ. Α. Lambropoulou, «Le Péloponnèse occidental à l'époque protobyzantine (IVe-VIe siècles). Problèmes de géographie historique d'un espace à reconsidérer», στο K. Belke - Fr. Hild - J. Koder - P. Soustal (επιμ.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, Wien 2000, 95-113.

Η θέση της δυτικής Πελοποννήσου στη μέση του θαλάσσιου δρόμου που συνέδεε την Ανατολή με τη Δύση ευνοούσε, όπως ήταν φυσικό, την ανάπτυξη της επικοινωνίας και κατά συνέπεια τη διείσδυση νέων τάσεων και ιδεών, σε όλους τους τομείς. Το οδικό δίκτυο, όπως διαπιστώνεται από τους λίγους οδοδείκτες που βρέθηκαν στην εξεταζόμενη περιοχή, καθώς και το δίκτυο των σταθμών, που αναφέρονται στην *Tabula Peutingeriana*, περιορίζεται στον οδικό άξονα, που με αφητηρία την Πάτρα καταλήγει στη Δύμη και από εκεί στην Κυλλήνη, την Ήλιδα, την Ολυμπία, το Σαμικό και μέσω Κυπαρισσίας, Πύλου, Μεθώνης και Ασίνης καταλήγει στη Μεσσήνη και από εκεί στη Λακεδαιμονία. Εξάλλου, η Ολυμπία συνδέεται οδικώς με τη Μεγαλόπολη μέσω Μελαναιών. Παρά τις συχνές ανακρίβειες των πληροφοριών της *Tabula Peutingeriana* σε ό,τι αφορά τις αποστάσεις (π.χ. απόσταση μεταξύ Μεθώνης, Πύλου, Κυπαρισσίας κ.λπ.), οι αναφερόμενοι σταθμοί του οδικού άξονα της δυτικής Πελοποννήσου επιβεβαιώνονται από τους λίγους οδοδείκτες, που έχουν βρεθεί στην Πάτρα, στη Δύμη, στο Επιτάλιο και αλλού⁸. Επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για τη θαλάσσια επικοινωνία της περιοχής η λειτουργία σημαντικών λιμανιών κατά μήκος της βόρειας και της δυτικής πελοποννησιακής ακτής, όπως τα λιμάνια της Πάτρας, της Κυλλήνης (Γλαρέντζας), επίνειο της Ήλιδας, της Φειάς, επίνειο της Ολυμπίας, της Μεθώνης και της Ασίνης (Κορώνης).

Η οικονομία της δυτικής Πελοποννήσου βασίζεται στη σημαντική παραγωγή αγροτικών κυρίως προϊόντων, που χάρη στο ήπιο κλίμα και τις συχνές βροχοπτώσεις καλλιεργούνται στις εκτεταμένες και εύφορες πεδιάδες της βορειοδυτικής Αχαΐας, της Ηλείας και της Μεσσηνίας, τις οποίες διαρρέουν μεγάλοι ποταμοί, όπως ο Πείρος, ο Πηνειός, ο Αλφειός και ο Πάμισος. Κατά την περίοδο της ρωμαϊκής κατάκτησης, γύρω στα τέλη του πρώτου προχριστιανικού αιώνα, συντελείται γενικότερα στις ακτές της Δυτικής Ελλάδας και κυρίως εκεί όπου αναπτύχθηκαν οι ρωμαϊκές αποικίες, που αποτέλεσαν περιοχές-κλειδιά για την προώθηση και την υποστήριξη της ρωμαϊκής πολιτικής στην Ανατολή, ένα συστηματικό έργο κτηματογράφησης των πεδιάδων (της Ζακύνθου, της Κορινθίας, της Πρέβεζας, της Άρτας κ.λπ.), με άμεσο σκοπό την αξιοποίηση του αγροτικού τους χώρου. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής, κτηματογραφήθηκε η ζωτική για τα ρωμαϊκά συμφέροντα περιοχή της Δυμαίας στη βορειοδυτική Πελοπόννησο⁹. Πρόσφατη έρευνα εντόπισε στον αχαϊκό χώρο τρία διαφορετικά αγροτικά δίκτυα κτηματογραφήσεων, που ανταποκρίνονται στη μορφολογία των ρωμαϊκών κτηματολογίων. Μάλιστα σε ένα από αυτά, το οποίο συνδέεται με το αποικιακό έργο που συντελείται στα χρόνια του Αυγούστου, καλύπτονται, εκτός από τις πεδινές εκτάσεις της Δυμαίας χώρας, και περιοχές στα νότια του ποταμού Λάρισου, που ανήκαν στη χώρα της Ήλιδας¹⁰. Επίσης, κατά την περίοδο αυτή, δηλαδή από τον 2ο αιώνα μ.Χ. και μέχρι το πρώτο μισό του 3ου, πολλαπλασιάζονται εκπληκτικά οι αγροικίες και οργανώνεται συστηματικά η αγροτική περιοχή της Πατραϊκής, όπου απαντούν και οι τρεις τύποι της αγροτικής

8. Γ.Α. Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, Αθήνα 1995, 24-25· ο ίδιος, «Miliaria Peloponnesi», *Ηόρος* 10-12 (1992-98), 305-311.

9. A.D. Rizakis, «Entreprises coloniales et espace rural dans le N.-O. du Péloponnèse», στο A.D. Rizakis (επιμ.), *Paysages d'Achaïe, 1: Le bassin du Peiros et la plaine occidentale [Μελετήματα 15]*, Athènes 1992, 125-135.

10. Ο.π., 132.

έπαυλης¹¹. Τέλος, τα εδάφη της Μεσσηνίας, χωρίς να περιλαμβάνονται στο χώρο των αποικιών, αποτέλεσαν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο αντικείμενο συστηματικής εκμετάλλευσης της μεγάλης ιδιοκτησίας, όπως προκύπτει από την ανασκαφική έρευνα στην εύφορη περιοχή των Νιχωριών και στο Διαλισκάρι Πυλίας όπου αναπτύχθηκε ο θεσμός των επαύλεων¹².

Η συγκεκριμένη αγροτική πολιτική των ρωμαίων αυτοκρατόρων ήταν ένας από τους παράγοντες που επηρέασαν καιρία την περαιτέρω εξέλιξη της μορφής του αστικού και αγροτικού χώρου της περιοχής κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Καθοριστικό στοιχείο για την εξέλιξη της μορφής του συγκεκριμένου χώρου ήταν η θρησκευτική πολιτική των ρωμαίων αυτοκρατόρων, που υλοποιήθηκε με την έκδοση του διατάγματος του Καρακάλλα στις αρχές του 3ου αιώνα (212 ή 213), όταν δόθηκε το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη σε όλο σχεδόν τον ελεύθερο πληθυσμό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (*Constitutio Antoniniana*). Έτσι, σε ένα χώρο που χαρακτηρίζεται, σε ό,τι αφορά την κατανομή και την οργάνωση των οικισμών, από φαινόμενα κεντρομόλα, που οδηγούν στην υπερβολική ενίσχυση ορισμένων μεγάλων αστικών ή αγροτικών κέντρων, σε βάρος των μικρότερων οικισμών της περιφέρειας και σε μια εποχή αβεβαιότητας κατά την οποία, παράλληλα με το φαινόμενο της φθίνουσας ειδωλολατρίας, οι άνθρωποι αναζητούν διεξόδους, διεισδύει σιγά αλλά σταθερά από τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα, και με λιγότερα εμπόδια από τον κρίσιμο 3ο αιώνα και μετά, η νέα θρησκεία. Η εξάπλωση αυτή πραγματοποιείται σε μια περίοδο παρακμής και εγκατάλειψης πολλών οικιστικών κέντρων και ιερών τόπων της ρωμαϊκής περιόδου, γεγονός που περιγράφεται από τους ιστοριογράφους και τους περιηγητές της εποχής και, παρά τις υπερβολές που περιέχει, απηχεί, ως ένα σημείο, την πραγματικότητα, όπως τεκμηριώνεται από την ανασκαφική, αλλά και την επιτόπια αρχαιολογική έρευνα¹³.

Η εξάπλωση της νέας θρησκείας στα αστικά κέντρα του εξεταζόμενου χώρου συντελέστηκε νωρίς, πιθανότατα από τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα, γεγονός που συνδέεται άρρηκτα τόσο με τη διδασκαλία του απόστολου Παύλου στην Κόρινθο όσο και με την αμφισβητούμενη αλλά ζωντανή παράδοση για την παρουσία και το μαρτύριο του απόστολου Ανδρέα στην Πάτρα. Ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας της κοινωνίας της Πάτρας και η συχνή επικοινωνία του λιμανιού της με την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία είχαν ως αποτέλεσμα την άμεση διακίνηση ιδεών και ρευμάτων προς τη δυτική Πελοπόννησο, γεγονός που διευκόλυνε τη διάδοση της νέας θρησκείας. Ανασταλτικός παράγοντας, που παρεμπόδισε τη γρήγορη εξάπλωσή της για αρκετό χρονικό διάστημα, όπως προκύπτει από τη μελέτη των επιγραφικών κυρίως ευρημάτων, ήταν η βαθιά ειδωλολατρική παράδοση, που είχε καλλιεργηθεί εκτός των άλλων και από τη λειτουργία ιερών πανελληνίας ακτινοβολίας, όπως αυτό της

11. Μ. Πετρόπουλος, «Αγροικίες Πατραϊκής», *«Structures rurales et sociétés antiques», Actes du Colloque de Corfou, 14-16 mai 1992*, επιμ. P.N. Doukellis - L.G. Mendoni, Paris 1994, 405-424.

12. Lambroulou, «Le Péloponnèse occidentale», 102-107. Βλ. και Η. Αναγνωστάκης, «Παράκτιοι οικισμοί της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας», στον παρόντα τόμο, 137-160.

13. Κ. Μπουραζέλης, *Θεία δωρεά. Μελέτες πάνω στην πολιτική της δυναστείας των Σεβήρων και την Constitutio Antoniana*, Αθήνα 1989, 11-12.

Ολυμπίας¹⁴. Έτσι, παρατηρείται το αντιφατικό, εκ πρώτης όψευς, φαινόμενο της πρώιμης διείσδυσης και της αργής εξάπλωσης. Παρ' όλα αυτά, στο χώρο της δυτικής Πελοποννήσου δεν υπάρχουν αρχαιολογικά τεκμήρια, με σαφή τα δηλωτικά στοιχεία της νέας θρησκείας, πριν από τον 3ο αιώνα, εποχή που συμπίπτει με την έκδοση του διατάγματος του Καρακάλλα.

Οι πρώτες γνωστές παλαιοχριστιανικές βασιλικές της δυτικής Πελοποννήσου δεν μπορούν να χρονολογηθούν σε περίοδο πριν από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα (ψηφιδωτό οδού Μαιζώνος 177-179) και τις αρχές του 5ου (ψηφιδωτό οδού Κανακάρη 124-126)¹⁵ και βρέθηκαν στην Πάτρα. Σε πρωιμότερη περίοδο, στον 4ο αιώνα, χρονολογείται το υπόγειο καμαροσκέπαστο ταφικό κτίσμα με ίχνη τοιχογραφιών, που αποκαλύφθηκε στη θέση Άγιος Γεώργιος Καμενίτσας, κοντά στην όχθη του ποταμού Πείρου¹⁶. Το φαινόμενο της πρώιμης διείσδυσης και της βραδείας εξάπλωσης του χριστιανισμού στο χώρο της δυτικής Πελοποννήσου δεν φαίνεται, από ό,τι δείχνουν τα ανασκαφικά δεδομένα, να συνοδεύτηκε από βίαιες αντεθνικές ενέργειες, όπως καταστροφές ειδωλολατρικών ναών κ.λπ. Αυτό που παρατηρείται είναι συστηματική χρήση οικοδομικού υλικού, όπως για παράδειγμα από κατεστραμμένα ήδη κτήρια στην Ολυμπία ή από κατεστραμμένα αγάλματα στη Μεσσήνη, ενώ η καταστροφή του ιερού της Ερυκίνης Αφροδίτης στην Ψωφίδα αποδίδεται, σύμφωνα με νέα ερμηνεία των ανασκαφικών δεδομένων, στους Γόθους του Αλάριχου και όχι στους χριστιανούς¹⁷.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο εξεταζόμενος χώρος κατά τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου, από τα τέλη του 4ου αιώνα (395), από πλευράς διοικητικής αποτελεί, όπως άλλωστε και η υπόλοιπη Πελοπόννησος, τμήμα της επαρχίας Αχαΐας και ανήκει στο Ανατολικό Ιλλυρικό. Από εκκλησιαστική άποψη έχει άμεση εξάρτηση, τουλάχιστον ως τα μέσα του 8ου αιώνα (732) και την υπαγωγή του Ανατολικού Ιλλυρικού στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, από το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και τον πάπα της Ρώμης. Καθοριστικοί παράγοντες, που διαμορφώνουν την υπόστασή του στα κρίσιμα αυτά χρόνια, είναι η ρωμαϊκή κρατική διοίκηση επάνω στις δομές της οποίας βασίστηκε, όπως ήδη αναφέρθηκε, το σταθερό ελληνικό και ειδωλολατρικό του παρελθόν καθώς και το νέο στοιχείο της χριστιανικής πίστης. Και οι τρεις αυτοί παράγοντες και οι αλληλεπιδράσεις τους προσδιόρισαν τη διαμόρφωση του αστικού και του αγροτικού χώρου, την οργάνωση και την εξέλιξή του.

14. Οι Ολυμπιακοί αγώνες στον ιερό χώρο της Ολυμπίας τελούνταν τουλάχιστον έως το έτος 385, όπως επιβεβαιώνεται από πρόσφατο επιγραφικό εύρημα, βλ. U. Sinn, «Neue Erkenntnisse zu den letzten Olympischen Spielen in der Antike. Ein Neufund aus Olympia», *Antike Welt* 26 (1995), 155· J. Ebert, «Die beschriftete Bronzeplatte (Bericht über das Forschungsprojekt "Olympia während der römischen Kaiserzeit und in der Spätantike" 3. Die Arbeiten im Jahr 1994)», *Nikephoros* 7 (1995), 238-241.

15. Σχετικά βλ. και Lambropoulou, «Le Péloponnèse occidentale», 95-113, όπου και πλήρης βιβλιογραφική αναφορά.

16. Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, *ΑΔ* 42 (1987) Χρονικά, 192-194.

17. Για την ερμηνεία των ανασκαφικών δεδομένων του ιερού της Ερυκίνης Αφροδίτης, βλ. Π. Βελισσαρίου, «Αρχαιολογική ένδειξη της παρουσίας Βησιγόθων στην Φολόη και στον Ερύμανθο (397 μ.Χ.)», «*Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*», *Ανακωνάσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης [Μελέτηματα 13], Αθήνα 1991, 269-273.

Η διαμόρφωση του αστικού και του αγροτικού χώρου της δυτικής Πελοποννήσου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο βασίστηκε, κυρίως, στις μεταβολές που υπέστη ο χώρος αυτός εξελισσόμενος κατά τη ρωμαϊκή εποχή, χωρίς όμως να διαφοροποιηθεί ριζικά σε σχέση με την αρχαιότητα. Έτσι, τα σημαντικότερα αστικά κέντρα της αρχαιότητας επιβιώνουν κατά την υστερορωμαϊκή και την πρωτοβυζαντινή περίοδο μέσα στον ίδιο χώρο και διατηρούν το ίδιο όνομα. Στον κατάλογο των πόλεων της επαρχίας Ελλάδος, που αναφέρονται στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους, περιλαμβάνονται οι πόλεις των Πατρών, της Ήλιδας, της Κυπαρισσίας, της Μεθώνης, της Ασίνης (Κορώνης), της Κορώνης (Πεταλίδι), της Μεσσήνης και της Φιγαλείας. Εξάλλου, ήδη από τα μέσα του 4ου αιώνα (342 ή 343) έχουν συσταθεί και υπόκεινται στη μητρόπολη Κορίνθου οι επισκοπικές έδρες των Πατρών, της Ήλιδας, της Μεθώνης και της Κυπαρισσίας, όπως προκύπτει από τα πρακτικά της συνόδου της Σαρδικής¹⁸. Λίγο αργότερα, στα μέσα περίπου του 5ου αιώνα (431, 451, 458), έχουμε τις πρώτες πληροφορίες για τη λειτουργία της επισκοπής Μεσσήνης, ενώ πρώτη σαφής μνεία των επισκοπών Φιγαλείας, Ασίνης (Κορώνης) και Κορώνης (Πεταλίδι) γίνεται στο γνωστό *Τακτικόν των Εικονοκλαστών* (Notitia 3)¹⁹. Ο αστικός χαρακτήρας των θέσεων αυτών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο συνεχώς επιβεβαιώνεται από τις συστηματικές ανασκαφές που διενεργούνται, καθώς και από τις επιφανειακές και σωστικές αρχαιολογικές έρευνες.

Αυτή σε γενικές γραμμές είναι η πολιτική, εκκλησιαστική και οικονομική πραγματικότητα της δυτικής Πελοποννήσου ως τα τέλη του 6ου αιώνα. Ο συγκεκριμένος, όμως, αυτός χώρος κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο ποτέ δεν εμφανίζεται ως αντιθετική ενότητα σε σχέση με την υπόλοιπη Πελοπόννησο. Παρά τις γεωμορφολογικές και κατά συνέπεια κλιματολογικές, αγροτοοικονομικές και επικοινωνιακές του ιδιαιτερότητες, αποτελεί συμπληρωματικό τμήμα ενός συνόλου. Από τα τέλη όμως του 6ου αιώνα, για πρώτη φορά το δυτικό τμήμα θα οριστεί αντιθετικά με την υπόλοιπη Πελοπόννησο. Δημιουργείται μια ιδιόμορφη ενότητα που πιστεύεται ότι γεννήθηκε, κατά παράδοξο μάλιστα τρόπο, από τη σλαβική κάθοδο και εγκατάσταση. Η σλαβική εγκατάσταση στην Πελοπόννησο κατά τον 7ο αιώνα, της οποίας η έκταση και οι επιπτώσεις στο χώρο μόνο από την αρχαιολογική έρευνα μπορούν τελικά να φωτιστούν, συμπίπτει με ορισμένες σημαντικές αλλαγές στον μεσογειακό χώρο και στην ίδια την Πελοπόννησο. Στα εκατό και πλέον χρόνια από την εγκατάσταση των Σλάβων ως την πρώτη εικονομαχική περίοδο, μια εποχή που καλούμε βυζαντινούς «σκοτεινούς χρόνους», δύο νέοι παράγοντες επηρεάζουν τον υπό εξέταση χώρο: η αραβική παρουσία με τη συνεχή παρενόχληση των παραδοσιακών θαλάσσιων δρόμων και οι σημαντικότερες αλλαγές στην κρατική και εκκλησιαστική διοίκηση. Πιθανότατα για πρώτη φορά δοκιμάζεται σοβαρά η συνοχή και η συνάφεια Ανατολής και Δύσης, τόσο σε μεσογειακή όσο και σε πελοποννησιακή κλίμακα, αν και οι προηγούμενες επιδρομές των Ερούλων, των Γόθων και των Βανδάλων είχαν διαταράξει κατά καιρούς την ενότητα αυτή. Πάντως, η σλαβική κάθοδος και η επέλαση των Αράβων δημιουργούν προϋποθέσεις ανασφάλειας ή και διακόπτουν παραδοσιακούς χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους, επιδρώντας καταλυτικά και στον ορισμό των ζωτικών χώρων της Πελοποννήσου.

18. Mansi, 3, στ. 38.

19. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Paris 1981, 244.

Το 733, οι μητροπόλεις της Σικελίας και του Ανατολικού Ιλλυρικού, συνεπώς και η Πελοπόννησος, αποσπώνται από τη δικαιοδοσία του πάπα. Στη Notitia 3, η σύνταξη της οποίας χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα, η Πελοπόννησος αναφέρεται χωρίς τις διαιρέσεις που θα ακολουθήσουν λίγα χρόνια μετά. Όμως, εκφράζοντας τη μεταβατική αυτή περίοδο η Notitia 3 αναφέρει εκτός από το μητροπολίτη Κορίνθου της επαρχίας Πελοποννήσου και δύο άλλους αυτοκέφαλους: α) επαρχίας Ελλάδος τον Πατρών και β) επαρχίας Πελοποννήσου τον Αρκαδίας. Η αναφορά του Τακτικού σε δύο αυτοκέφαλες επισκοπές ή μητροπόλεις της δυτικής Πελοποννήσου αποτελεί μαρτυρία για τον περιορισμό της μητρόπολης Κορίνθου και πρόδρομη ένδειξη για την προετοιμαζόμενη στα επόμενα χρόνια νέα εκκλησιαστική διαίρεση. Στη Notitia 3 δηλαδή, εμφανίζονται για πρώτη φορά ως αυτοκέφαλες οι επισκοπές των Πατρών και της Αρκαδίας (αν με το Αρκαδία ήδη μνημονεύεται το βυζαντινό νέο όνομα της Κυπαρισσίας). Επίσης, στη Notitia 3, για πρώτη φορά μνημονεύονται επισκοπές της δυτικής Πελοποννήσου: Ασίνης, Μεθώνης, Κορώνης (Κύδνας), Πύλου (Συλλέου), Κυπαρισσίας-Αρκαδίας, Κλήτου, Φλίου, Έλις. Η ύπαρξη πολλών από αυτές, αν και θεωρείται σχεδόν βέβαιη κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, είτε δεν μαρτυρείται είτε συνάγεται από επιγραφές και ερμηνείες προβληματικών κειμένων και υπογραφών. Η ταυτόχρονη, μάλιστα, μεία επισκοπών Ασίνης και Κορώνης, Κυπαρισσίας και Αρκαδίας, Λακεδαίμονος και Μονεμβασίας θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως μαρτυρία μιας μεταβατικής περιόδου, που χαρακτηρίζεται από συντελούμενες μετοικεσίες, μετακινήσεις και μετονομασίες. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η αναφορά σε μητρόπολη Κεφαλληνίας, στην οποία υπάγονται χαρακτηριστικά μόνο επισκοπές κατά μήκος του θαλάσσιου δρόμου της Αδριατικής προς την Κόρινθο, δηλαδή οι επισκοπές Κερκύρας, Ζακύνθου, Μονεμβασίας, Τροιζήνης, Πορθμού και Αιγίνης²⁰. Τέλος, χωρίς να επεκταθούμε, στα τέλη του 8ου αιώνα πιθανολογείται η δημιουργία του θέματος Πελοποννήσου και σίγουρα του ναυτικού θέματος Κεφαλληνίας.

Στους χρόνους, λοιπόν, αυτούς, κατά τον 7ο αιώνα και μετά, συντελείται η κυριότερη μεταμόρφωση του πελοποννησιακού χώρου και για πρώτη φορά το ανατολικό τμήμα ορίζεται αντιθετικά προς το δυτικό, σύμφωνα με το γνωστό *Χρονικόν της Μονεμβασίας*, σύγγραμμα του 10ου αιώνα. Για πρώτη φορά εμφανίζεται στις πηγές η δυτική Πελοπόννησος ως συγκεκριμένη ενότητα, που διαφέρει γεωμορφολογικά, πληθυσμιακά και πολιτικά από την ανατολική. Και πάλι το δυτικό αυτό μέρος της Πελοποννήσου δεν ορίζεται μόνο με μια μαθηματική γεωγραφική λογική, όσο και αν ο Μαλέας συνεχίζει να αποτελεί όριο, αλλά με στοιχεία επικοινωνίας, ανθρώπινων σχέσεων και εξουσίας. Ο χωρισμός λοιπόν της Πελοποννήσου σε δύο ενότητες, σε δύο μέρη, συνέβη, πάντα κατά το *Χρονικόν*, το 587 αφού οι Άβαροι «ἐν Πελοποννήσῳ ἐφορμήσαντες πολέμω ταύτην εἶλον, καὶ ἐκβαλόντες τὰ εὐγενῆ (ἢ «ἐγγενῆ» κατά τον Αρέθθα) καὶ ἑλληνικὰ ἔθνη καὶ καταφθείραντες, κατῴκησαν αὐτοὶ ἐν αὐτῇ»²¹.

20. Για τις επισκοπές και τις μητροπόλεις που αναφέρουμε, βλ. *ό.π.*, Notitia 3.732-768.

21. *Χρονικόν της Μονεμβασίας*, έκδ. P. Lemerle, «La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire», *REB* 21 (1963), 9.36-37 και έκδ. I. Dujčev, *Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico e noti*, Palermo 1976, 12.

Σύμφωνα λοιπόν με το *Χρονικόν*, «οἱ Ἄβαροι τὴν Πελοπόννησον κατασχόντες καὶ κατοικήσαντες ἐν αὐτῇ διήρκεσαν ἐπὶ χρόνοις διακοσίοις ὀκτωκαίδεκα, μῆτε τῶ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖ μῆτε ἐτέρῳ ὑποκείμενοι». Κατὰ το τέταρτο, ὅμως, ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου, δηλαδή το 805-806, ἡ βυζαντινὴ ἐξουσία επανεμφανίζεται σὴν περιοχὴ ὕστερα ἀπὸ 218 χρόνια καὶ ὁ στρατηγὸς Σκληρὸς «συμβάλων τῷ Σθ(λ)αβινῶ ἔθνει πολειμικῶς εἰλέ τε καὶ ἠφάνισε εἰς τέλος...»²². Σε αὐτὰ ὅμως τα 218 χρόνια, δηλαδή ἀπὸ το 587 ὡς το 805, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Σκληροῦ, ὅπως χαρακτηριστακὰ ἀναφέρει το *Χρονικόν*, «Μόνου δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλαίου τοῦ Σθ(λ)αβινοῦ ἔθνονος διὰ τὸ τραχὺ καὶ δύσβατον καθαρεύοντος, στρατηγὸς Πελοποννήσου ἐν αὐτῶ τῶ μέρει ὑπὸ τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως κατεπέμπετο»²³. Ὅπως μπορεῖ να διαπιστωθεῖ, ἀν καὶ το *Χρονικόν* οὐσιαστικὰ ἀναφέρεται στο ἀνατολικὸ μέρος, ὅμως ταυτὸχρονα τεκμαίρονται τόσο ἡ ἐνότηθα ὅσο καὶ τα ἐξ ἀντιθέτου χαρακτηριστακὰ το δυτικὸ μέρος.

Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἴδια λογικὴ με αὐτὴν τοῦ *Χρονικοῦ*, ὡς πρὸς τὸν ὀρισμὸ καθαρεύοντος καὶ σλαβοκρατούμενου μέρους, δηλαδή ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς Πελοποννήσου, ὑπάρχει καὶ στο ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, σύγγραμμα ἐπίσης τοῦ 10ου αἰῶνα, στο κεφάλαιο ποῦ ἐκθέτει τα περὶ τῶν γεννητόρων τῶν κατοίκων τῆς Μάνης. Οἱ οἰκήτορες τῆς Μάνης, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ποῦ κατοικοῦν σὴν περιοχὴ ποῦ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀκρὰ τοῦ Μαλέα «ἦγουν ἐκεῖθεν τοῦ Ἐξερῶ πρὸς τὴν παραθαλασσίαν», δηλαδή σὴν χερσόνησο τοῦ Μαλέα, «οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προορηθέντων Σκλάβων» (δηλαδή Μηλιγγῶν καὶ Ἐξερῶν), «ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιότερων Ῥωμαίων»²⁴. Ἡ περιγραφή αὐτὴ ἀφορὰ σίγουρα τὸν 9ο καὶ τὸν 10ο αἰῶνα. Ὁ Μαλέας, λοιπόν, εἶναι σὴν συνείδηση καὶ τῶν βυζαντινῶν, ὅπως καὶ τῶν ἀρχαίων, ἓνα πολὺ συγκεκριμένο γεωγραφικὸ σημεῖο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δυσκολίες ποῦ δημιουργεῖ πάντα σὶς θαλάσσιες ἐπικοινωνίες, ἀποτελεῖ το νοτιότερο ἀκρο ἐνός συνόρου κατὰ μήκος τῆς Πελοποννήσου, το ὀποῖο ὀρίζει δυτικὰ τοῦ μια ἄλλη ἐνότηθα με ἰδιαίτερα φυλετικὰ καὶ διαφοροποιημένα διοικητικῶς χαρακτηριστακὰ.

Το *Χρονικόν*, ὅμως, θεωρεῖ ὅτι ὁ χωρισμὸς τῆς Πελοποννήσου εἶχε ἐπέλθει ἤδη στα τέλη τοῦ 8ου αἰῶνα. Για δύο αἰῶνες ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ ἔχει ὡς κύρια χαρακτηριστακὰ τῆς τὴν πολιτικὴ, ἐκκλησιαστικὴ καὶ ὀικονομικὴ ἀποσύνθεση, κυρίως τοῦ δυτικὸ μέρος, διαφοροποίηση ποῦ ἐπικεντρώνεται ρητὰ σε τρεῖς σημεῖα: γεωμορφολογικὴ διαφορὰ τῶν δύο μερῶν, ἐθνολογικὴ ἀλλοίωση, διοικητικὴ ἰδιατερότητα. Ἀς δοῦμε καθένα ἀπὸ αὐτὰ τα σημεῖα πῶς χρησιμοποιεῖται στο *Χρονικόν*. Ἐτσι λοιπόν, σύμφωνα με το *Χρονικόν*, ἀν το ἀνατολικὸ μέρος ὀρίζεται τραχὺ καὶ δύσβατο με «τραχανοῦς» τόπους, συνεχῶς προσπελάσιμο κυρίως ἀπὸ τὴ θάλασσα, το δυτικὸ ἐξ ὀρισμοῦ καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων εἶναι το πεδινὸ καὶ ευάλωτο. Ὡς συνέπεια τῆς μορφολογίας τοῦ ἐδάφους παρουσιάζεται το δεῦτερο σημεῖο διαφορᾶς, το ἐθνολογικὸ. Μόνο το τραχὺ καὶ δύσβατον εἶναι «καθαρεύον» ἀπὸ Σλάβους, ἐνὸ το μὴ καθαρεύον σλαβοκρατεῖται ἢ, σύμφωνα με τὴ *Χρηστομάθεια τοῦ Στράβωνα*, «Σκύθαι Σκλάβοι» ἢ «Σκύθαι νέμονται»²⁵. Τρίτο καὶ τελευταῖο στοιχεῖο

22. *Ο.π.*, 10.50-61 (Lemerle), 20 (Dujčev).

23. *Ο.π.*, 10.55-57 (Lemerle), 18 (Dujčev).

24. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν* (ἐκδ. G. Moravcsik - R.J.H. Jenkins, *CFHB* 1), κεφ. 50.71-79, 236.

25. *Χρηστομάθεια Στράβωνος*, ἐκδ. C. Müller, *Geographi graeci minores*, 2, Paris 1861 (ἀνατύπ. Hildesheim 1965), 574.47, 583.21.

είναι η διοίκηση και η ιστορική της διάρκεια· ενώ μόνο στο ανατολικό μέρος υπήρχε στρατηγός («στρατηγός κατεπέμπετο...»), στο υπόλοιπο, δηλαδή στο δυτικό, για 218 έτη οι εκεί κατοικούντες ζούσαν «μήτε τῶ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖ μήτε ἑτέρῳ ὑποκείμενοι».

Ευθύς αμέσως πρέπει να επισημάνουμε τα εξής παράδοξα, τυχαία, συμπτωματικά ή και αντιφατικά. Η νέα αυτή πραγματικότητα, όπως ορίζεται γεωγραφικά από το *Χρονικόν*, συμπίπτει περίπου με το δυτικό μέρος του κάθετου άξονα μέτρησης της Πελοποννήσου από τον Στράβωνα, δηλαδή το μέρος δυτικά της γραμμής Αιγίου-Μαλέα: «ἀπὸ τοῦ νότου πρὸς τὴν ἄρκτον, ὃ ἔστι τὸ ἀπὸ Μαλεῶν δι' Ἀρκαδίας εἰς Αἴγιον»²⁶ (εικ. 2). Το *Χρονικόν* δεν αναφέρεται σε δυτική ή κεντρική Πελοπόννησο ή σε μη καθαρεύον μέρος, απλώς όλα αυτά συνάγονται αντιθετικά από τα συμφραζόμενα. Από τις γενικότητες, τις απλουστεύσεις ή και τις αντιφάσεις του *Χρονικού*, οι οποίες έχουν μελετηθεί από τους ερευνητές, σε ό,τι μας αφορά ενδιαφέρον παρουσιάζει η απλουστευτική παράδοση του συνόλου της Πελοποννήσου, εκτός από το ανατολικό μέρος της, στους Σλάβους. Αν και η γλωσσολογία, με βάση τα σλαβικά τοπωνύμια, επιβεβαιώνει μερικώς μια τέτοια θέση, όλο και περισσότερο ενισχύεται η άποψη ότι τουλάχιστον ο παράλιος χώρος, κάποια άσπετα και πιθανώς θύλακοι ορεινοί και δυσπρόσιτοι στην κεντρική Πελοπόννησο δεν υπέστησαν τη μεταμόρφωση που το *Χρονικόν* υποστηρίζει ότι διήρκεσε 218 χρόνια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Μάνη και μάλλον η Πάτρα, η Μεθώνη, η Κορώνη, η Αρκαδιά και πιθανότατα η Μεσσήνη, όλες δυτικά του Μαλέα ευρισκόμενες και με επιβεβαιωμένη, από την αρχαιολογική έρευνα, βυζαντινή παρουσία. Όμως το *Χρονικόν*, απλουστευτικά στη διχοτόμηση που καταθέτει, τις παραδίδει αγνοώντας τις στο μη καθαρεύον.

Ίσως στο σημείο αυτό χρειάζεται μια αρχαιολογική περί τα σλαβικά παρέκβαση. Σαφή σλαβικά κατάλοιπα μπορούν τελικά να θεωρηθούν μόνο τα τεφροδόχα αγγεία της Ολυμπίας, των οποίων η χρονολόγηση ποικίλλει και προσδιορίζεται σε ένα ευρύ χρονικό πλαίσιο μέσα στον 7ο αιώνα. Η σχετικά μικρή κοινότητα των Σλάβων της Ολυμπίας διατηρεί την ιδιαιτερότητά της σε ό,τι αφορά τα έθιμα ταφής (τεφροδόχα χειροποίητα αγγεία), αλλά για τις καθημερινές ανάγκες της χρησιμοποιεί τα ίδια κεραμικά σκεύη με τους χριστιανούς. Ακόμη, τα μέλη της σλαβικής κοινότητας θάβονται σε κοινά με τους χριστιανούς κατοίκους νεκροταφεία του οικισμού, στο πλαίσιο της απαραίτητης συμβίωσης. Αντίστοιχη, αλλά όχι ίδια, είναι η κατάσταση στη γειτονική Μεσσήνη. Ο τάφος με τη βυζαντινή πόρπη και το χειροποίητο αγγείο του 7ου αιώνα, και αν ακόμη αποδοθεί σε άτομο σλαβικής καταγωγής, αφορά άτομο εκχριστιανισμένο και αφομοιωμένο από τον ντόπιο πληθυσμό με τον οποίο «συμβιώνει». Σημαντικό γεγονός και στην περίπτωση αυτή, όπως και στην Ολυμπία, είναι ο ενταφιασμός σε νεκροταφείο, που βρισκόταν μέσα στα όρια του χριστιανικού οικισμού. Συνεπώς, αυτό που το *Χρονικόν* ορίζει ως δυτικό μέρος της Πελοποννήσου, αντιθετικά προς το ανατολικό, δεν παύει να είναι ιδιαίτερα σύνθετο και η ενότητά του αρκετά πολύπλοκη²⁷.

26. Στράβων 8.2.1, 56.

27. Για τα παραπάνω, βλ. Η. Αναγνωστάκης - Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 229-322 και Η. Αναγνωστάκης, «Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα. Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας;» στο *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, «Επιστήμης κοινωνία», Ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις ΕΙΕ, Αθήνα 2000, 19-33.

Ήδη από παλαιά, η θέση αυτή του *Χρονικού* έχει ελεγχθεί πολλαπλώς, και μάλιστα με βάση την απόκρυψη νομισματικών «θησαυρών», που αποτέλεσαν αρχικά το κυριότερο επιχείρημα των μελετητών, αλλά και με την ανακάλυψη κτισμάτων, γλυπτών, κεραμικής, μεταλλικών αντικειμένων και άλλων ευρημάτων, που πιστοποιούν βυζαντινή παρουσία και σημαντική δραστηριότητα στο δυτικό μέρος και κατά τους 7ο και 8ο αιώνες. Ενώ, λοιπόν, σύμφωνα με το *Χρονικόν*, το δυτικό μέρος της Πελοποννήσου για 218 χρόνια βρίσκεται εκτός του βυζαντινού ελέγχου και διαφοροποιείται εθνολογικά, όταν ο έλεγχος επανέρχεται συνεχίζει να αποτελεί εν μέρει μια σύνθετη ενότητα (με τις μεταφορές πληθυσμών), πράγμα που εκλαμβάνεται ως η κύρια αιτία για τη νέα εκκλησιαστική πραγματικότητα. Με την ανύψωση των Πατρών σε μητρόπολη, της προσαφιερώνονται οι επισκοπές Λακεδαιμόνος, Μεθώνης και Κορώνης. Με την πράξη αυτή είναι γεγονός ότι όλο το μέρος δυτικά του ανατολικού καθαρεύοντος, εκτός βεβαίως της Μάνης, υπόκειται πλέον στην Πάτρα. Όντως, συμπίπτει ή μάλλον είναι το ίδιο με το θεωρούμενο από το *Χρονικόν* ως σλαβοκρατούμενο τμήμα.

Σε μια σχετικώς πρόσφατη μελέτη αναπτύσσονται ακριβώς οι απόψεις που ουσιαστικά εμπεριέχονται στο *Χρονικόν*²⁸. Η μελέτη αυτή κρίθηκε από πολλούς ως νεωτερική, καθώς θίγει το πρόβλημα των ενοτήτων του πελοποννησιακού χώρου. Υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι οι μητροπόλεις της μεσοβυζαντινής Πελοποννήσου και ο διαχωρισμός του χώρου σε δύο μέρη δεν είναι παρά μια συνεχής υπενθύμιση των αβαροσλαβικών επιδρομών (εικ. 3). Τα κριτήρια για τη χάραξη των ορίων των δύο μητροπολέων Πατρών και Κορίνθου κρίνονται στη μελέτη αυτή ως μη λογικά, στο βαθμό που δεν υπακούουν στη μορφολογία του χώρου ούτε σε μια πιο ορθολογική διανομή περιοχών. Δίδεται, μάλιστα, ως παράδειγμα η περιοχή της Λακωνίας. Προτείνεται, λοιπόν, η εξής ερμηνεία που ακολουθεί κατά γράμμα τα αναφερόμενα από το *Χρονικόν*. Οι θέσεις που διατηρήθηκαν ή ανακτήθηκαν αμέσως μετά τη σλαβική εισβολή, δηλαδή μετά το 587, αποδόθηκαν στη μητρόπολη Κορίνθου. Οι υπόλοιπες ανακτήθηκαν ύστερα από 218 χρόνια και δόθηκαν στη νέα μητρόπολη Πατρών. Υποστηρίζεται, εν κατακλείδι, ότι η εκκλησιαστική διαίρεση της Πελοποννήσου, όπως αυτή μαρτυρείται στα Τακτικά του 10ου αιώνα και εξής, μάλιστα δε τα όρια της μητροπόλης Πατρών, απαντούν στο πρόβλημα της έκτασης των εδαφών που κατέλαβαν οι Σλάβοι κατά το 587. Θεωρούμε ότι η προσέγγιση αυτή δεν στερείται λογικής, αλλά πάσχει από τον αποδεικτικό εναγκαλισμό του *Χρονικού*. Η επισκοπή Μαΐνης βρίσκεται υπό τον Κορίνθου και είναι δυτικά του Μαλέα, τον οποίο το *Χρονικόν* ορίζει ως όριο του καθαρεύοντος μέρους. Το *Χρονικόν* διεκδικεί επαρχίες για την Πάτρα, συνεπώς ερμηνεύει και δικαιολογεί μια διαμορφωμένη ήδη κατάσταση με ιστορικά, ιστορικοφανή ή και θρυλούμενα επιχειρήματα. Πιστεύουμε ότι η έκταση που καλύπτει η δικαιοδοσία της μητροπόλης Πατρών, αλλά και αυτή της μητροπόλης Κορίνθου έχουν την ανθρωπογεωγραφική λογική τους, που είναι αρκετά παλαιά, ήδη από τα χρόνια του Στράβωνα, και δεν χρειάζεται να υπερτονιστεί ή να θεωρηθεί ως αίτιο η σλαβική παράμετρος, που σίγουρα έρχεται αργότερα απλώς να εγγραφεί και να προσαρμοστεί στη γεωγραφία της

28. P. Yannopoulos, «Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin: un souvenir des invasions avaro-slaves», *Byzantion* 63 (1993), 388-400.

επικοινωνίας του χώρου. Επιμένομε, λοιπόν, στην πρωταρχική σημασία που έχουν οι ενότητες που δημιουργούν ή διακόπτουν οι θαλάσσιοι δρόμοι γύρω από τον πελοποννησιακό χώρο για τις εκκλησιαστικές αυτές διαιρέσεις και διεκδικήσεις. Η μορφολογία του εδάφους (και η εξαρτώμενη από αυτήν επικοινωνία) τις εξυπηρετεί, τις δυσχεραίνει ή και τις διακόπτει, αλλά σε αυτήν αναπροσαρμόζονται αναγκαστικά και διαχρονικά οι εκάστοτε ιστορικές πραγματικότητες, ώστε οι ενότητες αυτές, αν και φαίνονται, δεν είναι τελικά καθόλου παράλογες ή δημιουργήματα μιας συγκεκριμένης μόνο ιστορικής περιόδου²⁹.

Σημαντικότερες πληροφορίες για τις εξεταζόμενες ενότητες θα μας δώσει, πάντα στα μέσα του 10ου αιώνα, ο Πορφυρογέννητος στον *Bio Βασιλείου*, περιγράφοντας τις μετακινήσεις του βυζαντινού στόλου γύρω από την Πελοπόννησο υπό τον Αδριανό, τον Ωρούφα και τον Νάσαρ, κατά τα γεγονότα πριν και μετά την άλωση των Συρακουσών από τους Άραβες, το 878. Ο Αδριανός, σπεύδοντας προς τις Συρακούσες, αποκλείεται στον Μαλέα και περιορίζεται στο ανατολικό μέρος, στην περιοχή της Μονεμβασιάς και του Ιέρακα. Ως αίτια προβάλλονται οι καιρικές συνθήκες και η ραθυμία του ναυάρχου. Ανέκαθεν υπήρξε παροιμιώδης η δυσκολία του Μαλέα, τον οποίο όποιος περνά κατακτά τη Δύση και βεβαίως τη δυτική Πελοπόννησο. Η αργοπορία, που το πέρασμά του προκάλεσε, εμφανίζεται ως βασική αιτία για την πτώση των Συρακουσών³⁰. Ο Ωρούφας, όμως, με τη σειρά του, αποφεύγοντας το εμπόδιο του Μαλέα, περνά τα σκάφη του από τον Ισθμό της Κορίνθου («κατά τὸ ξηρὸν διαβιβάσας τὰς ναῦς») για να αντιμετωπίσει επιτυχώς μια ώρα αργότερα τους Άραβες που λυμαίνονται «τὰ δυτικώτερα Πελοποννήσου μέρη, Μεθώνην καὶ Πάτρας»³¹. Η αναφορά αυτή δεν είναι καθόλου διαφορετική από αυτήν του 12ου αιώνα με το «ὄριον» Πατρών-Μεθώνης. Τέλος, ο Νάσαρ θα συντρίψει τους Άραβες στον θαλάσσιο χώρο μεταξύ «Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου τῶν νήσων ... καὶ Μεθώνην». Θα κατακαύσει το στόλο τους και όσα σκάφη «τὸν τοῦ πυρὸς κίνδυνον διέφυγον, ταύτας τῇ ἐν Μεθώνῃ τοῦ θεοῦ ἐκκλησία φέρων ... ὡς χαριστήρια ἔδωρήσατο»³². Έχομε, λοιπόν, από τον Πορφυρογέννητο, τον ορισμό για «τὰ δυτικώτερα τῆς Πελοποννήσου μέρη» και του θαλάσσιου χώρου τους από την Πάτρα ως τη Μεθώνη και από την Κεφαλληνία ως τη Ζάκυνθο. Όμως, τα δυτικότερα προϋποθέτουν τα δυτικά. Είμαστε σχεδόν βέβαιοι ότι τα δυτικά είναι τα πέραν του Μαλέα και βεβαίως του Ταινάρου (όπως διευκρινίζει ο Σκυλίτζης), τα «ἐσπέρια» κατά τον Στράβωνα μέρη της Πελοποννήσου, που δεν μπόρεσε να

29. Αξίζει και πάλι να παραπέμψουμε στις παρατηρήσεις του Baladié, *Le Péloponnèse*, 2-4 και μάλιστα σημ. 8.

30. Συνέχεια Θεοφάνους (έκδ. I. Bekker), 309-312· Γενέσιος (έκδ. A. Lesmueller-Werner - I. Thurn, *CFHB* 14), 82-83· Σκυλίτζης (έκδ. I. Thurn, *CFHB* 5), 97-117. Βλ. και Η. Αναγνωστάκης, «Το επεισόδιο του Αδριανού. "Πρόγνωσις" και "τελεσθέντων δήλωσις"», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο»*, 4-6 Οκτωβρίου 1990, επιμ. Ν.Γ. Μοσχονάς, Αθήνα 1993, 195-226.

31. Παραθέτομε τα χωρία από τη Συνέχεια του Θεοφάνους και τον Σκυλίτζη, για να καταφανούν οι επεξηγηματικές τοπογραφικές προσθήκες, Συν. Θεοφ., 300: «μαθών» (ο Ωρούφας), «ὅτι τὰ δυτικώτερα Πελοποννήσου μέρη, Μεθώνην καὶ Πάτρας καὶ τὰ προσεχῆ Κορίνθου χωρία, λυμαίνεται τὸ βαρβαρικὸν ... οὐ γὰρ ἔκρινε διὰ θαλάσσης τὴν Πελοπόννησον διελθεῖν καὶ διὰ τοῦ Μαλέου κάμψας τὸ τῶν χιλίων μιλίων μῆκος ἀναμετρήσασθαι ...»· Σκυλίτζης, 152-154: «μαθών δέ (ο Ωρούφας), ὅτι τὰ τῶν ἔχθρῶν σκάφη τὰ δυτικώτερα μέρη Πελοποννήσου λήϊζεται, Μεθώνην καὶ Πύλον καὶ Πάτρας καὶ τὰ προσεχῆ Κορίνθου χωρία ... ἰλιγγιάσας γὰρ περιοδεῦσαι τὴν Πελοπόννησον διὰ τὸ Ταινάρου καὶ Μαλεοῦ».

32. Συν. Θεοφ., 302-304· Γενέσιος, 83-85· Σκυλίτζης, 153-156.

περάσει ο Αδριανός και απέφυγε ο Ωρορύφας. Εξάλλου, πολύ συχνά οι Βυζαντινοί συγχέουν ή εκλαμβάνουν το Ταίναρο και τον Μαλέα ως το ίδιο άκρο³³, το ίδιο όριο που χωρίζει τον θαλάσσιο χώρο σε ανατολικό μέρος, που ανοίγεται προς το Αιγαίο, και σε δυτικό, που οδηγεί στην Εσπερία: «πλεύσας ὑπὲρ Μαλέαν εἰς Ἰταλίαν πλόας ἑβδομήκοντα δύο»³⁴.

Επίσης, ο Πορφυρογέννητος, στο *Περί θεμάτων* έργο του, παρουσιάζοντας τα «ἐπὶ τῆς δύσεως Εὐρώπης κείμενα θέματα», όταν θα αναφερθεί στο «Ἑκτον θέμα Πελοπόννησος», αφού την αποκαλέσει «νῆσον» και «χερρόνησον», θα προσθέσει χωρίς να κατονομάσει: «περὶ δὲ τοὺς τόπους αὐτῆς εἰσι νῆσοι ἑπτὰ Πελοποννήσιοι λεγόμεναι. Καὶ οὕτως μὲν ἡ Πελοπόννησος»³⁵. Ακολούθως, θα ασχοληθεῖ με το «Ἑβδομον θέμα Κεφαλληνία», και θα μας υπενθυμίσει μια παλαιά πραγματικότητα, περιπλέκοντας βεβαίως όσους μελέτησαν τη θεματική διαίρεση της αυτοκρατορίας. Λέει λοιπόν: «Ἡ δὲ Κεφαλληνία συμπεριεἰληπτὰ τῇ Πελοποννήσῳ· οὐδέποτε γὰρ εἰς τάξιν ἐχρημάτιζε θέματος, ... ὁμοίως δὲ καὶ ἡ νῆσος ἡ Ζάκυνθος ἢ τε Λευκάς καὶ Ἰθάκη ... καὶ ἄλλα τινὰ νηοῖδια καὶ αὐτὴ Κέρκυρα»³⁶. Βεβαίως, η διοικητική πραγματικότητα από τις αρχές του 9ου αιώνα ήταν εντελώς διαφορετική, αλλά το θέμα αυτό δεν είναι του παρόντος. Σημασία έχει ότι με το «συμπεριεἰληπτὰ τῇ Πελοποννήσῳ», ο Πορφυρογέννητος, που αποδεδειγμένα χρησιμοποίησε τη *Χρηστομάθεια* του Στράβωνα, εκφράζει την παλαιότερη αντίληψη για την ενότητα ενός χώρου, ενότητα που ακόμη και στους χρόνους του υπάρχει υπαγορευμένη και ενισχυόμενη από τους θαλάσσιους δρόμους, αλλά και την εκκλησιαστική διαίρεση. Οι επισκοπές Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Μάνης και Μονεμβασίας συνεχίζουν να ανήκουν στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Κορίνθου. Η ενότητα αυτή από Κορίνθου μέχρι Μαλέα (Μονεμβασία) - Ταινάρου (Μαῖνη) - Ζακύνθου - Κεφαλληνίας, δεν είναι άλλη από αυτήν του αρχαιότετου θαλάσσιου δρόμου προς τη Δύση³⁷.

Τέλος, καθώς στον Στράβωνα η Πελοπόννησος ορίζεται ανατολικά ως το Σούνιο, στη *Χρηστομάθεια* του 10ου αιώνα γίνεται συγκεκριμένη αναφορά σε «ἀνατολικὴ τῆς Πελοποννήσου πλευρὰ», που περιέχει το Μυρτώον πέλαγος «ἀπὸ Σουνίου ἕως Κορίνθου καὶ τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου, εἴτα τῇ ἀνατολικῇ τῆς Πελοποννήσου πλευρᾷ ἕως Μαλείας καὶ Κυθήρων καὶ Κρήτης τῶν βορείων μερῶν»³⁸. Η «ἀνατολικὴ τῆς Πελοποννήσου πλευρὰ» μνημονεύεται μάλιστα λίγο μετά το γνωστό σχόλιο ότι «καὶ νῦν δὲ πᾶσαν Ἠπειρον καὶ Ἑλλάδα σχεδὸν καὶ Πελοπόννησον καὶ Μακεδονίαν

33. Σχόλιο στον Στράβωνα, πιθανότατα του Αρέθα, δηλώνει: «Ταίναρον δὲ νῦν Μονοβασίαν λέγουσι», A. Diller, «The Scholia on Strabo», *Traditio* 10 (1954) (= *Studies in Greek Manuscript Tradition*, Amsterdam 1983, αρ. 5), 34. Το ίδιο απαντά με μεγάλη συχνότητα στα εκκλησιαστικά Τακτικά (Dargouzes, *Notitiae*), ώστε μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πιθανότατα δεν πρόκειται για απλή σύγχυση: «ὁ Μονεμβασίας ἦτοι Ταινάρου» (ἢ «Ταιναρίου», χφ. DE), *Notitia* 7.491, «ὁ Ταινάρου Μονεμβασίας», *Notitia* 10.434 (χφ. Z), «Μονεμβασίας ἦγον Τάιναρον», *Notitia* 17.34 (χφ. GH).

34. Πρόκειται για επιγραφή στον τάφο εμπόρου από την Ιεράπολη της Φρυγίας, την οποία αναφέρει ο Baladié, *Le Péloponnèse*, 263.

35. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί θεμάτων* (έκδ. A. Pertusi), 90.

36. Ο.π., 91-92.

37. Dargouzes, *Notitiae*, *Notitia* 9.371-379, *Notitia* 10.431-448.

38. Στράβων 8.2, 1-2· *Χρηστομάθεια*, 575.53.

Σκύθαι Σκλάβοι νέμονται», για να ακολουθήσει άλλο σχόλιο, που αφορά τη δυτική Πελοπόννησο: «Πέλοψ και οί Πελοπίδαι ἐν Πίσῃ κατώκουν ... Νῦν δὲ οὐδὲ ὄνομά ἐστι Πισατῶν καὶ Καυκῶνων καὶ Πυλίων· ἅπαντα γὰρ ταῦτα Σκύθαι νέμονται»³⁹.

Δεν γνωρίζουμε, τελικώς, αν από τον 7ο αιώνα ως δυτική Πελοπόννησος μπορεί να οριστεί όλο το τμήμα δυτικά από τον Μαλέα και την κοιλάδα του Ευρώτα. Πιστεύουμε, πάντως, ότι για τη μεσοβυζαντινή διαίρεση της Πελοποννήσου, μάλιστα δε την εκκλησιαστική, μπορούμε με σιγουριά να κάνουμε λόγο για δύο ενότητες: η πρώτη ενότητα ορίζεται από το παράκτιο «τραχὺ καὶ δύσβατον», τα νησιά και τους θαλάσσιους δρόμους από την Κόρινθο ως την Κεφαλληνία, ενώ η δεύτερη από το χερσαίο, το ηπειρωτικό υπόλοιπο, δυτικά του Μαλέα και των Πατρών, του οποίου δυτικότερο μέρος είναι το «ὄριον» Πατρών-Μεθώνης. Στους επόμενους, μάλιστα, αιώνες, στο σωζόμενο σε λατινική μετάφραση χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ', του 1198, αναφέρεται το «Orium Patron et Methonis», που ήδη κατά τον Πορφυρογέννητο περιλαμβάνει τα δυτικότερα της Πελοποννήσου μέρη, και το «Orium Corinthii, Argus et Nauplii»⁴⁰. Ο Bon υποθέτει, τουλάχιστον για τα ίδια χρόνια, και ένα τρίτο «ὄριον» από τη Λακεδαίμονα ως τα Καλάβρυτα, για να καλυφθεί το κενό ανάμεσα στα δύο άλλα⁴¹.

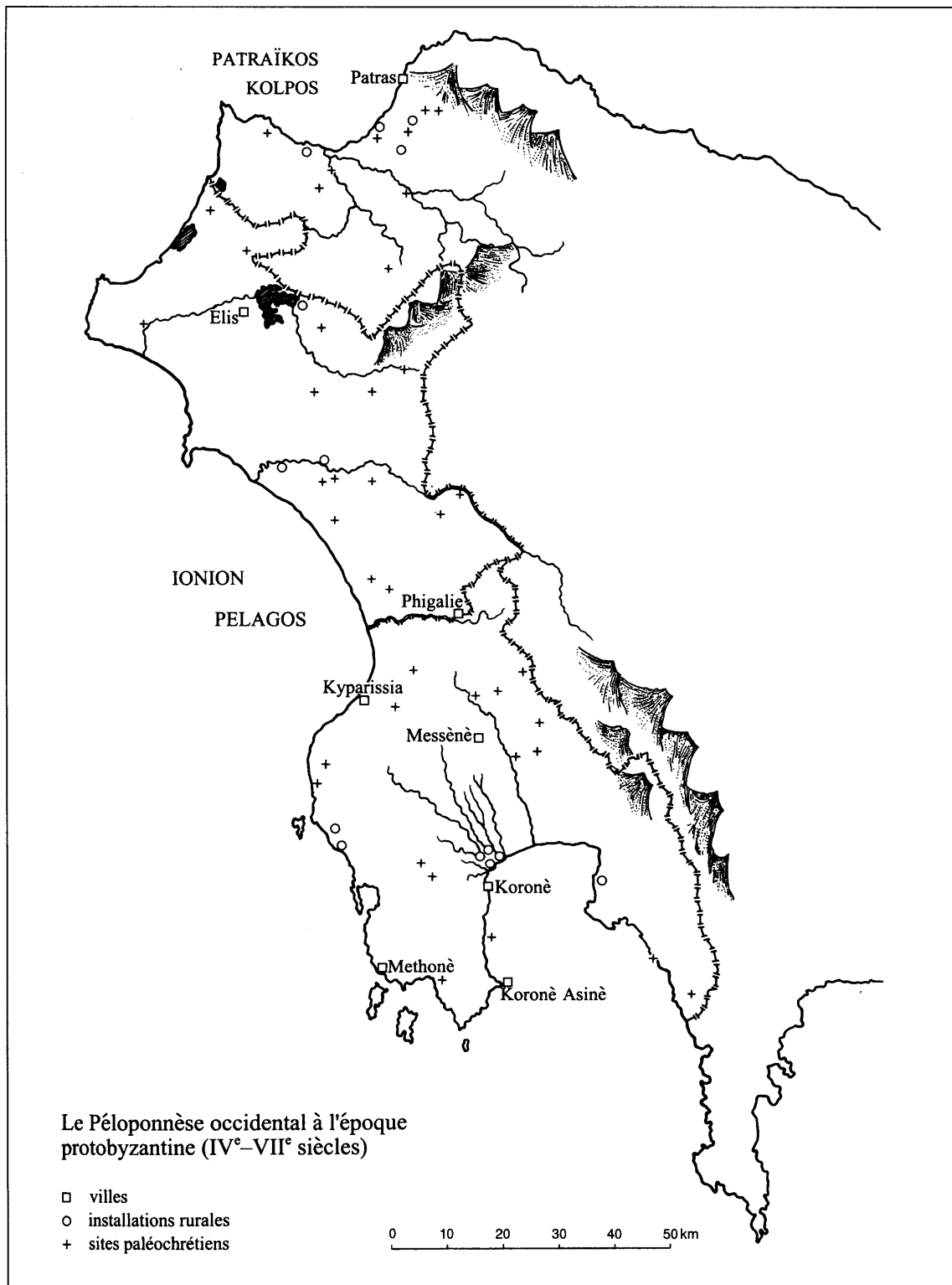
Έτσι, λοιπόν, από την εποχή του Αυγούστου ως τα χρόνια της φραγκικής κατάκτησης, οι δύο αυτές ενότητες του ανατολικού τμήματος με κέντρο την Κόρινθο και του δυτικού με κέντρο την Πάτρα, παρά τις διαφοροποιήσεις τους, βασικά υπακούουν στη μορφολογία του εδάφους, στις σχέσεις εξουσίας, αλλά κυρίως στην επικοινωνία των ανθρώπων και μάλιστα των θαλάσσιων δρόμων. Οι διαμορφούμενες εκάστοτε εθνολογικές, πολιτιστικές ή όποιες άλλες διοικητικές ιδιαιτερότητες αποτελούν τελικά, ως ένα βαθμό, συνέπειες και όχι αιτίες αυτών των ενοτήτων.

*Ηλίας Αναγνωστάκης - Βούλα Κόντη
Αννα Λαμπροπούλου - Αγγελική Πανοπούλου*

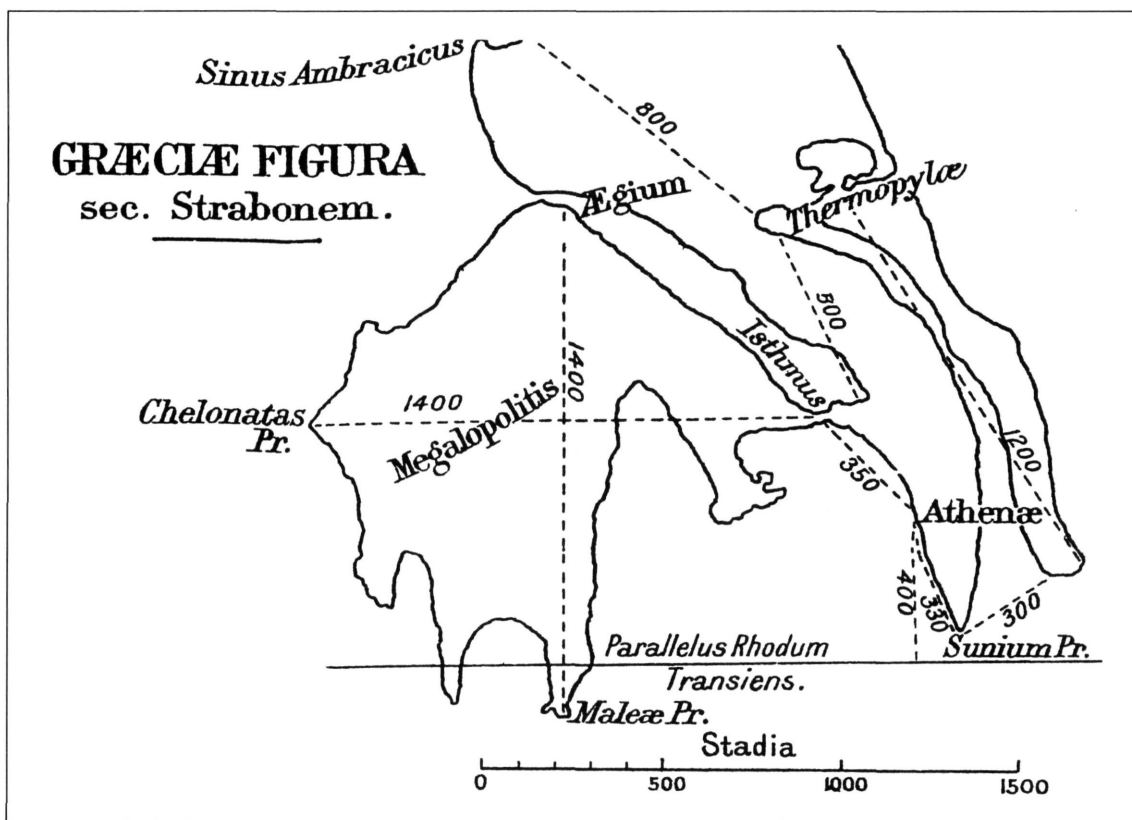
39. Ό.π., 574.47 και 583.21.

40. G.L. Tafel - G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, 1, Wien 1856 (ανατύπ. Amsterdam 1964), 468-470. Επίσης Δ.Α. Ζακυθινός, «Μελέται περὶ της διοικητικῆς διαίρέσεως και της επαρχιακῆς διοικήσεως εν τῷ βυζαντινῷ κράτει», *ΕΕΒΣ* 17 (1941), 248-252.

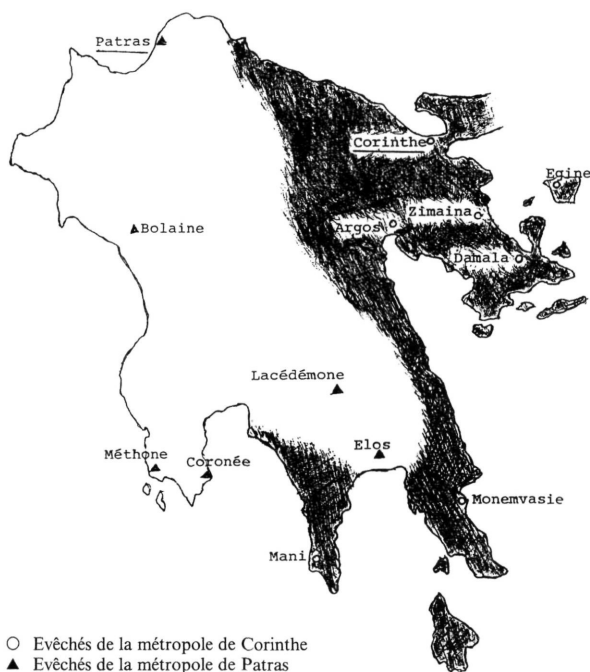
41. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, 100-101.

1. Χάρτης της δυτικής Πελοποννήσου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (Α. Λαμπροπούλου, «Le Péloponnèse occidental», 109).

2. «Μήκος» και «εσπέριον» μέρος της Πελοποννήσου κατά τον Στράβωνα (The Geography of Strabo, έκδ. Loeb, 14, Cambridge Mass. 1968, χάρτης 8).

3. Η εκκλησιαστική διαίρεση της Πελοποννήσου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (Υαννοπουλος, «Μέτροπες du Péloponnèse méso-byzantin», 390).

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Βούλα Ν. Μπαρδάνη

Μέχρι το 1987, έτος έναρξης της νέας ανασκαφικής περιόδου της Μεσσήνης, τὰ ἐπιγραφικὰ εὐρήματα τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ἦταν ὀλίγιστα: στὶς ἑξι ἐπιγραφές πού δημοσίευσε στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα ὁ Νίκος Α. Βέης στὴ μελέτη του «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Μεσσηνίας μετὰ σχετικῶν ἀρχαιολογημάτων»¹, προσετέθη μόνον μία ἐπιγραφή ἀπὸ τὶς πολύχρονες ἀνασκαφές τοῦ Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου. Ὁ Ὁρλάνδος θεωρεῖ ἀπορίας ἄξιον «ὅτι ἐν ᾧ εἰς τοὺς πλείστους ἐρειπιῶνας εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν ἐβεβαιώθησαν σαφῆ τὰ λείψανα χριστιανικῆς λατρείας, οὐδὲν τοιοῦτον ἦλθε σήμερον εἰς τὸ φῶς εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ 1957 ... ἐνεργουμένας ἀνασκαφὰς τῆς σημαντικῆς ἀρχαίας Μεσσήνης»². Τὰ λιγοστὰ παλαιοχριστιανικὰ εὐρήματα πού ὑπῆρχαν στὴ Συλλογὴ τοῦ Μαυρομματίου (ἐπιγραφές, θωράκια, κιονόκρανα καὶ ἐπιθήματα) καὶ οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν (ἢ ἀναφορὰ τῆς πόλεως στὸν *Συνέκδημο* τοῦ Ἱεροκλέους³ καὶ οἱ μνεῖες ἐπισκόπων τῆς Μεσσήνης⁴) τὸν ὀδήγησαν στὴν ὑπόθεση ὅτι ὑπῆρξε μὲν χριστιανικὴ Μεσσήνη μετὰ τὶς καταστροφές στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα, ἢ πόλη ὅμως «μετετέθη βορειότερον, ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος τῆς Ἰθώμης».

Ὁ μέγιστος ἀριθμὸς τῶν ἐπιγραφῶν πού βρέθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφές τῶν τελευταίων χρόνων (1993-1998) στὴ Μεσσήνη (45 ἐπιγραφές, οἱ περισσότερες σὲ θραύσματα καὶ λίγες οἱ ἀκέραιες ἢ οἱ

*Εὐχαριστῶ πολὺ τοὺς ὀργανωτὲς τοῦ συμποσίου γιὰ τὴν εὐγενικὴ πρόσκλησή τους νὰ συμμετάσχω σὲ αὐτό· ἰδιαίτερα, θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν καθηγητὴ Πέτρο Θέμελη γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνη μὲ τὴν ὁποία μὲ περιβάλλει, χρόνια τώρα, καὶ τὴ στήριξη πού μοῦ παρέχει στὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μεσσήνης. Ἐπίσης, εὐχαριστίες ὀφείλω στοὺς συνεργάτες τοῦ πρόγραμμα τῆς μελέτης τῶν ἐπιγραφῶν Ἄγγελο Π. Ματθαίου, πού μὲ βοήθησε στὴ χρονολόγηση τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν, καὶ Ἀνδρονίκη Κ. Μακρῆ, πού μετέχοντας στὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες τῶν τελευταίων ἐτῶν ἀπέγραψε τὶς ἐπιγραφές. Τέλος, εὐχαριστῶ τὸν βυζαντινολόγο Παναγιώτη Βελισσαρίου γιὰ ὀρισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις καὶ βιβλιογραφικὲς ὑποδείξεις.

1. Ν.Α. Βέης, «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Μεσσηνίας μετὰ σχετικῶν ἀρχαιολογημάτων», *ΔΙΕΕ* 6 (1901), 388-392, ἀρ. X-XV. Ἀπὸ τὶς ἑξι αὐτὲς ἐπιγραφές μόνον μία, ἢ ὑπ' ἀρ. XII (βλ. παρακάτω τὴν ἐπιγραφή ὑπ' ἀρ. 6) συμπεριελήφθη στὸ corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μεσσηνίας. Οἱ λοιπὲς πέντε παραμένουν editiones principes.

2. Α.Κ. Ὁρλάνδος, «Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης», *ΑΒΜΕ* 11 (1969), 87-88.

3. Ὁ *Συνέκδημος* εἶναι πολιτικὴ γεωγραφία, τὴν ὁποίαν συνέταξε ὁ γραμματικὸς Ἱεροκλῆς ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 528-535)· τὴ μνεῖα τῆς πόλεως τῆς Μεσσήνης βλ. στὴν ἔκδοσιν τοῦ Ε. Honigmann, *Le Synekdemos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Forma Imperii Byzantini - fasc. 1)*, Bruxelles 1939, 647.14.

4. Ἡ Μεσσήνη περιλαμβάνεται στὶς ἐπισκοπικὲς ἔδρες τῆς Πελοποννήσου, μαρτυροῦνται δὲ καὶ ὀνόματα ἐπισκόπων τῆς πού συνυπέγραψαν Πρακτικὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, βλ. Ὁρλάνδος, «Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης», 88-90. Περὶ τῶν ἐκδόσεων τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων, βλ. καὶ Π. Βελισσαρίου, «Παλαιοχρι-

ἀσφαλῶς συμπληρούμενες), ὁ τόπος εὐρέσεώς τους, τὸ εἶδος τῶν μνημείων καὶ ἡ χρονολόγησή τους ἐπιβεβαιώνουν ἀπλῶς καὶ ἐνισχύουν τὰ συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα⁵: ἡ Μεσσήνη εἶναι ὀργανωμένη πόλη κατὰ τὸν 5ο καὶ 6ο αἰῶνα, ἀφοῦ ἔχουμε οἰκισμό πυκνὰ δομημένο, νεκροταφεῖα, βασιλικές καὶ οἰκοδομήματα ἢ κατασκευές ποὺ συνδέονται μὲ ἄλλες δραστηριότητες (ἐργαστήρια, δεξαμενές κ.ἄ.). Τὰ ἰσχυρὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια ἐπιτρέπουν στὴ μελέτη τούτη νὰ περιορισθεῖ στὸν καθαρὰ ἐπιγραφικὸ σχολιασμό, ἀφοῦ οἱ εὐρεθεῖσες ἐπιγραφές δὲν καλοῦνται, οὔτε εἶναι δυνατὸν ἄλλωστε, νὰ ἐπιλύσουν τοπογραφικὰ προβλήματα, θέματα λειτουργίας τῶν χώρων καὶ ζητήματα χρονολόγησης.

ΤΟ ΕΙΔΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Οἱ ἐπιγραφές εἶναι μόνον ἐπιτύμβιες. Κατὰ κανόνα εἶναι μικρές μαρμάρινες ὀρθογώνιες πλάκες, πάχους περίπου 2 ἐκ., ἐπιγεγραμμένες καθ' ὕψος ἢ κατὰ πλάτος. Δὲν λατομεύθηκε ὑλικό, ἀφοῦ τὸ μάρμαρο ἦταν διαθέσιμο ἀπὸ τὰ κτίσματα καὶ τὰ μνημεῖα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ὅρισμένες ἀπὸ τίς ἀκέραιες πλάκες ἀπολήγουν σὲ τριγωνικὸ περίμητο ἀέτωμα (εἰκ. 4). Σὲ ἄλλες τὸ ἀέτωμα παριστάνεται ἐγγράκτα, ἐγγεγραμμένο ἄνωθεν τῆς ἐπιγραφῆς. Σπανίζουν οἱ μικρές στήλες μὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη μετ' ἀκρωτηρίων· σὲ αὐτὲς τὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος δηλώνεται συνήθως μὲ χάραξη (εἰκ. 9). Τὰ κοσμήματα εἶναι λιγοστά, κυρίως σχήματα καρδιάς ἢ κισσόφυλλα, ἀπλᾶ ἢ περιτέχνα, μὲ μίσχους καὶ νευρώσεις (εἰκ. 1, 4, 10).

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ

Ὁ καθορισμὸς τῆς χρονολόγησής τῶν ἐπιγραφῶν ἐπιτυγχάνεται: 1) Ἀπὸ τὴν ἐξέταση ἐσωτερικῶν στοιχείων ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς· στὴν περίπτωση ὅμως τῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων δὲν διαθέτουμε, ἐξ αἰτίας τῆς λακωνικότητας τῶν κειμένων, τέτοιες ἐνδείξεις· σημειωτέον δὲ ὅτι σὲ κανένα κείμενο μέχρι τώρα δὲν ἀναγράφεται, ὅπως συμβαίνει σὲ ἐπιγραφές ἄλλων τόπων, ἡ ἐνδειξη τοῦ ἔτους (ἰνδικτιῶνος ἢ ἐπιπεμήσεως) καὶ ἡ ἡμερομηνία. 2) Μὲ τὴ βοήθεια τῶν λοιπῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. 3) Μὲ βάση τὴ μορφή τοῦ μνημείου· ἀλλὰ ἡ ἐφαρμογὴ στυλιστικῶν κριτηρίων δὲν ὠφελεῖ στὴν περίπτωση τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἐπιτυμβίων, ἀφοῦ τὰ μνημεῖα εἶναι σὲ δεύτερη χρήση. 4) Μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν παλαιογραφικῶν κριτηρίων, στὴν ὁποία καταφεύγουμε ὅταν δὲν ἔχουμε ἄλλα

σιανικὴ ἐπιγραφὴ Κυπαρισσίας», *Πρακτικὰ Γ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Φιλιατρὰ - Γαργαλιᾶνοι 24-26 Νοεμβρίου 1989*, Ἀθήνα 1991, 411, σμ. 15.

5. Τὴν παρουσίαση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων τῆς πρωτοβυζαντινῆς Μεσσήνης καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ πορίσματα βλ. στὸ ἄρθρο τοῦ καθηγητῆ Π. Θέμελη, «Ὑστερορωμαϊκὴ καὶ πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη», στὸν παρόντα τόμο, 20-58· βλ. ἐπίσης, Η. Ἀναγνωστάκης - Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Ἡ πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη (5ος-7ος αἰῶνας) καὶ προβλήματα τῆς χειροποίητης κεραμικῆς στὴν Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 229-251.

στοιχεία. Βεβαίως, και η μέθοδος αυτή προϋποθέτει να διαθέτουμε άλλα κείμενα που χρονολογούνται με ασφάλεια για να συγκρίνουμε τα σχήματα των γραμμάτων· δυστυχώς, τέτοιες επιγραφές δεν έχουν βρεθεί στη Μεσσηνία, όποτε και' ανάγκη η έρευνα στράφηκε στις καλά χρονολογημένες επιγραφές της Κορίνθου, του Άργους, της Τεγέας και της Σπάρτης⁶. Παρά τον κίνδυνο που χαρακτηρίζει ένα τέτοιο έγχείρημα, η ανάλυση του οποίου δεν είναι του παρόντος, θεωρούμε ευτύχημα ότι η χρονολόγηση που προέκυψε για το σύνολο σχεδόν των επιτύμβιων επιγραφών αυτής της περιόδου είναι σύμφωνη με τις χρονολογήσεις των άλλων αρχαιολογικών ευρημάτων παραμένει εν τούτοις γενική: οι επιγραφές είναι του 5ου και του 6ου αιώνα.

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΓΡΑΦΗΣ

Φαίνεται πώς οι κατοικοῦντες αυτούς τους αιώνες τη Μεσσηνία, χριστιανοί και μή, συνέχισαν την επιγραφική παράδοση της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, αφού ο τύπος της αναγραφής των επιτύμβιων επιγραφών στηρίζεται στις προγενέστερες μορφές. Διατηρείται δηλαδή ο τύπος ο δείνα (όνομαστική ή κλητική) χαίρε (άρ. 4), έπαυξημένος με τη μετοχική φράση ζήσας ή ζήσασα ζτη τόσα (άρ. 2) και με επίθετα που δηλώνουν τις αρετές του νεκρού, όπως πανάρετος (άρ. 1, 5), πασιφίλητος (άρ. 5-7) ή πασιφίλος ή πάντων φίλος (άρ. 3), φιλόφίλος (άρ. 8), φιλάδελφος (άρ. 8), φιλοπάτωρ (άρ. 7-8), φιλομήτωρ (άρ. 7) κ.ά. Μόνον σε δύο περιπτώσεις το κείμενο αρχίζει με τη φράση ένθάδε κείται (άρ. 6) ή ένθάδε κατάκειται⁷, τύπος παλαιός, γνωστός και συνήθης, αλλά ξένος στις επιγραφές της Μεσσηνίας. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι, όπως προκύπτει εκ του κειμένου, τα δύο αυτά μνημεία ανήκουν σε χριστιανούς, αρχίζει δηλαδή να διαφαίνεται μια καθαρά χριστιανική παράδοση. Από τις επιγραφές αυτής της περιόδου έλλείπουν οι συνήθεις από άλλου όροι ή τα στοιχεία που δηλώνουν το μνήμα (κοιμητήριο, οικητήριο, μεμόριον, μνημόριον, θήκη, οίκος, τόπος, ληνός κ.λπ.), την ιδιοκτησία ή την αγορά του μνημείου, το έπάγγελμα του νεκρού, απειλητικές εκφράσεις για την άποτροπή της σύλησης του μνήματος κ.ά. Παράλληλα με τον λακωνικό τύπο αναγραφής, διατηρείται ή παράδοση αναγραφής επιγραμμάτων, από τα όποια δύο είναι έλεγεια και έχουν συνταχθεί σε όμηρίζουσα γλώσσα.

Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Έφόσον διατηρείται στις επιτύμβιες επιγραφές ο προγενέστερος τύπος αναγραφής, είναι δύσκολο να καθορισθεί αν ο νεκρός ήταν χριστιανός ή έθνικός. Ένδείξεις ότι η επιγραφή ανήκει σε χριστιανό έχουμε στις περιπτώσεις όπου: 1) Ο νεκρός έχει κάποια σχέση με τη χριστιανική εκκλησία

6. Για τις επιγραφές της Πελοποννήσου που χρονολογούνται από τον 4ο ως τον 6ο αί., βλ. D. Feissel - A. Philippidis-Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. 3: Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra). 1ère partie (par D. Feissel): Inscriptions du IVe au VIe siècle», *TM* 9 (1985), 267-298, πίν. I-VII.

7. Βέης, «Χριστιανικά επιγραφαί Μεσσηνίας», 390, άρ. XIII.

(ἐπίσκοπος, πρεσβύτερος⁸, διάκονος, κληρικός, ἀναγνώστης, ψάλτης, μοναχός κ.λπ.). 2) Τὸ κείμενο περιλαμβάνει χωρία ἀπὸ τὴ Βίβλο ἢ τὴ χριστιανικὴ γραμματεία⁹. 3) Οἱ χρησιμοποιούμενοι ὄροι καὶ ἡ φρασεολογία σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸν χριστιανισμό, ὅπως ἡ παρουσία τῶν ἐπιθέτων χριστιανός (ἀρ. 8), πιστός, θεοῦ δοῦλος (ἀρ. 6, 8) κ.ἄ. 4) Παριστάνεται ὁ σταυρός, χριστογράμματα ἢ ἄλλα χριστιανικὰ σύμβολα, μὲ τὴν προϋπόθεση βεβαίως ὅτι ἔχουν χαραχθεῖ συγχρόνως μὲ τὴν ἐπιγραφή. Τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ δὲν εἶναι πάντα ἀσφαλὲς κριτήριον καθορισμοῦ· ἔχουμε περιπτώσεις ποῦ, ἐνῶ ἐκ τοῦ κεμένου τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι σαφὲς ὅτι πρόκειται γιὰ χριστιανό, τὸ ὄνομα εἶναι ἐθνικόν, εἴτε ἐπειδὴ ὁ νεκρὸς προήρχετο ἀπὸ οἰκογένεια πρῶην ἐθνικῶν ποῦ βαπτίσθησαν χριστιανοὶ εἴτε ἐπειδὴ ἔξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἰσχυρὴ ἡ οἰκογενειακὴ παράδοση στὸ θέμα τῆς ὀνοματοδοσίας.

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ¹⁰

1. (ἀρ. εὐρ. 162, εἰκ. 1)

Μαρμάρινη πλάκα σπασμένη μόνον κατὰ ἓνα μέρος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Στὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς παριστάνεται φύλλο κισσοῦ. Κατὰ τὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου προέρχεται «ἐξ Ἀρσινόης, θέσης Χαλιά».

“Υψ. 0,23 μ., πλ. 0,295 μ., πάχ. 0,03 μ. “Υψ. γραμμ. 0,026-0,031 μ.

2ος-3ος αἰ.

Κτησίκλεια
πανάρετε
χαῖρε ϐ

Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ ἐπιμέλεια τοῦ τεχνίτη στὴ χάραξη τῶν γραμμάτων καὶ στὴν ἀπόδοση τοῦ κισσόφυλλου. Τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς εἶναι ἀμάρτυρο στὴν Πελοπόννησο. Τὸ ἐπίθετο πανάρετος (ὁ, ἡ), ποῦ τὸ βρήκαμε νὰ ἀπαντᾶται στὴν Πελοπόννησο σὲ μία μόνον ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ Γύθειο¹¹, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ ὄρο στὰ ἐπιτύμβια τῆς Μεσσηνίας, στὰ ὁποῖα ἐμφανίζεται μέχρι καὶ τὸν 5ο αἰῶνα.

2. (ἀρ. εὐρ. 128+128α+203, εἰκ. 2)

Μαρμάρινη πλάκα ἀποτελούμενη ἀπὸ τρία θραύσματα ποῦ ἔχουν συγκολληθεῖ· εἶναι ἑλλιπὴς κάτω καὶ ἀποκορυσμένη σὲ ὅλες τὶς πλευρές, σώζεται ὅμως μέρος τῆς ἄνω καὶ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς.

8. Βλ. παρακάτω τὶς ἐπιγραφὰς ὑπ' ἀρ. 9, 10.

9. Βέης, «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Μεσσηνίας», 390-391, ἀρ. XIII καὶ XIV.

10. Παρουσιάζονται ὑπὸ μορφήν σύντομων λημμάτων ὀλίγα ἀντιπροσωπευτικὰ μνημεῖα καὶ κείμενα, ποῦ κρίναμε ὅτι τεκμηριώνουν τὶς σκέψεις ποῦ διατυπώθηκαν στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα.

11. IG V 1, 1192.

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή φαίνεται χαραγμένο τὸ ἄνω μέρος φύλλου κισσοῦ. «Εὐρέθη ἐν τῇ θέσει Λαγκίνιζα κειμένη δυτικώτερον τοῦ Τριπύλου [τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης]».

Ύψ. (σωζ.) 0,235 μ., πλ. (σωζ.) 0,22 μ., πάχ. 0,03 μ. Ύψ. γραμμ. 0,03-0,035 μ.

Ἐφ. Ὠρα, 14 Ἰουνίου 1880, σ. 2, ἀρ. 2· Παρνασσός 4 (1880), 498, ἀρ. 2· Meister, *SGDI* 4663· *IG* V 1, 1481.

3ος αἰ.

[N]εικόμαχε
χαῖρε
[ζ]ήσας ἔτη
λγ'
ϐ

Στ. 1: Νικόμαχε Meister, [N]ικόμαχε Kolbe. Πρὶν ἀπὸ τὸ γράμμα I διακρίνεται τὸ κάτω δεξιὸ ἄκρο καμπύλου γράμματος (Ε). Ἡ ὀρθογραφία τοῦ ὀνόματος μὲ εἰ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸν 2ο αἰώνα μ.Χ.

3.

(ἀρ. εὗρ. 6637, εἰκ. 3)

Ἀκέραιη πλάκα ἀπὸ φαιὸ μάρμαρο. Βρέθηκε τὸ 1994 στὴν «ἐσχάρα» πίσω ἀπὸ τὸ πόδιο τοῦ Ἡρώου.

Ύψ. 0,14 μ., πλ. 0,21 μ., πάχ. 0,022 μ. Ύψ. γραμμ. 0,022 μ.

Π. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1994, 93, πίν. 41β.

4ος αἰ.

Μᾶρκε,
πάντων
φίλε, χαῖρε.

Τὰ σχήματα τῶν γραμμάτων (τὸ ἐντελῶς καμπύλο Μ, τὸ Ρ μὲ μικρὸ τὸν κύκλο, τὸ ρομβοειδὲς Φ, τὸ Ω μὲ ὀρθὲς τὶς γωνίες καὶ τὸ δεύτερο Ν τῆς λέξεως πάντων, πού χρησιμοποιεῖ ὡς ἀριστερὴ κεραία αὐτὴν τοῦ Ω) ὀδηγοῦν σὲ πιὸ ὕστερη χρονολόγηση, δηλαδή στὸν 4ο αἰώνα.

4.

(ἀρ. εὗρ. 214, εἰκ. 4)

Πλάκα ἀπὸ λευκόφαιο μάρμαρο μὲ τριγωνικὴ ἀπόληξη, σπασμένη δεξιὰ καὶ κάτω. Στὸ πάνω καὶ τὸ κάτω μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει χαραχθεῖ φύλλο κισσοῦ, τὸ καθένα μὲ διαφορετικὴ ἀπόδοση τοῦ σχήματος καὶ τῶν μίσχων. Βρέθηκε στὴν Ἀρσινόη.

Ύψ. 0,25 μ., πλ. 0,195 μ., πάχ. 0,02 μ. Ύψ. γραμμ. 0,02-0,03 μ.

4ος αἰ.

Ἀμφιμέ-
δουσα
χαῖρε.

Τὰ χαρακτηριστικὰ γράμματα εἶναι τὸ Χ μὲ τὶς σχεδὸν καμπύλες κεραῖες καὶ τὸ Σ μὲ τὰ τρία σκέλη πού τέμνονται καθέτως, τὸ ὄποιο, ὅπως καὶ τὸ Ω τῆς ἐπιγραφῆς ὑπ' ἀρ. 3, ἐμφανίζεται κατὰ κανόνα μέχρι τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰώνα. Τὸ ὄνομα Ἀμφιμέδουσα εἶναι ἀμάρτυρο (τὸ ἀρσενικὸ Ἀμφιμέδων ἀπαντᾷ στὴν Κέρκυρα σὲ προωμότερους χρόνους¹²).

5. (ἀρ. εὐρ. 9210, εἰκ. 5)

Μαρμάρινη πλάκα ἀποτελούμενη ἀπὸ τρία συγκολλημένα θραύσματα, σπασμένη ἄνω, δεξιὰ καὶ κάτω. Βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1997 βορείως τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης.

ῴψ. (σωζ.) 0,195 μ., πλ. (σωζ.) 0,28 μ., πάχ. 0,022 μ. ῴψ. γραμμ. 0,012 μ. (Σ) ἕως 0,031 μ. (Φ).

4ος/5ος αἰ.

Ἀσκληπιάδη
 χαῖρ[ε],
 3 πανά[ρετε], πα-
 σι^ϛφίλη[τε]
 ζήσ[ας ἔτη --]

Παρὰ τὸ vacat μεταξὺ τῶν γραμμάτων ΣΙ καὶ ΦΙΛΗ τοῦ 4ου στίχου τὸ ἐπίθετο ἀποτελεῖ μία λέξη, δηλαδή πασιφίλητε καὶ ὄχι πᾶσι φιλητέ, τοῦτο δὲ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἐπομένης ἐπιγραφῆς, στὴν ὁποία ἐμφανίζεται ὁ τύπος πασιφίλητος καὶ ἐπὶ ὀνομάτων γυναικῶν.

6. (ἀρ. εὐρ. 131, εἰκ. 6)

Πλάκα ἀπὸ χονδρόκοκκο μάρμαρο, σπασμένη στὸ δεξιὸ μέρος καὶ στὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία. Κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι χαραγμένα τρία φύλλα κισσοῦ(;) καὶ διακρίνεται ἡ ἀρχὴ τοῦ μίσχου ἐνὸς ἀκόμη. Παλαιὸ εὔρημα, ἀγνώστου προελεύσεως.

ῴψ. 0,22 μ., πλ. 0,195 μ., πάχ. 0,02 μ. ῴψ. γραμμ. 0,015-0,025 μ.

N.A. Βέης, «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Μεσσηνίας μετὰ σχετικῶν ἀρχαιολογημάτων», *ΔΙΕΕ* 6 (1901), 389, ἀρ. XII· *IG V 1, 1494*· A.K. Ὁρλάνδος, «Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσηνίας», *ABME* 11 (1969), 100, ἀρ. 1 (*Bull. Épigr.* 1971, 322).

5ος αἰ.

Ἐνθάδε κεῖ-
 ται Ἀντιοχίς
 3 Θ(εο)ῦ δούλη, πα-
 σιφίλητος,
 ζήσασα ἔτη
 6 π'.

12. *LGPN IIIA*, s.v.

Στ. 3: Θ(εο)ϣ· ΘΥ στὸν λίθο.

Ἡ φέρουσα τὸ ἐθνικὸ ὄνομα Ἀντιοχίς, πού μαρτυρεῖται ἀπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους στὴν Πελοπόννησο, εἶναι βεβαίως χριστιανή, ὅπως δηλώνει ἡ φράση Θ(εο)ϣ δούλη (στ. 3), φράση ἀπὸ τὴν ὁποία προήλθαν τὰ κύρια ὀνόματα Θεόδουλος καὶ Θεοδούλη. Τὰ σχήματα πού εἶναι χαραγμένα στὸ κάτω μέρος μετὰ τὸ γράμμα Π ἐρμηνεύθηκαν ἀπὸ τὸν Βέη «ὅτι παριστώσι καρδίαν ὑπὸ βέλους τιρωσκομένην», ὁ Ὁρλάνδος ὁμως ὀρθῶς τὰ θεωρεῖ φύλλα κισσοῦ, συνήθη καὶ στίς ρωμαϊκὲς καὶ στίς παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφὰς πολλῶν τόπων.

7.

(ἀρ. εὐρ. 200, εἰκ. 7)

Ἀσβεστολιθική πλάκα σπασμένη στὴν κάτω δεξιὰ γωνία. Καταλέγεται μετὰ τῶν παλαιῶν εὐρημάτων πού ὑπῆρχαν στὴ Συλλογὴ Μαυρομματίου. Κατὰ τὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀρσινόη, θέση Στενόμιζα.

ῬΨ. 0,20 μ., πλ. 0,30 μ., πάχ. 0,02 μ. ῬΨ. γραμμ. 0,015 - 0,025 μ.

5ος αἰ.

Θεωδούλη χέρε,
φειλωπάτρω
3 κέ φειλομήτρω,
πασειφίλητε,
ζήσασσα ἔτη
6 ιζ'.

Ἡ δεκαεπτὰχρονη χριστιανή, πού ἀγαποῦσε πολὺ τοὺς γονεῖς της καὶ ἦταν ἀξιαγάπητη σὲ ὄλους, ἀτύχησε, ὄχι μόνον ἐπειδὴ χάθηκε σὲ πολὺ νεαρὴ ἡλικία, ἀλλὰ γιατί τῆς ἔλαχε νὰ τὴ μνημονεύσει ἀγράμματος χαράκτης· στὴν ἔλλειψη γραμματικῶν γνώσεων ἀποδίδουν συνήθως οἱ μελετητὲς τὰ ὀρθογραφικὰ λάθη, ἴσως ὁμως κάποια ἀπὸ αὐτὰ ἀπηχοῦν τὸν τρόπο τῆς προφορᾶς τῶν λέξεων. Οἱ λέξεις φιλοπάτρω καὶ φιλομήτρω (ἀντὶ φιλοπάτρω καὶ φιλομήτρω) εἶναι κλητικῆς πτώσεως· τὸ ἀποδεικνύει ἡ παρουσία τοῦ ἐπιθέτου πασειφίλητε· εἶναι πιθανότερο ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ προφορὰ τους παρὰ τὸ νὰ ἔχει κάνει ὁ χαράκτης δύο φορές τὸ ἴδιο λάθος, δηλαδή νὰ χάρξει πρῶτα τὸ Ρ καὶ μετὰ τὸ Ω.

8.

Τοῦ ἴδιου σχεδὸν τύπου μὲ τὴν προηγούμενη ἐπιγραφὴ τῆς Θεοδούλης εἶναι καὶ ἡ ἐπιτύμβια τοῦ ὁμηλικίου της χριστιανοῦ Γλυκά, ἡ ὁποία καταλέγεται μετὰ τῶν ἐπιγραφῶν πού λανθάνουν. Τὴν εἶδαν «ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ χωρίου Σμίζα [Ἀρσινόη]» ὁ Οἰκονομάκης καὶ ὁ Βέης, δὲν τὴν περιέλαβε ὁμως ὁ Kolbe στὸ corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μεσσηνίας.

Μαρμάρινη πλάκα «ὑψους 0,28 καὶ πλάτους 0,35, ὡς ἔγγιστα».

Στ. Οἰκονομάκης, *Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης, Μεσσηνίας καὶ τῶν πέριξ*, Καλαμάτα 1879, 37, ἀρ. 51· Βέης, «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Μεσσηνίας», 388, ἀρ. X.

5ος(;) αἰ.

Χαίροις Θεοῦ δοῦλε Γλυκᾶ,
 χρησιανέ, φιλοπάτορ,
 φιλάδελφε, φιλόφιλε,
 ζήσας ἕτη
 ιζ'.

Τὸ ὄνομα Γλυκᾶς, παραλλαγή ὀνομάτων παραγόμενων ἀπὸ τὸ ἐπίθετο γλυκός (ὅπως Γλύκων, Γλυκερός, Γλυκερίος), εἶναι καὶ βυζαντινὸ ἐπίθετο· ὁ Βέης παραπέμπει στὸ ὄνομα τοῦ Μιχαήλ Γλυκᾶ, θεολόγου ἐξηγητοῦ καὶ χρονογράφου τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰώνα.

9.

«Ἐπὶ πλακὸς λίθου ὑαλώδους κοκκωτοῦ, ἀκατεργάστου τὴν ὀπισθεν ἐπιφάνειαν ὕψους 0,39 καὶ πλάτους 0,57. Σίμιζα· ἐναπόκειται παρὰ τὴν ὄστεοθήκην τοῦ νεκροταφείου». Καταλέγεται μετὰ τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ λανθάνουν.

Βέης, «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Μεσσηνίας», 389, ἀρ. XI.

†

Πᾶβλος πρεσβ(ύτερο)ς.

«Τὰ γράμματα εἶναι ἀρκούντως συμμετρικὰ ἐλέγχοντα χρόνους ἀρχαίους. Ὁ ἐν ἀρχῇ σταυρὸς ... εἶναι μονογραμματικός. Ἔχει δῆλον ὅτι ἡ ἄνω κεραία αὐτοῦ Ρ καὶ οὕτω ἀποτελεῖται τὸ ἐκ τῶν ἀρχαιότερων καὶ κυριωτέρων μονογραφήματων, τὸ ὄνομα Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπὶ σταυροῦ».

Ὁ πρεσβύτερος κατεῖχε τὸν δεύτερο βαθμὸ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση τῆς τοπικῆς παλαιохριστιανικῆς ἐπισκοπῆς¹³. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Μεσσηνία, τουλάχιστον κατὰ τὸν 5ο αἰώνα, ἀποτελοῦσε ἐπισκοπικὴ ἔδρα, ἀφοῦ μαρτυρεῖται σὲ τρεῖς περιπτώσεις τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννου, ποὺ ὑπέγραψε σὲ συνόδους¹⁴. Αὐτὸ ποὺ δὲν γνωρίζουμε, ἀφοῦ ἡ ἐπιγραφή τοῦ πρεσβυτέρου Παύλου λανθάνει, εἶναι ποῖα μαρτυρία εἶναι ἀρχαιότερη· πάντως, ὁ μονογραμματικός σταυρὸς ποὺ ἐπιστέφει τὴν ἐπιγραφή εἶναι σὲ χρῆση ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα¹⁵.

10.

(ἀρ. εὐρ. 1025, εἰκ. 8)

Ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ἀρχαίου μνημείου σὲ δευτέρη χρῆση. Βρέθηκε τὸ 1969 «κατὰ τὴν διάνοιξιν ἀποχετευτικῆς τάφρου βορείως τῆς Ἀγορᾶς, ἀντικαταστησάσης τὸν διὰ μέσου τῆς Ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας διαρρέοντα χεῖμαρρον».

13. Περὶ τοῦ βαθμοῦ τοῦ πρεσβυτέρου, βλ. Βελισσαρίου, «Παλαιохριστιανικὴ ἐπιγραφή Κυπαρισσίας», 409-410, ὅπου καὶ οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο.

14. Βλ. παραπάνω, σημ. 4· ἐπίσης, Ἀναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Ἡ πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία», 230-231.

15. Ι.Ι. Κοτσώνης, *Τὰ χρονολογικὰ ζητήματα τοῦ σταυροῦ καὶ τῶν μονογραμμάτων* ✠ καὶ †, Ἀθήνα 1939, 92-94.

“Υψ. 0,23 μ., πλ. 0,82 μ., πάχ. 0,375 μ. “Υψ. γραμμ. 0,015-0,03 μ. Ἡ χάραξη εἶναι ἀβαθῆς καὶ ἀμελής. Α.Κ. Ὁρλάνδος, *Ἔργον* 1969, 129, ἀρ. 7 καὶ *ΠΑΕ* 1969, 118-119, ἀρ. 7, εἰκ. 26· ὁ ἴδιος, «Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσηνίας», 100-102, εἰκ. 17 (*Bull. Épig.* 1971, 322).

6ος αἰ.

† ὄρος Ἀνανίου πρ(εσβυτέρου)· κα[ι]
ἀνάθ(εμα) τὸν παραυλακησ(τήν)
καὶ ὄστης τὸ μεταστήση ἀνά(θεμα).

Στ. 1: πρ(εσβυτέρου)· στὸν λίθο εἶναι χαραγμένο συμπλήμα τῶν γραμμάτων Π καὶ Ρ.

Στ. 2: ἵνα τὸν παραυ[λ]ακ[ιστήν ἀποτρέπη] συμπληρώνει ὁ Ὁρλάνδος («Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσηνίας»).

Στὴν τελευταία δημοσίευση ὁ ἐκδότης παρέχει τὸ ἐξῆς κείμενο: † ὄρος Ἀνανίου Φρικ | [ἵ]να τον παραυ[λ]ακ[ιστήν;] | κ . . . ος . . . το μετ . . . ησ. Παρὰ τὴν ἑλλιπῆ ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς, ὁ Ὁρλάνδος ἀνεγνώρισε ὅτι πρόκειται περὶ ὀροθεσίας ἰδιοκτησίας πρεσβυτέρου καὶ ἐρμηνεύσε ὀρθῶς τὸν ὄρο παραυλακιστής¹⁶ παρέχοντας τὶς σχετικὲς πηγές.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ὀροθέσιον¹⁷ ἰδιοκτησίας τοῦ πρεσβυτέρου Ἀνανίου¹⁸ συνοδευόμενη ἀπὸ ἀρὰν ἀναθέματος γιὰ ἐκεῖνον ποὺ τυχὸν ἐπιχειρήσει νὰ μεταβάλλει τὴ θέση τῶν αὐλάκων ποὺ καθόριζαν τὸ κτήμα του ἢ γιὰ ὅποιον μετακινήσει ἀπὸ τὴ θέση του τὸ ἐπιγεγραμμένο μνημεῖο. Μὲ τὸν ἀναθεματισμό¹⁹, τύπος ποὺ θεωρεῖται χριστιανικῆς ἐπινόησης, ὁ πρεσβύτερος διασφάλιζε τὸ ἀπαρραβίαστο τῶν ὀρίων τοῦ κτήματός του.

11.

(ἀρ. εὐρ. 9484, εἰκ. 9)

Μαρμάρινη μικρὴ στήλη, ἀκέραιη, μὲ ἀετωματικὴ στέψη καὶ δύο πλευρικὰ ἀκρωτήρια. Τὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριο λείπει. Τὸ τύμπανο δηλώνεται μὲ χάραξη. Βρέθηκε τὸ 1997 στὴν ἀνασκαφὴ συγκροτήματος ταφικῶν περιβόλων στὰ δυτικὰ τοῦ ταφικοῦ μνημείου 19 τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης.

16. Ἡ λέξη μαρτυρεῖται φιλολογικῶς κατὰ τὸν 6ο αἰ. σὲ λόγῳ τοῦ Ἰωάννου Μοναχοῦ, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Νηστευτοῦ *πρὸς τὸν μέλλοντα ἐξαγορευσα τὸν αὐτοῦ πνευματικὸν πατέρα* (περὶ ἐμπυριστοῦ, περὶ παραυλακιστοῦ, περὶ παρακροστοῦ κ.λπ.). Βλ. *PG* 88 (1860), στ. 1924C. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὄρου, βλ. E.A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, New York 1888, s.v. καὶ G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, s.v. Ὁ Ὁρλάνδος σημειώνει ὅτι «ἡ λέξις καὶ ἡ σχετικὴ τιμωρία τοῦ παραυλακιστοῦ ἀπαντᾷ συνηθέστατα εἰς μεταβυζαντινὰς εἰκόνας κολαζομένων τῆς Δευτέρας Παρουσίας» («Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσηνίας», 102 καὶ σημ. 3).

17. Ἐπιγραφὲς ὄρων ἔχουμε ἀπὸ τὶς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· βλ. H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure*, Paris 1922, ἀρ. 27, 38, 60, 86, 88, 334. Πρόκειται γιὰ κείμενα συνήθως δημόσια (ὄροι οἰκισμῶν ἢ ὄροι ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας) καὶ σπάνια ἰδιωτικά.

18. Ἀνανίας πρεσβύτερος μαρτυρεῖται καὶ στὴ Μακεδονία σὲ ἐπιγραφή τοῦ 5ου/6ου αἰ., βλ. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle [BCH Suppl. 8]*, Athènes 1983, 107, panneau V, 2.

19. Γιὰ τὴ χρήση καὶ τοὺς τύπους τοῦ ἀναθέματος, βλ. Στ. Π. Ντάντης, *Ἀπειλητικαὶ ἐκφράσεις εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἐπιτυμβίους παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς*, διδ. διατρ., Ἀθήνα 1983, 129-133.

“Υψ. 0,45 μ., πλ. 0,35 μ., πάχ. 0,02 μ. “Υψ. γραμμ. 0,005 μ. (Ο, Ε), 0,02 μ. (Ψ), 0,025 μ. (Υ).

Μνεία τῆς εὐρεσης καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιγραφῆς: Π.Γ. Θέμελης, *Ἀρχαία Μεσσήνη*, Ἀθήνα 1999, 50, εἰκ. 31· ΠΑΕ 1997, 83 (SEG 47, 416).

5ος αἰ.

- “Ηδε δ’ ἐγὼν Ἐτεαρχὶς ἀμύμων τῶδ’ ἐνὶ τύμβῳ
 κεῖμαι, νυμφιδίους ἀνδρὶ λιποῦσα γόους
 3 Ἀλκάστῳ, φήτρης μὲν κ[λ]υτ[ῆ]ς ἐγγεγαῶτι,
 Θεστιάδος τε ἐρατῆς Ἡρακλέους τε κλυτοῦ,
 τίκτη δέ μ’ ἡ περίβωτος ἀρίστη Τειμοκράτεια
 6 εἶσον δεξαμένα ἔρνει τηλεθόῳ,
 καὶ δὲ πατήρ Θεμίσιων, γένος Ἡρακλέους μεγαθύμου,
 οἴσι, λυθῖσα βίου, πένθος ἔλιπα μέγα.
 9 Γείνατό με ἡ Σπάρτης πανυπίροχος ἐν φρεσὶ κεδναῖς
 Τειμοκράτεια, κλυτὴ παῖς ἡ Ὀνασικρᾶ τους, {Τ}
 τίκτη δ’ ἀνὴρ ὄριστος ἀφ’ Ἡρακλέους γένος αὐχῶν,
 12 Μεσσήνης Θεμίσιων ἠπιος ἐν ναέταις,
 κεῖμαι δ’ ἡ μινύωρος ἐγὼν Ἐτεαρχὶς ἀρίστη,
 ἀνδρὶ συναφθῖσα εἶσον γονεῖαν ἀμοῖς,
 15 Ἄλκαστος δέ μ’ ἔγημε, Διοσκούρων κλυτὸν ἔρνος,
 λείψα δέ μιν θαλάμοις εἰσέτι μυρόμενον.

Πρόκειται γιὰ δύο ἐπιγράμματα, τοῦ ἴδιου περιεχομένου, ἀπαρτιζόμενα ἀπὸ τέσσερα ἐλεγειακὰ δίστιχα. Ἡ ἐπιγραφή, μὲ βάση τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, χρονολογεῖται στὸν 5ο αἰῶνα. Ἡ ἔθνικὴ Ἐτεαρχίς, καρπὸς ἀνδρὸς Μεσσήνιου, τοῦ Θεμίσιωνος, ποὺ οἱ πρόγονοὶ του ἀνάγονται μέχρι τὸν Ἡρακλῆ, καὶ Σπαρτιάτισσας, τῆς Τιμοκράτειας Ὀνασικράτους, εἶναι ὑπερήφανη γιὰ τὴν ἀριστοκρατικὴ καταγωγὴ τῆς ἀνάλογη κομπορημοσύνη ἐκφράζει γιὰ τὴν ξακουστὴ γενιά τοῦ συζύγου τῆς Ἀλκάστου ποὺ φθάνει πίσω μέχρι τοὺς Διόσκουρους καὶ τὸν Ἡρακλῆ. Ὅλα τὰ μνημονεύμενα πρόσωπα, πλὴν τοῦ Μεσσήνιου Θεμίσιωνος, φέρουν ὀνόματα ποὺ σχετίζονται μὲ μέλη ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν τῆς Σπάρτης τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰῶνα μ.Χ.

12.

(ἀρ. εὐρ. 191, εἰκ. 10)

Μαρμάρινη πλάκα, σπασμένη στὸ πάνω δεξιὸ μέρος. Ἡ ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια εἶναι διαβρωμένη. Τὸ ἀνεπίγραφο μέρος τῆς πλάκας κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή κοσμεῖται μὲ ἐγγάρακτη σύνθεση δύο φύλλων κισσοῦ. Παλαιὸ εὖρημα, ἀγνώστου προελεύσεως.

“Υψ. 0,38 μ., πλ. 0,26 μ., πάχ. 0,35 μ. “Υψ. γραμμ. 0,013-0,02 μ.

4ος αἰ.

- Ἀγαθώνυμ[ε χαῖρε]
 ζήσας ἔτη [-]
 3 πάντων φί[λε, λαμ]-
 πρὲ τεχνεῖτα [. .]

- λα, συναρπασθε[ις]
 6 Ἄϊδα δόμον ἐνθά-
 δε κείσαι, λουτρὰ
 σαπρῶς παρα-
 9 φεῖς λανπρὰ
 Φιλοξενίδου.

Ἡ ἐξέταση τοῦ σχήματος τῶν χαρακτηριστικῶν γραμμάτων (τοῦ Ε, τοῦ Α, τοῦ Σ, τοῦ Ρ καὶ τοῦ Υ) ἀλλὰ καὶ ἡ γενικὴ εἰκόνα ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὴ μορφὴ τους μᾶς ὀδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς στὸν 4ο αἰώνα. Ὁ Ἀγαθόνυμος, πάντων φίλος καὶ τεχνίτης ἐξαιρέτος, χάθηκε ἀπὸ τὴ ζωὴ σὲ ἡλικία ποὺ δὲν θὰ μάθουμε· μαζί του πῆρε καὶ τὴν ἄλλοτε λαμπρότητα καὶ φήμη τῶν λουτρῶν τοῦ Φιλοξενίδου. Δὲν προκύπτει ἐκ τοῦ κειμένου ἡ σχέση τοῦ νεκροῦ μὲ τὸ ἰδιωτικὸ βαλανεῖο· ἴσως ἦταν ὑπεύθυνος τῆς καθαριότητος ἢ τῆς συντήρησής του. Ἐνδιαφέρουσα πληροφορία κατὰ τὴ γνώμη μου παρέχει καὶ ἡ λέξις ποὺ βρίσκεται μετὰ τὸ τεχνεῖτα στὸ τέλος τοῦ 4ου καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 5ου στίχου. Στὸ ἔλλειπον, ἀπὸ τὸ σπάσιμο, μέρος τοῦ λίθου πρέπει νὰ συμπληρωθῶν μόνον δύο γράμματα. Μὲ βάση αὐτὴν τὴν παρατήρηση καὶ θεωρώντας ὅτι συντακτικὰ ὁ ὄρος προσδιορίζει τὴν κλητικὴ τεχνεῖτα, συμπληρώνουμε [ύα]λᾶ. Τὸ ἐπάγγελμα ὑαλᾶς, ὑαλουργὸς δηλαδή, μαρτυρεῖται μόνον ἐπιγραφικῶς καὶ μέχρι τώρα μόνο στὴν Ἀττικὴ, ἀπὸ δύο ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές²⁰ ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 5ο ἢ τὸν 6ο αἰώνα. Ἄν ἡ συμπλήρωση εἶναι σωστὴ, τότε ἀποτελεῖ τὴν πρώτη γραπτὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς τέχνης στὴν Πελοπόννησο. Ὅσο γιὰ τὴ Μεσσηνίη, ὁ καθηγητὴς Πέτρος Θέμελης μᾶς πληροφοροῦσε ὅτι τὰ εὐρήματα ἀπὸ γυαλὶ χρονολογοῦνται μέχρι καὶ τὸν 4ο αἰώνα. Ἐπίσης, ὅτι μέσα στὰ ὄρια τοῦ χριστιανικοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ἐκτείνεται ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπείου βρέθηκε μεγάλη ποσότητα ὑαλόμαζας σὲ χῶρο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἐργαστήριον ἢ ὡς χῶρος ἀπορριμμάτων ἐργαστηρίου· διαθέτουμε, λοιπόν, καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία.

20. E. Sironen, *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athens and Attica*, Helsinki 1997, ἀρ. 72, 113.

1. Τὸ ἐπιτύμβιο τῆς Κτησικλείας (ἀρ. 1).

2. Τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Νικομάχου (ἀρ. 2).

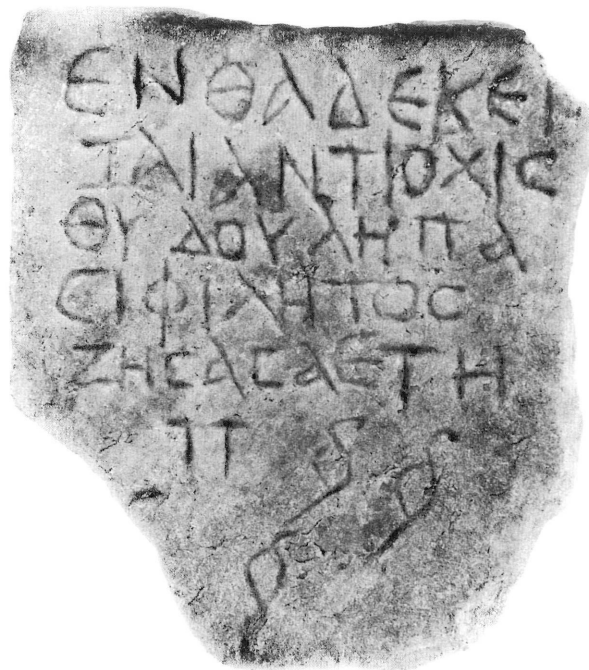
3. Τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Μάρκου (ἀρ. 3).

4. Τὸ ἐπιτύμβιο τῆς Ἀμφιμεδόσης (ἀρ. 4).

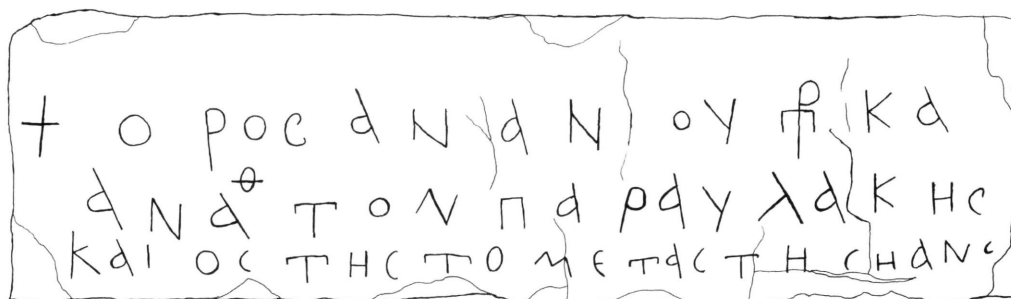
5. Τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Ἀσκληπιάδου (ἀρ. 5).

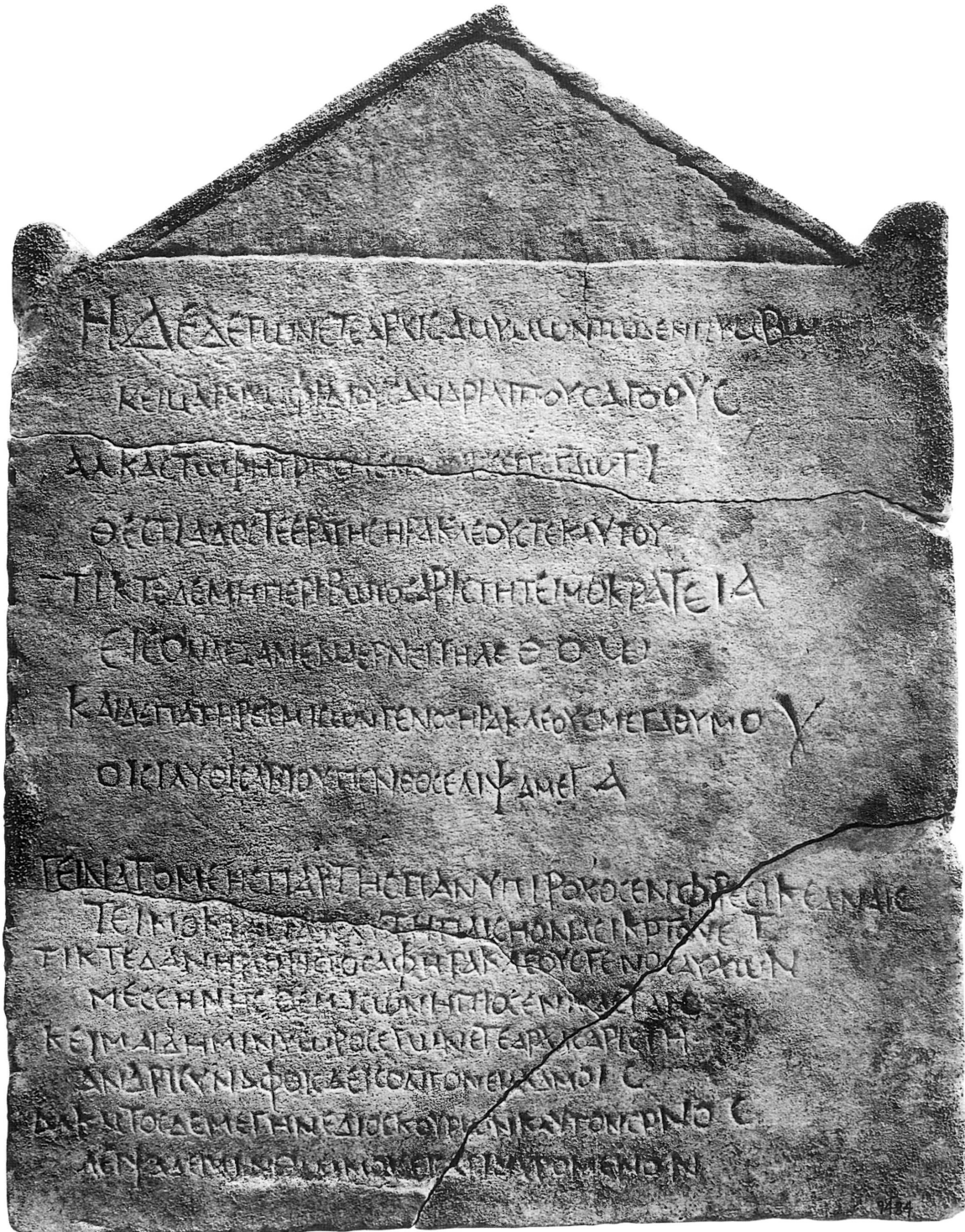
6. Τὸ ἐπιτύμβιο τῆς Ἀντιοχίδος (ἀρ. 6).

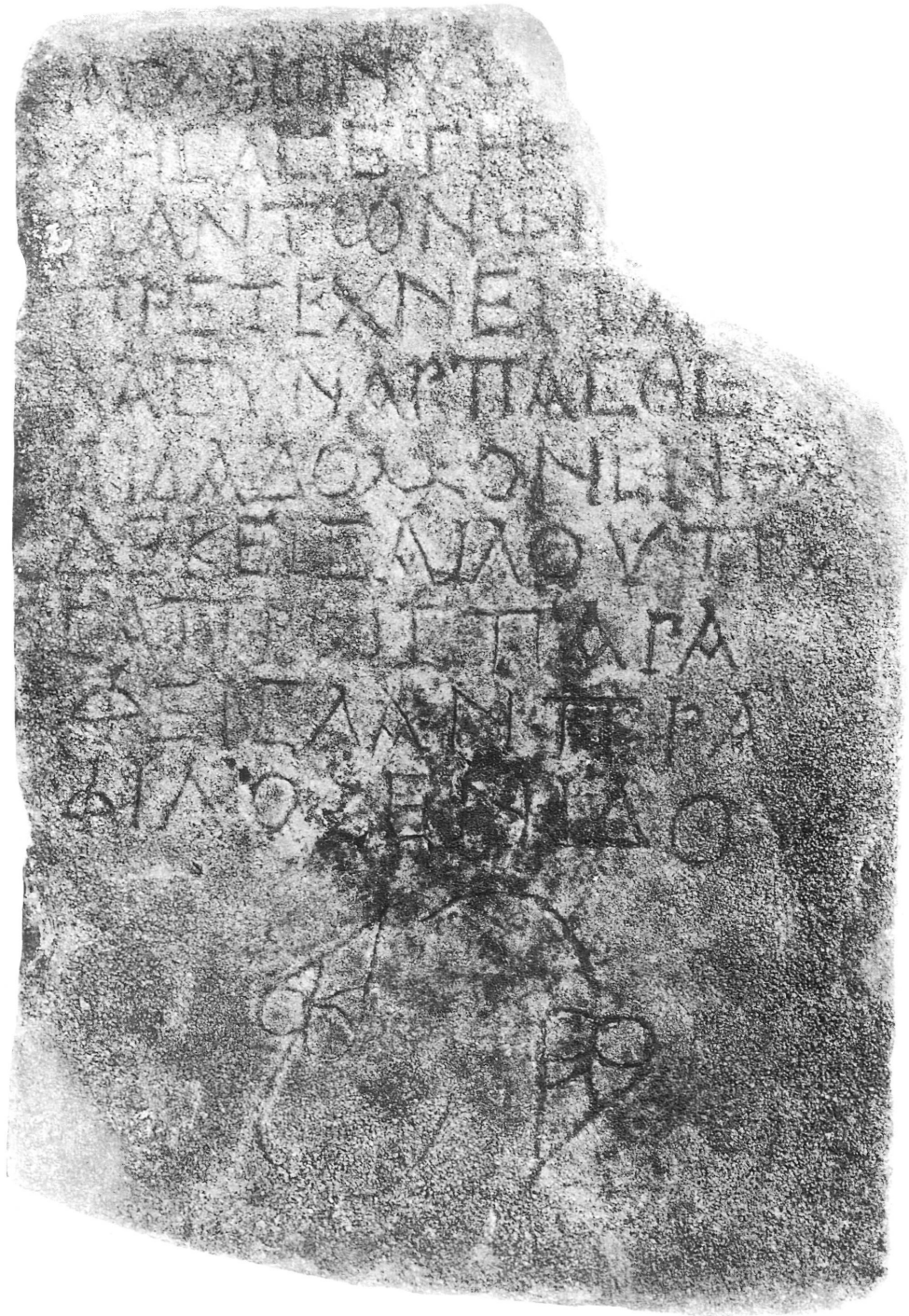
7. Τὸ ἐπιτύμβιο τῆς Θεοδούλης (ἀρ. 7).

8. Τὸ ὄροθέσιον τοῦ Ἀνανίου (ἀρ. 10).

9. Τα επιγράμματα της Έτεσχιδος (ἀρ. 11).

10. Τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀγαθωνύμου (ἀρ. 12).

Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΕΣΣΗΝΗ

Τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση;

Κλεάνθης Σιδηρόπουλος

Κάθε παρουσίαση ευρηματικού υλικού προερχόμενου από τη Μεσσήνη, από μια ανασκαφή δηλαδή εν πλήρει αναπτύξει τόσο σε έκταση όσο και ένταση¹, εμπεριέχει το στοιχείο του προσωρινού· συνακόλουθα και η εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας στο έδαφός της για τους τέσσερις αιώνες που βρίσκονται στο κέντρο ενδιαφέροντος αυτού του Συμποσίου κάθε άλλο παρά μόνιμη μπορεί να θεωρηθεί. Χαρακτηριστικό π.χ. είναι ότι έως την ανασκαφική περίοδο του 1991 δεν είχαμε στη διάθεσή μας ούτε ένα νόμισμα του 5ου αιώνα μ.Χ.². Σήμερα γνωρίζουμε περισσότερα από χίλια· ως τον Απρίλιο του 1998 η μαρτυρημένη νομισματική ζωή της πόλης μετά τον Μαυρίκιο³ (582-602) ξανάρχιζε με τον Λέοντα ΣΤ' (886-912)· τώρα το χάσμα σμικρύνθηκε, αφού βρέθηκε και νόμισμα του Βασιλείου Α' (867-886).

Παρά τις επιφυλάξεις όμως και με βάση ιστορικά και νομισματικά κριτήρια, διαιρούμε αδρομερώς το χρονικό αυτό διάστημα σε τρία μέρη:

I. από τις διοικητικές και νομισματικές μεταρρυθμίσεις⁴ του Διοκλητιανού στα τέλη του 3ου αιώνα ως την οριστική απόσχιση του ανατολικού από το δυτικό ρωμαϊκό κράτος μετά το θάνατο του Θεοδοσίου Α', II. από το 395 ως την εποχή των βαρβαρικών επιδρομών του τέλους του 6ου αιώνα,

* Η μελέτη των νομισματικών ευρημάτων από τις ανασκαφές, που διεξάγονται στην πόλη από το 1987 ως σήμερα από την Αρχαιολογική Εταιρεία, μου ανατέθηκε από το διευθυντή του ερευνητικού προγράμματος καθηγητή κύριο Πέτρο Θέμελη. Για την εμπιστοσύνη και την ποικιλότητα βοήθειά του τον ευχαριστώ θερμά και από αυτή τη θέση. Πρώτη παρουσίασή τους: *ΠΑΕ* 1988, 72-76· *ΠΑΕ* 1989, 114-122· *ΠΑΕ* 1990, 100-103· *ΠΑΕ* 1991, 119-128· *ΠΑΕ* 1992, 84-87. Το κυρίως κείμενο που δημοσιεύεται εδώ, με λιγοστές αλλαγές, διατηρεί τη μορφή, το περιεχόμενο και το ύφος του προφορικού λόγου της εισήγησης στο Συμπόσιο.

1. Για τα μνημεία της εποχής και τις οικοδομικές φάσεις τους, βλ. ανασκαφικές εκθέσεις Π. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1988, 58-9· *ΠΑΕ* 1989, 69-70, 77-82, 96 και 105· *ΠΑΕ* 1990, 60, 70, 76-79 και 91-95· *ΠΑΕ* 1991, 91 και 110-112· *ΠΑΕ* 1993, 66· *ΠΑΕ* 1994, 75-76. Συνολική παρουσίαση στο Π. Θέμελης, «Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», στον παρόντα τόμο, 20-58. Βλ. και Α.Κ. Ορλάνδος, «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης», *ΑΒΜΕ* 11 (1969), 91-102 για αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές της εποχής. Η παρουσίαση Η. Αναγνωστάκης - Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 231-242, στηριγμένη στα παραπάνω και σε αδημοσίευτο πληροφοριακό υλικό ως προς τα νομίσματα, προερχόμενο από τον γράφοντα, αδικεί και εν μέρει διαστρεβλώνει τις πηγές της. Βλ. ακόμη Α. Ανταμέα, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Paris 1997, 191-192.

2. Στο εξής όλες οι αναφερόμενες χρονολογίες είναι μ.Χ., όταν δεν σημειώνεται το αντίθετο.

3. Ίσως και νωρίτερα επί Ιουστίνου Β' (565-578), βλ. παρακάτω, 105.

4. Βλ. πρόχειρα C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage (294-313)*, London 1973, 1 κ.ε. και G. Depeyrot, «Le système monétaire de Dioclétien à la fin de l'Empire romain», *RBN* 138 (1992), 33-106, κυρίως 40-49. Για τη διοικητική θέση της Πελοποννήσου σε όλο το εξεταζόμενο διάστημα, βλ. Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, 32 κ.ε.

και, ως ειδική χρονική περίοδο, III. τους «σκοτεινούς» χρόνους, τέλη 7ου-πρώτο μισό 9ου αιώνα, που, αν και νομισματικά αμάρτυροι στη Μεσσήνη, θα μας απασχολήσουν ιδιαίτερα. Η επεξήγηση του λογικού αυτού «σολοικισμού» θα εκτεθεί στο τελευταίο μέρος του κειμένου.

Κοινό στοιχείο σε όλα αυτά τα χρόνια και σε ένα σύνολο 2500 νομισμάτων⁵ είναι η παντελής απουσία κοπών σε ευγενές μέταλλο, κληρονομιά πιθανότατα της προηγούμενης περιόδου, της ρωμαϊκής, αφού το οψιμότερο αργυρό νόμισμα ανάμεσα στα ευρήματα της πόλης είναι ένα δηνάριο του Αντωνίνου του Ευσεβούς (138-161) των μέσων του 2ου αιώνα· τη μόνη επιβεβαιωτική εξαίρεση συνιστά ένας κίβδηλος σόλιδος των αρχών του 5ου αιώνα⁶.

Το χαρακτηριστικό αυτό δεν είναι καινοφανές, αφού το γνωρίζουμε και από τον ευρύτερο γεωγραφικό ορίζοντα της Μεσσηνίας –την Πελοπόννησο⁷– αλλά και έξω από αυτόν, παράδειγμα η Κρήτη⁸, οπωσδήποτε όμως όχι σε τόσο ακραία μορφή.

Ανεπηρέαστη, λοιπόν, από διοικητικές και νομισματικές αλλαγές τριών αιώνων η μεσσηνιακή οικονομική ζωή, ως προς το ανταλλακτικό μέσο, έμεινε σταθερά στον «αστερισμό... του χαλκού», καλύπτοντας το κενό που άφησε η πλήρης απουσία χρυσών, αργυρών ή από κράμα μεγαλύτερων σύγχρονων υποδιαίρέσεων, με μια πληθώρα νομισμάτων μικρής αγοραστικής αξίας/δύναμης· απόδειξη αναμφίβολα μιας κυρίως εσωστρεφούς⁹ αλλά και φανατικά ανταλλακτικής οικονομίας.

Η χρονική διασπορά των νομισματικών ευρημάτων του 4ου αιώνα¹⁰ απεικονίζεται στο διάγραμμα της εικόνας 1, από όπου είναι σαφή:

1. η πυκνή αντιπροσώπευση της περιόδου (λίγο πριν και λίγο μετά τα μέσα του αιώνα), και 2. τα αντίστοιχα υψηλά ποσοστά στο τέλος του.

5. Η ταύτισή τους έγινε με βάση τα: Sutherland, *The Roman Imperial Coinage (294-313)*· P. Bruun, *The Roman Imperial Coinage (313-337)*, London 1966· J.P.C. Kent, *The Roman Imperial Coinage (337-364)*, London 1981· J.W.E. Pearce, *The Roman Imperial Coinage (364-395)*, London 1968· J.P.C. Kent, *The Roman Imperial Coinage (395-491)*, London 1994· W. Hahn, *Moneta Imperii Romani-Byzantini*, Wien 1989 και ο ίδιος, *Moneta Imperii Byzantini*, 1-3, Wien 1973-1981.

6. Για ανάλυση σύγχρονων (και μάλλον συνηθισμένων) παραλλήλων, βλ. F. Reiff - F. Stadermann - M. Bartels, «Fälschungen in der Antike», *GIT-Labor-Fachzeitschrift* 2/1997, 138-142.

7. Α. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί” και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο (ΣΤ-Ζ' αι.)», *Σύμμεικτα* 5 (1983), 88. Για την όμοια εν πολλοίς κατάσταση στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, βλ. G.L. Duncan, *Coin Circulation in the Danubian and Balkan Provinces of the Roman Empire, AD 294-578*, London 1993, 141-142 και έξω από αυτόν, 166. Και φυσικά το ότι ο κύριος αποδέκτης τους ήταν η ανώτερη βαθμίδα του διοικητικού και στρατιωτικού μηχανισμού στο βυζαντινό κράτος (M.F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985, 178 κ.ε.) δεν αιτιολογεί την απουσία τους στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή.

8. K. Sidiropoulos, «Münzfunde und Münzumlauf im spätrömischen und protobyzantinischen Kreta», *XII. Internationaler Numismatischer Kongress, Akten*, 2, Berlin 2000, 840-852.

9. Δεχόμενοι ότι νομίσματα σε χρυσό ή άργυρο είναι το ανταλλακτικό μέσο του δια-τοπικού εμπορίου, πρβλ. Duncan, *Coin Circulation*, 142 και 166 κ.ε.

10. Για τα αποθησαυρισμένα σύνολα αυτής της εποχής, βλ. J.-P. Callu, «Inventaire des trésors de bronze constantiniens (313-348)», *Numismatique Romaine* 12, Wetteren 1981, 55-57 (ελλαδικός χώρος) και ο ίδιος, «Rôle et distribution des espèces de bronze de 348 à 392», *5th Oxford Symposium on Coinage and Monetary History, BAR* 76 (1980), 41-93. Ακόμη, Duncan, *Coin Circulation*, 140 κ.ε. και πίνακες σ. 158. Ο Duncan στηρίζεται βασικά στο ίδιο υλικό.

Το πρώτο στοιχείο συμπύπτει –πιστεύουμε– χρονικά με μια σειρά ανακατατάξεων στον πυρήνα του πολεοδομικού ιστού της πόλης, που είχε ως συνέπεια ανάμεσα στα άλλα τη μετάλλαξη του χώρου της ευρύτερης Αγοράς-Ασκληπιείου¹¹. Δημόσια κτήρια (Βαλανείο, Σεβάστειο, η λεγόμενη «Αίθουσα του Αρχείου» κ.ά.), ακόμη και κάποιοι οδοί, μετατρέπονται σε χώρους κατοίκησης, με οικοδομικό υλικό *spolia* παλαιότερων μνημείων, κατασκευαστικά πάντα χαμηλότερου επιπέδου, διαφορετικής χρήσης και μεγεθών από εκείνα που υπήρχαν παλαιότερα στην ίδια θέση. Μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική βεβαιότητα ότι αυτή η αλλαγή στο ιδιοκτησιακό και χρηστικό καθεστώς ήταν αποτέλεσμα διοικητικής άνωθεν επιλογής και πιθανόν μπορεί να συσχετίσει την οικοδομική ένταση με την ομόλογη νομισματική¹².

Όμοια, η μικρή αντιπροσώπευση μετά το 360-365 θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια ακόμη συνέπεια του σεισμού που αναγιγνώσκεται και στα οικοδομικά κατάλοιπα¹³.

Η έντονη πάντως στατιστικά παρουσία εκδόσεων του τέλους του 4ου αιώνα, μέρος των οποίων απωλέσθη αναμφίβολα στην αμέσως επόμενη φάση, σε συνδυασμό με την ομαλή συνέχεια της νομισματικής μαρτυρίας σε αυτήν, αποτελεί σοβαρή αντένδειξη στην παλαιά άποψη¹⁴ που ήθελε τη Μεσσήνη να καταστρέφεται από τις ορδές του Αλάρικου. Καθώς από όσο γνωρίζουμε δεν υπάρχει και καμιά σαφής ανασκαφική μαρτυρία που θα μπορούσε να τη στηρίξει, θα πρέπει να δεχθούμε ότι η απουσία κάποιας ευανάγνωστης κρίσης στα νομισματικά μεγέθη της πόλης πιστοποιεί πως η γοτθική ήττα στην αραδική Φολλή μάλλον τη διέσωσε.

11. Ουσιαστικά χωρίς προηγούμενη άμεσα αξιοποιήσιμη οικοδομική φάση είναι μόνον οι οικίες που είναι χτισμένες πάνω στην ανατολική και βόρεια οδό και περιτρέχουν το οικιστικό τετράγωνο του Ασκληπιείου (βλ. Θέμελης, «Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», εκ. 17). Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η αλλαγή χρήσης, ανάμεσα στα διάφορα δημόσια κτήρια, του Βαλανείου, του Σεβαστείου, της Κρήνης Αρσινόης (μετατράπηκε μάλλον σε υδρόμυλο) ή της χρησιμοποίησης ταφικών μνημείων ως εργασιακού χώρου ίσως και ως χώρου κατοίκησης. Βλ. εδώ, σημ. 1.

12. Πρβλ. την ποσοτική ανάλυση των νομισματικών ευρημάτων σε ισπανικό έδαφος που οδηγούν στην άποψη ότι «337-348 was the period with the higher inflation during the 4th century, followed by 348-364», D. Abad, «The Circulation in Hispania from AD 284 to AD 395», «*Coin Finds and Coin Use in the Roman World*», *The 13th Oxford Symposium on Coinage and Monetary History (1993)*, Berlin 1996, 19, και πίν. σ. 30. Αν και παρόμοια στατιστική κατανομή εμφανίζεται και αλλού (π.χ. Κρήτη, βλ. εδώ, σημ. 8), η διαφοροποίηση της Μεσσήνης (αλλά και άλλων θέσεων, όπως π.χ. στην Ιταλία, βλ. G. Gorini, «Currency in Italy in the fifth century AD», «*Coin Finds and Coin Use in the Roman World*», 188) δείχνει την ανάγκη συνεξέτασης και των λοιπών καταλοίπων της εποχής, των ιστορικών ιδιαιτεροτήτων της κάθε περιοχής και φυσικά τη σύγκριση σε ευρύτερες περιοχές του υστερορωμαϊκού imperium.

13. Βλ. Θέμελης, «Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 40. Γενικά για τις συνέπειες του τρομερού σεισμού της 21ης Ιουλίου 365 στην Πελοπόννησο και τον ευρύτερο μεσογειακό χώρο, βλ. Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, 43-44 (με βιβλιογραφία).

14. Φιλολογική ή άλλη μαρτυρία, που θα επιβεβαίωνε ρητά αυτό που εύλογα υποθέτει κανείς για το πέρασμα των βαρβάρων από τη Μεσσήνη στο πλαίσιο των ληστρικών τους επιδρομών στη Λακωνία, την Αρκαδία και την Ηλεία, δεν υφίσταται. Βλ. γενικά Δ.Α. Ζακυθινός, *Η βυζαντινή Ελλάς 392-1204*, Αθήνα 1965, 23· Ε.Χ. Χρυσός, «Οι Βησιγότθοι στην Πελοπόννησο (396-7 μ.Χ.)», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτρα 25-31 Μαΐου 1980*, 2, Αθήνα 1981-1982, 181-191· Ν.Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις. Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, Αθήνα 1979, 114 (διατυπώνεται με επιφύλαξη) και Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 231-232 (με βιβλιογραφία).

Η μόνη καταστροφή αυτής της εποχής έγινε εκ των έσω, προϊόν θρησκευτικού φανατισμού, σε βάρος των ειδωλολατρικών μνημείων και αγαλμάτων και σχετίζεται χρονικά μάλλον με τις πρακτικές της εποχής του Θεοδοσίου Α', όπως δείχνει ένα νόμισμα του συναυτοκράτορά του Βαλεντινιανού Β' σε ένα εντυπωσιακό στρώμα κατακερματισμένων γλυπτών από το Γυμνάσιο¹⁵.

Εξετάζοντας την ποσοστιαία αντιπροσώπευση των διαφόρων νομισματοκοπειών της εποχής με βάση τα μεμονωμένα νομίσματα από την ανασκαφή (εικ. 2) σημειώνουμε:

α. Το μικρό μεριδίον των δυτικών και των ιταλικών, που έτσι κι αλλιώς περιορίζεται σχεδόν απόλυτα μετά τις πρώτες δεκαετίες του 4ου αιώνα, δείχνει πως η περιοχή, αν και γεωγραφικά κοντά στα όρια του ανατολικού και δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας, νομισματικά κλίνει σαφέστατα προς το πρώτο, μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας και πολύ πριν από τη διοικητική διαίρεση του 395.

β. Την όμοια αναμικτή αντιπροσώπευση και των βαλκανικών εργαστηρίων, με μόνη εξαίρεση εκείνου της Θεσσαλονίκης. Η παρουσία του τελευταίου είναι επίσης ουσιαστική ανάμεσα στα ευρήματα της Αθήνας¹⁶ και της ευρύτερης Πελοποννήσου¹⁷ – για να περιοριστούμε στον άμεσο γεωγραφικό περίγυρο. Στη Μεσσήνη, μολοντί αποτελεί το συχνότερα απαντώμενο νομισματοκοπείο δυτικά του Έβρου, υπολείπεται της καλά γνωστής ως συντονισμένης παραγωγής των νομισματοκοπειών της Προποντίδας, που κρατούν τη μερίδα του λέοντος.

Εμφατικότερα την ίδια εικόνα μάς δίνει και ο μόνος ως την ώρα «θησαυρός» του 4ου μεταχριστιανικού αιώνα, ένα μικρό σύνολο (10 νομίσματα) από το οικοδόμημα που χτίστηκε πάνω στο ελληνιστικό Βαλανείο της πόλης (εικ. 3), όπου ανάμεσα στα νομίσματα μιας και μόνης σειράς *cententionales*¹⁸ των ετών 330-335 το 70% προέρχεται από τα εργαστήρια της Προποντίδας.

Θα μπορούσε, λοιπόν, να συμπεράνει κανείς ότι η νομισματική κυκλοφορία στη Μεσσήνη στον 4ο αιώνα αντανάκλα πιθανότατα το διοικητικό πλέγμα¹⁹ στο οποίο ήταν αυτή ενταγμένη και όχι τις οικονομικοεμπορικές επαφές που η γεωγραφική της θέση δυνητικά της επέτρεπε.

Τα νομισματικά ευρήματα από τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα των δύο διαδόχων αιώνων, δηλαδή του 5ου και του 6ου, είναι πολύ πλουσιότερα αριθμητικά, αφού δίπλα στα μεμονωμένα ανασκαφικά παραδείγματα προστίθενται και τρεις σχετικά μεγάλοι «θησαυροί» με ιδιαίτερα σημαντικό φορτίο πληροφοριών.

Ο παλαιότερος βρέθηκε διασκορπισμένος σε μικρή έκταση και σε ένα κλειστό ανασκαφικό στρώμα δωματίου του ταφικού μνημείου 18, μπροστά στην Αρκαδική Πύλη (εικ. 4). Η έρευνα σε

15. Στο χώρο III της Δυτικής Στοάς του· βλ. εδώ, σημ. 14.

16. M. Thompson, *Coins from the Roman through the Venetian Period, The Athenian Agora 2*, Princeton 1954, 7· Duncan, *Coin Circulation*, 148.

17. Για την Κόρινθο, βλ. C.M. Edwards, *Coins, 1896-1929, Corinth 6*, Cambridge Mass. 1933, 10 και Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», 52-68 (κατάλογος των «θησαυρών») και ποσοτικούς πίνακες σ. 72 και 74· Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, 82-80 και χάρτης σ. 81, όπου όμως ο «θησαυρός» από το μνημείο 17 δεν λαμβάνεται υπόψη, αν και μνημονεύεται στο κείμενο (σ. 192).

18. Με τον χαρακτηριστικό οπισθότυπο: GLORIA EXERCITVS, δύο οπλίτες με ασπίδα και δόρυ, ανάμεσά τους δύο στρατιωτικές σημαίες· πρβλ. ενδεικτικά Bruun, *The Roman Imperial Coinage (313-337)*, 579, αρ. 59 κ.ε.

19. Και τον συνδεόμενο με αυτό κύκλο της φορολογίας (είσπραξη-δημόσιες πληρωμές).

αυτό καθώς και στα άμεσα γειτνιάζοντα όμοιά του των ρωμαϊκών χρόνων απέδειξε ότι μια μακάρβρια οικιστική μονάδα δημιουργήθηκε μέσα και γύρω από τα οικοδομήματα, ήδη από τον 5ο αιώνα. Ο ανοιχτός, λοιπόν, αυτός «θησαυρός» δεν έχει ταφικό χαρακτήρα, ανήκει στους λεγόμενους «θησαυρούς» κυκλοφορίας ή ίσως είναι αποταμιευτικός.

Η διασπορά στο χρόνο (εικ. 5²⁰) των νομισμάτων που τον απαρτίζουν, με βάση τα έτη έκδοσής τους, γεφυρώνει τον 4ο και τον 5ο αιώνα, αφού, παρόλο που το οψιμότερο νόμισμα ανάγεται στην εποχή του Λέοντος Α' (457-474), ένα μεγάλο μέρος από τα 79 κομμάτια του προέρχεται από τον 4ο αιώνα. Παρατηρούμε όμως ήδη εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα γίνουν εντονότερα με το πέρας του χρόνου και κοινός τόπος σε όλα σχεδόν τα κλειστά σύνολα της περιόδου: δηλαδή, το μίγρμα των πετάλων βαρύτερων παλαιών υποδιαϊρέσεων²¹, για να εξομοιωθούν προφανώς με τα σύγχρονά τους πολύ ελαφρύτερα «νούμια», και η επαναχρησιμοποίηση ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών κοπών²².

Η κατανομή με βάση τα νομισματοκοπεία παραγωγής (εικ. 6) επαναλαμβάνει τους ανατολικούς και λιγότερο τους βαλκανικούς προσανατολισμούς της προηγούμενης φάσης.

Στην ίδια ανασκαφική περιοχή, περίπου μισό αιώνα αργότερα, αποκρύφτηκε στη στοά του παράπλευρου ταφικού μνημείου 17, μέσα σε ένα άωτο αγγείο-θησαυράριο (εικ. 7)²³, ένα εν πολλοίς ομοιογενές σύνολο από τις ίδιες μικρές υποδιαϊρέσεις, τους *minimissimi* της νομισματικής *argo*. Ο αποταμιευτικός χαρακτήρας της αποθησαύρισης²⁴ υποδεικνύεται από τις συνθήκες εύρεσης και τεκμηριώνεται από το κωδωνόσχημο διάγραμμα της διασποράς της πλειονότητας των εκδόσεων που περιλαμβάνει (εικ. 8): στατιστική κορύφωση το τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα, απόκρυψη στην πρώτη δεκαετία της μονοκρατορίας του Ιουστινιανού, σύνολο νομισμάτων 1415.

Το εύρημα αυτό πολλαπλασιάζει τα παραδείγματα μιας σημαντικής ομάδας πελοποννησιακών –και όχι μόνο– «θησαυρών» που απαρτίζονται αποκλειστικά και μόνο από νούμια ή

20. Στις εικόνες 5, 13, 14 η σκουρόχρωμη περιοχή δηλώνει ποσότητα νομισμάτων πλήρως ταυτιζόμενων, η ανοιχτόχρωμη αντίστοιχη μερικώς ταυτιζόμενων (συνήθως δεν αναγνωρίζεται το νομισματοκοπείο ή και ο αυτοκράτορας): στην εικόνα 8 αντιστρέφονται τα σημεινόμενα των χρωματισμών.

21. O. Picard, «Trésors et circulation monétaire à Thasos du IVe au VIIe siècle après J.-C.», *Thasiaca* [*BCH Suppl.* 5], Athènes 1979, 431-432 και 435. Βλ. και Duncan, *Coin Circulation*, 146.

22. Βλ. Β. Πέννα, «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.)», *Μνήμη Martin J. Price*, Αθήνα 1996, 200 (με βιβλιογραφία, φιλολογικές μαρτυρίες και αναφορά σε μεσοβυζαντινά παραδείγματα της ίδιας πρακτικής): παλαιότερες δημοσιεύσεις έτειναν –παρά την ανασκαφική μαρτυρία– να τα αποκλείουν από ομοιογενή, κατά τα άλλα, σύνολα του 5ου-6ου αι. Βλ. Picard, «Trésor», 427 (με βιβλιογραφία).

23. Αριθμός ευρετηρίου Μουσείου Μεσσήνης 2890. Ιδιόρρυθμο ως προς την επισκευή της βάσης του με μόλυβδο. Το σχέδιο είναι της συναδέλφου και φίλης δρs Chr. Rogl, την οποία και ευχαριστώ για τη βοήθειά της.

24. Η άποψη του Duncan, *Coin Circulation*, 148 «... these sixth century hoards... are still not capital sums of money...», όσον αφορά όλους τους «θησαυρούς» που συγκροτούνται από χάλκινα νομίσματα, ανατρέπεται από τη σαφέστατη έκφραση από τα ίδια τα ευρήματα της κρατούσας πρακτικής στον βαλκανικό χώρο ήδη από τον 4ο αι. Βλ. και τα σχόλια του ίδιου σ. 166 κ.ε. Αναφορά του ευρήματος στο Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, 192, 201.

«νουμμοποιημένα» ύστερα από άκομφο ψαλιδίσμα παλαιότερων νομισμάτων, βυζαντινής ή βαρβαρικής προέλευσης²⁵.

Με εξαίρεση ίσως τον αμέσως επόμενο οψιμότερο «θησαυρό» από την Κρήνη Αρσινόη, δεν θα επιχειρήσουμε να εκβιάσουμε την ιστορική τεκμηρίωση σεισμών, λοιμών και καταποντισμών για να δικαιολογήσουμε την κατάχωση ή την απώλειά τους²⁶. Άλλωστε, ο μεγαλύτερος από αυτούς κατά τα φαινόμενα αποκρύφτηκε σε μια περίοδο ειρηνικής ευφορίας, μετά τις στρατιωτικές επιτυχίες στη Δύση στα χρόνια του Ιουστινιανού Α΄.

Αποδεικτικό για τις περιοχές από τις οποίες προήλθαν τα νομίσματά του είναι τόσο οι ελληνικές –με την ευρεία έννοια του όρου– εκδόσεις που περιλαμβάνει (από την Υέλη στην Ιταλία ως τη Χίο και την Πέργαμο και από την πολεμαϊκή Αίγυπτο ως τη ρωμαϊκή Νικόπολη) όσο και τα ποσοστά των πρωτοβυζαντινών νομισματοκοπειών (εικ. 9). Η ουσιαστική παρουσία της βανδαλικής και βυζαντινής Καρχηδόνας όπως και της γοθτικής Ρώμης από τη μια μεριά και η υποτονική αντιπροσώπευση του εργαστηρίου της πρωτεύουσας στις όψιμες εκδόσεις που περιλαμβάνει από την άλλη επιτρέπουν την εύλογη σύνδεση του περιεχομένου του με την περίοδο που ακολούθησε τις νίκες κατά των βαρβάρων που περιγράφει ο Προκόπιος.

Οι μικρές υποδιαίρεσεις που εκδόθηκαν από τα γερμανικά φύλα²⁷, κατά το πρότυπο των βυζαντινών αντίστοιχων, βρήκαν εύκολα το δρόμο και τον τρόπο –ακολουθώντας ίσως την επιστροφή των στρατευμάτων– να διεισδύσουν στις καθημερινές συναλλαγές και να χρησιμοποιηθούν αδιακρίτως στη Μεσσηνή και σε όλη τη βυζαντινή Ανατολή.

Το φαινόμενο επαναλαμβάνεται στα ποσοστά των νομισματοκοπειών που μαρτυρούνται από τα μεμονωμένα ανασκαφικά νομίσματα του 5ου και 6ου αιώνα (εικ. 10) και αποτυπώνεται στον υπερθετικό σε εκείνα που περιέχει ο νεότερος μέχρι τώρα «θησαυρός» της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας (εικ. 11), όπου οι ιταλικές και οι αφρικανικές εκδόσεις συγκροτούν προσθετικά σχεδόν το μισό του συνόλου, υπερφαλαγγίζοντας και αυτήν την πρωτεύουσα²⁸.

25. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», 52-68. Εν αναμονή του συλλογικού τόμου *Trésors byzantins des Balkans et d'Asie Mineure VIe-VIIe siècles*, που θα συγκεφαλαιώσει τις νομισματικές μαρτυρίες της εποχής, βλ. C. Morriison, «Byzanz», στο C. Morriison - B. Kluge (επιμ.), *A Survey of Numismatic Research 1990-1995*, Berlin 1997, 275 και η ίδια, «La circulation monétaire dans les Balkans à l'époque justinienne et post-justinienne», *Acta XII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, 2, Split 1998, 919-930.

26. Βλ. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», 49-50, 70 κ.ε. και κυρίως 81 και 87, όπου εκφράζει όμοια επιφυλάξεις για την ιστορική ακρίβεια της σύνδεσης ανάμεσα στις αποκρύψεις και τις βαρβαρικές εισβολές. Βλ. και Duncan, *Coin Circulation*, 147· Πέννα, «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου», 195 και 200 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

27. Βλ. C. Morriison, «Nummi byzantini et barbari du VIe siècle», *Χαρακτήρ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα 1996, 187-192 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

28. Οι επιφυλάξεις που διατυπώνει ο Duncan, *Coin Circulation*, 146, πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη, αφού πράγματι η ευχέρεια διαφοροποίησης των εκδόσεων της Ρώμης και της Καρχηδόνας, σε αντίθεση με την παραγωγή των νομισματοκοπειών του ανατολικού τμήματος, μπορεί να οδηγεί σε μια παραπλανητική στατιστική απεικόνιση.

Το συγκεκριμένο εύρημα εντοπίστηκε σε δωμάτιο του «υδρομύλου» (εικ. 12)²⁹ που οικοδομήθηκε στη θέση του μνημείου της Κρήνης Αρσινόης, σκορπισμένο στο τελευταίο στρώμα της χρήσης του. Είναι το μόνο που συμπεριλαμβάνει, κατ' εξαίρεση για τα μεσσηνιακά δεδομένα³⁰, και παραδείγματα υποδιαίρεσεων μεγαλύτερων της βασικίης, εν τούτοις σε πολύ μικρή κλίμακα σε σύγκριση με άλλα πελοποννησιακά παράλληλα, και με το διάγραμμα διασποράς του (εικ. 13) προσανατολίζει στη σκέψη μιας εφ' άπαξ απόσυρσης από την κυκλοφορία.

Η τοποθέτηση στο χρόνο της απόκρυψης ή καλύτερα της απώλειάς του συνδέεται άμεσα με τη συζήτηση γύρω από τη χρονολόγηση δύο καρχηδονιακών σειρών που αρχικά είχαν αποδοθεί στον Μαυρίκιου³¹ και συνακόλουθα στο τέλος του 6ου αιώνα, ενώ νεότερες έρευνες³² τις μεταθέτουν προωμότερα κατά μερικές δεκαετίες, στα χρόνια του Ιουστινιανού Α' και του Ιουστίνου Β'. Αν και ο συγκεκριμένος «θησαυρός» φαίνεται να υποστηρίζει την τελευταία άποψη, όσον αφορά τη νομισματική κυκλοφορία στην πόλη και επομένως το χρόνο απομάκρυνσης των νομισμάτων του «θησαυρού» από αυτήν, το δίλημμα της χρονολόγησης, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι πλαστό.

Στον ίδιο χρονικό ορίζοντα ανήκει και μια μεγάλη ομάδα «θησαυρών» με τόπο εύρεσης διάφορες θέσεις στην Πελοπόννησο, η απόκρυψη των οποίων χρονολογημένη με βάση τις ασφαλείς ενδείξεις των φόλλων και ημιφόλλων –τους οποίους αρκετές φορές περιέχουν– συνδέθηκε με τις σλαβικές εισβολές στη διάρκεια κυρίως της δεκαετίας 578-588³³.

Η στατιστική κατανομή του συνόλου των στρωματογραφικά μεμονωμένων ευρημάτων από τη Μεσσήνη κινείται στους ίδιους ρυθμούς (εικ. 14): πάλι οι οψιμότερες εκδόσεις είναι οι προαναφερθείσες προβληματικής απόδοσης στο τέλος του 6ου αιώνα, όμοια όμως η πλειονότητα των νομισμάτων ανάγεται στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα. Νόμισμα οποιασδήποτε υποδιαίρεσης κοιμένο μετά τα χρόνια του Ιουστίνου Β' ή κατά την οψιμότερη χρονολόγηση, του Μαυρικίου και έως τα μέσα περίπου του 9ου αιώνα δεν έχει βρεθεί –ακόμη– στη Μεσσήνη.

Στην τελευταία αυτή χρονική περίοδο διαπιστώνεται μια εντυπωσιακά αφύσικη μείωση της ποσότητας των νομισμάτων που έχουν βρεθεί σε ολόκληρη την αυτοκρατορία και φυσικά στην

29. Ευχαριστώ τον καθηγητή Fl. Felten και τον δρ Cl. Reinholdt για την παραχώρηση του σχεδίου. Βλ. και Θέμελης, «Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 47, εικ. 6.

30. Αντίθετα, στην υπόλοιπη Πελοπόννησο είναι αρκετά συνηθισμένο, Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», «θησαυροί» αρ. 1, 7-11, 14, 16, 20, 21, 27, 36 (ανάμεσά τους και η μόνη –αρ. 36– εκτός Μεσσήνης μεσσηνιακή μαρτυρία «θησαυρού» από την Αγία Κυριακή Φιλιατρών): αποκλειστικά νούμια περιέχουν οι «θησαυροί» αρ. 2-6, 18, 19, 25, 26, 30, 33-35, ενώ μόνο από μεγαλύτερες υποδιαίρεσεις συγκροτούνται σαφώς λιγότεροι οι με αρ. 13, 15, 23, 28. Βλ. και Duncan, *Coin Circulation*, 146-147, 153-165.

31. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, τ. 2, 133-134.

32. H. Pottier, *Analyse d'un trésor de monnaies en bronze enfoui au VIe siècle en Syrie byzantine*, Bruxelles 1983, 196-222 και κυρίως 217 και 220. Ο Duncan, *Coin Circulation*, 146, δεν παίρνει θέση.

33. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», 68 κ.ε. και D.M. Metcalf, «Avar and Slav Invasions into the Balkan Peninsula (c. 575-625): The Nature of the Numismatic Evidence», *JRA* 4 (1991), 140-148 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

Πελοπόννησο, είτε είναι ανασκαφικές ευρηματικές μονάδες είτε αποθησαυρισμένα σύνολα³⁴. Η σπανιότητα εντείνεται μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β'³⁵ στη Σικελία στα 668, χωρίς να εξαιρείται ούτε η Κορινθία που είχε την τύχη να ανασκάπτεται συστηματικά από δεκαετίες. Παρ' όλες τις προσπάθειες καταγραφής που έχουν περάσει στη βιβλιογραφία, το σύνολο των νομισμάτων της Πελοποννήσου ως και το πρώτο τρίτο του 9ου αιώνα δεν ξεπερνά τα 50 νομίσματα³⁶.

Το γεγονός αυτό εύλογα συνδέθηκε, εξαιτίας της χρονικής σύμπτωσης, με τις βαρβαρικές εισβολές στην περιοχή, εκείνες που οδήγησαν κατά το *Χρονικόν της Μονεμβασίας* σε μια μακροχρόνια σλαβική κατοχή του μεγαλύτερου τμήματος της Πελοποννήσου³⁷. Η αλυσίδα των συλλογισμών από και μετά είναι αναμενόμενη: μειωμένη κυκλοφορία νομίσματος μεταφράζεται σε παρακμή της εμπορικής και οικονομικής δραστηριότητας, άρα –υποτέθηκε– έχουμε επιστροφή σε πρωτόγονες πρακτικές αυτάρκειας, συνακόλουθα παρήκμασε η αστική ζωή στην Πελοπόννησο όπως και σε πολλές ακόμη επαρχίες του βυζαντινού κράτους.

Βέβαια, η μείωση των νομισματικών ευρημάτων δεν ήταν το μόνο επιχείρημα που χρησιμοποιήθηκε στο παραπάνω σκεπτικό, τουλάχιστον όχι σε όλα του τα βήματα και ομοιότροπα, από υποστηρικτές ή πολέμιους της θεωρίας, ούτε όμως και η αρχαιολογική τεκμηρίωση έδωσε την οριστική απάντηση.

Ας δούμε τη μεσσηνιακή πτυχή του θέματος: Από όσο γνωρίζουμε, σε κανέναν ανασκαφικό τομέα της πόλης δεν υπάρχουν σαφή ίχνη καταστροφής που θα μπορούσαν χρονικά και αιτιολογικά να συναρτηθούν με τις φιλολογικά μαρτυρημένες βαρβαρικές επιδρομές του δεύτερου μισού του 6ου αιώνα. Από τα ταφικά μνημεία βόρεια της Αρκαδικής Πύλης, μέχρι τουλάχιστον την περιοχή του ελληνιστικού κέντρου της, το οικιστικό σύνολο, ίσως συρρικνωμένο από την άποψη της έκτασης κάλυψης, εξακολουθεί να ζει οικονομικά ενεργό χωρίς ανιχνεύσιμες βίαιες διακοπές.

Από την άλλη, στο νομισματικά αντιπροσωπευόμενο δεύτερο μισό του 9ου αιώνα φαίνεται ότι μια ουσιαστική και οργανωμένη οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή του ελληνιστικού θεάτρου μετέφερε σε αυτό το σημείο³⁸, δηλαδή μερικές εκατοντάδες μέτρα βορειότερα, τον πυρήνα

34. C. Morriison, «Byzance au VIIe siècle: le témoignage de la numismatique», *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο*, 1, Αθήνα 1986, 149-163 κυρίως 155 κ.ε.· Hendy, *Studies*, 619 κ.ε. και Πέννα, «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου», 195 κ.ε.

35. Η παρουσία νομισμάτων του, με εξαίρεση την Κόρινθο, είναι υποτονική έως ανύπαρκτη (Μεσσήνη) στην Πελοπόννησο. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», 89 και Πέννα, «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου», 199.

36. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», 73 και 89· Πέννα, «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου», 199-201.

37. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», 49-50· Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 301-303. Για τα εν πολλοίς όμοια «συμπτώματα» σε όλη την αυτοκρατορία και τις αιτίες, βλ. Morriison, «Byzance», 156 κ.ε.· J.F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990, 226-229. Για την οικονομία της εποχής, βλ. Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, 130 κ.ε., και 142-144, ειδικά για την παρακμή του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων από τις τελευταίες δεκαετίες του 6ου αι.

38. Όπου όμως η οικοδομική συνέχεια της κατοίκησης δεν φαίνεται να παρουσιάζει κανένα κενό (βλ. Θέμελης, «Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 53, εικ. 16).

του οικισμού, εγκαταλείποντας στην ερημίωση, ή καλύτερα στη λιθαγωγία, τα παλαιότερα οικοδομήματα στο νοτιότερο τμήμα του³⁹.

Το μεσσηνιακό, λοιπόν, αρχαιολογικό σκηνικό θα μπορούσε με δυσκολίες να χωρέσει στη θεωρία της σλαβικής διάλυσης της πόλης, αφού λείπει η μαρτυρία καταστροφής του παλαιού και επίσης η επαρκής εξήγηση της από τις στάχτες «αναγέννησης⁴⁰» ενός οργανωμένου οικισμού σχεδόν τρεις αιώνες μετά.

Και το νομισματικό όμως κενό της εποχής αυτής δεν ήρθε τόσο ξαφνικά όσο εκ πρώτης όψεως φαίνεται· είδαμε ότι σε όλα τα σύνολα, όπως και στα ανασκαφικά μεμονωμένα ευρήματα, τα νομίσματα που πλεονάζουν δεν είναι σύγχρονα του αρχαιολογικού και νομισματικού τους πλαισίου. Μισός και πλέον αιώνας χωρίζει τα χρόνια απόκρυψης (ή απώλειας) των «θησαυρών» από τη στατιστική κορύφωση των κοπών που περιέχουν. Συνακόλουθα, τα νομίσματα που κυκλοφορούσαν στη Μεσσήνη και ανάγονται ως παραγωγή στον 6ο αιώνα ήταν –με βάση τα ως τώρα ευρήματα– αριθμητικά περιορισμένα.

Να προσθέσουμε στα παραπάνω και τη μετρολογική μονοτονία των μεσσηνιακών ευρημάτων με την απόλυτη γλώσσα των αριθμών: ανάμεσα σε περίπου 2000 νομίσματα του 5ου και του 6ου αιώνα μόλις 11 κομμάτια είναι πολλαπλάσια του νομμίου, παρ' ότι, ιδιαίτερα μετά τη μεταρρύθμιση στο νομισματικό σύστημα το 498 από τον Αναστάσιο, κόπηκε μια μεγάλη σειρά τέτοιων. Αν, υποθετικά μιλώντας, οι πλεονάζουσες αυτές μικρές και ελαφρές υποδιαιρέσεις αποτελούσαν τον κορμό του κυκλοφορούντος κομμένου χρήματος στη Μεσσήνη του Ιουστινιανού με τα 40νούμια των 30 γρ., η δυνατότητά τους να παίξουν τον ίδιο ή σημαντικότερο ρόλο ήταν φυσικά πολύ μεγαλύτερη μετά τις διαδοχικές υποτιμήσεις του 7ου αιώνα που οδήγησαν σε ένα μέσο βάρος των φύλλων 3-4 γρ. επί Κώνσταντος Β' (641-668)⁴¹.

Και μια άλλη αρνητική παρατήρηση: Αφού η συνήθης υποδιαίρεση στην πόλη ήταν το νούμμιο, πώς να χρησιμοποιηθούν νέες τέτοιες στη μεσσηνιακή μικροοικονομία, όταν οι εκδόσεις αυτής της υποδιαίρεσης από τα χρόνια του Φωκά⁴² ουσιαστικά είναι ανύπαρκτες;

Από την άλλη μεριά, η χρησιμοποίηση νομισμάτων του απώτερου παρελθόντος, η εντατικοποίηση –προϊόντος του χρόνου– της επένδυσης χρονοβόρας εργασίας στον τεμαχισμό παλαιών υποδιαιρέσεων σε μισά ή μικρότερα κλάσματα, η χρησιμοποίηση ανεμπόδιστα κίβδηλων νομισμάτων

39. Ο ανασκαφικά αδιερεύνητος ακόμη χώρος της ελληνιστικής-ρωμαϊκής Αγοράς βόρεια του Ασκληπιείου αποτελεί και για το συγκεκριμένο ζήτημα ένα αίνιγμα και η λύση του desideratum της μεσσηνιακής ιστορίας.

40. Σύμφωνα με την άποψή μας πρόκειται απλώς για μια ευρείας κλίμακας αναδιοργάνωση του οικισμού, με άγνοση για την ώρα αιτιολογία, σε ένα χώρο που αυτός δεν είχε πάψει να υφίσταται. Η συνέχεια της ζωής και στον 7ο αι. στηρίζεται άλλωστε και από τη μελέτη των ευρημάτων του τάφου 31B. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 250-251. Παράλληλες διαπιστώσεις με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία, βλ. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», 75.

41. Για τη νομισματοκοπία της εποχής του, βλ. πρόχειρα Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, London 1982, 110 κ.ε.

42. Βλ. τις συνοπτικές απεικονίσεις της νομισματικής παραγωγής του Φωκά και των διαδόχων του στα Präge-tabellen στο Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, τ. 2-3.

και νομισματοόσχημων δισκαρίων δείχνει σαφέστατα μια εκτίμηση του χάλκινου νομίσματος αντιστρόφως ανάλογη της εσωτερικής του αξίας. Επομένως, ο βασικός κανόνας των καθημερινών οικονομικών συναλλαγών προϋπέθετε ως αναγκαία και ικανή συνθήκη τη χρήση υπάρχοντος ή εφευρισκόμενου νομίσματος, πραγματικού ή οιονεί.

Έχει ξαναειπωθεί ότι η αγοραστική δύναμη των προτραπεζικών νομισμάτων δεν έχει ημερομηνία λήξης· η απαξίωσή τους συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με ενδογενείς αιτίες και σπάνια με τα ιστορικά συμφραζόμενα. Το έτος κοπής τους, επομένως, αποτελεί μόνο ένα *terminus post quem* για την απώλειά τους και φυσικά για τη χρήση τους, που μπορεί να διαρκέσει αιώνες μετά.

Αφού, λοιπόν, τα αποθησαυρισμένα σύνολα από τη Μεσσήνη και από αλλού περιλαμβάνουν σε τέτοια ποσοστά νομίσματα πολύ παλαιότερα από το χρόνο κατάχωσης θα μπορούσαμε, παραμερίζοντας τα μεθοδολογικά στερεότυπα, να αποδεχθούμε ως λογικό ότι αποσύρθηκαν από την κυκλοφορία όχι αμέσως μετά τα χρόνια κοπής του οψιμότερου αντιπροσωπευόμενου νομίσματος⁴³, αλλά πολύ αργότερα⁴⁴.

Το νομισματικό κενό, λοιπόν, στο διάστημα της υποτιθέμενης αβαροσλαβικής κατοχής σε ένα μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου⁴⁵ και στη Μεσσήνη κατ' ακολουθίαν αφορά μόνο στην απουσία νέων νομισμάτων. Ο παγιωμένος κανόνας του συναλλάσσεσθαι ήταν στην ακραία χάλκινη μορφή του εγχρήματος και «νομισματικός», ευρηματικά μαρτυρημένος και δεν φαίνεται κανένας λόγος που θα μπορούσε να στερήσει στα υπάρχοντα στην κυκλοφορία νομίσματα την αξία τους, επομένως να οδηγούσε στην απόρριψή τους. Θα ήταν, επομένως, θεμιτό να υποθέσουμε ότι τα ίδια αυτά εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται αδιακρίτως δεκαετίες μετά, ακόμη και όταν φρεσκοχτυπημένα δεν έρχονταν πλέον⁴⁶.

Γιατί να υιοθετήσουμε την άποψη ότι εχθρικές επιθέσεις, σεισμοί ή άλλοι εξωτερικοί παράγοντες μπόρεσαν να αλλάξουν πρακτικές θεμελιωμένες στους αιώνες;

43. Η κατάσταση διατήρησης των νομισμάτων δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα, αφού συχνά είναι αλλοπρόσαλλη: συχνά νομίσματα που απέχουν δεκαετίες από τα συμβατικά χρονικά όρια απόκρυψης παρουσιάζονται πιο «φρέσκα» από τα πολύ οψιμότερά τους.

44. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και το σκεπτικό της Πέννα, «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου», 200, όντας όμως εκτός του χρονικού ορίζοντα του άρθρου της δεν τεκμηριώθηκε περαιτέρω. Κάτω από αυτό το πρίσμα και η εντύπωση που δημιουργούν οι χρονολογίες απόκρυψης των πελοποννησιακών «θησαυρών» (Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», 52-68) ελέγχεται ως πλασματική.

45. Οι επιφυλάξεις αφορούν μόνο τους όρους «κατοχή» και «κατάκτηση», αφού η ιστορικότητα των διαδοχικών βαρβαρικών εγκαταστάσεων στην Πελοπόννησο είναι αναμφισβήτητη. Για το χαρακτήρα τους φαίνονται περισσότερες οι απόψεις που με προσοχή διατυπώνονται στο Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 286 κ.ε., 308 κ.ε.

46. Το παράδειγμα της Ολυμπίας είναι διαφωτιστικό από πολλές απόψεις: σλαβική εγκατάσταση τεκμηριώνεται ανασκαφικά (νεκροταφείο, κεραμική) (Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 260-264, 293 και *passim*), η μαρτυρία των «θησαυρών» ακολουθεί τον πελοποννησιακό «κανόνα» (Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», 67) αποκρύφει στα τέλη του 6ου αι., αλλά υπάρχουν και μεμονωμένα νομίσματα των αρχών του 7ου (Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 262). Μια αντίστοιχη εξέλιξη στα μελλοντικά ευρήματα και από τη Μεσσήνη είναι στη σφαίρα του αναμενόμενου.

Οι Μεσσήνιοι μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση χρησιμοποίησαν τις ελληνιστικές (3ου-2ου αι. π.Χ.) χάλκινες κοπές της πόλης τους και άλλες σύγχρονες με αυτές ως το δεύτερο μισό του 1ου αιώνα π.Χ.⁴⁷, ακόμη και ως τον 1ο μεταχριστιανικό αιώνα⁴⁸, γιατί προφανώς δεν είχαν άλλες διαθέσιμες. Η σύγχρονη φθίνουσα ρωμαϊκή δημοκρατία είχε χάλκινες εκδόσεις, όπως και άλλες ελληνικές πόλεις-κράτη ευνοημένες από τις ιστορικές συγκυρίες, λίγες όμως έφτασαν στη Μεσσήνη, η οποία εξακολούθει να ανακυκλώνει το νομισματικό παρελθόν της.

Αντίστοιχα –τινουμε να πιστέψουμε– και το βυζαντινό νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης μπορεί να ήταν παραγωγό, οπωσδήποτε με αισθητά μικρότερο κύκλο⁴⁹, ειδικά σε χάλκινες κοπές, μετά το 668, τα προϊόντα του όμως φαίνεται ότι δεν μπόρεσαν να «φτάσουν» στις επαρχίες⁵⁰ και μάλιστα όταν μέρος τους τελούσε υπό μερική, περιστασιακή, κατοχή ή έστω ρευστή διοικητική κατάσταση. Αυτό όχι μόνο δεν στερούσε την ισχύ στα ήδη υπάρχοντα στην κυκλοφορία νομίσματα, αλλά αντίθετα επέβαλλε τη συνέχιση της χρήσης τους.

Δεν έχουμε υπόψη μας κανένα ιστορικό παράλληλο, ακόμη και στη βαρβαρική Δύση που έγινε χρηματιστική σχετικά όψιμα, εγκατάλειψης για μια παρόμοια αιτία της χρήσης του νομίσματος. Αντίθετα, εκεί (στη Δύση), όταν τα επίσημα ρωμαϊκά νομίσματα δεν κάλυπταν πια τις δεδομένες ανάγκες, ανθούσαν οι απομιμήσεις και οι κιβδηλίες⁵¹.

Ή μήπως οι επήλυδες στην Πελοπόννησο δεν μπόρεσαν να παρακολουθήσουν τις συναλλακτικές συνήθειες των εντοπίων – αν δεν τις είχαν ήδη; Τα σελτζουκικά φύλα προσαρμόστηκαν όταν κατέλαβαν τη βυζαντινή Μ. Ασία οριστικά μετά το Ματζικέρτ (1071): ο τεράστιος «θησαυρός» του Mardin⁵² αποκρύφτηκε σε εξωβυζαντινό έδαφος γύρω στα 1300, περιλαμβάνει όμως, εκτός από τρία μουσουλμανικά νομίσματα, μόνο βυζαντινές κοπές από τον Αναστάσιο και εντεύθεν έως και τους ανώνυμους φόλλεις του Αλεξίου Α'. Ήταν μη-νομισματική η οικονομία των τουρκικών φύλων μέχρι το απώτερο ανατολικό άκρο της Μ. Ασίας και έγινε χρηματιστική με και εξαιτίας της επαφής της με το Βυζάντιο; Γιατί μια τέτοια εξέλιξη να μην ήταν εφικτή και για τους νέους κατοίκους της Πελοποννήσου;

Η συνέχιση παράθεσης ειδολογικών παραλλήλων από τη μεσαιωνική και νεότερη νομισματική ιστορία της ευρύτερης περιοχής που εξετάζουμε θα μπορούσε να ενισχύσει τα παραπάνω, αλλά θα ξέφευγε από το πλαίσιο αυτής της παρουσίασης· είναι κοινός τόπος ότι οι ανακατατάξεις, οι εισβολές, το κλίμα ανασφάλειας, μόνο σε ένταση της νομισματικής κινητικότητας οδηγεί και ποτέ σε

47. «Θησαυρός» από το Βαλανείο της Μεσσήνης· συνοπτική πρώτη παρουσίαση *ΠΑΕ* 1989, 116-119.

48. Πολλαπλή στρωματογραφική μαρτυρία (Σεβάστειο, Ιερό Δήμητρας κ.ά.).

49. Haldon, *Byzantium*, 119, 224 κ.ε. Πρβλ. Hendy, *Studies*, 643.

50. Μόνο σε πολύ περιορισμένη κλίμακα και φυσικά όχι συμπτωματικά. Πρβλ. τη χαρακτηριστική περίπτωση της Κορίνθου για την Πελοπόννησο, Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», 75.

51. Συχνά ήδη από το β' μισό του 3ου αι., πιο σπάνια παλαιότερα. Πρβλ. Depeyrot, «Le système monétaire», 98-103· K. Kränzl, «Münzumlaf in Noricum», *Coin Finds and Coin Use in the Roman World*, 268· C. King, «Roman Copies», *Coin Finds and Coin Use in the Roman World*, 239-241.

52. N.M. Lowick - S. Bendall - P.D. Whitting, *The Mardin Hoard*, Ringwood, Hampshire 1977, εκτιμάται ότι περιλάμβανε αρχικά περίπου 20.000 νομίσματα.

εγκατάλειψη της χρήσης του νομίσματος. Κι αυτό, ακόμη και αν δεχθούμε την αναστολή ή έστω τον περιορισμό της φοροληπτικής δυνατότητας της κεντρικής εξουσίας, εξαιτίας ειδικών εξωτερικών συνθηκών (εχθρικές επιθέσεις σε ξηρά και θάλασσα κ.ά.), και ότι μέρος των πληρωμών που δεν μπορούσαν να αποφευχθούν (μισθοί στρατιωτικής και διοικητικής μηχανής) γίνονταν κατ' ανάγκην κυρίως σε είδος⁵³.

Το ερώτημα, λοιπόν, δεν μπορεί παρά να αντιστραφεί: όχι «γιατί στην Πελοπόννησο δεν υφίσταται νομισματική κυκλοφορία στον 7ο-8ο και στις αρχές του 9ου αιώνα», αλλά «γιατί η πρωτεύουσα επέλεξε ή αναγκάστηκε να της στερήσει τις νέες ή τις επικεκομμένες εσοδείες του νομισματοκοπείου της».

Αρνούμενοι τον *hoïtoï vacuï nummorum*, η αντίστροφη πορεία των συλλογισμών είναι εξίσου εύκολη: συναλλαγές σε νομισματική βάση ήταν δυνατές στη Μεσσήνη και στην Πελοπόννησο στη διάρκεια της περιόδου από τα τέλη του 7ου έως και τις αρχές του 9ου αιώνα, άρα και οι εμπορικές σχέσεις μικρής κλίμακας – ως προς την απόσταση τουλάχιστον – επομένως, και οι αστικοί πυρήνες, στο βαθμό που εξαρτούμε την ύπαρξή τους από τα παραπάνω, δεν είναι αναγκαστικό να είχαν διαλυθεί. Η επιχειρηματολογία ενισχύεται ακόμη περισσότερο αν δούμε την παρουσία των Σλάβων διαφορετικά από τα παλαιότερα βιβλιογραφικά παραδεδομένα⁵⁴.

Ένα λυτρωτικό εύρημα με νούμια και κοπές του 7ου ή 8ου αιώνα από τη Μεσσήνη ή από την Πελοπόννησο θα λειτουργούσε επικυρωτικά στην υπόθεση εργασίας που παραπάνω διατυπώθηκε, αλλά δεν ήρθε ακόμη στο φως⁵⁵.

Επιστρέφοντας στο ερώτημα του τίτλου, αν η Μεσσήνη αποτελεί τυπικό παράδειγμα πελοποννησιακής πόλης στα πρωτοβυζαντινά χρόνια ή ιστορική εξαίρεση με τις κυκλοφοριακές ιδιορρυθμίες της, κλίνουμε να πιστέψουμε ότι το υλικό της μας δίνει λαβές περισσότερο να αμφισβητήσουμε το τυπικό μοντέλο που διαμορφώθηκε για την εποχή και το χώρο στον νομισματικό τομέα παρά να την εξαιρέσουμε από τους κανόνες.

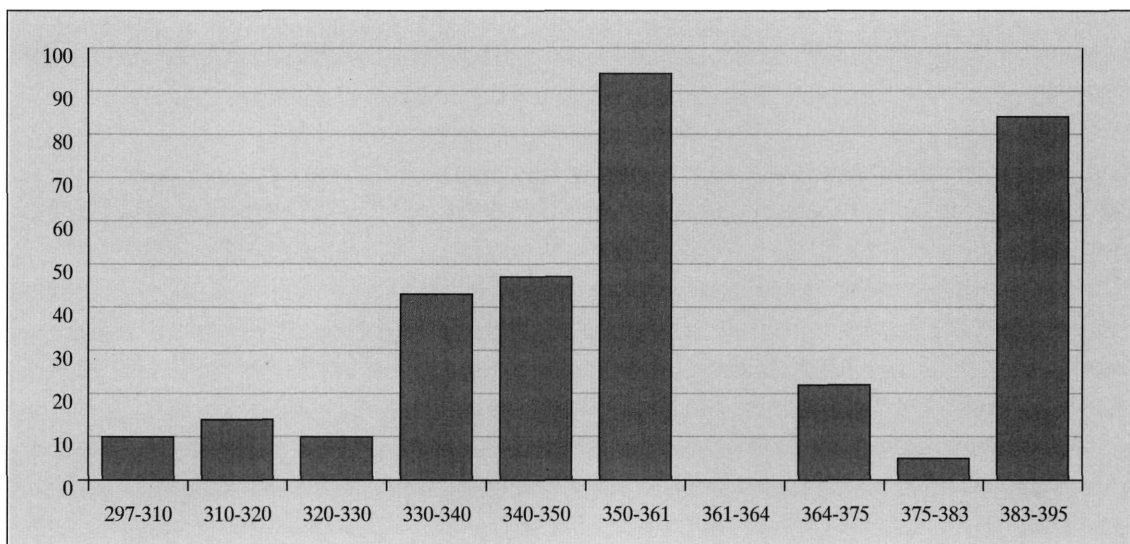
Για παρατηρήσεις όμως τέτοιου είδους είμαστε δέσμοι των εκάστοτε ευρημάτων, και όσον αφορά τουλάχιστον τη Μεσσήνη είναι σίγουρο ότι οι συνεχιζόμενες ανασκαφές σε αυτήν έχουν ακόμη πολλά να μας δώσουν.

53. Haldon, *Byzantium*, 119.

54. Ως συμβίωση και όχι αναγκαστικά και πάντα ως σύγκρουση με τη βυζαντινή διοικητική και εθνολογική καθεστηκυία τάξη στην περιοχή. Βλ. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 286 κ.ε., 308 κ.ε. Ακόμη, Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, 102-103, όπου αμφισβητείται και η άποψη ότι η υποτιθέμενη μετακίνηση βυζαντινών –κυρίως αστικών– πληθυσμών έγινε με κριτήριο την ασφάλεια που οι νέες θέσεις-εγκαταστάσεις ενέπνεαν.

55. Ο «θησαυρός» από τον Σολομό Κορινθίας (Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», 58, αρ. 13) με απόκρυψη στις αρχές του 7ου αι. είναι ελλιπώς γνωστός· εκείνος από την Πελλάνα (ό.π., 64-65, αρ. 28, απόκρυψη μετά το 609), εξαιτίας του περιορισμένου όγκου του (14 νομίσματα), δεν έχει βαρύνουσα σημασία.

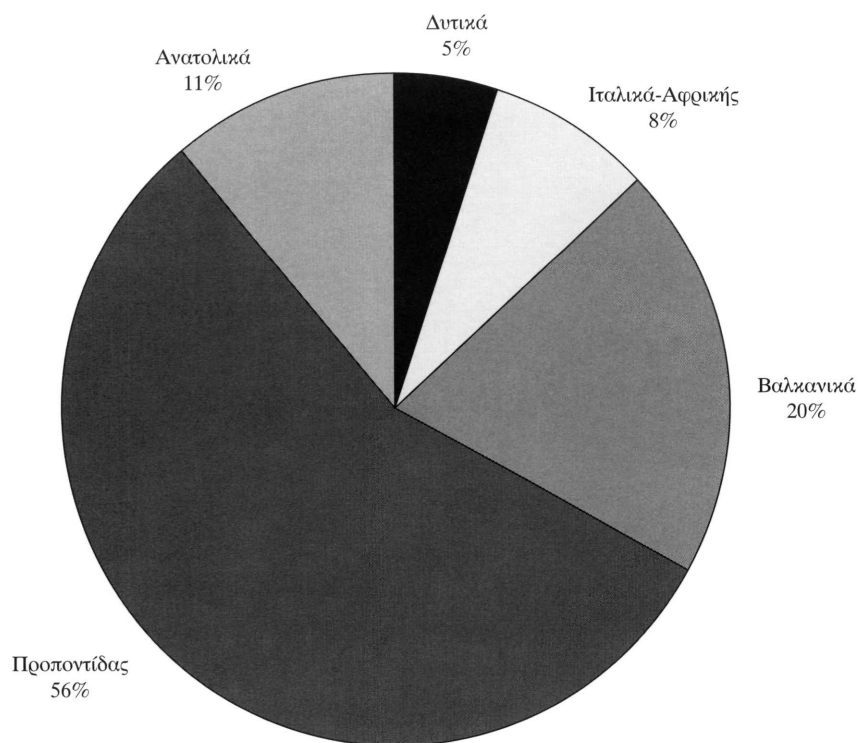
Χρον. διάστημα	297-310	310-320	320-330	330-340	340-350	350-361	361-364	364-375	375-383	383-395
Ποσότητα	10	14	10	43	47	94	0	22	5	84

1. Ανασκαφικά νομίσματα του 4ου αιώνα: διασπορά στο χρόνο.

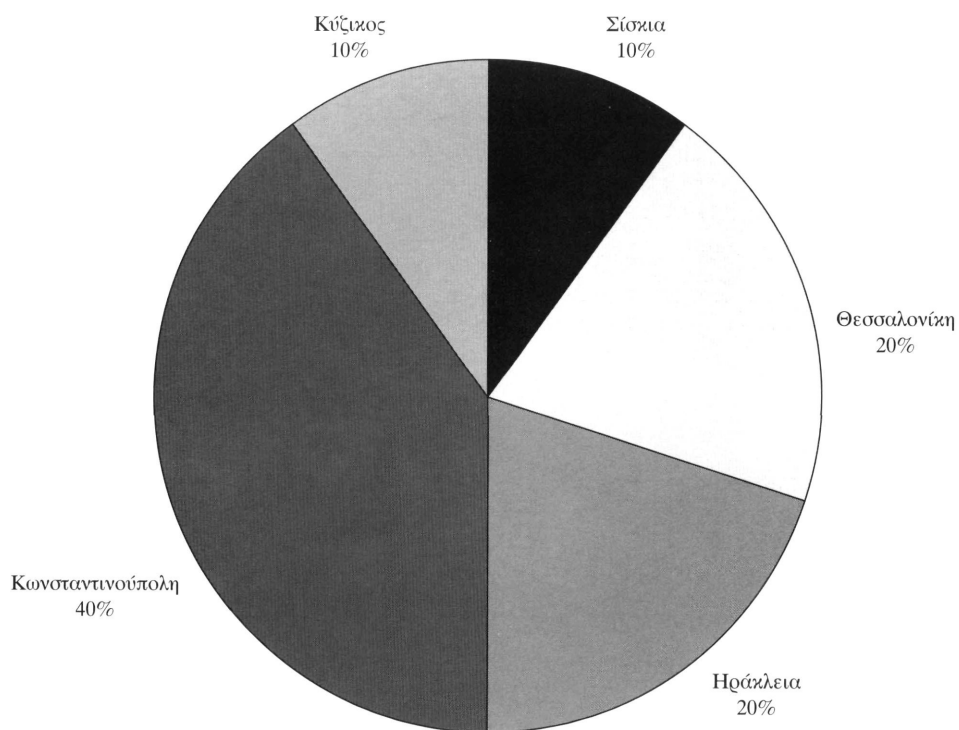
Νομισματοκοπείο	Ποσότητα	%
Λούγδουνο	2	1,5
? Δυτικό	4	3,1
Βαρβαρικό	1	0,8
Ρώμη	6	4,6
Τύκινο	1	0,8
Ακυληία	4	3,1
Σίσκια	3	2,3
Σίρμιο	2	1,5
Θεσσαλονίκη	21	16,0
Ηράκλεια	9	6,9
Κωνσταντινούπολη	25	19,1
Νικομήδεια	11	8,4
Κύζικος	24	18,3
Αντιόχεια	11	8,4
Αλεξάνδρεια	3	2,3
? Ανατολικό	4	3,1
ΣΥΝΟΛΟ	131	100

Νομισματοκοπείο	Ποσότητα	%
Δυτικά	7	5,3
Ιταλικά-Αφρικής	11	8,4
Βαλκανικά	26	19,8
Προποντίδας	73	55,7
Ανατολικά	14	10,8
ΣΥΝΟΛΟ	131	100

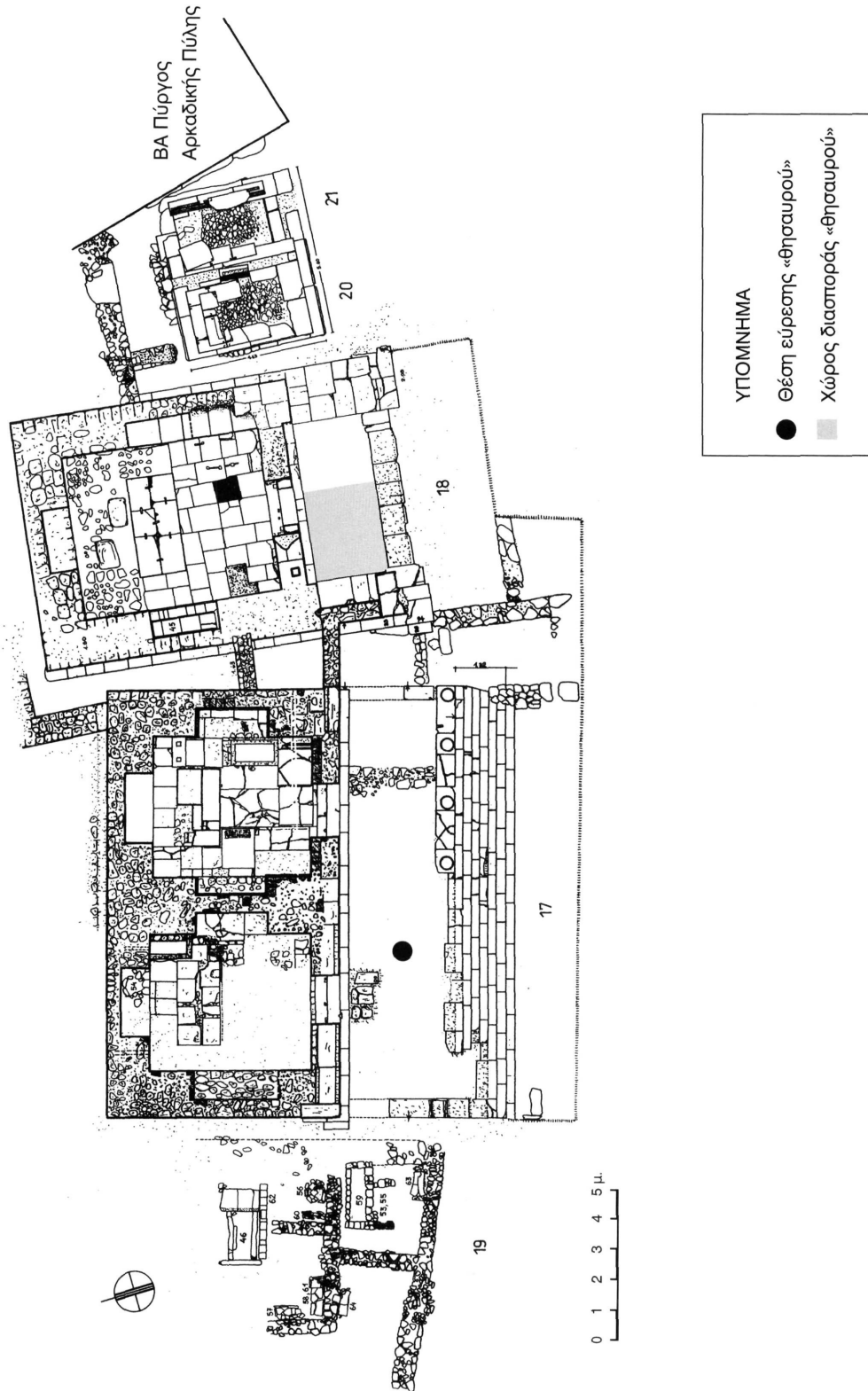

2. Ανασκαφικά νομίσματα του 4ου αιώνα: κατανομή σε νομισματοκοπεία.

Νομισματοκοπείο	Ποσότητα	%
Δυτικά	-	-
Ιταλία-Αφρική	-	-
Σίσια	1	10
Σίρμιο	-	-
Θεσσαλονίκη	2	20
Ηράκλεια	2	20
Κωνσταντινούπολη	4	40
Νικομήδεια	-	-
Κύζικος	1	10
Αντιόχεια	-	-
Αλεξάνδρεια	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	10	100

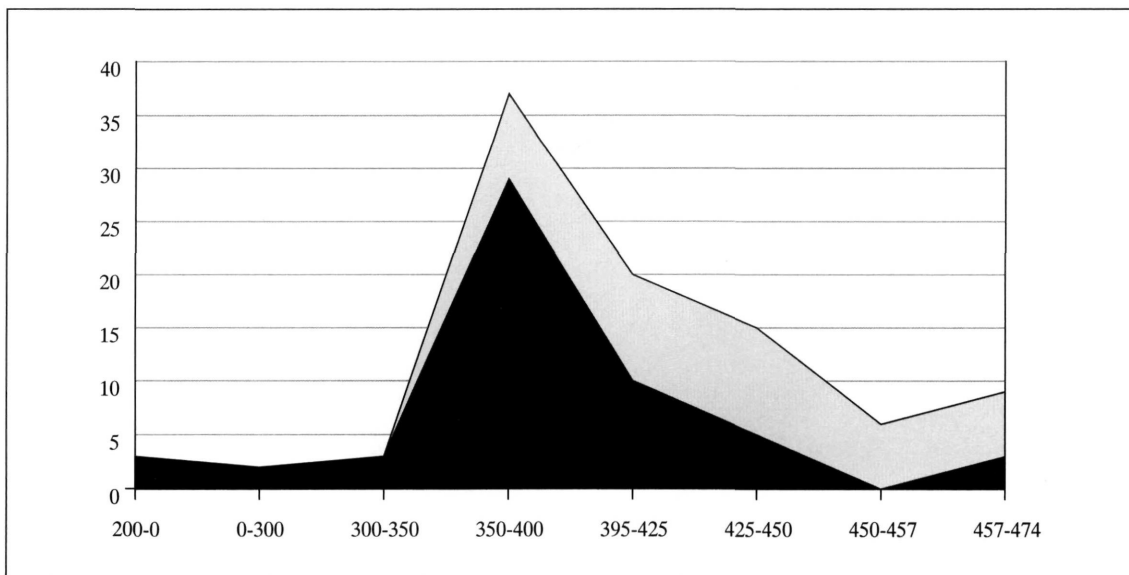

3. «Θησαυρός» του 4ου αιώνα από το «μετα-Βαλαείο»: κατανομή σε νομισματοκοπεία.

4. Κάτοψη των ταφικών μνημείων βόρεια της Αρκαδικής Πύλης.

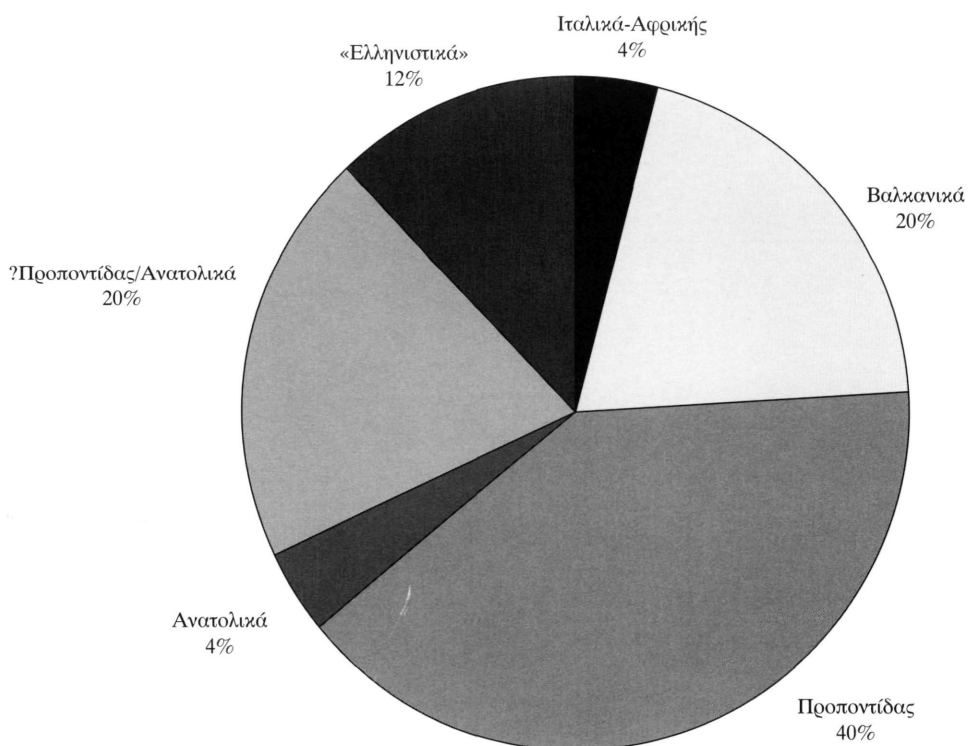
Χρονικό διάστημα	Ποσότητα νομισμάτων πλήρως ταυτιζόμενων	Ποσότητα νομισμάτων μερικώς ταυτιζόμενων
200-1	3	
1-300	2	
300-350	3	8
350-395	29	
395-425	10	10
425-450	5	
450-457	-	6
457-474	3	

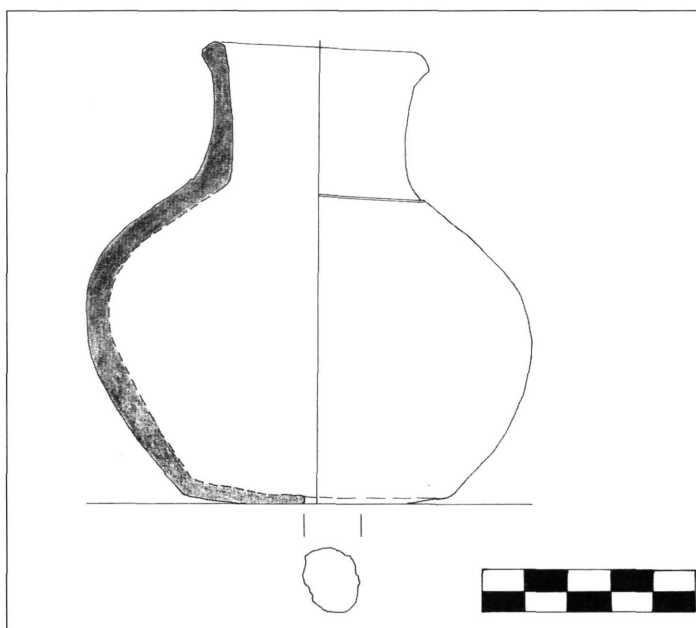
5. «Θησαυρός» από το ταφικό μνημείο 18: διασπορά στο χρόνο.

Νομισματοκοπείο	Ποσότητα	%
Ελληνιστικό	3	12
Δυτικά	-	-
Τίβινο	-	-
Ρώμη	-	-
Ακυλγία	1	4
Καρχηδόνια	-	-
Σίσια	2	8
Σίριμο	-	-
Θεσσαλονίκη	3	12
Ηράκλεια	-	-
Κωνσταντινούπολη	6	24
Νικομήδεια	1	4
Κύζικος	3	12
Αντιόχεια	1	4
Αλεξάνδρεια	-	-
? Ανατολικό	5	20
ΣΥΝΟΛΟ	25	100

Νομισματοκοπείο	Ποσότητα	%
Δυτικά	-	-
Ιταλικά-Αφρικής	1	4
Βαλκανικά	5	20
Προποντίδας	10	40
Ανατολικά	1	4
?Προποντίδας/Ανατολικά	5	20
«Ελληνιστικά»	3	12
ΣΥΝΟΛΟ	25	100

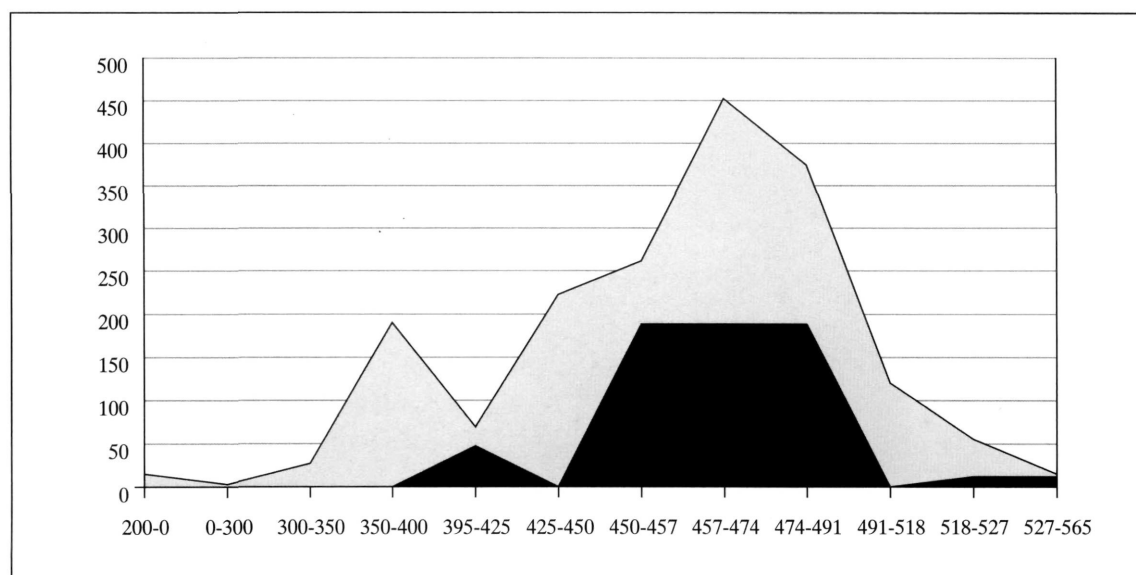

6. «Θησαυρός» από το ταφικό μνημείο 18: κατανομή σε νομισματοκοπεία.

7. α. Ο «θησαυρός» από το ταφικό
μνημείο 17 *in situ*, β. σχέδιο του
αγγείου-θησαυραγίου (αφ. ενφ. 2890).

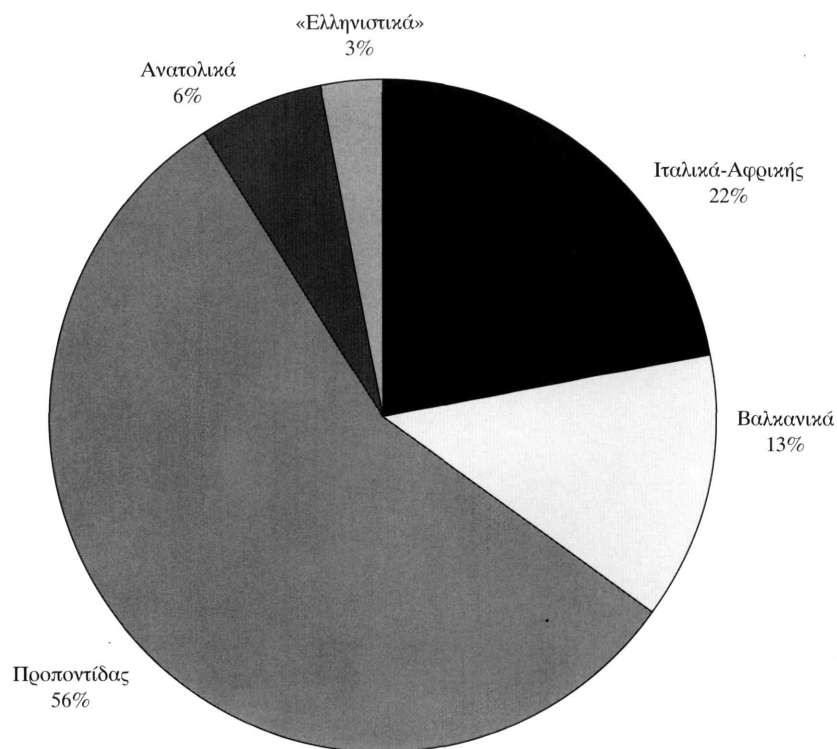
Χρονικό διάστημα	Ποσότητα νομισμάτων πλήρως ταυτιζόμενων	Ποσότητα νομισμάτων μερικώς ταυτιζόμενων
200-1	15	
1-300	3	
300-350	27	
350-395	190	
395-425	22	47
425-450	222	
450-457	73	
457-474	264	188
474-491	186	
491-518	120	
518-527	43	12
527-565	3	

8. «Θησαυρός» από το ταφικό μνημείο 17: διασπορά στο χρόνο.

Νομισματοκοπείο	Ποσότητα	%
Ελληνιστικό	16	3,0
Δυτικά	-	-
Τίβανο	-	-
Ρώμη	70	13,3
?Δυτικό/ιταλικό	10	1,9
Καρχηδόνα	37	7,0
Σίσια	-	-
Σίρμιο	-	-
Θεσσαλονίκη	66	12,5
Ηράκλεια	5	0,9
Κωνσταντινούπολη	235	44,5
Νικομήδεια	27	5,1
Κύζικος	30	5,7
Αντιόχεια	9	1,7
Αλεξάνδρεια	23	4,4
Αδιάγνωστο	887	-
ΣΥΝΟΛΟ	1415	100

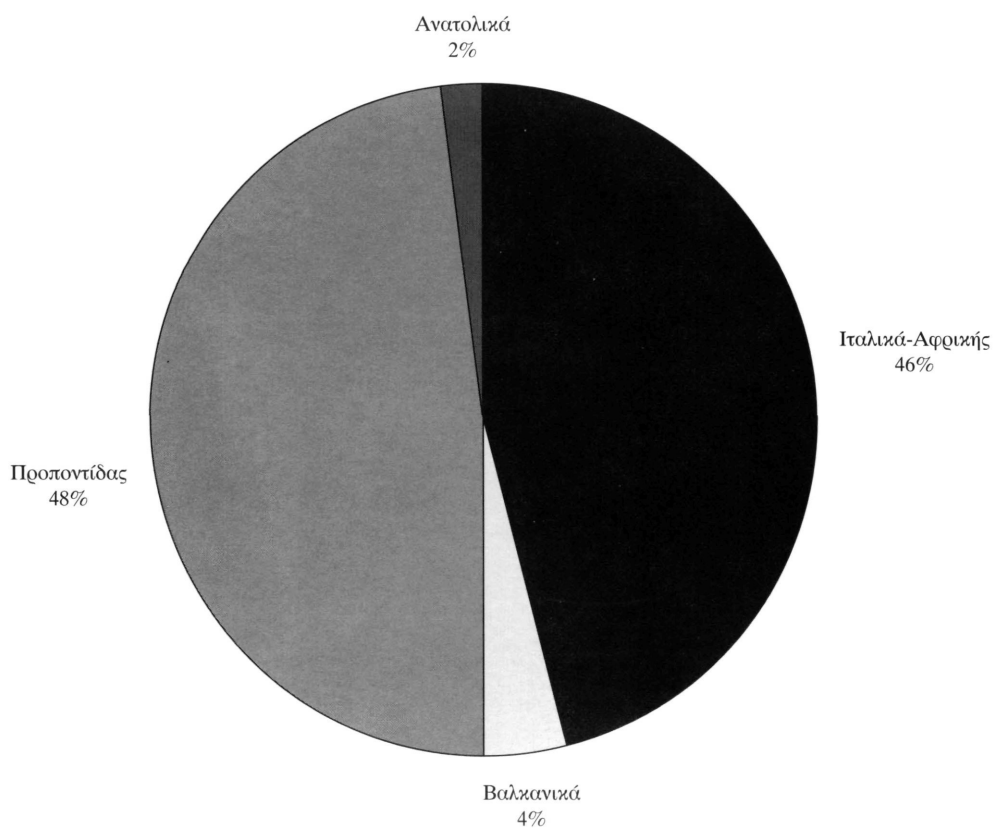
Νομισματοκοπείο	Ποσότητα	%
Δυτικά	-	-
Ιταλικά-Αφρικής	117	22,2
Βαλκανικά	66	12,5
Προποντίδας	297	56,3
Ανατολικά	32	6,1
«Ελληνιστικά»	16	3,0
ΣΥΝΟΛΟ	528	100

9. «Θησαυρός» από το ταφικό μνημείο 17: κατανομή σε νομισματοκοπεία.

Νομισματοκοπείο	Ποσότητα	%
Δυτικά	-	-
Τίκινο	-	-
Ρώμη	2	4
Ραβένα	-	-
Ακυληία	-	-
Σικελικό	-	-
?Δυτικό/ιταλικό	-	-
Καρχηδόνα	21	42
Σίσινα	-	-
Σίζμο	-	-
Θεσσαλονίκη	2	4
Ηράκλεια	-	-
Κωνσταντινούπολη	15	30
Νικομήδεια	2	4
Κύζικος	7	14
Αντίχεια	-	-
Αλεξάνδρεια	1	2
?Ανατολικό	-	-
Αδιάγνωστο	196	-
ΣΥΝΟΛΟ	246	100

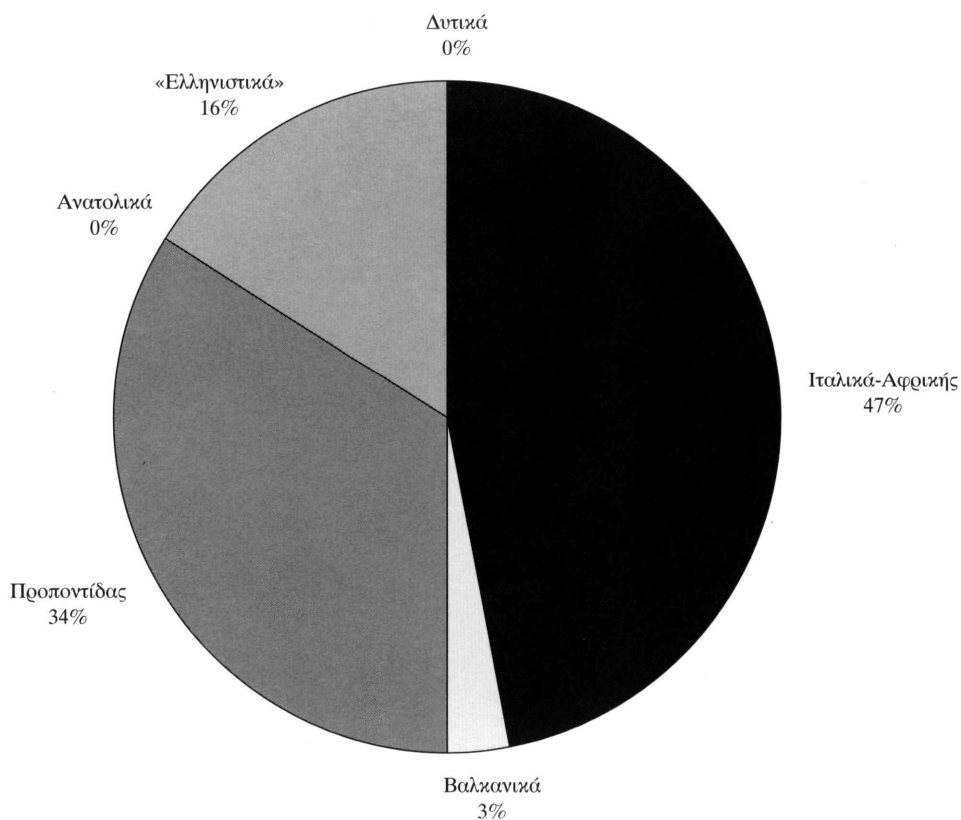
Νομισματοκοπείο	Ποσότητα	%
Δυτικά	-	-
Ιταλικά-Αφρικής	23	46
Βαλκανικά	2	4
Προποντίδας	24	48
Ανατολικά	1	2
ΣΥΝΟΛΟ	50	100

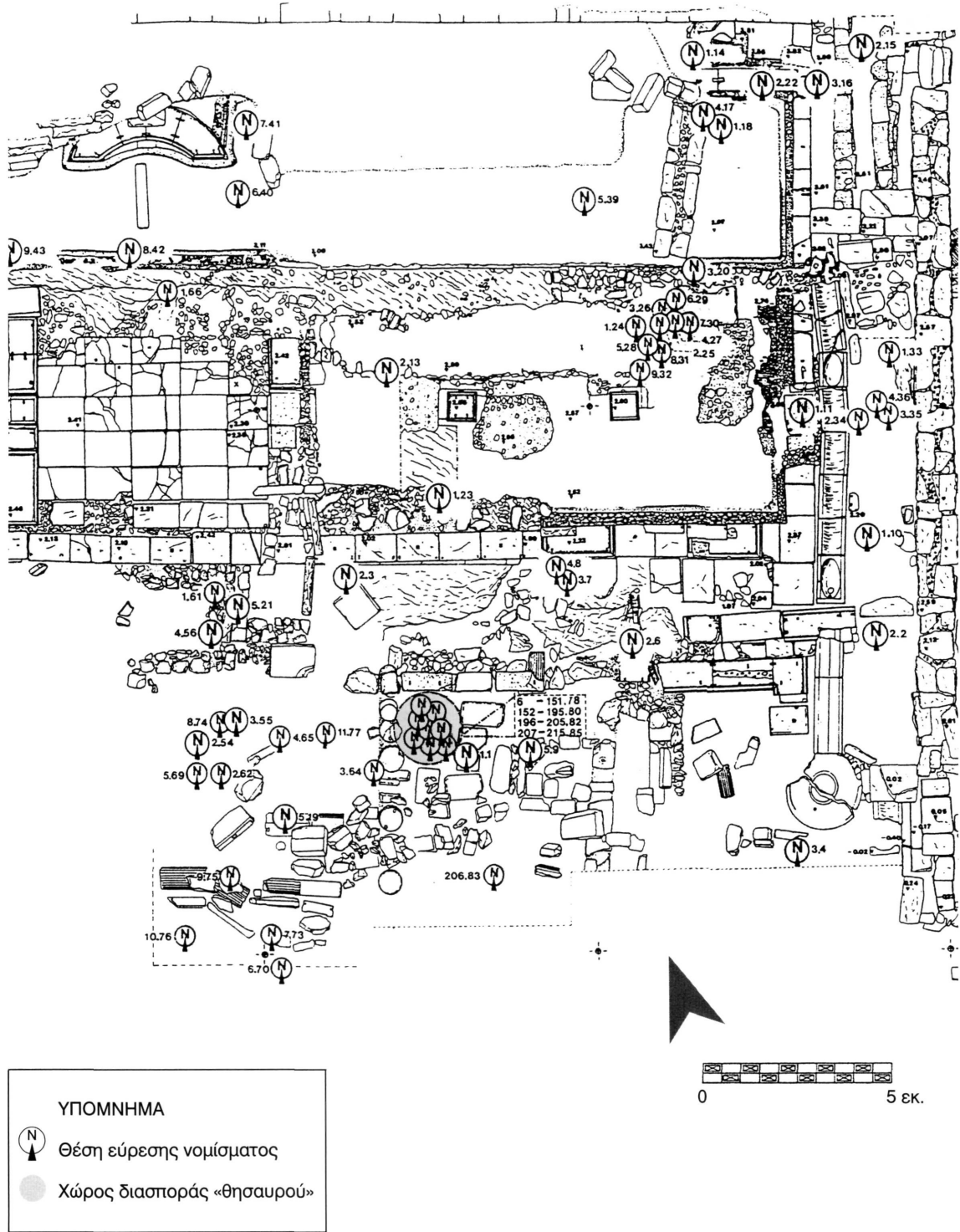
10. Ανασκαφικά νομίσματα 5ου-6ου αιώνα: κατανομή σε νομισματοκοπεία.

Νομισματοκοπείο	Ποσότητα	%
Ραβένα	1	3,1
Σικελία	1	3,1
Βανδαλική Καρχηδόνα	4	3,1
Βυζαντινή Καρχηδόνα	9	21,9
Θεσσαλονίκη	1	9,4
Κωνσταντινούπολη	7	3,1
Κύζικος	3	12,5
Νικομήδεια	1	28,1
Ελληνιστικό	5	15,6
Αδιάγνωστο	172	-
ΣΥΝΟΛΟ	204	100

Νομισματοκοπείο	Ποσότητα	%
Δυτικά	-	-
Ιταλικά-Αφρικής	15	46,9
Βαλκανικά	1	3,1
Προποντίδας	11	34,4
Ανατολικά	0	0,0
«Ελληνιστικά»	5	15,8
ΣΥΝΟΛΟ	32	100

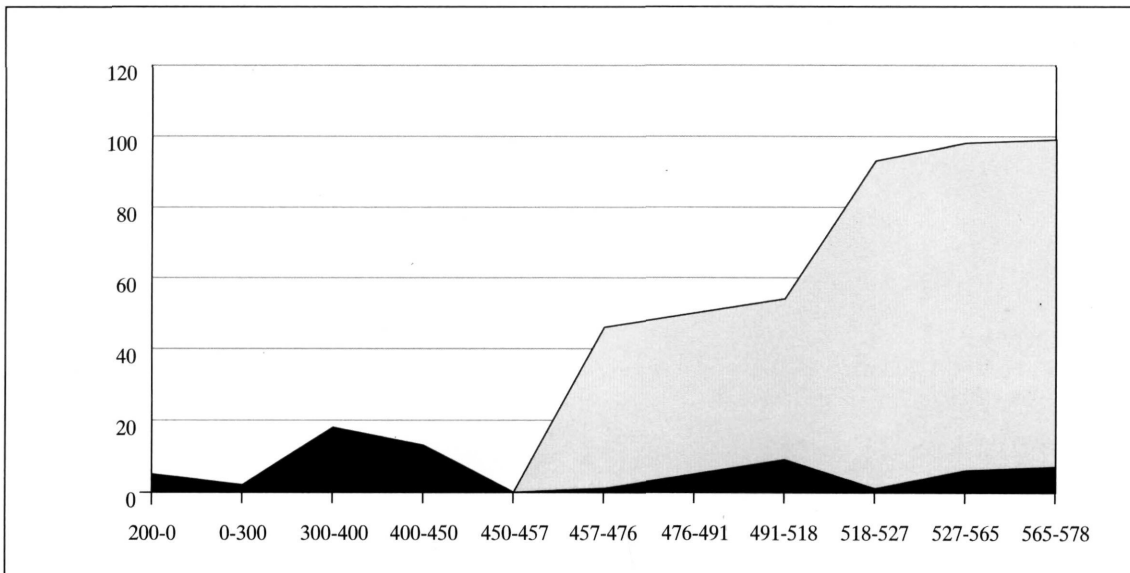

11. «Θησαυρός» από την Κορήνη Αρσινόη: κατανομή σε νομισματοκοπεία.

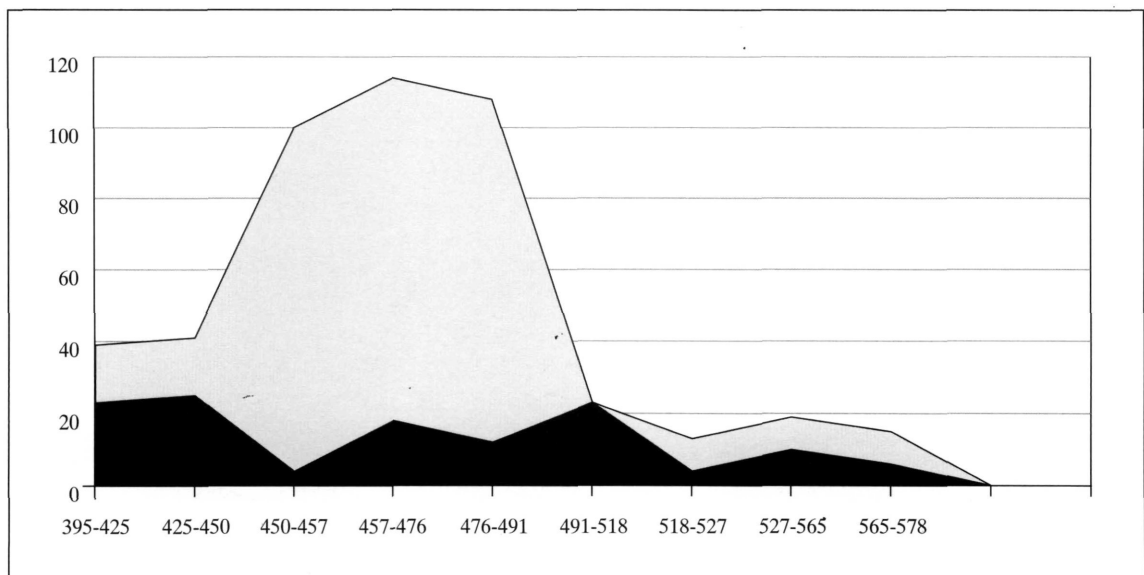
12. Κάτοψη της Κορήνης Αρχαίων με τις θέσεις εύρεσης των νομισμάτων και του «θησαυρού».

Χρονικό διάστημα	Ποσότητα νομισμάτων πλήρως ταυτιζόμενων	Ποσότητα νομισμάτων μερικώς ταυτιζόμενων
200-1	5	
1-300	2	
300-400	18	
400-450	13	
450-457	-	
457-476	1	
476-491	5	45
491-518	9	
518-527	1	
527-565	6	92
565-578	7	

13. «Θησαυρός» από την Κρήνη Αρσινόη: διασπορά στο χρόνο.

Χρονικό διάστημα	Ποσότητα νομισμάτων πλήρως ταυτιζόμενων	Ποσότητα νομισμάτων μερικώς ταυτιζόμενων
395-425	23	16
425-450	25	
450-457	4	96
457-476	18	
476-491	12	
491-518	23	9
518-527	4	
527-565	10	
565-578	6	

14. Ανασκαφικά νομίσματα 5ου-6ου αιώνα: διασπορά στο χρόνο.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΟΡΠΕΣ

Η περίπτωση της Μεσσήνης και της Ελεύθερας

Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου

Οι χάλκινες πόρπες είναι από εκείνα τα ευρήματα των ανασκαφών που, μαζί με τη χειροποίητη κεραμική, έχουν ιδιαίτερα απασχολήσει αρχαιολόγους και ιστορικούς για αρκετές δεκαετίες, και τούτο γιατί εξαρχής συνδέθηκαν με την παρουσία πληθυσμιακών ομάδων ξένων προς τους εντόπιους πληθυσμούς, οι οποίοι κατοικούσαν στα βυζαντινά εδάφη κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα¹. Δεν θα αναφερθώ αναλυτικά στις ποικίλες εθνικές ταυτότητες που έδωσαν στους κατόχους των αντικειμένων αυτών οι ερευνητές. Είναι γνωστό ότι οι πόρπες από αβαροσλαβικές έγιναν βουλγαρικές ή μόνον σλαβικές, ενώ στους κατόχους τους δόθηκε ο χαρακτηρισμός των βάρβαρων εισβολέων ή των βυζαντινών στρατιωτών, οι οποίοι τις απέκτησαν ως λάφυρα². Τελευταία προέκυψαν και οι βάρβαροι μισθοφόροι που υπηρετούσαν στον βυζαντινό στρατό³. Πολύ νωρίς, είναι αλήθεια, υπήρξαν ερευνητές, όπως ο Wegner και ο Πάλλας, που υποστήριξαν τη βυζαντινή προέλευση των χάλκινων πορπών, ενώ τελευταία οι έρευνες ρώσων αρχαιολόγων στην περιοχή της Κορμαίας μας έδωσαν σημαντικά στοιχεία για τη χρονολόγησή τους⁴.

* Εκφράζω θερμές ευχαριστίες στον καθηγητή κ. Π. Θέμελη, που μου εμπιστεύτηκε το υλικό για μελέτη και δημοσίευση.

1. Για το πρόβλημα της χειροποίητης κεραμικής και τις τυχόν παρανοήσεις που η μελέτη της είναι δυνατόν να προκαλέσει, βλ. Η. Αναγνωστάκης - Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και τα προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 252-291, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία. Στη μελέτη της Αβραμεία η χειροποίητη κεραμική που έχει βρεθεί σε διαφορετικά σημεία της Πελοποννήσου θεωρείται σλαβική. Βλ. Α. Αβραμεία, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Paris 1997, 82-86.

2. G.R. Davidson, «The Avar Invasion of Corinth», *Hesperia* 6 (1937), 227 κ.ε., όπου γίνεται αναφορά για αβαροσλάβους εισβολείς· K. Setton, «The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century», *Speculum* 25 (1950), 502-543 (= *Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance*, London, Variorum Reprints, 1974, αρ. 3)· ο ίδιος, «The Emperor Constans II and the Capture of Corinth by the Onogur Bulgars», *Speculum* 27 (1952), 351-362 (= *Europe and the Levant*, ό.π., αρ. 4), όπου γίνεται λόγος για βούλγαρους επιδρομείς, οι οποίοι κατείχαν τα αντικείμενα αυτά. Τέλος, η Frantz άλλοτε συνδέει τις πόρπες που βρέθηκαν στην Αθήνα με την παρουσία στρατιωτών της φρουράς του Κώνσταντος Β' (662/3), Α. Frantz, «From Paganism to Christianity in the Temples of Athens», *DOP* 19 (1965), 198, εικ. 12, και άλλοτε τις θεωρεί ως λάφυρα που έφεραν οι βάρβαροι εισβολείς και βρέθηκαν στα χέρια βυζαντινών στρατιωτών μετά την αιχμαλώτισή τους, βλ. Α. Frantz, *The Athenian Agora in the Late Antiquity 267-700*, *The Athenian Agora* 24, Princeton 1988, 119. Για εκτενή βιβλιογραφία βλ. Αβραμεία, *Le Péloponnèse*, 86-87.

3. E.A. Ivison, «Burial and Urbanism at Late Antique and Early Byzantine Corinth (c. 400-700)», στο N. Christie - S.T. Loseby (επιμ.), *Towns in Transition*, Aldershot 1996, 116-119.

4. A.K. Ambroz, «Problemy rannesrednevekovoj khronologij vostochnoj Evropy», *Sovetskaya Arkheologija* 2 (1971), 96-123 και 3 (1971), 106-132· A.I. Ajbabin, *Progrebennija konca VII-pervoj poloviny VIIIv. V Krymu*, Μόσχα 1982, 165-192. Βλ. και Α. Bortoli-Kazanski - M. Kazanski, «Sites archéologiques au Nord et au Nord-Est de la Mer Noir», *TM* 10 (1987), 458-461.

Μελετώντας τη χειροποίητη κεραμική της Πελοποννήσου καθώς και τα αντικείμενα αυτά της μικροτεχνίας από την ίδια περιοχή, διαπιστώνουμε ότι στις περισσότερες μελέτες το συγκρίσιμο υλικό προέρχεται κυρίως από την Κεντρική Ευρώπη, τις παραδουνάβιες περιοχές και την Κριμαία. Όμως και σε περιοχές πλησιέστερες, όπως ο αιγαιακός χώρος, ευρήματα ανάλογα με αυτά της Πελοποννήσου προσφέρουν ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον συγκριτικό υλικό, το οποίο οριοθετείται σε ασφαλέστερα χρονικά πλαίσια και οδηγεί σε νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

ΟΙ ΠΟΡΠΕΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών της Μεσσήνης βρέθηκε τμήμα μιας χάλκινης περόνης και δύο ακέραιες χάλκινες πόρπες ή αγκράφες, η πρώτη από τις οποίες συγκρατούσε πιθανόν δερμάτινες λωρίδες προσαρμοσμένες σε σακίδιο.

1. Περόνη τύπου «αντικού»

(αρ. ευρ. 3674, εικ. 1)

Ύψ. 0,022 μ., πλ. 0,031 μ.

Σώζεται το άνω τμήμα της περόνης. Το μακρύ παραλληλόγραμμο στέλεχος καταλήγει σε ημικυκλική κεφαλή, που φέρει περιμετρικά πέντε κομβιόσημα εξάρματα. Η επιφάνεια της κεφαλής κοσμεύεται με επάλληλες ανάγλυφες γραμμές.

Βρέθηκε στην περιοχή του Ασκληπιείου κατά τη διάρκεια καθαρισμού του χώρου. Πρόκειται για τμήμα μικρής περόνης, εξάρτημα γυναικείας αμφίσης, που ανήκει στην ευρύτερη ομάδα περονών «με προσωπίο». Ονομάζονται επίσης «αντικές», γιατί έχουν βρεθεί κυρίως σε περιοχές στις οποίες ήταν διαδεδομένος ο πολιτισμός Penkonka των Αντών· ο τύπος αυτός καλείται και τύπος «Δνεϊπέρου»⁵. Παρόμοιες περόνες, αν και μεγαλύτερου μεγέθους, που βρέθηκαν στον ελλαδικό χώρο, αποδόθηκαν στους Αβάρους και τους Σλάβους και θεωρήθηκαν πολλές φορές τεκμήρια της υπερίσχυσης των φύλων αυτών επί του εντόπιου στοιχείου. Οι περόνες που ανήκουν στον ίδιο τύπο και έχουν βρεθεί στη Σπάρτη⁶, τη Νέα Αγχιάλο⁷, τη Δημητριάδα⁸, το Δίον⁹ καθώς και στην

5. Bortoli-Kazanski - Kazanski, «Sites archéologiques», 460.

6. J. Werner, «Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts», *Reinecke Festschrift*, Mainz 1960, 151, εικ. 27, 4· V. Popović, «Les témoins archéologiques des invasions avaroslaves dans l'Illyricum byzantin», *MEFRA* 87/1 (1975), 455-457, εικ. 2, 1-4.

7. Γ. Σωτηρίου, *ΠΑΕ* 1935, 62-64, εικ. 13· D. Pallas, «Données nouvelles sur quelques boucles et fibules considérées comme avars et slaves et sur Corinthe entre le VIe et le IXe s.», *Byzantinobulgarica* 7 (1981), 306-307, εικ. 10, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

8. P. Aupert, *BCH* 100 (1976), 646, εικ. 144· V. Popović, «Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières Sklavines Macédoniennes à la fin du VIe siècle», *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions* 1980, 644, εικ. 27.

9. Γ. Γούναρης, «Χάλκινες πόρπες από το Οκτάγωνο των Φιλίππων και την κεντρική Μακεδονία», *Βυζαντιανά* 4 (1984), 53, εικ. 1, ε, σημ. 25. Η περόνη του Δίου δημοσιεύεται για πρώτη φορά από τον Γούναρη. Βρέθηκε στις

Ἐδεσσα¹⁰ προκάλεσαν συζητήσεις και έγιναν αιτία να διατυπωθούν εντελώς αντίθετες υποθέσεις. Ενώ ο Werner απέδωσε τα αντικείμενα αυτά σε Σλάβους¹¹, ο Πάλλας, αντίθετα, αναγνώρισε στις περόνες αυτές βυζαντινά χαρακτηριστικά και κατά συνέπεια τους έδωσε βυζαντινή ταυτότητα¹². Το πρόβλημα εντούτοις αποδεικνύεται πολύ πιο σύνθετο: οι περόνες αυτές φαίνεται να κατάγονται από ανάλογα αντικείμενα του πολιτισμικού περιγύρου των γερμανικών φύλων¹³. Η εύρεσή τους σε περιοχές όπου παρατηρείται συγκέντρωση γερμανικών φύλων και σε περιοχές από τις οποίες πέρασαν οι Άντες οδήγησε τους ερευνητές να τους αποδώσουν ταυτότητα γερμανική ή αντική αντίστοιχα¹⁴. Ορισμένα από τα ευρήματα του ελλαδικού χώρου είναι πιθανώς αντικείμενα αντικής ή γερμανικής προέλευσης, κατασκευασμένα μέσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία από εργαστήρια που είχαν δεχθεί ισχυρές βυζαντινές επιδράσεις, φαινόμενο συχνό στη μεταλλοτεχνία και όχι μόνον¹⁵.

Οι έρευνες στην περιοχή της Κριμαίας επέτρεψαν τη χρονολόγηση των περονών αυτού του τύπου στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα¹⁶. Οι πρωιμότερες μορφές του τύπου θα πρέπει πάντως να υπήρχαν και να χρησιμοποιούνταν και στο πρώτο μισό του ίδιου αιώνα, κάτι που έχει εξάλλου αποδειχθεί και από τα ευρήματα της Κριμαίας¹⁷. Η μικρή περόνη από τη Μεσσήνη παρουσιάζει στενές μορφολογικές ομοιότητες με ανάλογα αντικείμενα του τύπου του «Δνείπερου» και πρέπει να χρονολογηθεί κατά τη γνώμη μας στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα.

ανασκαφές από τον καθηγητή Δ. Παντερμαλή, κατά τον καθαρισμό έξω από τον νοτιοανατολικό πύργο του τείχους στο ύψος του τοιχοβάτη.

10. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 24 (1969) Χρονικά, 307, πίν. 320 ε-ζ. Ο Γούναρης, σε μελέτη του σχετική με την πόρπη από το Οκτάγανο των Φιλίππων, αναφέρει δύο ακόμη ταφές από την Κούφια Πέτρα της Ἐδεσσας, εκτός της ήδη δημοσιευμένης από τον Πέτσα στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, βλ. Γούναρης, «Χάλκινες πόρπες», 57, εικ. 2 β, ε.

11. Werner, «Slawische Bügelfibeln», 150-172 και μια αναθεωρημένη άποψη του ίδιου, «Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südost-europäischen Ländern», *Germania* 38 (1960), 114-120.

12. Δ.Ι. Πάλλας, «Αι “βαρβαρικά” πόρπαι της Κορίνθου», *Ελληνικά* 7 (1954), 87-104· Pallas, «Données nouvelles», 306-317.

13. Μια πρώτη αναφορά στο πρόβλημα της καταγωγής των περονών αυτών έχω ήδη κάνει στη μελέτη για τη χειροποίητη κεραμική της Πελοποννήσου, βλ. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 249, σημ. 36.

14. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει ο Ροπονιό, «Les témoins archéologiques». Ανάλογες σκέψεις έχουν διατυπώσει και άλλοι ερευνητές που έχουν ασχοληθεί με το θέμα, βλ. βιβλιογραφία στο Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, 97 σημ. 122.

15. F. Baratte, «Les témoignages archéologiques de la présence slave au sud du Danube», «Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin», *Actes du Colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 12-14 mai 1982*, Rome 1984, 173-175.

16. Bortoli-Kazanski - Kazanski, «Sites archéologiques», 460, εικ. 8, 23 και 37. Ο αρχαιολόγος Α.Ι. Ajbabin υποστηρίζει ότι οι πρωιμότερες περόνες του «αντικού» τύπου, που έχουν βρεθεί στην Κριμαία, χρονολογούνται από το πρώτο μισό του 7ου αι. και είναι γερμανικής προέλευσης, βλ. Α.Ι. Ajbabin, «À propos de la chronologie des fibules digitées et zoomorphes du type du Dniepr trouvées en Crimée», *Resumés des communications de la délégation soviétique au Ve Congrès International d'Archéologie Slave*, Moscou 1985, 12-13· βλ. και Bortoli-Kazanski - Kazanski, «Sites archéologiques», 460, σημ. 94 και 461.

17. Βλ. εδώ, σημ. 14.

Είναι σημαντικό ότι τα αντικείμενα αυτά δεν αποδίδονται πλέον σε μία πληθυσμιακή ομάδα, η δε εύρεσή τους δεν αποδεικνύει επικράτησή της επί μιας άλλης, αλλά υποδηλώνει παρουσία κάποιας ή κάποιων ομάδων στις περιοχές του Ιλλυρικού μέχρι και την Πελοπόννησο στη δύσκολη μεταβατική εποχή του 7ου και του 8ου αιώνα.

2. Πόρπη τύπου Emling

(αρ. ευρ. 4409, εικ. 2, 3δ)

Διάμ. 0,04 μ.

Τη στεφάνη της πόρπης κοσμούν δύο ζεύγη αντωπά τοποθετημένων κεφαλών αλόγων. Η χαίτη του ζώου είναι σχηματοποιημένη, ενώ οι γλώσσες τους προβάλλουν από τα ανοικτά στόματα και ενώνονται στο κέντρο κάθε πλευράς.

Η πόρπη αυτή βρέθηκε μέσα σε τάφο του παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου μαζί με ένα χειροποίητο αγγείο¹⁸. Μια πανομοιότυπη πόρπη βρέθηκε στη Δήλο (εικ. 3ε). Ο Déonna δεν δίνει πληροφορίες για τις συνθήκες εύρεσης ή τη χρήση της, ενώ τη χρονολογεί γενικά στην «ύστερη περίοδο»¹⁹. Οι ομοιότητες που παρουσιάζει με την πόρπη της Μεσσήνης είναι κατά τη γνώμη μας τόσο στενές, ώστε δεν θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο και οι δύο αυτές πόρπες να είναι προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου²⁰. Μια παρόμοιου σχήματος πόρπη βρέθηκε στην Αθήνα (πόρπη Α)²¹ και δημοσιεύτηκε το 1950 από τον Setton, ο οποίος τη χαρακτήρισε ως βουλγαρική²² (εικ. 3στ).

Η Uenze, που μελέτησε τις πόρπες της Δήλου και της Αθήνας, στηριγμένη αποκλειστικά στο κοινό διακοσμητικό θέμα τους (ζεύγη κεφαλών ζώων), το οποίο εμφανίζουν και άλλα ομοειδή αντικείμενα από περιοχές της Ουγγαρίας, της Αυστρίας και της Βαυαρίας, τις ενέταξε στην ομάδα πορπών τύπου Emling²³. Ο τύπος αυτός χρονολογείται από την ερευνητρια στα μέσα του 7ου αιώνα, ενώ ο Kazanski θεωρεί ότι οι πόρπες αυτές πρέπει να χρονολογηθούν στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα²⁴.

18. Μολονότι αμφότερα τα αντικείμενα έχουν ήδη δημοσιευτεί, κρίνεται αναγκαίο να γίνει και εδώ σύντομη αναφορά στο πρόβλημα της τυπολογίας και της χρονολόγησης της πόρπης, βλ. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 229-322, και ειδικότερα 243-248, εικ. 7 και 9-11.

19. W. Déonna, *Le mobilier délien*, *Délos* 28, Paris 1938, πίν. 88, αρ. 763, εικ. 367, B 5977.

20. Είναι επίσης πιθανό τα αντικείμενα αυτά να αποτελούν προϊόντα διαφορετικών εργαστηρίων, των οποίων όμως τα πρότυπα ήταν κοινά.

21. Ονομάσαμε «πόρπη Α» το αντικείμενο που βρέθηκε στην Αθήνα και δημοσίευσε ο Setton για να το διακρίνουμε από άλλη πόρπη, διαφορετικού τύπου, η οποία βρέθηκε επίσης στην Αθήνα και φυλάσσεται στο Μουσείο του Mainz, την οποία ονομάζουμε «πόρπη Β». Οι δύο αυτές πόρπες παρουσιάζουν μορφολογικές (πόρπη Α) και διακοσμητικές (πόρπη Β) ομοιότητες με τα αντικείμενα από τη Μεσσήνη και τη Δήλο.

22. Setton, «The Bulgars in the Balkans», 523.

23. S. Uenze, «Die Schnallen mit Riemensläufen aus dem 6. und 7. Jh.», *Bayerische Vergeschichtsblätter* 31 (1966), 157-158.

24. Πληροφορία του κυρίου M. Kazanski, τον οποίο ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

Είναι εντούτοις προφανές ότι τα αντικείμενα που προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο (Δήλος, Μεσσήνη) παρουσιάζουν σημαντικές μορφολογικές διαφορές από τα υπόλοιπα του τύπου²⁵. Αντίθετα, οι πόρπες της Δήλου και της Μεσσήνης παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με ένα ομοειδές αντικείμενο προερχόμενο επίσης από την Αθήνα (πόρπη Β) (εικ. 3γ). Οι κεφαλές των αλόγων που κοσμούν τις πόρπες της Μεσσήνης και της Δήλου βρίσκουν το πλησιέστερο παράλληλό τους στην πόρπη από την Αθήνα²⁶. Η Uenze εντάσσει την πόρπη Β της Αθήνας σε άλλον τύπο (Gater) αδικαιολόγητα, κατά τη γνώμη μας, διότι δεν παρουσιάζει κοινά μορφολογικά ή διακοσμητικά στοιχεία με τα υπόλοιπα αντικείμενα του τύπου Gater²⁷. Οι τρεις μικρές πόρπες σακιδίων από τον ελλαδικό χώρο παρουσιάζουν στενή μεταξύ τους συγγένεια, ενώ συγχρόνως διαφέρουν από τα υπόλοιπα αντικείμενα των τύπων στους οποίους τα ενέταξε η Uenze. Θεωρούμε μάλιστα ότι η πόρπη Β της Αθήνας (εικ. 3γ) λειτουργεί ως μεταβατικός τύπος ανάμεσα στις πόρπες της Μεσσήνης, της Δήλου και της Αθήνας (πόρπη Α) (εικ. 3ε-στ) καθώς και σε δύο μικρές πόρπες από την Ιταλία και την Ίστρια που εντάσσονται στον τύπο Gater²⁸ (εικ. 3α-β). Η διαπίστωση αυτή μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τα αντικείμενα αυτά (εικ. 3γ-στ) προϊόντα βυζαντινών εργαστηρίων. Υπήρχαν βεβαίως και εργαστήρια ή ομάδες τεχνιτών εγκατεστημένες εκτός βυζαντινών συνόρων που κατασκεύαζαν ομοειδή αντικείμενα περισσότερο ή λιγότερο επηρεασμένα από τα βυζαντινά πρότυπα. Τα ευρήματα από την Κριμαία είναι ως προς αυτό αποκαλυπτικά: οι μήτρες που βρέθηκαν εκεί ήταν προορισμένες να παράγουν πόρπες τύπων διαδεδομένων στα βυζαντινά εδάφη, χρησιμοποιώντας όμως διακοσμητικά στοιχεία οικεία στους πληθυσμούς της περιοχής²⁹. Αυτό βεβαίως δεν αποκλείει τα βυζαντινά εργαστήρια να παρήγαν αντιστοίχως προϊόντα επηρεασμένα περισσότερο ή λιγότερο από την παραγωγή των πληθυσμιακών ομάδων που διέμεναν εκτός ή εντός βυζαντινών συνόρων κατ' αυτήν την περίοδο.

3. Πόρπη με εγχάρακτο Χ

(αρ. ευρ. 11921, εικ. 4)

Μέγ. σωζ. μήκ. 0,03 μ., μέγ. πλ. 0,02 μ.

Ο ελλειψοειδής δακτύλιος είναι συμφυής με τη συμπαγή ταινιωτή πλάκα, η οποία φέρει γωνιώσεις στα τέσσερα άκρα και στο κέντρο. Την επιφάνειά της κοσμεί εγχάραξη σε σχήμα Χ, ενώ άλλη οριζόντια ορίζει το κάτω άκρο της.

Βρέθηκε στο χώρο του παλαιοχριστιανικού οικισμού στα ανατολικά του Ασκληπιείου. Πρόκειται για έναν ιδιαίτερα διαδεδομένο τύπο. Όμοιες πόρπες έχουν βρεθεί σε ταφή της βασιλικής

25. Την παρατήρηση αυτή είχε κάνει και η Uenze, «Die Schnallen», 157-158, η οποία όμως δεν προχώρησε σε περαιτέρω συμπεράσματα.

26. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 250.

27. Uenze, «Die Schnallen», 152-154.

28. *Ο.π.*, 152-154, εικ. 6, 50-51.

29. A. Ajbabin, «La fabrication des garnitures de ceintures et des fibules à Chersonèse, au Bospore Cimmérien et dans la Gothie de Crimée aux VIe-VIIIe siècles», *Outils et ateliers d'orfèvres des temps anciens*, επιμ. Chr. Eluere, Paris 1993, 164-168, εικ. 3.4, 7.4-8, 8.1-9.

Κρανείου με νόμισμα του Κώνσταντος Β³⁰, στη νησίδα Κορακονήσι³¹, στη Σάμο³² σε τάφο μαζί με νομίσματα του Ηρακλείου, και στην Ελεύθερνα της Κρήτης σε στρώμα που χρονολογείται από τα μέσα έως τα τέλη του 7ου αιώνα³³. Εκτός ελλαδικού χώρου όμοιες πόρπες απαντούν στο Ανεμούριον σε στρώμα του 7ου αιώνα³⁴, στις Σάρδεις, την Κωνσταντινούπολη και την Αντιόχεια³⁵. Στην Κριμαία οι πόρπες αυτού του τύπου χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα και τον 8ο³⁶, ενώ στα Σάλωνα, την Ίστρια και τις παραδουνάβιες περιοχές της Ουγγαρίας, όπου ο τύπος είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος, χρονολογούνται τον 7ο αιώνα³⁷.

ΟΙ ΠΟΡΠΕΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του πρωτοβυζαντινού οικισμού της Ελεύθερνας ήρθαν, μέχρι το 1998, στο φως πέντε συνολικά χάλκινες πόρπες. Οι περισσότερες προέρχονται από τάφους και χρονολογούνται από την τελευταία περίοδο του οικισμού, δηλαδή λίγο μετά τα μέσα έως τα τέλη του 7ου αιώνα³⁸.

1 και 2. Πόρπες με εγχάρακτο Χ (αρ. ευρ. Μ 2316 και Μ 2297, εικ. 5 και 6)

Μ 2316: μέγ. σωζ. μήκ. 0,028 μ., μέγ. σωζ. πλ. 0,021 μ., πάχ. 0,007 μ.

Μ 2297: μήκ. 0,031 μ., μέγ. πλ. 0,022 μ.

Όμοιες με την πόρπη της Μεσσήνης αρ. 3. Η πρώτη πόρπη (Μ 2316) βρέθηκε στο τμήμα του παλαιοχριστιανικού οικισμού, σε χώρο που είχε χρησιμοποιηθεί ως οικία κατά την τελευταία περίοδο κατοίκησης του χώρου, δηλαδή από τα μέσα έως τα τέλη του 7ου αιώνα. Η δεύτερη (Μ 2297) προέρχεται από τον τάφο 37, που βρίσκεται στο χώρο του νεκροταφείου, έξω από το νότιο κλίτος της βασιλικής³⁹. Με αφορμή την όμοια πόρπη από τη Μεσσήνη αναφερθήκαμε στη διάδοση του τύπου. Η

30. Pallas, «Données nouvelles», 298, εικ. 5, α.

31. Avraméa, *Le Péloponnèse*, 91, πίν. VIc, 4.

32. W. Martini - C. Steckner, *Das Gymnasium von Samos. Das frühbyzantinische Klostergut, Samos 17*, Bonn 1993, 127, εικ. 39, 5.5.

33. Βλ. πόρπες Ελεύθερνας στην παρούσα μελέτη.

34. J. Russell, «Byzantine Instrumenta Domestica from Anemurium: The Significance of Context», στο R.L. Hohlfelder (επιμ.), *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, New York 1982, 138-140, εικ. 7. 22.

35. *Ο.π.*, 143, σημ. 43, όπου και βιβλιογραφία.

36. Ajbabin, «La fabrication des garnitures», 166, εικ. 7.5.

37. Uenze, «Die Schnallen», 142-146, εικ. 1.

38. Για την ανασκαφή της πρωτοβυζαντινής Ελεύθερνας, βλ. Π. Θέμελης, *Κρητική Εστία*, περ. Δ', 2 (1988), 298-302 και 5 (1994-1996), 267-278.

39. Αναφορά στις πόρπες έγινε από τον Π. Θέμελη, *Κρητική Εστία* 5 (1994-1996), 271. Στον τάφο 37 μαζί με την πόρπη βρέθηκε αγγείο με επίχρυσμα και εφυάλωση που χρονολογείται επίσης στον 7ο αι. μ.Χ. Τα πρώιμα εφυαλωμένα αγγεία από την Ελεύθερνα δημοσιεύονται στη μελέτη Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Τα εφυαλωμένα αγγεία της Ελεύθερνας: νέα στοιχεία για την εμφάνιση της εφυάλωσης στο Βυζάντιο», στο Π. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας Ι, 1* (υπό έκδοση).

εύρεση όμως των αντικειμένων αυτών στην Ελεύθερνα δεν προσθέτει απλά δύο ακόμη παραδείγματα του ίδιου τύπου, αλλά προσφέρει σημαντικά στοιχεία για την ασφαλέστερη χρονολόγησή του. Η τελευταία φάση του οικισμού της Ελεύθερνας, περίοδος στην οποία ανήκουν και οι πόρπες, χρονολογείται από νομισμάτα του Κωνσταντίνου Δ' (669-685) στα τέλη του 7ου αιώνα⁴⁰. Τα στοιχεία που προέρχονται από τα ευρήματα του ελλαδικού χώρου μάς επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι η πόρπη αυτού του τύπου εμφανίζεται στις περιοχές γύρω από το Αιγαίο από τις αρχές έως και τα τέλη του 7ου αιώνα (βλ. Σάμος, Κόρινθος).

3. Πόρπη τύπου «Κορίνθου»

(αρ. ευρ. Μ 2501, εικ. 7)

Μήκ. δακτυλίου 0,014 μ., μήκ. διάτρητης πλάκας 0,046 μ., μέγ. πλ. 0,032 μ.

Ο ελλειψοειδής δακτύλιος, στον οποίο προσαρμόζεται το γλωσσίδι, ενώνεται με τη διάτρητη πλάκα με τη βοήθεια στροφέα, που συγκρατείται από τέσσερις μικρούς κρίκους. Η διάτρητη πλάκα έχει σχήμα τριγωνικό· στη βάση του τριγώνου σχηματίζεται εσωτερικά μικρή απόφυση, ενώ εξωτερικά η κορυφή του απολήγει σε δίσκο. Το άνω τμήμα της πλάκας κοσμείται με δύο παράλληλες αυλακώσεις και δύο κυκλικές οπές.

Ανήκει στον ιδιαίτερα διαδεδομένο τύπο «Κορίνθου». Βρέθηκε μέσα στον τάφο 18, που είχε διανοιχθεί στο χώρο μπροστά από το νάρθηκα της βασιλικής και τα ανασκαφικά δεδομένα επιτρέπουν να τον εντάξουμε χρονικά στην τελευταία περίοδο του οικισμού.

Πρόκειται για πόρπη της οποίας παραδείγματα βρέθηκαν πρώτα στην Κόρινθο, απ' όπου και η ονομασία του τύπου. Αρχικά θεωρήθηκαν ως αδιαμφισβήτητα τεκμήρια παρουσίας Αβαροσλάβων στην Κόρινθο⁴¹. Η υπόθεση αυτή έχει καταρριφθεί και είναι πλέον βέβαιο ότι οι πόρπες αυτού του τύπου είναι προϊόντα βυζαντινών εργαστηρίων⁴².

Πόρπη τύπου «Κορίνθου», όμοια με αυτήν από την Ελεύθερνα, έχει βρεθεί στη νησίδα Ψείρα, στη βορειοανατολική Κρήτη, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του μικρού μοναστηριακού συγκροτήματος, σε στρώμα που χρονολογείται στον 8ο αιώνα. Η εύρεσή της στη νησίδα πιστοποιεί τη βυζαντινή παρουσία κατά τη συγκεκριμένη περίοδο⁴³. Εκτός Κρήτης, έξι όμοιες πόρπες βρέθηκαν στο παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο στο Τηγάνι της Μάνης⁴⁴, ενώ όμοιου τύπου βρέθηκαν στη νησίδα Δασκαλειό⁴⁵, κοντά στην Ερμιονίδα, στην Αθήνα⁴⁶, τη Δήλο⁴⁷, τη Θεσσαλονίκη, την Κέρκυρα,

40. Τη δημοσίευση των νομισμάτων έχει αναλάβει ο Κλ. Σιδηρόπουλος, τον οποίο ευχαριστώ για την πληροφορία αυτή.

41. Davidson, «The Avar Invasion», εικ. 3-5.

42. Βλ. εδω, σημ. 2-5.

43. N. Poulou-Papadimitriou, «Le monastère byzantin à Pseira: la céramique», *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie, Bonn, 22-28 September 1991*, Münster 1995, 1119-1131.

44. Ν.Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές, «Ανασκαφή στο Τηγάνι της Μάνης», *ΠΑΕ* 1980, 256, πίν. 149ε. Βλ. επίσης, *Το Ελληνικό κόσμημα. 6000 χρόνια παράδοση*, Αθήνα 1997, αρ. 205.

45. Avraméa, *Le Péloponnèse*, πίν. IV a 2, σ. 90.

46. Frantz, «From Paganism to Christianity», εικ. 12.

47. Déonna, *Le mobilier délien*, αρ. 638, πίν. LXXVII.

την Κωνσταντινούπολη, τη Σικελία, σε περιοχές της Αλβανίας και της Γιουγκοσλαβίας, την Ουγγαρία και τη Σαρδηνία⁴⁸. Οι πόρπες από την περιοχή της Κριμαίας χρονολογούνται από τις αρχές του 8ου αιώνα και εξής⁴⁹. Στον ελλαδικό χώρο οι πόρπες του τύπου αυτού έχουν βρεθεί τόσο σε στρώματα του 7ου (Ελεύθερα) όσο και σε στρώματα του 8ου αιώνα (Ψείρα). Επομένως, μια χρονολόγηση από τα μέσα του 7ου και τον 8ο αιώνα θεωρείται δικαιολογημένη.

4 και 5. Πόρπες τύπου «Bologna»

(αρ. ευρ. Μ 2337 και Μ 2065, εικ. 8)

Μ 2337: μήκ. 0,044 μ., πλ. 0,017 μ., πάχ. 0,009 μ.

Μ 2065: πλ. δακτυλίου 0,021· μήκ. διάτρητης πλάκας 0,026 μ.

Στον τύπο αυτό η αγκράφα είναι ξεχωριστό τμήμα από τη διακοσμημένη διάτρητη πλάκα. Τα δύο μέρη ενώνονται μεταξύ τους με τη βοήθεια μιας περόνης, η οποία περνά από τους τέσσερις μικρούς κρίκους που βρίσκονται στερεωμένοι ανά δύο στην αγκράφα και την πλάκα. Στην ίδια αυτή περόνη στερεώνεται και το γλωσσίδι. Η πλάκα είναι διάτρητη και αποτελείται ουσιαστικά από ένα εγχάρακτο πλαίσιο με τριγωνικό σχήμα εξωτερικά και αποστρογγυλευμένα άκρα, ενώ εσωτερικά είναι καρδιόσχημο.

Η πρώτη πόρπη βρέθηκε στον τάφο 41 εξωτερικά του βόρειου κλίτους της βασιλικής. Η δεύτερη στον τάφο 27, που βρίσκεται στο χώρο του νεκροταφείου, νότια της βασιλικής. Όμοιου τύπου πόρπες βρέθηκαν στην Κόρινθο⁵⁰, τη Σάμο, σε τάφο με νόμισμα των χρόνων του Ηρακλείου⁵¹, στην Αθήνα⁵², την Κωνσταντινούπολη, τη Βόρεια Ιταλία και την Κριμαία⁵³.

Η εύρεση των παραπάνω πέντε πορπών στην Ελεύθερα⁵⁴, στην οποία δεν πρέπει να διέμενε βυζαντινός στρατός ή τουλάχιστον όχι μόνον βυζαντινός στρατός, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τα αντικείμενα αυτά θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν από το σύνολο του πληθυσμού της πόλης. Αποκαλυπτικά ως προς αυτό είναι και ανάλογα ευρήματα από τη Σάμο και το Ανεμούριο. Στο μοναστηριακό συγκρότημα των Θερωμών της Σάμου με τις ποικίλες αγροτικές δραστηριότητες, έχουν βρεθεί μέσα σε τάφους πόρπες συγκρίσιμες με την πόρπη «τύπου με εγχάρακτο Χ» από τη Μεσσήνη

48. J. Werner, «Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergard», *Kölner Jahrbuch* 1 (1955), 47-48.

49. Bortoli-Kazanski - Kazanski, «Sites archéologiques», 460· Ajbabin, «La fabrication des garnitures», 166, εικ. 7.4, 5.

50. G.R. Davidson, *The Minor Objects, Corinth* 12, Princeton 1952, πίν. 114, αρ. 2191.

51. Martini - Steckner, *Das Gymnasium von Samos*, 120, εικ. 35, 1.5.

52. J. Travlos - A. Frantz, «The Church of St. Dionysios the Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens in the 6th Century», *Hesperia* 34 (1965), 167, αρ. 4, 5, 6, πίν. 43a.

53. Werner, «Byzantinische Gürtelschnallen», 148.

54. Στην Κρήτη πόρπη άλλου τύπου, «Balgota», έχει βρεθεί στο Ηράκλειο και εκτίθεται στο Ιστορικό Μουσείο της πόλης, ενώ πόρπη διαφορετικού επίσης τύπου από αυτούς που δημοσιεύουμε έχει βρεθεί στην επαρχία Σελίνου και φυλάσσεται στο Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης, βλ. H. Peirce - R. Tyler, *L'art byzantin*, 2, Paris 1934, 141, πίν. 208g.

καθώς και με τους τύπους που έχουν βρεθεί στην Ελεύθερνα, την Αθήνα, την Κόρινθο, το Τηγάκι της Μάνης, τις νησίδες της ανατολικής Πελοποννήσου, την Κύπρο και αλλού⁵⁵. Τα νομίσματα, που επίσης περιέχονταν στους τάφους, μας δίνουν ως χρονικά όρια τις αρχές ως και το τελευταίο τέταρτο του 7ου αιώνα (νόμισμα Κώνσταντος Β', 659-665). Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν οι αρχαιολόγοι που μελέτησαν το υλικό είναι ιδιαίτερος ενδιαφέροντα. Το γεγονός ότι δεν βρέθηκαν πόρπες σε όλες τις ταφές υποδηλώνει κάποιον κοινωνικό διαχωρισμό, ο οποίος είναι δυνατόν να αφορά τόσο τα μέλη της εκκλησιαστικής κοινότητας (ας μην ξεχνάμε ότι στις περισσότερες θέσεις έχουν βρεθεί και σταυρόσχημες πόρπες) όσο και τους αξιωματούχους της διοίκησης και του στρατού⁵⁶. Η πόρπη, ως αντικείμενο άμεσα συνδεδεμένο με τον τρόπο ένδυσης, δεν μπορεί να μη σχετίζεται με την κοινωνική θέση του κατόχου της.

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και ο Russell σχετικά με τις πόρπες που βρέθηκαν στο Ανεμούριο⁵⁷. Και εδώ, όπως και στην Ελεύθερνα, οι κάτοχοι των πορπών δεν θα πρέπει να χαρακτηριστούν μόνο ως βυζαντινοί στρατιώτες, αλλά ως μέλη του συνόλου του πληθυσμού, των αξιωματούχων του στρατού συμπεριλαμβανομένων.

Συμπερασματικά, με βάση τις παραπάνω επισημάνσεις θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε τα εξής: Η ένταξη των πορπών στην κατηγορία των αντικειμένων, των οποίων οι κάτοχοι ανήκαν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (της διοίκησης, του στρατού ή της Εκκλησίας) και πιθανότατα κατείχαν ανώτερες θέσεις, υποδηλώνει τη χρήση τους από ένα ευρύτερο μέρος του πληθυσμού. Δεν μπορούμε, δηλαδή, να θεωρήσουμε ως αποκλειστικούς κατόχους πορπών τους στρατιώτες της φρουράς της Κορίνθου, του Τηγαγιού της Μάνης ή της Αθήνας, όπως υποστήριξε η Davidson⁵⁸, ή τους βάρβαρους μισθοφόρους, όπως τελευταία υποστήριξε ο Ivison⁵⁹. Η εύρεση όμοιων πορπών στην Ελεύθερνα, όπου μέχρι τη στιγμή της καταστροφής του οικισμού, πιθανότατα στα τέλη του 7ου αιώνα, κατοικούσε το σύνολο του πληθυσμού, είναι προς τούτο αποκαλυπτική.

Το είδος των πορπών που βρέθηκαν στη Μεσσήνη –μία μικρή περόνη, μία πόρπη και μία μικρή πόρπη σακιδίου– δεν δηλώνει σαφώς την κατοχή τους από μια συγκεκριμένη ομάδα, π.χ. αξιωματούχων. Δύσκολα επομένως μπορεί να δοθεί μια ιδιότητα, διοικητικής π.χ. φύσεως, στους κατόχους τους και κατά συνέπεια να υποτεθεί βυζαντινή στρατιωτική παρουσία στη Μεσσήνη στα μέσα του 7ου αιώνα, με μόνο στοιχείο τις πόρπες.

Η ευρεία διάδοση, όπως τελευταία αποδεικνύεται, των αντικειμένων αυτών στον αιγαιακό χώρο δηλώνει την ύπαρξη εργαστηρίων παραγωγής σε περισσότερες περιοχές από αυτές που έχουν έως σήμερα εντοπιστεί. Είναι γνωστή η ύπαρξη εργαστηρίου πορπών χρονολογούμενου

55. Martini - Steckner, *Das Gymnasium von Samos*, 129-137.

56. Ο.π.

57. Russell, «Byzantine Instrumenta Domestica», 138-147.

58. Davidson, «The Avar Invasion», 227 κ.ε.· βλ. εδώ, σημ. 2 και 3.

59. Ivison, «Burial and Urbanism», 116-120.

από τον 8ο αιώνα στη νοτιοδυτική πλευρά της Αγοράς στην Κόρινθο⁶⁰, ενώ παρόμοια εργαστήρια έχουν βρεθεί και στις Σάρδεις⁶¹. Οι πηγές μάς πληροφορούν για την ύπαρξη εξειδικευμένων τεχνιτών⁶², χαλκοκολλητών, χαλκοματοουργών⁶³, χαλκοτύπων⁶⁴ ή χαλκίων⁶⁵ σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας κατά τον 7ο αιώνα και αργότερα. Παρόλο που δεν υπάρχουν ενδείξεις για την παραγωγή πορπών από τους συγκεκριμένους τεχνίτες θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας υπήρχαν εργαστήρια, στα οποία μεταξύ άλλων κατασκευάζονταν και χάλκινες ή σιδερένιες πόρπες. Εξάλλου τα αντικείμενα αυτά αποτελούν μια βυζαντινή παραγωγή, η οποία κατά περιόδους και κατά περιοχές επηρέασε την αντίστοιχη παραγωγή των άλλων πληθυσμιακών ομάδων ή/και επηρεάστηκε από αυτήν.

Ειδικότερα, οι τρεις μικρές πόρπες που έχουν μέχρι στιγμής βρεθεί στη Μεσσήνη χρονολογούνται όλες μέσα στον 7ο αιώνα. Σίγουρα η εύρεσή τους μαρτυρεί, κατά τη γνώμη μας, οικιστική συνέχεια στη Μεσσήνη σε όλη τη διάρκεια του 7ου αιώνα, ο πληθυσμός της οποίας αριθμητικά ή εθνολογικά δεν είναι του παρόντος να οριστεί. Τούτο συνεπάγεται ότι τα πρωτοβυζαντινά πολισμάτα δεν φαίνεται να ισοπεδώθηκαν ή να εγκαταλείφθηκαν κατά τη σλαβική εγκατάσταση στην Πελοπόννησο και μάλιστα τη δυτική⁶⁶.

60. Το 1960 δημοσιεύτηκαν από τους H.S. Robinson και S.S. Weinberg θραύσματα από μήτρες και εργαλεία που προορίζονταν για την κατασκευή πορπών, αλλά και τμήματα από πόρπες, προφανώς απορρίμματα του εργαστηρίου που ήταν εγκατεστημένο σε ένα από τα βυζαντινά κτίσματα (room 4) στο χώρο της Αγοράς της Κορίνθου, βλ. H.S. Robinson - S.S. Weinberg, «Excavations at Corinth, 1959», *Hesperia* 29 (1960), 235, πίν. 60, b, c, d. Στην πρώτη αυτή δημοσίευση, οι ανασκαφείς δεν δίνουν σαφή στοιχεία για τη χρονολόγηση του εργαστηρίου αυτού. Τη χρονολόγησή του στον 12ο αι. προτείνει για πρώτη φορά ο Πάλλας, ύστερα από συζήτηση, όπως αναφέρει, με τον Robinson, βλ. Pallas, «Données nouvelles», 304-305, εικ. 6, 7, σημ. 66. Τη χρονολόγηση μέσα στον 8ο αι. υιοθετεί τελευταία στη διατριβή της η Β. Pitarakis, *Les croix reliquaires pectorales en bronze: Recherches sur la production des objets métalliques à Byzance*, διδ. διατρ., Université de Paris I, 1996, 198.

61. J.S. Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis*, Cambridge Mass./London 1990, 73-74, 77, 132.

62. Για την Αίγυπτο, οι πληροφορίες που μας δίνουν οι πάπυροι κάνουν λόγο για τεχνίτες εξειδικευμένους στην επεξεργασία μετάλλων, που ήταν εγκατεστημένοι στην Αρσινόη, βλ. A.C. Johnson - L.C. West, *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Amsterdam 1967, 118.

63. Σε αιγυπτιακούς παπύρους αναφέρονται οι όροι *χαλκοκολλητής* και *χαλκοματοουργός*, οι οποίοι αντιστοιχούν σε επαγγέλματα σχετικά με την επεξεργασία του χαλκού, βλ. Th. Reil, *Beiträge zur Kenntnis des Gewerbes im hellenistischen Ägypten*, Leipzig 1913 (επανέκδ. New York 1979), 60-61.

64. Στα θαύματα του αγίου Αρτεμίου υπάρχει η πληροφορία για κάποιον *χαλκοτύπο*, που ήταν ειδικευμένος στην επεξεργασία του χαλκού, βλ. V.S. Crisafulli - J.W. Nesbitt (επιμ.), *The Miracles of St Artemios. A Collection of Miracles Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium*, Leiden/New York/Köln 1997, 218 και 290. A.-J. Festugière (επιμ.), *Vie de Théodore de Sykéôn*, Bruxelles 1970, 25, 27.2-3.

65. Στις πηγές υπάρχει διαχωρισμός ανάμεσα στο επάγγελμα του *χαλκίως* και αυτό του *χαλκοτύπου*: ενώ ο *χαλκοτύπος* επεξεργαζόταν τον χαλκό, ο *χαλκίως* ήταν μάλλον ο σιδεράς, βλ. *Vie de Théodore de Sykéôn*, 25, 27.2-3. Επίσης βλ. N. Oikonomides, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe-XVe s.)*, Montreal/Paris 1979, 102, σημ. 199. Για όλες αυτές τις πληροφορίες ευχαριστώ τη συνάδελφο και φίλη Μαρία Ξανθοπούλου, βλ. M. Xanthopoulou, *Les luminaires en bronze et fer aux époques paléochrétienne et byzantine. Typologie, technologie, utilisation*, διδ. διατρ., Université de Paris I, 1997, 154-157.

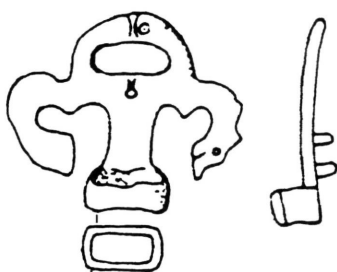
66. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 239-318.

1. Χάλκινη περόνη τύπου «αντικού». Μεσσήνη, Ασκληπιείο.

2. Χάλκινη πόρπη τύπου «Emling». Μεσσήνη, τάφος 31B.

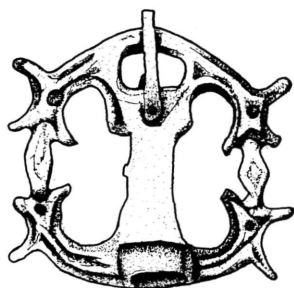
α

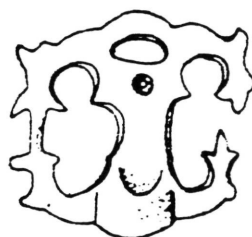
β

γ

δ

ε

στ

3. Χάλκινες πόρπες τύπου «Emling»: α. Ιταλία, β. Ίστρια, γ. Αθήνα, δ. Μεσσήνη, ε. Δήλος, στ. Αθήνα.

4. Χάλκινη πόρπη με εγχάρακτο Χ.
Μεσσήνη, παλαιοχριστιανικός
οικισμός.

5. Χάλκινη πόρπη με εγχάρακτο Χ.
Ελεύθερα, παλαιοχριστιανικός
οικισμός.

6. Χάλκινη πόρπη με εγχάρακτο Χ.
Ελεύθερα, τάφος 37.

7. Χάλκινη πόρπη τύπου «Κορίνθου».
Ελεύθερα, τάφος 18.

8. Χάλκινη πόρπη τύπου «Bologna».
Ελεύθερα, τάφος 41.

ΠΑΡΑΚΤΙΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Η σιωπή των πηγών και η αποσπασματική μαρτυρία της αρχαιολογίας

Ηλίας Αναγνωστάκης

Κατά τους βυζαντινούς χρόνους, ο σημερινός νομός Μεσσηνίας και ειδικά ο παράλιος χώρος του, συγκρινόμενος με άλλες περιοχές της Πελοποννήσου ή και του ελλαδικού χώρου γενικότερα, παρουσιάζει το εξής παράδοξο: ενώ είναι βέβαιη η εμπλοκή του ως σταθμού ή περάσματος σε όλα τα μείζονα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στον θαλάσσιο δρόμο που συνδέει την Ανατολική Μεσόγειο με την Δύση, σχεδόν ποτέ ή σπανίως αναφέρεται στις πηγές. Επίσης, τα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά ευρήματα ελάχιστα βοηθούν στον σχηματισμό μιας έστω μερικής εικόνας οικισμών, εγκαταστάσεων και δραστηριοτήτων του πληθυσμού της περιοχής. Η διαπίστωση αυτή ισχύει τόσο για την πρωτοβυζαντινή περίοδο που θα εξετάσουμε όσο και για τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Όμως, όσο κι αν οι πηγές σιωπούν και η αρχαιολογική μαρτυρία, ενάλια ή χερσαία, μόλις που κατορθώνει να αρθρώσει αβέβαιο χρονολογικά λόγο με τα εκεί ναυάγια, τα όστρακα και τους λιθοσωρούς, είναι παραπάνω από βέβαιο ότι τα λιμάνια και οι οικισμοί του παράλιου μεσσηνιακού χώρου υπήρξαν πολυσύχναστα και δραστήρια σημεία των θαλάσσιων δρόμων της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Οι παράλιοι οικισμοί της Αβίας, της Κορώνης, της Ασίνης, της Μεθώνης, της Πύλου-Κορυφασίου και της Κυπαρισσίας, οι νησίδες και τα ύφορμα χωριά της Μεσσηνίας αποτέλεσαν, υπό διαφορετικές συνθήκες και αιτίες (εμπορικές, εκστρατευτικές, ληστρικές, μετεωρολογικές), σημαντικούς σταθμούς ελλιμενισμού, τροφοδοσίας, αναγκαστικής καταφυγής, προσάραξης για ανάπαυλα πληρωμάτων και ταξιδιωτών.

Η πιθανολογούμενη σχέση του μεσσηνιακού παράλιου χώρου με ιστορικά γεγονότα δεν αποτελεί απλώς μια υπόθεση που η λογική των πραγμάτων μεταμορφώνει σε αναπόδεικτη εντούτοις βεβαιότητα. Η εμπλοκή των παράκτιων οικισμών και των λιμένων συνάγεται από γενικές ή και κάποτε από συγκεκριμένες αναφορές διαδρομών, επιδρομών, εκστρατειών στον θαλάσσιο χώρο μεταξύ Αφρικής-Σικελίας-Ιταλίας και πελοποννησιακών, μεσσηνιακών ακτών, αλλά και νήσων του Ιονίου. Αξίζει να αναφερθούν ως χαρακτηριστικά παραδείγματα οι επιδρομές των Βανδάλων ανάμεσα στο 467 και το 477 και των Οστρογότθων του Τωτίλα το 549. Οι παραπάνω επιδρομές θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, αν δεν έπληξαν, τουλάχιστον άγγιξαν ή και επηρέασαν κατά τον

* Ο αρχικός τίτλος της ανακοίνωσης στο Συμπόσιο ήταν: «Η αποσπασματική πρωτοβυζαντινή μαρτυρία μη ανακαμμένων παράκτιων οικισμών της Μεσσηνίας». Η ανακοίνωση δημοσιεύεται μερικώς εμπλουτισμένη, χωρίς να περιλαμβάνει την έρευνα των παράλιων οικισμών της ανατολικής πλευράς του Μεσσηνιακού κόλπου νότια της Αβίας. Δίδονται μόνον οι απολύτως αναγκαίες υποσημειώσεις και παραπέμπουμε για την αναλυτικότερη παρουσίαση και την υποστήριξη των πληροφοριών στο υπό έκδοση συλλογικό έργο του Προγράμματος της Ιστορικής Γεωγραφίας του ΙΒΕ/ΕΙΕ, *Ιστορική γεωγραφία της βυζαντινής Πελοποννήσου (395-1204)*, 2: *Οι βυζαντινές θέσεις*.

οποιοδήποτε τρόπο και τον μεσσηνιακό χώρο. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν αναφέρεται στις πηγές όσο κι αν συσχετισθεί με το αυτονόητο και προφανές ότι η Μεθώνη αποτελούσε σταθμό των περισσότερων ταξιδιών ανάμεσα στην ανατολική και δυτική λεκάνη της Μεσογείου. Διαθέτομε αντίθετα συγκεκριμένες μαρτυρίες στάθμευσης στην Μεθώνη προσκυνητών προς του Αγίους Τόπους¹. Έτσι, λοιπόν, από μια γενική αναφορά ότι ο αρχηγός των Βανδάλων Γιζέριχος «ἀνά πᾶν ἔτος ἦρι ἀρχομένῳ ἕξ τε Σικελίαν καὶ Ἰταλίαν ἐσβολὰς ἐποιεῖτο ... ἐς τὸ τοῦ ἔφου βασιλέως ἐσέβαλε κράτος. Ἰλλυριοὺς οὖν ἐλήιζετο καὶ τῆς τε Πελοποννήσου τῆς τε ἄλλης Ἑλλάδος τὰ πλείστα καὶ ὅσαι αὐτῇ νῆσοι ἐπίκεινται»², θα μπορούσε λογικά να υποθεθεί ότι στα «πλείστα» συμπεριλαμβάνονται οι ακτές και βεβαίως οι περιοχές της Ηλείας και της Μεσσηνίας. Καθώς μάλιστα η δράση του Γιζερίχου τοποθετείται από τον Προκόπιο μεταξύ Ταινάρου και Ζακύνθου, με προσβολή «τοῖς ἐν Πελοποννήσῳ χωρίοις»³, μια ληστρική δραστηριότητα στην παράκτια Δυτική Πελοπόννησο είναι δεδομένη. Παρά το γεγονός ότι απωθήθηκε εν τέλει στο Ταίναρο με βαριές απώλειες, δεν πρέπει λογικά να αποκλεισθεί μια εξαρχής καταστροφική εισβολή και επέλαση στην ενδοχώρα, αναπόφευκτα στην περιοχή της Μεθώνης και με αντίκτυπο στην Ολυμπία και την Μεσσήνη. Τούτο έχει ήδη προταθεί όπως θα δούμε για την Ολυμπία. Η έλλειψη, όμως, μέχρι πριν από λίγα χρόνια έστω και μιας ισχνης αρχαιολογικής μαρτυρίας για την πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία δεν επέτρεπε να καταστρωθεί μια τέτοια υπόθεση, και αυτό είναι ακριβώς το παράδοξο που αναφέραμε, όσον αφορά την μελέτη και την ιστορία του πρωτοβυζαντινού, και δη παράλιου, μεσσηνιακού χώρου. Αλλά και αυτή η εύρεση των λεγόμενων βανδαλικών νομισμάτων δεν γνωρίζω σε ποιο βαθμό θα βοηθούσε την υπόθεση αυτή. Εξάλλου, ό,τι διαθέτομε είναι απελπιστικά αποσπασματικό και τα όποια τεκμήρια με τις ερμηνείες τους από ιστορικούς και αρχαιολόγους ουσιαστικά συσκοτίζουν παρά φωτίζουν την έρευνα και την εικόνα της περιοχής⁴. Αναγκαστικά συγκρίνω την Μεσσηνία με την περιοχή της Ηλείας και μάλιστα την Ολυμπία, όπου το λεγόμενο τείχος των Ερούλων ερμηνεύθηκε με βάση τις αναφερόμενες στις πηγές επιδρομές του Γιζερίχου. Ανεξάρτητα από την αμφισβητούμενη πλέον χρονολόγηση της κατασκευής του τείχους, αυτό που έχει σημασία εν προκειμένω είναι η ανασκαφή, η εύρεση και η διατήρηση ευρημάτων τα οποία επέτρεψαν τον επιστημονικό διάλογο, ασχέτως αποτελέσματος, ιστορικών και αρχαιολόγων⁵. Όμως για να γίνει τούτο δυνατόν προϋποτίθεται η ύπαρξη κάποιων συστηματικών ανασκαφών.

1. E. Follieri, «Mémoires et documents. Santi di Metone: Atanasio vescovo, Leone taumaturgo», *Byzantion* 41 (1971), 378-488· Δ. Γκαγκιζής - Μ. Λεοντισίνη - Α. Πανοπούλου, «Πελοπόννησος και Νότια Ιταλία: σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 4-6 Οκτωβρίου 1990, επιμ. Ν.Γ. Μοσχονάς, Αθήνα 1993, 480.

2. Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων* (έκδ. J. Havry - G. Wirth), 3.5, 334-335.

3. «Πιζέριχος γάρ, ἐπισκήψας ποτὲ τοῖς ἐν Πελοποννήσῳ χωρίοις, Ταινάρῳ προσβαλεῖν ἐνεχείρησεν. ἐνθένδε τε κατὰ τάχος ἀποκρουσθεὶς καὶ πολλοὺς τῶν οἱ ἐπομένων ἀποβαλῶν ἀνεχώρησεν οὐδενὶ κόσμῳ. διὸ δὴ τῷ θυμῷ ἔτι ἐχόμενος Ζακύνθῳ προσέσχε», Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων*, 3.22, 406.

4. Για την προβληματική σχέση ιστορίας και αρχαιολογίας, βλ. Η. Αναγνωστάκης, «Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία», *Βυζαντινά* 17 (1997), 287-330.

Δυστυχώς για την Μεσσηνία, πάντα σε αντίθεση με την Ολυμπία, η συστηματική αρχαιολογική έρευνα, όπου αυτή έγινε, δεν υπήρξε γενναιόδωρη σε πρωτοβυζαντινά ευρήματα. Οι μυκηναϊκές θέσεις που ανασκάφηκαν και στις οποίες στράφηκε κυρίως το ενδιαφέρον δεν είχαν καν αρχαία, πόσο μάλλον βυζαντινή, συνέχεια. Εξαιρέση στον κανόνα αυτό αποτελεί η σχετικά πρόσφατη ανασκαφική εμπειρία στα Νιχώρια. Σε άλλες περιπτώσεις, η αναζήτηση του κλασικού αλλά και του όποιου αρχαίου υποβάθμιζε ή και κατέστρεφε το υστερορωμαϊκό και βυζαντινό μνημείο των στρωμάτων. Χαριστική βολή έδωσαν οι σύγχρονες οικιστικές και οικονομικές προτεραιότητες σε έναν χώρο ιδιαίτερα εύφορο και πυκνοκατοικημένο όπως η Μεσσηνία και μάλιστα ο παράλιος χώρος της. Εξάλλου, επανειλημμένως διατυπώθηκε στον επαρχιακό Τύπο ότι ουδέν το θεαματικό, προεξέχον του εδάφους ή γνωστό ιστορικά, δεν επέβαλε σεβασμό και ενδιαφέρον. Έτσι, ό,τι διαθέτομε σήμερα ως μαρτυρία είναι αποτέλεσμα σωστικών ανασκαφών ή τυχαίων ευρημάτων. Ακόμη και στις περιπτώσεις που διενεργήθηκαν συστηματικότερες, περιορισμένης πάντα κλίμακας, ανασκαφές, όπως στο Πεταλίδι, στον Άγιο Ανδρέα Λογγά, στον Άγιο Φανούριο Μεθώνης, στην Αγία Κυριακή Φιλιατρών, στο Κορυφάσιο και εν μέρει στην Κυπαρισσία, επειδή δεν υπήρξαν θεαματικά αποτελέσματα, ο αρχαιολογικός χώρος εγκαταλείφθηκε ή καταστράφηκε ολοσχερώς και στην συνέχεια καλύφθηκε και καταπατήθηκε.

Αν αυτή είναι η ανασκαφική εικόνα και πραγματικότητα στον παράλιο μεσσηνιακό χώρο, με εξαιρέσεις τις διενεργηθείσες έρευνες από τις ξένες αποστολές κατά τα τριάντα τελευταία χρόνια στα Νιχώρια και στο Διαλισκάρι, εντελώς διαφορετική υπήρξε η μοίρα ενός σημαντικότερου αρχαιολογικού χώρου της ενδοχώρας, της αρχαίας Μεσσήνης. Διέθετε ακριβώς όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που απουσίαζαν στους παράλιους αρχαιολογικούς χώρους, δηλαδή σώζονταν εντυπωσιακά αρχαία και βυζαντινά λείψανα, ήταν εκτός της οικιστικής και οικονομικής ζώνης ανάπτυξης και από πολύ νωρίς έγινε αντικείμενο έρευνας. Παρά τις διαταραχές που υπέστησαν τα υστερορωμαϊκά και βυζαντινά στρώματα στις πρώτες ανασκαφές, σήμερα με την ζέση και την μέριμνα των τελευταίων ανασκαφών η Μεσσήνη καθίσταται μαζί με την μυκηναϊκή Πύλο ο σημαντικότερος αρχαιολογικός χώρος της Μεσσηνίας και εξαιρετικού ενδιαφέροντος για την βυζαντινή αρχαιολογία και ιστορία. Η πρωτοβυζαντινή μάλιστα πολλά υποσχόμενη φάση της καθιστά πλέον την

5. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, 14, σημ. 3, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Για τις νεότερες απόψεις, βλ. U. Sinn, «Ο Νέρωνας και οι Έρουλοι. Δύο μοιραία γεγονότα στην ιστορία της Ολυμπίας», *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης [Μελετήματα 13], Αθήνα 1991, 365-371· A. Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Paris 1997, 59, 197 αρ. 252-254. Βλ. όμως A. Lambropoulou, «Le Péloponnèse occidental à l'époque protobyzantine (IVe-VIIe siècles). Problèmes de géographie historique d'un espace à reconsidérer», στο K. Belke - Fr. Hild - J. Koder - P. Soustal (επιμ.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, Wien 2000, 105, σημ. 73.

Μεσσήνη με τα πλούσια ευρήματά της σημείο αναφοράς και σύγκρισης με ό,τι αποσπασματικό διαθέτομε από τις άλλες μεσσηνιακές θέσεις. Μετά την γενική αυτή επισκόπηση της αρχαιολογικής μοίρας των παράκτιων πρωτοβυζαντινών οικισμών, προχωρούμε σε μια σχετικώς αναλυτικότερη παρουσίαση των θέσεων και των ευρημάτων πέντε ιστορικογεωγραφικών παράλιων ενοτήτων του μεσσηνιακού χώρου (εικ. 1).

ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑ - ΦΙΛΙΑΤΡΑ - ΓΑΡΓΑΛΙΑΝΟΙ

Μια πρώτη ιστορικογεωγραφική ενότητα θα μπορούσε να θεωρηθεί ο παράλιος χώρος της επαρχίας Τριφυλίας. Γίνεται μάλιστα λόγος για ιστορικοθηρησκευτικό άξονα μεταξύ Κυπαρισσίας-Χριστιάνων-Φιλιατρών. Η Κυπαρισσία αναφέρεται από τον Στέφανο Βυζάντιο ως πόλη της Μεσσηνίας και Τριφυλίας. Η σχέση της περιοχής, από αρχαιοτάτων χρόνων, κυρίως με την Αρκαδία αλλά και την Ηλεία πιθανώς ερμηνεύει ως έναν βαθμό το μεσοβυζαντινό της όνομα «Ἀρκαδία» και «Ἀρκαδιά». Υστερορωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά ευρήματα πιστοποιούν την συνέχεια της αρχαίας πόλης και κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, με επισκοπική έδρα και με μαρτυρούμενο επίσκοπο τον Αλέξανδρο στην Σύνοδο της Σαρδικής το 343-344. Η Κυπαρισσία αναφέρεται επίσης στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους⁶. Στα μέσα του 6ου αιώνα χρονολογούνται η ελλιπής επιγραφή με αναφορά επισκόπου, η οποία βρέθηκε στην βασιλική της Αγίας Κυριακής Φιλιατρών, δηλαδή σε περιοχή της επισκοπικής δικαιοδοσίας του Κυπαρισσίας, και η επιτύμβια επιγραφή του πρεσβυτέρου Ευδοξίου. Πρόκειται για επιτύμβια εγχάρακτη επιγραφή σε μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος, εντοιχισμένη στην πρόσοψη της κτιστής κρήνης Πηγαδούλι στην συνοικία Πούρκος του παλαιού οικισμού. Οι επιγραφές αυτές θεωρείται ότι αποτελούν τεκμήρια ακμαίας οικιστικής εγκατάστασης στην περιοχή της Κυπαρισσίας με επισκοπική έδρα κατά τον 6ο αιώνα. Εύρεση νομίματος του Φωκά θεωρείται επίσης τεκμήριο της συνέχειας του οικισμού και μέσα στον 7ο αιώνα⁷. Στον 8ο αιώνα επίσκοπος «ὁ Κυπαρισσίας» αναφέρεται στο εικονομαχικό Τακτικό, αλλά και «αὐτοκέφαλος μητροπολίτης τῆς ἐπαρχίας Πελοποννήσου ὁ Ἀρκαδίας», τίτλος που θα μπορούσε να αποτελεί την πρώτη μαρτυρία του νέου ονόματος της Κυπαρισσίας κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο. Το νέο όνομα, «Ἀρκαδία», πιθανώς οφείλεται στην μετοικία-εγκατάσταση κατά τον 7ο ή 8ο αιώνα πληθυσμών με τον επίσκοπό τους από την Αρκαδία. Η συνύπαρξη πάντως των δύο τίτλων στο Τακτικό, παρά τις διστάμενες απόψεις των ερευνητών για την υιοθέτηση του ενός ή του άλλου, ενδέχεται να δηλώνει ακριβώς το μεταβατικό στάδιο προς μια νέα ονοματοθεσία, η οποία υπήρξε

6. Mansi, 6, στ. 1220· Στέφανος Βυζάντιος, *Εκ των Εθνικών* (έκδ. A. Meineke, ανατύπ. Ares Publ., Chicago 1992), 395· *Συνέκδημος Ιεροκλέους* (έκδ. E. Honigmann), 648.1.

7. Π. Βελισσαρίου, «Παλαιοχριστιανική επιγραφή Κυπαρισσίας», *Πρακτικά Γ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπονδών, Φιλιατρά-Γαργαλιάνοι 24-26 Νοεμβρίου 1989*, Αθήνα 1991, 407-416· Ν. Κυπαρισσίας, *ΠΑΕ* 1911, 247-252.

συνέπεια μιας πληθυσμιακής, αλλά κυρίως εκκλησιαστικής αναδιάταξης. Ως αίτια της μετακίνησης των Αρκαδών στην παράλια πόλη, της εγκατάστασής τους στο κάστρο και του νέου ονόματος θεωρούνται οι σλαβικές επιδρομές⁸.

Μέρος της παλαιοχριστιανικής Κυπαρισσίας βρισκόταν πιθανότατα στις θέσεις Μούσγα και Φόρος, στα βορειοανατολικά του σιδηροδρομικού σταθμού, εκεί όπου έχουν εντοπισθεί τμήματα της ελληνιστικής και υστερορωμαϊκής πόλης. Απλές δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές απέδωσαν ενδιαφέρον υλικό, αλλά επακολούθησε η οριστική καταστροφή του αρχαιολογικού χώρου. Ήδη από παλιά η Μούσγα θεωρείται από τον Ν. Κυπαρίσση περιοχή με πλήθος βυζαντινών τάφων και δηλώνεται εύρεση νομίσματος του Φωκά. Βορειοανατολικά του σιδηροδρομικού σταθμού κατά τις ανασκαφές των ετών 1961-1962 εντοπίστηκαν τρεις φάσεις κατοικιών από τους ελληνιστικούς χρόνους ως τον 5ο αιώνα μ.Χ. Σε όλη την επιφάνεια γύρω από τον ανασκαφέντα χώρο βρέθηκε πλούσια κεραμική των τριών πρώτων χριστιανικών αιώνων, υπολείμματα ψηφιδωτών, νομίσματα, τμήματα τοίχων και μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών. Κατά την διάρκεια των ετών 1962-1978, οπότε διανοίχθηκαν δρόμοι και θεμέλια για την ανέγερση οικιών, πλήθος δόμων, μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, οστράκων και άλλων ευρημάτων διασκορπίστηκαν ως κοινά μπάζα⁹.

Νότια της Κυπαρισσίας, στον ευρύτερο χώρο των Φιλιατρών, από την παράκτια Αγία Κυριακή ως την θέση «Άγιος Χριστόφορος» κοντά στο χωριό Μόρραινα, υπάρχουν λείψανα οικισμών και βεβαίως πλούσια κεραμική υστερορωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου. Νοτιοανατολικά των Φιλιατρών υψώνεται χαμηλή οροσειρά, γνωστή ως Φιλιατρινά βουνά, με ψηλότερη κορυφή 379 μ. Στην δυτική πλευρά του βουνού και νοτίως των Φιλιατρών, μεταξύ των θέσεων «Σταυρός», «Άγιος Χριστόφορος» και «Ευαγγελίστρια» προς Νότον, έχουν εντοπισθεί ιδιαίτερα στα «ριζοβούνια»

8. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Paris 1981, 3.56, 3.759· Γ.Ι. Κονιδάρης, *Αι μητροπόλεις και αρχιεπισκοπαι του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η τάξις αυτών*, Αθήνα 1934, 77-78, 102· ο ίδιος, «Παρατηρήσεις εις τα περί επισκοπών της Λακωνικής κατά τους ένδεκα πρώτους αιώνας της Καθολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος», *Λακωνικά Σπουδαί* 5 (1980), 414-415· Bon, *Le Péloponnèse*, 61, σημ. 1· Φ.Α. Κομπορόζος, «Μεσσηνιακά τοπωνύμια», *Μεσσηνιακά Γράμματα* 2 (1967), 358-359· A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969, 412, 416, 457-458· P. Topping, «The Post-Classical Documents», *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, έκδ. W.A. McDonald - G. R. Rapp, Minneapolis 1972, 65· Ν.Δ. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ελλάδος περιήγησις. Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, Αθήνα 1979, 188-189· Φ.Κ. Λίτσας, «Προβληματισμοί για μια ιστορική προσέγγιση της παλαιοχριστιανικής Μεσσηνίας», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, 2, Αθήνα 1987-1988, 305-320· *Griechenland. Lexicon der historischen Stätten von den Anfängen bis zur Gegenwart*, έκδ. S. Lauffer, München 1989, 134 και 360-361· Δ.Β. Βαγιακάκος, «Κυπαρισσίας ονοματολογικά. Α': Κυπαρισσία-Αρκαδία-Αρκαδία», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Κυπαρισσία 27-29 Νοεμβρίου 1982*, Αθήνα 1984, 269-289.

9. Κυπαρίσσης, *ΠΑΕ* 1911, 247-252· Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρονικά, 96-98· ο ίδιος, *ΑΔ* 26 (1971) Χρονικά, 124-125· J.-P. Michaud, *BCH* 98 (1974), 618· Δ. Πιτταράς, «Μούσγα», *Τριφυλιακή Εστία* 2 (1976), 300 και 3 (1977), 430-432· ο ίδιος, «Οριστική αφάνεια των αρχαιοτήτων της (Μούσγας) Κυπαρισσίας», *Τριφυλιακή Εστία* 4 (1978), 567-574· Β. Σταυρόπουλος, «Η θέση της αρχαίας Κυπαρισσίας με βάση τις ιστορικές πληροφορίες και τα ερείπιά της», *Τριφυλιακή Εστία* 5 (1979), 157-166.

βυζαντινοί ναοί και άλλα μνημεία που δεν έχουν γίνει αντικείμενο συστηματικής επιστημονικής έρευνας. Τα βουνά των Φιλιατρών και της Μόραινας, ως το ποτάμι της Ευαγγελίστριας, αποτελούν στρατηγικότητα σημεία καθώς ελέγχουν το Ιόνιο και τη νότια Μεσσηνία. Η θέση μάλιστα «Άγιος Χριστόφορος», όπου και τα βυζαντινά «ασκηταριά», αποκαλείται «μπαλκόνι των Φιλιατρών» και σύμφωνα με τις παρατηρήσεις της Minnesota Messenia Expedition έχει στρατηγικό χαρακτήρα καθώς ελέγχει τους δρόμους της ακτής των Φιλιατρών (δηλαδή από Αρκαδιά προς Ναβαρίνο) και τους δρόμους προς την ενδοχώρα (δηλαδή προς Χριστιάνους). Αν και επανειλημμένως στον τοπικό περιοδικό Τύπο έχουν καταγραφεί θέσεις με ευρήματα και μνημεία θεωρούμενα υστερορωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά, μόνον η νήσος Πρώτη και η βασιλική της Αγίας Κυριακής αποτελούν με βεβαιότητα πρωτοβυζαντινές θέσεις¹⁰.

Η περίπτωση της βασιλικής των Φιλιατρών αποτελεί ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα για την δραστηριότητα στην παράκτια πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία. Η πρώτη φάση του μνημείου, πεντάκλιτη ξυλόστεγη βασιλική ελληνιστικού τύπου, χρονολογείται στα μέσα του 6ου αιώνα και πιστεύεται ότι η ιστορία του μνημείου συμπίπτει με την ιστορία της βασιλικής της Ολυμπίας, η οποία καταστράφηκε κατά τους σεισμούς του 550/1. Καθώς δε η βασιλική της Αγίας Κυριακής δεν είχε προλάβει να χρησιμοποιηθεί πριν από την καταστροφή, τα πλάγια κλίτη δεν είχαν καλυφθεί με δάπεδα. Η εύρεση μάλιστα νομίσματος της εποχής των Βανδάλων έξω από την αφίδα, σε στρώμα που αντιστοιχεί στο πριν από την ανέγερση της βασιλικής έδαφος, ενισχύει την χρονολόγηση αυτή. Κατά την ανασκαφή της από τον Δ. Πάλλα βρέθηκαν τεμάχια διάτρητων θωρακίων, τα οποία εικάζεται ότι προέρχονται από αττικό εργαστήριο, όχι πάντως τοπικό, τεμάχια της αγίας τράπεζας και, τέλος, αποτμήματα από στέψεις θωρακίων, ένα μάλιστα ενεπίγραφο. Μετά την καταστροφή από τους σεισμούς του 550/1, η βασιλική των Φιλιατρών ανακαινίσθηκε πριν από τις αρχές του 7ου αιώνα, οπότε ερμηνώνεται. Στο νότιο ακραίο κλίτος της αρχικής βασιλικής βρέθηκε «θησαυρός» 488 νομισμάτων, 346 χαλκών κατά τον Δ. Πάλλα (ακριβέστερα, 257 χάλκινα του 6ου αι. και 226 μικρές χάλκινες υποδιαίρεσεις του 5ου και του 6ου αι.). Τα νομίσματα του 6ου αιώνα κατατάσσονται από τον Ιουστινιανό Α' μέχρι του πρώτου έτους της βασιλείας του Μαυρικίου 582/3. Ως χρόνος απόκρυψης του «θησαυρού» και εγκατάλειψης της εκκλησίας θεωρείται η μετά το 583 περίοδος και πάντως τα τέλη του 6ου αιώνα και συσχετίζεται συνήθως με την σλαβική επιδρομή του 587/8. Σε απόσταση περίπου 100 μ. νότια της βασιλικής, αποκαλύφθηκαν επίσης από τον Δ. Πάλλα ερείπια λουτρών, από τα οποία αναγνωρίστηκαν μία δεξαμενή πλάτους 2 μ. και ένας αφιδωτός θάλαμος, πιθανώς αποδυτήριο. Το οικοδόμημα χρονολογείται το αργότερο στα μέσα του 5ου αιώνα μ.Χ. Πιθανώς με το συγκρότημα των λουτρών και όχι μόνον με αυτό πρέπει να σχετίζεται υπόγειος αγωγός, σωζόμενου μήκους 2 μ. περίπου, που κατέρχεται από την ανατολική πλευρά του ναού. Ο αγωγός αυτός ξεκινούσε από τη θέση Βρύσες και υποτί-

10. Φιλιατρά 2 (Μάρτ. 1957), 9-13· Φιλιατρά 5 (Ιαν. 1958), 46-49· Φιλιατρά 12 (Ιουλ. 1959), 3-12 και 24-45· Φιλιατρά 21-22 (Οκτ.-Μάρτ. 1962), 5-7· Λίτσας, «Προβληματισμοί», 307-310 και 317· *Minnesota Messenia Expedition*, Register A, 276, αρ. 62-63· Φιλιατρά 111-112 (1987), 48-53.

θεται ότι χρησίμευε για την ύδρευση παλαιού οικισμού. Η ιστορία της βασιλικής κατά τον 6ο και 7ο αιώνα θα πρέπει να σχετίζεται με την τύχη των βασιλικών της Μεσσηνίας. Η εγκατάλειψή της δεν αποκλείεται να χρονολογείται στις αρχές του 7ου αιώνα¹¹. Λείψανα στην ευρύτερη περιοχή ως τους Γαργαλιάνους, που ανήκουν κυρίως σε αρχαίους οικισμούς, έγινε προσπάθεια να σχετισθούν με την αρχαία Έρανα, η οποία αναζητήθηκε στην περιοχή της παραλίας των Φιλιατρών. Μετά μάλιστα τις ανασκαφές και τα ευρήματα στην παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Κυριακής, η υπόθεση αυτή ανακινήθηκε χωρίς ιδιαίτερη πειστικότητα¹². Στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού Αγρίλος, βόρεια των Φιλιατρών, από το Στόμιο ως την Μπούκα και ιδιαίτερα στη θέση Μερολίθι, ευρήματα μαρτυρούν βυζαντινή παρουσία. Στην περιοχή μάλιστα βρέθηκαν τάφοι ρωμαϊκοί. Πιστεύεται ότι το λιμάνι της Μπούκας, στον σημερινό οικισμό Αγρίλη, πρέπει να χρησιμοποιούσε κατά τους βυζαντινούς χρόνους ως επίγειο της Χριστιανούπολης¹³.

11. Π. Παπαχριστόπουλος, «Νέον μνημείον εις Φιλιατρά, ο κεχωσμένος ναός του Αγίου Γεωργίου (εις Αγ. Κυριακήν Φιλιατρών)», *Φιλιατρά* 13 (Οκτ. 1959), 3-8· Δ.Ι. Πάλλας, *ΠΑΕ* 1960 (1966), 177-194· ο ίδιος, *Έργον* 1960, 141-145· ο ίδιος, *ΑΔ* 16 (1960) Χρονικά, 122-125· G. Daux, *BCH* 85 (1961), 718-719· Βάκω Αθανασοπούλου, «Βυζαντινές εκκλησίες της Μεσσηνίας», *Μεσσηνιακά Γράμματα* 2 (1967), 32-33· Π.Α. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον, από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992, 101, 179-180· D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano 1977, 189· Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά (με τη συνεργασία της Ε. Πελεκανίδου), *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Ελλάδος, 2: Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, 110-111· Α. Αβραμιά, «Νομοματικοί "θησαυροί" και μεμονωμένα νομίματα από την Πελοπόννησο (ΣΤ'-Ζ' αι.)», *Σύμμεικτα* 5 (1983), 68· Ντ. Αντωνιάκου, *Μεσσηνία*, Καλαμάτα 1984, 230· D. Pallas, «Données nouvelles sur quelques boucles et fibules considérées comme avars et slaves et sur Corinthe entre le VIe et le IXe s.», *Byzantinobulgarica* 7 (1981), 295, σημ. 1· Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, «... Και τα πολλά της Πελοποννήσου ... σεισμού γεγονόσαν παρανάλωμα», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, 433 και 438· D. Feissel - A. Philippidis-Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. 3: Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *TM* 9 (1985), 373, αρ. 156 (πρόκειται βέβαια για επιγραφή αποτιμημάτων θωρακίου και όχι μωσαϊκού, όπως αναφέρεται)· Γ. Λάββας, «Οι πόλεις των "χριστιανικών βασιλικών"». Μια συμβολή στην πολεοδομία του Ανατολικού Ίλλυρικού», *Εισηγήσεις του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1980, 421· Β. Αθανασοπούλου-Πέννα, «Νομοματικές μαρτυρίες για τη βυζαντινή Μεσσηνία», *Μεσσηνία και νομίματα*, εφημ. *Παμμεσσηνιακή-Αφιέρωμα*, Απρίλιος 1996, 9-10· Η. Αναγνωστάκης - Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσηνία (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 295-301· Lambropoulou, «Le Péloponnèse occidental», 107. Για τον σαφή προσδιορισμό του χρόνου απόκρυψης του «θησαυρού» και εγκατάλειψης του ναού θεωρείται ως προϋπόθεση η ταύτιση των 226 ακόμη αταύτιστων χάλκινων υποδιαιρέσεων, βλ. Α. Λαμπροπούλου - Η. Αναγνωστάκης - Β. Κόντη - Α. Πανοπούλου, «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους σκοτεινούς αιώνες», *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Αθήνα 2001, 211-212.

12. M.N. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930, 136· *Minnesota Messenia Expedition*, 276, Register A, αρ. 63, 64, 65, Register B, αρ. 408· Παπαχατζής, *Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, 184-185· Σ. Λυριτζής, «Η αρχαία πόλις Έρανα», *Πλάτων* 21 (1969), 152-180· *Griechenland*, 221-222, 539.

13. Π. Παπαχριστόπουλος, «Ο Αγρίλης, άλλοτε και σήμερα», *Φιλιατρά* 3 (1957), 5-13· *Minnesota Messenia Expedition*, 276, Register A, αρ. 65· Δ.Β. Βαγιακάκος, «Η ετυμολογία του τοπωνυμίου Γαργαλιάνοι», *Πελοποννησιακά* 15 (1982-1984), 96· Αιμ. Μπακούρου, *ΑΔ* 36 (1981) Χρονικά, 142.

Στην ευρύτερη παράλια περιοχή των Γαργαλιάνων και μάλιστα στις θέσεις Κάναλος, Βρομονέρι, Μαραθούπολη-Διαλισκάρι είχαν από παλιά εντοπισθεί παλαιοχριστιανικά λείψανα και ερείπια υστερορωμαϊκής εποχής, τα οποία θεωρήθηκαν ότι θα μπορούσε να καταλαμβάνουν τον χώρο της Έρανας. Στη θέση Βρομονέρι νότια των Γαργαλιάνων είχε βρεθεί επιγραφή χρονολογούμενη στα 323-326 και παλαιοχριστιανικό κτήριο που είχε θεωρηθεί βασιλική με ψηφιδωτό δάπεδο¹⁴, μάλλον εντοίχιο ψηφιδωτό (δεν διασώζεται) σύμφωνα με σύντομη ανασκαφική έκθεση του 1898. Όμως τα τελευταία χρόνια το ερευνητικό πρόγραμμα PRAP¹⁵ με τα ευρήματα στην περιοχή και τα συμπεράσματα από την μελέτη τους βοηθεί κατά τρόπο μοναδικό στην ανασύσταση της εικόνας του πρωτοβυζαντινού παράλιου χώρου από τα Φιλιατρά ως την Πύλο. Διαπιστώνεται έντονη δραστηριότητα στην περιοχή κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, συνδεδεμένη μάλιστα με την ίδρυση της Μεσσήνης στην ενδοχώρα, δραστηριότητα που συνεχίζεται ακόμη πιο έντονα με εκτεταμένη χρήση γης και με παράλιες εγκαταστάσεις ως τις αρχές του 7ου πρωτοβυζαντινού αιώνα. Στα ήδη από παλιά εντοπισμένα λείψανα και ευρήματα σε Μαραθούπολη-Διαλισκάρι το PRAP προσέθεσε νέα και σαφέστερα χρονολογούμενα στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους. Το συγκρότημα της υστερορωμαϊκής έπαυλης με το λουτρό θεωρείται ότι συνεχίζει να χρησιμοποιείται ως τα τέλη του 6ου αιώνα με βάση την μαρτυρία πρωτοβυζαντινών επιγραφών, γλυπτών, νομισμάτων και κυρίως κεραμικής (λυχνάρια, αμφορείς)¹⁶. Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από τον χώρο είχαν θεωρηθεί ότι προέρχονταν από παλαιοχριστιανική βασιλική, αλλά μάλλον πρόκειται για λείψανα δραστήριας και ευημερούσας έπαυλης, τα οποία έχουν επαναχρησιμοποιηθεί κάποια χρονική στιγμή¹⁷. Πάντως πιστεύεται ότι και στην εν λόγω περιοχή μετά τον 7ο αιώνα εμφανίζεται, πάντα με βάση την απουσία μεσοβυζαντινών αρχαιολογικών τεκμηρίων, το γενικότερο φαινόμενο της εγκατάλειψης του παράλιου χώρου και η απόσυρση των κατοίκων στην ενδοχώρα, όπως στον Σκάρμιγκα, στην Καβαλαριά, την Χώρα όπου και μεσοβυζαντινά τεκμήρια¹⁸.

Η νήσος Πρώτη απέναντι από τους Γαργαλιάνους και το Διαλισκάρι δεν μπορούσε παρά να συνδέεται και κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, όπως αυτό συνέβη διαχρονικά, με τον απέναντι δραστήριο παράλιο χώρο. Αποτελούσε πάντα ορμητήριο για τους ναυτιλλομένους και τους πειρατές από την αρχαιότητα ως τους νεότερους χρόνους. Στο βόρειο μέρος του νησιού βρίσκεται ο όρμος «Γραμμένο» ή αλλιώς «στα Γράμματα», ονομασία που οφείλεται στις επιγραφές και τα χαράγματα στους βράχους. Στα ψηλά τοιχώματα των βράχων της βόρειας και νότιας πλευράς

14. Valmin, *Études*, 138-141· Πάλλας, *ΠΑΕ* 1960 (1966), 192-194· Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα*, 109, σμ. 103. Βλ. όμως J.L. Davis - S.E. Alcock - J. Bennet - Y.G. Lolos - C.W. Shelmerdine, «The Pylos Regional Archaeological Project, Part 1: Overview and the Archaeological Survey», *Hesperia* 66 (1997), 474 σμ. 384 (στο εξής PRAP, Part 1). Για την επιγραφή, *IG V* 1, 1420· Valmin, *Études*, 139· Feissel - Philippidis-Braat, «Inscriptions du Péloponnèse», 270, αρ. 2.

15. PRAP= The Pylos Regional Archaeological Project. Βλ. και την δημοσίευση PRAP, Part 1, 391 κ.ε.

16. *Ο.π.*, 457-459, 469-475. Επίσης για την επιγραφή και νομίσματα, βλ. Λυριτζής, «Η αρχαία πόλις Έρανα», 165.

17. Πάλλας, *ΠΑΕ* 1960, 192-194· PRAP, Part 1, 474, σμ. 384.

18. PRAP, Part 1, 474-475. Βλ. όμως και τα δικά μας συμπεράσματα στο τέλος της παρούσας επισκόπησης.

υπάρχουν χαράγματα όλων των εποχών. Χαρακτηριστική είναι η πρωτοβυζαντινή επιγραφή για εύπλοια πλοίου με το όνομα «Μαρία» και με κυπριακό πλήρωμα. Η ύπαρξη των χαραγμάτων αυτών, η αμφίβολης αξίας πληροφορία του Στέφανου Βυζαντίου ότι οι κάτοικοι του νησιού ονομάζονται «Πρωταίοι» και, τέλος, η ανεύρεση κοντά στην εκκλησία της Παναγούλας χρυσών νομισμάτων του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης του 600 μ.Χ., μαρτυρούν την χρησιμοποίηση της Πρώτης ως ορμητηρίου κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, αλλά και πιθανώς την εγκατάσταση πληθυσμών, αν και ερείπια της εποχής αυτής δεν έχουν επισημανθεί. Αν τα νομίσματα που αναφέρει ο Σ. Λυριτζής, χωρίς όμως άλλη διευκρίνιση για τον τρόπο εύρεσης, χρονολογούνται όντως γύρω στα 600, τότε πιθανώς να σχετίζονται με ιστορικά γεγονότα που επέβηλαν περίπου στα ίδια χρόνια την απόκριση του «θησαυρού» της Αγίας Κυριακής στα γειτονικά Φιλιατρά. Δεν πρέπει επίσης να αποκλεισθεί η περίπτωση να αποτελούν απλά τεκμήρια καταφυγής πληθυσμών ή προσάραξης ναυτιλλομένων¹⁹.

ΚΟΛΠΟΣ ΠΥΛΟΥ

Η περιοχή της Πύλου αποτελεί μια άλλη ενότητα, η οποία όμως είναι ιδιαίτερα φειδωλή σε τεκμήρια πηγών και μνημείων. Αποτελεί το κατ' εξοχήν σημείο όπου λόγω αποστάσεων, μορφολογίας και γειτνίασης των παραλίων συγκλίνουν και γειτονεύουν οι τρεις παράκτιες ενότητες του μεσσηνιακού χώρου (Κυπαρισσίας, Αβίας-Πεταλιδιού, Μεθώνης). Παρά το γεγονός ότι το Κορυφάσιο, η Σφακτηρία και ο μοναδικός κόλπος τους θα πρέπει να αποτελούσαν κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια, όπως και κατά τα ελληνιστικά και υστερορωμαϊκά, σπουδαιότατο χώρο οικισμών και ελλημενισμού, η αρχαιολογική μαρτυρία παλαιότερων ανασκαφών είναι κυριολεκτικά δυσεύρετη ή κατεστραμμένη και έχει ελάχιστα μελετηθεί. Είναι χαρακτηριστικά όσα αναφέρονται σε πρόσφατη ιστορική και αρχαιολογική επισκόπηση: «τίποτα σχεδόν δεν είναι γνωστό για την Πύλο σε ό,τι αφορά την περίοδο δέκα αιώνων που ακολούθησε την ρωμαιοκρατία, μια και δεν υπάρχουν σχετικά μνημεία, φιλολογικές πηγές και κινητά αρχαιολογικά ευρήματα»²⁰. Αν και η βυζαντινή

19. Στράβων (έκδ. R. Baladié), 8.4.2, 120· Στέφανος Βυζάντιος, 537· S.W.H. Strijd, «De inscriptionibus in insula Prote», *Mnemosyne* 32 (1904), 361 κ.ε.· Σ. Κουγέας, «Η νήσος Πρώτη και η ιστορική σημασία της», *Λεύκωμα επαρχίας Τριφυλίας*, 1938, 151-155· N. Valmin, «Inscriptions de la Messénie», *Bulletin de la Société Royale des Lettres de Lund* 1928-1929, 152· Παπαχατζής, *Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, 184-185· Σ. Λυριτζής, «Ιστορία και αρχαιολογία της μεσσηνιακής νήσου Πρώτης», *Πλάτων* 25 (1973), 88-119 και νομίσματα σ. 116· ο ίδιος, «Σχετικά με τη νήσο Πρώτη», *Τριφυλιακή Εστία* 3/18 (1977), 389· Γ. Χατζή, *ΑΔ* 36 (1981) Χρονικά, 155· Π. Δημάκης, «Η Πρώτη, η μικρή ιστορία ενός έρημου νησιού», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*, 44-54· Σ.Θ. Λυριτζής, «Ιστορική γεωγραφία περιοχής Γαργαλιάνων», *Παρασός* 30 (1988), 90-105.

20. Γ. Παπαθανασόπουλος - Θ. Παπαθανασόπουλος, *Πύλος-Πυλία. Οδοιπορικό στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 2000, 36. Στο ενδιαφέρον αυτό πόνημα με την πλούσια και κατά θέματα βιβλιογραφία (σ. 124-127), το κεφάλαιο για τους κλασικούς χρόνους και την ύστερη αρχαιότητα διαδέχεται αμέσως το κεφάλαιο Φράγκοι, Βενετοί και Τούρκοι.

πραγματικότητα δεν είναι ακριβώς αυτή, πρέπει πάντως να ομολογήσουμε ότι όντως μόνον υποθέσεις, βασισμένες και αυτές σε ενδείξεις, μας επιτρέπουν την σκιαγράφηση της περιοχής κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους. Ο Στέφανος Βυζάντιος θεωρεί το Κορυφάσιον ως άλλο όνομα της Πύλου²¹. Στα υστερορωμαϊκά και πιθανότατα στα πρωτοβυζαντινά χρόνια, η ιστορική Πύλος ή η περιοχή και ο κόλπος της Πύλου ταυτίζονται με το Κορυφάσιο και την περιοχή του που δεν έχει καμία σχέση με το σημερινό χωριό Κορυφάσιο, πρώην Οσμάναγα, 3 χλμ. βορειοανατολικά της Βοΐδοκοιλιάς και του πλησιόχωρου Ρωμανού. Διαχρονικώς, λοιπόν, η βορειοδυτική πλευρά του κόλπου, όπου η Βοΐδοκοιλιά και η λιμνοθάλασσα του Διβαρίου, αλλά κυρίως η χερσονήσος του Κορυφασίου με την Πύλο των ιστορικών χρόνων ονοματοδοτούν ολόκληρο τον κόλπο και την ευρύτερη περιοχή. Το ίδιο θα συμβεί και κατά τους βυζαντινούς χρόνους με το «Ἀβαρίνον(ς)», που πιθανότατα αποτελεί το κοινό όνομα της περιοχής, δηλαδή όλου του κόλπου, της χερσονήσου του Κορυφασίου και αυτής της Σφακτηρίας²². Κατά τους ελληνιστικούς έως και τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, η ίδια η πόλη Κορυφάσιον ή μια δεύτερη γειτονική της πολίχνη απλωνόταν ανατολικά της χερσονήσου στην θέση που αργότερα κάλυψε η λιμνοθάλασσα του Διβαρίου. Η λιμνοθάλασσα του Διβαρίου (όπως και όλη η προς Βορράν βαλτώδης περιοχή μεταξύ Ρωμανού και Οσμάναγα) πιστεύεται ότι δημιουργήθηκε μετά τους υστερορωμαϊκούς χρόνους και κάλυψε μέρος του Κορυφασίου²³. Η θέση του ελληνιστικού Κορυφασίου στο βόρειο άκρο της χερσονήσου θεωρείται ότι ήδη στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους είχε ερημωθεί και δημιουργήθηκε, κατά τον Σπ. Μαρινάτο, λίγο νοτιοανατολικά του νότιου άκρου δεύτερη πολίχνη²⁴. Πάντως, οι γεωγράφοι και οι περιηγητές της ύστερης αρχαιότητας κληροδοτούν στους Βυζαντινούς το τοπογραφικό πρόβλημα, γνωστό ως πρόβλημα Πύλου. Δεν είναι πάντοτε σαφές στις ελάχιστες σωζόμενες μαρτυρίες των κειμένων κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους και έως την εμφάνιση (7ος-9ος αι.) του νέου πιθανότατα σλαβικού ονόματος «Ἀβαρίνος-Ναβαρίνος»²⁵ σε ποια ακριβώς από τις τρεις γνωστές Πύλους αναφέρονται οι συγγραφείς και σε ποιους Πυλίους. Πιστεύεται ότι η Πύλος μνημονεύεται

21. Στέφανος Βυζάντιος, 377: «Κορυφάσιον, χωρίον Λακωνικόν πλησίον Πύλου ... τρεῖς δέ εἰσιν αἱ Πύλοι ἐν παροιμίᾳ "ἔστι Πύλος πρὸ Πύλοιο, Πύλος γε μὲν ἔστι καὶ ἄλλος"», 540.

22. W.A. McDonald, «Sphagia-Sphacteria», *Πελοποννησιακά* 3 (1959), 56-61.

23. Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 21 (1966) Χρονικά, 164-165· W.K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, 1, University California Press, 1965, 6-29· R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon. Étude de géographie historique*, Paris 1980, 244· Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρονικά, 92-93. Βλ. επίσης γενική πληροφόρηση Topping, «The Post-Classical Documents», 65 και *Minnesota Messenia Expedition*, Register A, αρ. 44 (63), Register B, αρ. 401.

24. Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1958, 185.

25. W. Miller, «The Name Navarino», *English Historical Review* 20 (1905), 307· M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, München 1941 (ανατύπ. Leipzig 1970), 10, 160, 258· Δ.Α. Ζακωθηνός, *Οι Σλάβοι εν Ελλάδι. Συμβολαί εις την ιστορίαν του μεσαιωνικού ελληνισμού*, Αθήνα 1945, 88, σημ. 3· E. Meyer, «Pylos and Navarino», *Museum Helveticum* 8 (1951), 119-136· Κομπορόζος, «Μεσσηνιακά τοπωνύμια», 369-370· Bon, *La Morée franque*, 414-417· Sp. Vryonis Jr., «The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece: The First Major Slavic Attack on Thessaloniki AD 597», *Hesperia* 50 (1981), 380, σημ. 9· A.G.C. Savvides, «On Pylos-Navarino-Zonklon in the Byzantine Period (Late 6th-Early 13th Centuries)», *Βυζαντινά* 16 (1991), 335-338· *Griechenland*, 577-578.

στον κατάλογο των πόλεων του *Τακτικού της Εικονομαχίας* ως έδρα επισκοπής («ὁ Συλλέου=ὁ Πύλου»), υπαγόμενη στην μητρόπολη Κορίνθου. Η ανάγνωση και η ταύτιση δεν είναι ασφαλείς· έχουν εξάλλου προταθεί οι αρκαδικές Πύλλαι, η λεπρεατική ή ηλιακή Πύλος²⁶. Ενδέχεται πάντως, ακόμη και μετά την σλαβογενή μετονομασία της περιοχής σε Αβαρίνο-Ναβαρίνο, το όνομα της Πύλου να διατηρήθηκε στο γειτονικό προς τον κόλπο και γνωστό από την Φραγκοκρατία και εξής σημερινό χωριό Πύλα.

Ὡς προς τις υστερορωμαϊκές και πρωτοβυζαντινές αρχαιολογικές μαρτυρίες, η περιοχή μόλις τα τελευταία χρόνια και μάλιστα με την έρευνα του PRAP αρχίζει να προσφέρει πιο συγκεκριμένα και εκμεταλλεύσιμα για τους ιστορικούς στοιχεία. Ήδη από παλαιότερα, στο βόρειο άκρο της χερσονήσου που βλέπει τον όρμο της Βοϊδοκοιλιάς είχαν αποκαλυφθεί παλαιοχριστιανικοί τάφοι, χωρίς πτερίσματα, ανάμεσα στις οικίες της ελληνιστικής πόλης του Κορυφασίου, που μάλλον είχε ερημωθεί κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους²⁷. Μεγάλα τμήματα βαλανείου ή πρώιμης βασιλικής(;) με λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου σώζονται στο νότιο άκρο της χερσονήσου του Κορυφασίου, απέναντι από την Σφακτηρία και επάνω στον λαιμό που χωρίζει την λιμνοθάλασσα από τον κόλπο. Πρόκειται για μια δεύτερη πολίχνη του Κορυφασίου σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο. Στο νοτιοανατολικό άκρο, οικοδομήματα από πλίνθους, τοίχοι και δάπεδα υπήρχαν κάτω από τα νερά της λιμνοθάλασσας²⁸. Ανατολικά του Κορυφασίου και μέχρι την Γιάλοβα, το Πετροχώρι και του Ρωμανού, σε μια αρκετά εκτεταμένη περιοχή όπου οι βάλτοι και η λιμνοθάλασσα του Διβαρίου, είχε παλαιότερα εντοπισθεί από τον Σκιαδά πλήθος τάφων υστερότερων χρόνων. Στα πρόσφατα ευρήματα του PRAP από την περιοχή Ρωμανού, εκτός από ρωμαϊκή κεραμική αναφέρεται και χάλκινο νόμισμα του Κωνσταντίου Β' χρονολογούμενο στα 351-355²⁹. Γενικώς συνάγεται ότι υπήρξε χώρος εγκαταστάσεων για μια περίοδο πολύ μεγαλύτερης διάρκειας από όσο παλαιότερα υπέθεταν ιστορικοί και αρχαιολόγοι. Κατά τα αποστραγγιστικά έργα που άρχισαν το 1962 διενεργήθηκε αρχαιολογική έρευνα και διαπιστώθηκε η ύπαρξη εκτεταμένου και ασυνήθιστα μεγάλου ελληνιστικού νεκροταφείου, μέρος μόνον του οποίου ανασκάφηκε. Πιστεύεται ότι το νεκροταφείο, που βρισκόταν εκατέρωθεν οδού που οδηγούσε ως την σημερινή Γιάλοβα, αλλά και μέρος του οικισμού στα ανατολικά πρανή του λόφου κατακλύστηκαν από τα νερά της λιμνοθάλασσας που άρχισε να σχηματίζεται μετά τους υστερορωμαϊκούς χρόνους³⁰.

26. Παπαχατζής, *Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, 170-182· Darrouzès, *Notitia* 3.758· N.A. Bees, «Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit», *Oriens Christianus* N.S. 4 (1915), 250· Κονιδάρης, «Παρατηρήσεις», 414-415, 428· Bon, *Le Péloponnèse*, 59, 77.

27. Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1958, 185· G. Daux, *BCH* 83 (1959), 642· X. Μπάλας, *Πύλος, Ναβαρίνο, Νικόαστρο, Ανάκτορο Νέστορος*, Αθήνα 1987, 100-102· N.G. Lascaris, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Athènes 2000, 179 αρ. 321b, 180 αρ. 323.

28. Α. Σκιας, *ΠΑΕ* 1909, 289-291· Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1958, 186· Daux, *BCH* 83 (1959), 642· ο ίδιος, *BCH* 84 (1960), 703· Μπάλας, *Πύλος*, 96, 103-106.

29. PRAP, Part 1, 467, σημ. 360.

30. Σκιας, *ΠΑΕ* 1909, 291· Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, 6-29· Γαλούρης, *ΑΔ* 21 (1966) Χρονικά, 164-165· *Minnesota Messenia Expedition*, Register B, αρ. 401· Baladié, *Le Péloponnèse*, 244· Μπάλας, *Πύλος*, 94-107.

31. Baladié, *Le Péloponnèse*, 244.

Καθώς μάλιστα κλιματολογικοί παράγοντες διατάραξαν την μορφολογία του εδάφους και τον οικιστικό ιστό, πιθανότατα ισχύουν, τηρουμένων των αναλογιών, όσα έχουν παρατηρηθεί και για την περιοχή της Ολυμπίας κατά την ίδια περίοδο³¹. Στον βαθμό, λοιπόν, που η αρχαιολογική μελέτη δεν έχει προχωρήσει, προς το παρόν μόνο γενικές υποθέσεις μπορεί να γίνουν για την πρωτοβυζαντινή φάση του σπουδαιότατου αυτού παράλιου χώρου με βάση τις ισχνές πρωτοχριστιανικές ενδείξεις. Επίσης, με βάση τα πρωτοχριστιανικά ευρήματα και λείψανα της γειτνιαζουσας ενδοχώρας, όπως π.χ. στο Σουληνάρι και στον Χανδρινού, οι υποθέσεις για πρωτοβυζαντινή παρουσία και δραστηριοποίηση στην περιοχή του κόλπου μάλλον ενισχύονται³². Όσον αφορά την Σφακτηρία, το νησί αναφέρεται από τον Στέφανο Βυζάντιο και θεωρείται ότι το όνομά της διατηρήθηκε ως την εμφάνιση των Σλάβων, που με το «Αβαρίνος» ονοματίζουν τουλάχιστον από τον 8ο-10ο αιώνα την περιοχή του κόλπου της Πύλου και την ίδια την Σφακτηρία³³. Στις ανατολικές ακτές του νησιού, στην κοιλάδα του κολπίσκου Μαράνου, βρέθηκαν βυζαντινά όστρακα μαζί με ελληνιστικά και κυρίως ρωμαϊκά και ένα δύσκολο χρονολογούμενο παλιό πηγάδι. Διαφαίνεται, και λογικά μπορεί να υποστηριχθεί, ότι το νησί χρησίμευε πάντα και βεβαίως κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους σε αλιείς, βοσκούς και πιθανώς σε στρατιωτικές φρουρές³⁴.

ΑΒΙΑ - ΚΑΛΑΜΑΤΑ - ΝΙΧΩΡΙΑ

Ο παράλιος χώρος στον μυλό του Μεσσηνιακού κόλπου από την Αβία μέχρι το Πεταλίδι, ή πιο συγκεκριμένα ως τις εκβολές των ποταμών δυτικά της Καλαμάτας, έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας ιστοριογεωγραφικής ενότητας, σημαντικότερης μάλιστα, καθώς αποτελεί την κατάληξη ποταμίων και χερσαίων δρόμων της μεσσηνιακής πεδιάδας. Ως Αβία κατά τους ρωμαϊκούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους πρέπει να οριζόταν η ευρύτερη περιοχή ανατολικά της Καλαμάτας, διάσπαρτη από οικισμούς και επαύλεις. Ερείπια στη θέση «Παλιόχωρα» ή «Παλαιοχώρα», όνομα που έφερε μέχρι πρόσφατα ο σημερινός οικισμός Αβία, δηλώνουν συνεχή εγκατάσταση κατά την ρωμαϊκή και βυζαντινή εποχή. Συστηματική ανασκαφή δεν έχει γίνει. Έχει όμως επισημανθεί νεκροταφείο ρωμαϊκών και χριστιανικών χρόνων, κατάσπαρτο από όστρακα. Στην ευρύτερη

32. Σε διάφορες θέσεις στα χωριά Χανδρινού και Σουληνάρι έχουν αποκαλυφθεί ταφικά κτήρια, δεξαμενές, τεμάχια ψηφιδωτών δαπέδων, θωράκια, παλαιοχριστιανικοί τάφοι με κτερίσματα και άλλα λείψανα κτισμάτων πρωτοβυζαντινής εποχής, Σπ. Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1966, 119-121· Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 24 (1969) Χρονικά, 143· Pallas, *Les monuments paléochrétiens*, 190· Αιμ. Μπακούρου, *ΑΔ* 35 (1980), Χρονικά, 160· Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα*, 109, σημ. 103· Lambropoulou, «Le Péloponnèse occidentale», 103, σημ. 57· Lascaris, *Monuments*, 179, αρ. 320· Λαμπροπούλου κ.ά., «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων», 212.

33. Στέφανος Βυζάντιος, 594-595· McDonald, «Sphagia-Sphacteria», 56-61· Bon, *La Morée franque*, 426, 442· *Minnesota Messenia Expedition*, Register B, αρ. 404· *Griechenland*, 636.

34. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρονικά, 92-93· ο ίδιος, *ΑΔ* 19 (1964) Χρονικά, 151-152.

περιοχή βρέθηκε τυχαία πώρινη σαρκοφάγος, που χρονολογείται πιθανώς στους χρόνους του Μ. Κωνσταντίνου. Βρέθηκε, επίσης, χάλκινο νόμισμα Κωνσταντίνου Α³⁵. Ο παράλιος χώρος της Καλάματας και ο χώρος των ποτάμιων εκβολών, αν και προσφέρουν κάποιες υστερορωμαϊκές και παλαιοχριστιανικές μαρτυρίες με ελάχιστα ευρήματα, περιμένουν πάντα τον αρχαιολόγο τους³⁶. Αντίθετα, ο χώρος περί τα Νιχώρια, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, αποτέλεσε κατά την ρωμαϊκή περίοδο αντικείμενο συστηματικής εκμετάλλευσης από την μεγάλη ιδιοκτησία. Εντοπίζεται μάλιστα σημαντικός αριθμός αγροικιών κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Στην Μανδρίτσα, νότια των Νιχωρίων και στις δύο πλευρές του δρόμου Ριζόμυλου-Καρποφόρας, σε έκταση διαμέτρου περίπου 300 μ., βρίσκονται διάσπαρτα τα κατάλοιπα εκτεταμένης αγροικίας πρωτοβυζαντινής περιόδου. Στα περίχωρα, τα εντοπιζόμενα ευρήματα επιτρέπουν την επισήμανση έξι τουλάχιστον θέσεων, που αντιστοιχούν επίσης σε αγροικίες. Οι αγροικίες αυτές προφανώς λειτουργούσαν έως τα τέλη του 5ου-αρχές του 6ου αιώνα σε άμεση σχέση με τον γειτονικό οικισμό στο Πεταλίδι-Κορώνη³⁷. Επίσης, στην περιοχή των Νιχωρίων ανασκάφηκε αποθηκευτικός χώρος, αποτελούμενος από τρία μεγάλα δωμάτια, στο τρίτο από τα οποία, μεταξύ των άλλων αντικειμένων, βρέθηκε αποθηκευτικός αμφορέας που μπορεί να χρονολογηθεί στην περίοδο 460-520, χρονολόγηση που οριοθετεί και τον χρόνο λειτουργίας του οικοδομήματος, στο οποίο αποθηκεύονταν κυρίως αγροτικά προϊόντα³⁸.

35. R. Hope Simpson, «Identifying a Mycenaean State», *BSA* 52 (1957), 253-254· Π. Θέμελης, *ΑΔ* 21 (1966) Χρονικά, 163, σημ. 1· Παπαχατζής, *Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, 89· J.-P. Michaud, *BCH* 94 (1970), 995· *Minnesota Messenia Expedition*, Register B, αρ. 545. Για μια παλαιότερη, ελεγχόμενη όμως σήμερα, γενική θεώρηση της περιοχής από την Αβία ως τις εκβολές του Παμίσου κατά τους ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους, βλ. Valmin, *Études*, 44 κ.ε.

36. Νότια του κάστρου, στην πλατεία, στην Μονή Καλογραιών, βρέθηκαν δεξαμενή, τάφος ρωμαϊκής εποχής και βυζαντινά όστρακα, Ν. Γιαλούρης, εφ. *Θάρος* 10 Ιουλ. 1960· Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρονικά, 96· Daux, *BCH* 86 (1962), 724· Lascaris, *Monuments*, 178 αρ. 318.

37. Για την έρευνα, τις θέσεις και τα υστερορωμαϊκά ευρήματα της περιοχής, G. Rapp, Jr. - S.E. Aschenbrenner, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, 1: *Site, Environs and Techniques*, Minneapolis 1978 και μάλιστα 108-112, και W.A. McDonald - W.D.E. Coulson - J. Rosser (εκδ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, 3: *Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis 1983, 364-377. Ειδικότερα για τις θέσεις Ριζόμυλος, Τρουμπετόραχη, Παλιομονάστηρο, βλ. θέση Ριζόμυλος: Hope Simpson, «Identifying a Mycenaean State», 249· Α. Χωρέμης, *ΑΔ* 25 (1970) Χρονικά, 181· M. Ervin Caskey, *AJA* 74 (1970), 276. Θέση Τρουμπετόραχη ή Τρουπητόραχη: S. Aschenbrenner, «A Contemporary Community», *Minnesota Messenia Expedition*, 47-63· Χωρέμης, *ΑΔ* 25 (1970) Χρονικά, 181· Caskey, *AJA* 74 (1970), 310· Michaud, *BCH* 94 (1970), 994· ο ίδιος, *BCH* 97 (1973), 307. Θέση Παλιομονάστηρο: «Μεγάλου παλαιοχριστιανικού κτηρίου σώζονται τείχη και τεμάχια αράβδωτων μαρμάρινων κιονίσκων», Θ. Καράγιωργα, *ΑΔ* 27 (1972) Χρονικά, 264.

38. W.A. McDonald, *ΑΔ* 25 (1970) Χρονικά, 183· W.A. McDonald - R.T. Howell, *ΑΔ* 26 (1971) Χρονικά, 131-137· W.A. McDonald, *Hesperia* 41 (1972), 218-273· W.A. McDonald - R.T. Howell, *ΑΔ* 28 (1973) Χρονικά, 181-193· W.A. McDonald, *Hesperia* 44 (1975), 69-141. Βλ. και την αναφορά στα Νιχώρια σε κριτική του Α. Kazhdan, «Once More Agrarian History of Byzantium», *Byzantinoslavica* 55 (1994), 72· Επίσης βλ. Lambropoulou, «Le Péloponnèse occidentale», 102.

ΚΟΡΩΝΗ (ΠΕΤΑΛΙΔΙ) - ΛΟΓΓΑ - ΑΣΙΝΗ (ΚΟΡΩΝΗ)

Μια άλλη ενότητα αποτελεί η παράλια δυτική πλευρά του Μεσσηνιακού κόλπου, από την πρωτοβυζαντινή Κορώνη, το σημερινό Πεταλίδι, ως την Ασίνη, την σημερινή Κορώνη. Η ευρύτερη παράλια περιοχή νότια και βόρεια του Πεταλιδιού, το αρχαίο λιμάνι, ο μικρός λόφος με τα λείψανα δυτικά και ακριβώς πάνω από τον οικισμό, από πολύ νωρίς οδήγησαν περιηγητές και αρχαιολόγους στην ταύτιση του Πεταλιδιού με την αρχαία και παλαιοχριστιανική Κορώνη. Γενικώς πιστεύεται ότι στο σημερινό Πεταλίδι βρισκόταν η αρχαία πόλη, ενώ η υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή οικιστική δραστηριότητα, ξεκινώντας και διατηρώντας πάντα τον αρχικό πυρήνα της παλιάς πόλης, απλωνόταν σε μια μεγάλη ακτίνα σχεδόν από την Λογγά και μέχρι τις εκβολές του Παμίσου προς Βορράν. Η πρωτοβυζαντινή Κορώνη, στην θέση του σημερινού χωριού Πεταλίδι, αναφέρεται από τον Στέφανο Βυζάντιο και στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους. Για την πρωτοβυζαντινή επισκοπή υπάρχουν μόνον υποθέσεις και πολύ μεταγενέστερες παραδόσεις, καθώς συγγέεται από παλαιότερους μελετητές με την βοιωτική Κορώνεια. Άγνωστα παραμένουν τα αίτια και ο χρόνος εγκατάλειψής της καθώς και της πιθανολογούμενης μετεγκατάστασης των κατοίκων της νοτιότερα στην οχυρή Ασίνη που μετονομάζεται σε Κορώνη³⁹. Η πιθανότητα ενισχύεται από αντίστοιχες μετονομασίες πόλεων και μαρτυρούμενες μετοικήσεις πληθυσμών σε οχυρές θέσεις κατά τους μεταβατικούς χρόνους, όπως π.χ. Κυπαρισσία-Αρκαδιά, και τα αναφερόμενα στο *Χρονικόν της Μονεμβασίας* κ.λπ. Πάντως, δεν είναι τυχαίο ότι τα περισσότερα από τα κατάλοιπα από την Κορώνη-Πεταλίδι, όσα τελικά διασώθηκαν ή περισυλλέχθηκαν από σωστικές ανασκαφές, είναι υστερορωμαϊκά. Παλαιοχριστιανικά γλυπτά προερχόμενα από την περιοχή του Πεταλιδιού, στο Γυμνάσιο του οποίου φυλάσσονταν, μεταφέρθηκαν το 1976 και βρίσκονται στην Συλλογή Κορώνης στην σημερινή Κορώνη⁴⁰. Λιγιστά είναι τα κατάλοιπα του παλαιοχριστιανικού οικισμού στον χώρο της αρχαίας ακρόπολης, που βρίσκεται στον λόφο επάνω από το Γυμνάσιο του Πεταλιδιού. Κινητά ευρήματα αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή ρωμαϊκών λουτρών, καθώς και αρχιτεκτονικά γλυπτά της ίδιας περιόδου. Στην θέση Καλάθι, νοτιοανατολικά από το Πεταλίδι, άφθονη κεραμική και θεμέλια υστερορωμαϊκών χρόνων καταστράφηκαν κατά την διαμόρφωση του χώρου. Στον ίδιο χώρο περισυλλέχθηκε μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου (αχρονολόγητο), από απλές έγχρωμες ψηφίδες. Στα μπάζα βρέθηκε λυχνάρι της ίδιας περιόδου⁴¹.

39. Στέφανος Βυζάντιος, 378· *Συνέκδημος Ιεροκλέους*, 647.15· Darrouzès, Notitia 3.765· Bon, *Le Péloponnèse*, 8-9, 23· Τ. Γριτσόπουλος, «Κορώνης Επισκοπή», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, 7, Αθήνα 1965, 874-879· V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, 5.1: *L'Église*, Paris 1963, 486· Topping, «The Post-Classical Documents», 64-66· *Minnesota Messenia Expedition*, Register B, 502· Παπαχατζής, *Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, 152-156, 157-161 σημ. 1· Φ. Λίτσας, *Κορώνη, η προσωπογραφία μιας πολιτείας*, Αθήνα 1983, 195-205· McDonald κ.ά., *Excavations at Nichoria*, 338, 420, 423· *Griechenland*, 343-344· Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, «Η "εικονοκλαστική" Notitia 3 και το λατινικό πρότυπό της», *Σύμμεικτα* 10 (1996), 60, 67· Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, 193-194, αρ. 227· Lambropoulou, «Le Péloponnèse occidental», 100.

40. Ι.Ι. Κακούρης, «Βυζαντινά γλυπτά της αρχαιολογικής συλλογής Κορώνης, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, 2-4 Δεκεμβρίου 1977*, Αθήνα 1978, 323-326.

41. Ε. Παπακωνσταντίνου, *ΑΔ* 36 (1981) *Χρονικά*, 156· Α. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 38 (1983) *Χρονικά*, 113· Ε. Παπακωνσταντίνου, *ΑΔ* 44 (1989) *Χρονικά*, 108· Ν. Κοκοτάκη - Γ. Χατζή, *ΑΔ* 41 (1986) *Χρονικά*, 44.

Η περιοχή της κοινότητας Λογγά, ανάμεσα στην αρχαία (Πεταλίδι) και την βυζαντινή Κορώνη, παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον και έχει κατά καιρούς προσφέρει από τις διάφορες θέσεις της παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά λείψανα και μνημεία. Τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική κτίστηκε στη θέση του ιερού του Απόλλωνα Κορύθου, στον Άγιο Ανδρέα, επίγειο της Λογγάς (300 μ. από τη θάλασσα). Είχε βρεθεί επίσης ψηφιδωτό δάπεδο. Ο αρχαιολογικός χώρος έχει καταστραφεί ολοσχερώς⁴². Από την περιοχή της Λογγάς, από τον μεταγενέστερο ναό του Αγίου Αντωνίου, προέρχεται ανάγλυφο θωράκιο που πιθανώς αποτελούσε φράγμα πρεσβυτερίου βασιλικής 4ου-6ου αιώνα και από τη θέση Κρεμμύδια, στα ερείπια αδιερεύνητου ναού, παλαιοχριστιανική λίθινη σφραγίδα άρτων 5ου ή 6ου αιώνα⁴³.

Θεωρείται βέβαιο ότι η μεσοβυζαντινή και η σημερινή Κορώνη καταλαμβάνουν την θέση της αρχαίας και πρωτοβυζαντινής Ασίνης. Σήμερα το όνομα της Ασίνης έχει δοθεί σε κοινότητα της περιοχής, το πρώην Τζαφερόγλι. Η Ασίνη αναφέρεται από τον Στέφανο Βυζάντιο, μνημονεύεται στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους και στην *Notitia 3*. Πιθανολογείται η ύπαρξη επισκοπής κατά τους πρωτοβυζαντινούς και έως τον 8ο αιώνα χρόνους. Επίσης πιθανολογείται η μετοίκηση των κατοίκων της πρωτοβυζαντινής Κορώνης στην οχυρή ακρόπολη της Ασίνης που μετονομάζεται πλέον σε Κορώνη. Πιστεύεται ότι κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο οι Ασινάιοι είχαν οχυρώσει την κορυφή της ακρόπολης της Ασίνης επισκευάζοντας τα αρχαία τείχη με επαναχρησιμοποίηση του υλικού τους. Δεν υπάρχει συγκεκριμένη αρχαιολογική τεκμηρίωση από ανασκαφική δραστηριότητα. Πάντως, ο αρχικός ναός της Αγίας Σοφίας (ερείπια του οποίου σώζονται στην μεσημβρινή πλευρά του κάστρου, κοντά στην είσοδο του εσωτερικού περιβόλου, από όπου προέρχονται γλυπτά του 11ου αι.) θα μπορούσε να χρονολογείται κατά την μεταβατική περίοδο του 7ου και 8ου αιώνα, καθώς πιστεύεται ότι συγγενεύει με το σχέδιο του λεγόμενου ναού του Οσίου Νίκωνος στην Σπάρτη⁴⁴.

42. Φ. Βερσάκης, «Το ιερόν του Κορύθου Απόλλωνος», *ΑΔ* 2 (1916), 65-118· Valmin, *Études*, 173-175· Παπαχατζής, *Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, 155-156· *Minnesota Messenia Expedition*, Register B, αρ. 504· Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα*, 108-109· Lambropoulou, «Le Péloponnèse occidental», 103.

43. Θ. Προβατάκης, *Ανέκδοτα βυζαντινά και μεταβυζαντινά κειμήλια της Ι. Μητρ. Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1976, 20-23 πίν. Α', Β'· J.-P. Sodini, «La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum», *Εισηγήσεις 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, 87· Π. Βελισσαρίου, «Τοπογραφική εντόπιση βυζαντινού ναού εις Λογγά Μεσσηνίας», *Πελοποννησιακά* 14 (1980-1981), 321· Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, 194, αρ. 228-229.

44. Στέφανος Βυζάντιος, 131· Γ. Λαμπάκης, *ΔΧΑΕ* 3 (1903), 100-101· Κακούρης, «Βυζαντινά γλυπτά», 328-330· Ι. Σταμπολτζής, «Παρατηρήσεις επί τριών χριστιανικών ναών της Μεσσηνίας», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, 2, Αθήνα 1976-1978, 268-270· Λίτσας, *Κορώνη*, 195-205· Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, 194, αρ. 230· Lambropoulou, «Le Péloponnèse occidental», 100-101· Β.Δ. Μαράντος - Β. Ρούβαλης, *Η ιστορία της Κορώνης*, Αθήνα 2000, 23-32. Βλ. επίσης για πολλά από τα προβλήματα χρονολόγησης του ναού της Αγίας Σοφίας Κορώνης, Λαμπροπούλου κ.ά., «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων», 210-211.

ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΠΥΛΙΑ - ΜΕΘΩΝΗ

Από την ευρύτερη παράκτια χώρα της Κορώνης υστερορωμαϊκές και πιθανότατα παλαιοχριστιανικές και πρωτοβυζαντινές θέσεις, καταγεγραμμένες στην βιβλιογραφία, εντοπίζονται στην περιοχή Αγίας Τριάδας και Φανερωμένης. Ειδικά στο χωριό Λιβαδάκι της κοινότητας Βασιλιτσιού, 7 χλμ. νότια της Κορώνης, στη θέση Φανερωμένη, ονομασία της παράκτιας πεδιάδας από το όνομα μοναστηριού στην βορειοδυτική πλαγιά λοφίσκου, και 5 χλμ. από το ακρωτήριο Ακρίτας, εντοπίστηκε πλήθος ρωμαϊκών και βυζαντινών λειψάνων. Κοντά στην ακτή αναφέρεται ύπαρξη λειψάνων ρωμαϊκού λουτρού, ψηφιδωτών και εύρεση νομισμάτων⁴⁵. Ένας εξόχως σημαντικός παράλιος χώρος κυριολεκτικά ανεξερεύνητος, με υπήνεμους όρμους, ορμητήρια και νησίδες-καταφύγια, ο οποίος, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις και τις λαθρονασκαφικές του περιπέτειες, μπορεί να προσφέρει πλούσιες μαρτυρίες είναι η περιοχή από την Κορώνη μέχρι την Μεθώνη. Στην Φοινικούντα (σημερινή Ταβέρνα), στην θέση Λούτσα, εντοπίστηκε παλαιοχριστιανική βασιλική με διακρινόμενα τμήματα λιθοπλινθόκτιστων τοίχων και μεγάλη ημικυκλική αψίδα⁴⁶.

Αφήσαμε τελευταία την δυτική Πυλία όπου και η Μεθώνη. Η πρωτοβυζαντινή Μεθώνη, και το λιμάνι της στο νοτιοδυτικό άκρο της Πελοποννήσου, αποτέλεσαν έναν από τους κύριους σταθμούς της θαλάσσιας οδού που οδηγούσε από την Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο, την Κωνσταντινούπολη και τους Αγίους Τόπους. Στα μέσα του 4ου αιώνα αναφέρεται στις πηγές εβραίος έμπορος στην Μεθώνη και πιθανώς επίσκοπος στη Σύνοδο της Σαρδικής το 343, και η Μεθώνη μνημονεύεται στον *Βίο* του αγίου Ιλαρίωνος, από τον Αμμιανό Μαρκελλίνο, στον *Συνέκδημο*, από τον Στέφανο Βυζάντιο και τον Προκόπιο⁴⁷. Πρόκειται για την μόνη πόλη της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου που συγκριτικά με τις άλλες αναφέρουν συχνότερα, αν και πάντα φειδωλά, οι πηγές. Συστηματικές ανασκαφές απουσιάζουν, τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι απογοητευτικά και ελάχιστα βοηθούν ως μαρτυρίες για την αποδεδειγμένη σπουδαιότητα του χώρου. Αν επιχειρηθεί μια σκιαγράφιση της πρωτοβυζαντινής Μεθώνης, πρέπει να στηριχθούμε στην αποσπασματική μαρτυρία σωστικών ανασκαφών, τυχαίων ευρημάτων και κυρίως στην μόνη σημαντική, παλαιά ανασκαφή της περιοχής στο κοιμητήριο του Αγίου Ονουφρίου. Για την παλαιοχριστιανική πόλη, μια από τις ελάχιστες μαρτυρίες αποτελεί το νεκροταφείο του Αγίου Ονουφρίου, τμήματα του οποίου χρονολογούνται από τον 3ο, αλλά και από τα μέσα περίπου του 4ου έως τις αρχές του 5ου αιώνα. Βρίσκεται στην ανατολική κλιτύ του λόφου του Αγίου Νικολάου, βορειοδυτικά του δρόμου Μεθώνης-Πύλου, όπου κατά τους αρχαίους και μεσαιωνικούς χρόνους υπήρχε λατομείο

45. Valmin, *Études*, 164-168.

46. *Ο.π.*, 155-163· Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Αρχαίων Μνημείων και Δημοσιευμάτων, *Διαρκής κατάλογος των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδος*, 36: *Νομός Μεσσηνίας*, Αθήνα 1994, 36Α, 773.

47. Hieronymi, *Epistolae* 108 (έκδ. J. Labourt), τ. 5, 165· *Vita S. Hilarionis*, PL 23, στ. 50· Mansi, 6, στ. 1221· Στέφανος Βυζάντιος, 440-441· *Συνέκδημος Ιεροκλέους*, 647.17· Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων*, 3.13, 370-372· Βλ. και Laurent, *Le Corpus des sceaux*, 482, αρ. 642-645· Γκαγκτζής κ.ά., «Πελοπόννησος και Νότια Ιταλία», 480· Avraméa, *Le Péloponnèse*, 195 αρ. 235.

πωρόλιθου. Θεωρείται ότι αποτελεί κρικό σε μια αλυσίδα παρόμοιων κοιμητηρίων με διάσκαφους νεκρικούς θαλάμους, τα οποία εντοπίζονται από την Μήλο ως την Σικελία, πάνω στον θαλάσσιο δρόμο που συνδέει την Ανατολή με την Δύση. Η χρονολόγηση των τελευταίων, με τα οποία αυτό της Μεθώνης έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά, επιτρέπει κατ' αναλογία και την χρονολόγησή του, τουλάχιστον της δεύτερης φάσης του, από τα μέσα του 4ου έως το αργότερο τις αρχές του 5ου αι. Αρχαιότερος των μέσων του 4ου αιώνα θεωρείται ο αρχικός θάλαμος, που δεν γνωρίζουμε αν αρχικά χρησιμοποιήθηκε από χριστιανούς, αλλά πάντως αποτέλεσε τον πυρήνα του παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου πριν από την διάνοιξη του διγαμματοειδούς διαδρόμου και την επέκταση νεκρικών θαλάμων και τάφων. Επίσης δεν γνωρίζουμε την διάρκεια λειτουργίας του συγκροτήματος ως χριστιανικού κοιμητηρίου. Σίγουρα όμως κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους έχει εγκαταλειφθεί έως την μετατροπή του σε ασκητήριο. Το κοιμητήριο συγκροτείται από διάσκαφους νεκρικούς θαλάμους μέσα στον βράχο και τάφους στον εξωτερικό χώρο του νεκροταφείου. Κατά την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι οι τάφοι ήταν διαταραγμένοι και βρέθηκαν πόρπες απλού τύπου και απότμημα επιγραφής μαρμάρινης πλάκας αχρονολόγητης⁴⁸. Ολόκληρη η περιοχή από τον Άγιο Ονούφριο ως τις θέσεις «Αγάκι» και «Λυκοτόμαρο» ονομαζόταν από τους ντόπιους «Παλιομεθώνη» και θεωρείται ότι αποτελούσε το υστερορωμαϊκό και πρωτοβυζαντινό ευρύτερο οικιστικό πλέγμα της Μεθώνης. Σε αυτήν την περιοχή έχουν κατά καιρούς εντοπισθεί ερείπια και έχουν αποκαλυφθεί λείψανα διαφόρων εποχών. Επίσης, στον ανατολικό μυχώ του κόλπου της Μεθώνης και στη θέση Κοκκινιά, εντοπίζονται λείψανα παλαιοχριστιανικού ναού, του λεγόμενου «Αγιολέου» ή «Αγίου Ηλία», που από το ψηφιδωτό δάπεδο μπορεί να χρονολογηθεί έως και τον 6ο αιώνα⁴⁹. Στην νησίδα Κουλούρα ή Νησακούλι, απέναντι από την Κοκκινιά, εντοπίστηκαν κεραμική του 6ου αιώνα και άλλα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά λείψανα⁵⁰. Επίσης, στην θέση «Λάμπες», αποκαλύφθηκε άλλο αχρονολόγητο ψηφιδωτό δάπεδο παλαιοχριστιανικής εποχής⁵¹.

Όπως διαπιστώνεται, λοιπόν, η Μεθώνη αποτελεί μια περιοχή για την οποία η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει ακόμη προσφέρει συγκεκριμένη και συστηματοποιημένη πληροφόρηση. Τούτο βεβαίως ισχύει εν μέρει και για τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, για τους οποίους όμως οι πηγές

48. Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 18 (1963) Χρονικά, 94· Δ.Ι. Πάλλας, *ΠΑΕ* 1967, 22-27· ο ίδιος, «Ο Άγιος Ονούφριος Μεθώνης (παλαιοχριστιανικών κοιμητηρίων-βυζαντινών ασκητηρίων)», *ΑΕ* 1968, 119-176· ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1969, 83-87· Follieri, «Mémoires et documents. Santi di Metone», 389· Pallas, *Les monuments paléochrétiens*, 191-192.

49. Valmin, *Études*, 153-154· C.G. Higgins, «Possible Disappearance of Mycenaean Coastal Settlements of the Messenian Peninsula», *AJA* 70 (1966), 23-29· Follieri, «Mémoires et documents. Santi di Metone», 402 κ.ε.· J. Kraft - S. Ashenbrenner, «Paleographic Reconstructions in the Methoni Embayment in Greece», *Journal of Field Archaeology* 4 (1977), 26-27· Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα*, 109-110· Α. Avraméa, «La géographie historique byzantine et le principe de l'interdépendance. Deux nouveaux exemples», *Géographie historique du monde méditerranéen*, Paris 1988, 25 κ.ε.· Χ. Μπούρας, «Επανεξέταση του λεγομένου Αγιολέου κοντά στη Μεθώνη», *Φύλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, 3, Αθήνα 1989, 302-322 και μάλιστα 315-318.

50. Για τις ανασκαφές στο Νησακούλι και τα μεσοελλαδικά ευρήματα, βλ. Α.Κ. Χωρέμης, «Μ.Ε. βωμός εις "Νησακούλι" Μεθώνης», *ΑΑΑ* 2 (1969), 10-14· W.A. McDonald - R. Hope Simpson, «Further Exploration in South-eastern Peloponnese: 1964-1968», *AJA* 73 (1969), 153-154· Kraft - Ashenbrenner, «Paleographic Reconstructions», 25· *Minnesota Messenia Expedition*, Register A, 80.

51. Valmin, *Études*, 154· Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα*, 110, σημ. 108.

συμπληρώνουν κατά κάποιον τρόπο το κενό. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η Μεθώνη αποτελούσε πάντα σημαντικό θαλάσσιο πέρασμα και κατά τους μεταβατικούς, σκοτεινούς χρόνους. Διαθέτομε μη επεξεργασμένες πληροφορίες για υστερορωμαϊκά ναυάγια, που χρονολογούνται ως και τον 7ο αιώνα, στον κόλπο που ορίζεται από τις νησίδες Σχίζα και Σαπιέντζα, κεραμική των μεταβατικών χρόνων αλλά και αδιερεύνητες χρονολογικά φρουκτωρίες, φανούς ή καμινοβίγλια στις ακτές και τις βουνοκορφές βορειοδυτικά της Μεθώνης⁵². Τέλος, σφραγίδα εκπροσώπου της Μεθώνης του 8ου αιώνα δημοσιευμένη από τον G. Schlumberger έχει δημιουργήσει μια ιστοριογραφική παράδοση, αλλά ενδέχεται να αποτελεί την ίδια σφραγίδα με του εκπροσώπου Ορόβης που δημοσιεύει η Β. Πέννα⁵³.

Συμπερασματικά, στην παράλια ζώνη της δυτικής Μεσσηνίας, από Κυπαρισσία-Αρκαδιά μέχρι Μεθώνη, κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο υφίσταται έστω και αποσπασματική η αρχαιολογική μαρτυρία των παράκτιων οικισμών, η οποία λογικά πρέπει να σχετίζεται και μπορεί να συνδυασθεί από τους ιστορικούς με τον μόνο σημαντικότερο ανασκαπτόμενο οικισμό της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας (Βουρκάνο) στην μεσσηνιακή ενδοχώρα. Στην παρούσα φάση, η εικόνα της πρωτοβυζαντινής Μεθώνης μπορεί να φωτισθεί από τα πορίσματα των ανασκαφών στην Μεσσήνη, τα Νιχώρια και το Διαλισκάρι ή και να φωτίσει σε μια άνιση αμφίδρομη σχέση την ιστορία της ενδοχώρας αλλά και της νήσου Πρώτης, της ευρείας περιοχής της Πύλου (Σουλινάρι) και της Ασίνης, που επίσης προσφέρουν σημαντικά τεκμήρια κεραμικής, νομισμάτων και γλυπτών έως και τον 7ο αιώνα. Αν και θα ανέμενε κανείς κάποια συμπεράσματα για την επικοινωνία και την διακίνηση προϊόντων από και προς τους παράκτιους αυτούς οικισμούς, με βάση πόρτες, νομίσματα ή κεραμική, τα ευρήματα αυτά μόλις που μελετώνται και η όποια θέωρησή τους προς αυτήν την κατεύθυνση είναι επισφαλής και πρόωγη. Μια διαπίστωση, που επαναλαμβάνεται στις περισσότερες μελέτες ως αυταπόδεικτη και βέβαια στηρίζεται μόνον στην διαθέσιμη και αναγνωρίσιμη αλλά πάντα αποσπασματική μέχρι στιγμής αρχαιολογική μαρτυρία, είναι η διακοπή της έντονης δραστηριότητας στην παράκτια μεσσηνιακή ζώνη, και όχι μόνον σε αυτήν, μετά τον 6ο αιώνα. Γενικώς πιστεύεται και υποστηρίζεται ότι, εκτός από τις επιδρομές και τις φυσικές καταστροφές των πρωτοβυζαντινών χρόνων που διατάραξαν τον οικιστικό ιστό, η σλαβική εγκατάσταση επέφερε την

52. Για την ενάλια έρευνα στην περιοχή και την σχετική βιβλιογραφία, βλ. Η. Σπονδύλης, «Συμβολή στη μελέτη διαμόρφωσης των ακτών της Πυλίας με βάση τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων», *Ενάλια* 4/3-4 (1992), 30-37. Βλ. επίσης για γενική πληροφόρηση, φωτογραφικό και χαρτογραφικό υλικό, *Τα νησιά της Μεσσηνίας*, έκδ. Περιφέρειας Πελοποννήσου και Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Μεσσηνίας, χ.χ. Βλ. επίσης και την μελέτη της Αριστέας Καββαδία-Σπονδύλη, «Πρωτοβυζαντινή Πυλία», στον παρόντα τόμο, 219-228. Σχετικό είναι το έργο του A. Nanetti, *Modone, il gruppo insulare delle Enusse e Corone tra Costantinopoli e Venezia (secoli VI-XIII)*, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto (υπό έκδοση), με τον οποίο είχα κατά καιρούς ανταλλαγή απόψεων για την περιοχή.

53. V. Pennas, «The Island of Orovi in the Argolid: Bishopric and Administrative Center», *Studies in Byzantine Sigillography* 4 (1995), 163-173· Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, 99. Βλ. όμως και Αναγνωστάκης, «Η χειροποίητη κεραμική», 319-320, σημ. 94.

οριστική διακοπή στην εκτεταμένη χρήση γης, την εγκατάλειψη των παράλιων εγκαταστάσεων και την απόσυρση στην ενδοχώρα στις αρχές του 7ου πρωτοβυζαντινού αιώνα⁵⁴. Όσο και αν η διαπίστωση αυτή έχει μια γενικότερη ισχύ για όλη την βυζαντινή επικράτεια κατά τους μεταβατικούς βυζαντινούς χρόνους (7ο-9ο αι.), δεν μπορεί να μην παρουσιάζεται διαφοροποιημένη κατά περίπτωση. Πώς μπορεί να ερμηνευθεί το γεγονός ότι ειδικά στην Πελοπόννησο παρατηρείται ταυτόχρονα, εκτός δηλαδή από την εγκατάλειψη των ανοικτών, ανοχύρωτων παράλιων εγκαταστάσεων, το αντίθετο φαινόμενο της εμφάνισης σημαντικών παράκτιων οχυρών οικισμών, κάστρων, όπως η Μονεμβασιά, το Κάστρο Μαΐνης, η Αρκαδιά-Κυπαρισσία, η Ασίνη-Κορώνη; Για ποια εγκατάλειψη των παραλίων ομιλούμε, όταν στη παράλια χώρα και στις παράκτιες νησίδες είναι αρχαιολογικά διαπιστωμένη η δραστηριοποίηση είτε του βυζαντινού στόλου που υποτίθεται ότι προσπαθεί να ανακτήσει την ενδοχώρα είτε των πληθυσμών που επίσης υποτίθεται ότι καταφεύγουν για να σωθούν; Πρόκειται για ερμηνείες που έχουν κατά καιρούς προταθεί και αφορούν άμεσα και την μεσσηνιακή παράλια ζώνη⁵⁵. Ποια είναι αυτή η εγκατάλειψη των ακτών όταν εμφανίζονται σημαντικά κάστρα στον παράλιο μεσσηνιακό χώρο; Όμως το πρόβλημα ξεφεύγει κατά πολύ από την θεώρηση και τα προβλήματα της παρούσας μελέτης.

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤΟΛΟΣ ΣΤΗΝ ΜΕΘΩΝΗ (533)

Στην παραπάνω επισκόπηση των παράλιων οικισμών και εγκαταστάσεων της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας διαπιστώσαμε την παντελή απουσία μαρτυρίας γραπτών πηγών. Μόνον η Μεθώνη ευτύχησε μιας λεπτομερούς ιστορικής μαρτυρίας, αντίθετα με τους άλλους παράκτιους οικισμούς, αλλά και όλη την Δυτική Πελοπόννησο, καθώς έχει ασχοληθεί μαζί της ο Προκόπιος. Ο ίδιος, συμμετέχοντας στην εκστρατεία του Βελισαρίου, μας παραδίδει ως αυτόπτης μάρτυς περιγραφές συμβάντων και τόπων. Γνωρίζομε αρκετά για την αξιοπιστία των περιγραφών του ιστορικού του Ιουστινιανού, αλλά και για την εμπάθειά του. Και τα δύο τούτα ας τα λάβομε υπόψη σε όσα θα εκθέσομε αμέσως παρακάτω και με τα οποία θα κλείσομε. Στην εκστρατεία κατά των Βανδάλων το 533 (εικ. 2) ο Ιουστινιανός απέστειλε αρχικά μέρος του στόλου σε «χωρία» της Πελοποννήσου υπό τον Βαλεριανό και τον Μαρτίνο «βασιλεύς δὲ Ἰουστινιανὸς Βαλεριανόν τε καὶ Μαρτίνον προτέρους ἔστειλεν, ἐφ' ᾧ προσδέξονται τὴν ἄλλην στρατιάν ἐς τὰ ἐν Πελοποννήσῳ χωρία»⁵⁶.

54. Τούτο βεβαίως επαναλαμβάνεται κατά κόρον σε παλαιές και νεότερες εργασίες. Σε ό,τι αφορά τον μεσσηνιακό χώρο, βλ. Topping, «The Post-Classical Documents», 64-66· McDonald κ.ά., *Excavations at Nichoria*: Ph. Malingoudis, «Toponymy and History. Observations Concerning the Slavonic Toponymy of the Peloponnese», *Cyrrilomethodianum* 7 (1983), 99-111· PRAP, Part 1, 474-475· Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, 102-103. Βλ. όμως την κριτική και την νέα θεώρηση στις μελέτες Η. Αναγνωστάκης, «Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα. Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας;», στο *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, «Επιστήμης κοινωνία», Ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις ΕΙΕ, Αθήνα 2000, 19-34· Λαμπροπούλου κ.ά., «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων», 189-229.

55. Για τα προβλήματα και την σχετική βιβλιογραφία, βλ. Αναγνωστάκης, «Η χειροποίητη κεραμική», 319-323 και Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 292-317.

56. Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων*, 3.11, 364.

Όπως συνάγεται από την χρήση του όρου «χωρίον» στον Προκόπιο και μάλιστα στο συγκεκριμένο επεισόδιο της εκστρατείας κατά των Βανδάλων, χωρίον είναι επίσης το παράλιο πόλισμα, το κατάλληλο προς ελλιμενισμό μέρος, κυρίως λόγω της θέσης του. Σε άλλες περιπτώσεις, ο Προκόπιος πάντα αναφέρεται σε λιμένες. Μετά μάλιστα τα έκτροπα της ακρατοποσίας στην Άβυδο, μία από τις διαταγές που δίδει στον στόλο του ο Βελισάριος, ο οποίος σε λίγο θα ακολουθήσει με την υπόλοιπη μεγάλη στρατιά, είναι «ὁ ξύμπας στόλος αἶε κατὰ ταῦτά πλέει καὶ ἐς χωρίον ταῦτ' προσορμίζοιτο»⁵⁷. Πρεσβεύει δε ότι αυτό πρέπει να κάνει ένας μεγάλος στόλος για να μη διασπάται εξαιτίας καιρικών συνθηκών και άλλων κινδύνων. Ο Μαρτίνος, λοιπόν, και ο Βαλεριανός πέρασαν από πολλά τέτοια παράλια χωρία της Πελοποννήσου και η εσπευσμένη, πριν από την μεγάλη στρατιά, αναχώρησή τους μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι σκοπὸ εἶχε την προετοιμασία προμηθειῶν ἢ και την ναυτολόγηση ἀπὸ τα πελοποννησιακά θαλασσοχώρια. Ὑστερα, λοιπόν, ἀπὸ ἕναν περιπετειώδη πλοῦ θα ἀκολουθήσει ο Βελισάριος. Η ἀπνοια θα τον καθηλώσει τόσο στον Μαλέα όσο και στην Καινούπολη του Ταινάρου, ἀπὸ ὅπου ὁμως τελικά «ὄρμηθέντες Μεθώνη προσέσχον εὐρὸν τε ὀλίγῳ πρότερον τοὺς ἀμφὶ Βαλεριανόν τε καὶ Μαρτίνον αὐτόσε ἀφικομένους»⁵⁸. Η ἀπνοια θα συνεχισθεῖ «καὶ ἐπεὶ ἄνεμοι οὐκ ἐπέπνεον σφίσι, τὰς μὲν ναῦς Βελισάριος ἐνταῦθα ὥρμισε, τὸ δὲ στράτευμα ἀπεβίβασεν ἅπαν ... καὶ ἀνέμων ἦκιστα ἐπιγινομένων, ἐπῆλθε πολλοῖς τῶν στρατιωτῶν νόσῳ διαφθαρήναι...»⁵⁹. Το ραντεβού στην Μεθώνη, που εἶχε, ὅπως θα δούμε, μια δυσάρεστη ἔκβαση, δημιουργεῖ πολλά ερωτήματα. Αν εἶχε ἔστω μερικῶς ερευνηθεῖ ἡ Μεθώνη, θα μπορούσαμε να ἀπαντήσουμε σε ερωτήσεις, ὅπως πού στάθμευσε τελικά ἕνας τόσο μεγάλος στόλος, υπήρχε ἔστω κάποιο μικρὸ τεχνητὸ λιμάνι ὅπως στην ἀρχαιότητα; Μήπως στάθμευσε στον κόλπο μεταξύ Μεθώνης και Σαπιέντζας, ὅπου «τὰς μὲν ναῦς Βελισάριος ἐνταῦθα ὥρμισε»; Γιατί προτιμήθηκε ἡ Μεθώνη και ὄχι ο κόλπος της Πύλου; Και γιατί χωρίον Μεθώνη («χωρίῳ αὐχμούς ἔχοντι»), ὅταν για την ἀναχώρησή τους ο Προκόπιος ἀναφέρει «ἐκ δὲ Μεθώνης ὄρμηθέντες ἀφικοντο ἐς τὸν Ζακυνθίων λιμένα»;⁶⁰. Δυστυχῶς ελλείπει στοιχείων ἀδυνατούμε να ἀπαντήσουμε και

57. *Ο.π.*, 3.13, 368-369.

58. «Αὐθίς τε νηνεμῖα χρησάμενοι σχολαίτεροι ἐς Μαλέαν ἦλθον, ἐνθα δὴ αὐτοῖς ἡ νηνεμία ξυνήνεγκεν ἐς τὰ μάλιστα ... νῦν δὲ οὕτως ὥσπερ εἴρηται διαφυγόντες Ταινάρῳ προσέμειξαν, ἢ νῦν Καινούπολις ἐπικαλεῖται. εἶτα ἐνθένδε ὄρμηθέντες Μεθώνη προσέσχον, εὐρὸν τε ὀλίγῳ πρότερον τοὺς ἀμφὶ Βαλεριανόν τε καὶ Μαρτίνον αὐτόσε ἀφικομένους», Προκόπιος, *Υπὲρ των πολέμων*, 3.13, 369-370.

59. *Ο.π.*, 370. Κατὰ την ἀνακοίνωση στο Συμπόσιο ἀκουσθηκε ὡς σχόλιο ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ για να ἐπιχειρήσουν μια τέτοια ἐκστρατεία σε καιρὸ θέρους δεν πρέπει να γνωρίζαν πολὺ καλά την θάλασσα και μάλιστα δυτικά του Μαλέα, το Ἰόνιο και την Ἀδριατική, ὅπου κατὰ τους θερινούς μήνες ἐπικρατεῖ ἀπόλυτη ἀπνοια και ἀκινήτοποιούνται τα σκάφη. Αξίζει πάντως να σημειωθεῖ ὅτι και κατὰ τους μεσοβυζαντινούς χρόνους ἡ ἀπνοια στην περιοχή του Μαλέα ἀκινήτοποιήσε τον στόλο του Ἀδριανού στον Ἰέρακα και το Ἴελος κατὰ την ἐκστρατεία προς βοήθεια των πολιορκουμένων ἀπὸ τους Ἀραβες Συρακουσῶν, Η. Ἀναγνωστάκης, «Το επεισόδιο του Ἀδριανού. Προγνώσεις και τελεσθέντων δήλωσις», *Ἡ ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο*, 195-226.

60. Προκόπιος, *Υπὲρ των πολέμων*, 3.13, 372.

αισθανόμαστε αποκλεισμένοι από την αρχαιολογική νηνεμία της περιοχής⁶¹. Έχουμε έτοιμες βεβαίως κάποιες υποθέσεις, αλλά καλύτερα να λείπουν, καθώς βρισκόμαστε στην Μεθώνη που ετυμολογείται στον Στέφανο τον Βυζάντιο από το μέθυ⁶². Πάντως ο Προκόπιος μας λέει ότι ο Βελισάριος, «ἐνταῦθα ὤρμισε καὶ ἀπεβίβασεν ἅπαν τὸ στράτευμα», ἄρχοντες και στρατιώτες. Η αποβίβαση και η παραμονή δεν μπορούσε παρά να γίνουν στην κοιλάδα που ανοίγεται προς Βορράν και ορίζεται σήμερα από το κάστρο και την Κοκκινιά. Πρόκειται για τον χώρο όπου και η θέση Παλιομεθώνη με τα παλαιοχριστιανικά κατά καιρούς ευρήματα. Η παραμονή κράτησε αρκετά και το «χωρίον» χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα θερμό το καλοκαίρι. Μάρτυς των αυχμών και του θανατικού είναι ο ίδιος ο Προκόπιος, που αποβιβάστηκε με τους ἄρχοντες και τους στρατιώτες. Αυτή η καλοκαιρινή ζέση στο συγκεκριμένο «χωρίον», «ὥρα θέρους ἐν χωρίῳ ἀύχμους ἔχοντι», συνέτεινε στον γρήγορο θάνατο πεντακοσίων στρατιωτών, που ἤδη είχαν υποστεί δηλητηρίαση από το ψωμί που είχε φέρει μαζί του ο στόλος από την Κωνσταντινούπολη. Ο Προκόπιος δεν χάνει την ευκαιρία να κατηγορήσει τον Ιωάννη Καππαδόκη, τον οποίο καθιστά υπεύθυνο για το αλλοιωμένο ψωμί που προμήθευσε στον στόλο, «σεσηπτότα δὲ καὶ εὐρωτιῶντα καὶ τινα ὁσμὴν ἤδη βαρεῖαν φέροντα». Αναφέρει μάλιστα ότι ένα αλλοιωμένο ψωμί σε ένα τόσο ζεστό «χωρίον» ὅπως η Μεθώνη επιτάχυνε τον θάνατο των στρατιωτών⁶³. Ο Βελισάριος, για να αποφύγει τα χείριστα, διέταξε «ἄρτους αὐτοῖς ἐπιχωρίους χορηγεῖσθαι». Και πάλι θέτω το ερώτημα: κατά πόσον ένα «χωρίον» ὅπως η Μεθώνη ήταν σε θέση να παράσχει προμήθειες κατά τρόπο επείγοντα σε ένα τόσο μεγάλο στόλο, ὅπως επανειλημμένως τον χαρακτηρίζει ο Προκόπιος; Συνεπώς ὅλη η περιοχή της Μεσσηνίας θα πρέπει να επιστρατεύθηκε για την υπόθεση αυτή⁶⁴. Ο στόλος ακολούθως θα αποπλεύσει για τον «Ζακυνθίων λιμένα», όπου θα προμηθευθεί το απαιτούμενο νερό.

Ασχοληθήκαμε αναλυτικότερα με το επεισόδιο αυτό στην Μεθώνη, γιατί ὅπως αναφέραμε αποτελεί την μοναδική περιγραφική μαρτυρία που διαθέτομε για ὅλη την Μεσσηνία από τον 4ο ως τα τέλη του 9ου αιώνα. Ουδέποτε ὅσο γνωρίζω ἔχει μελετηθεί σε σχέση με τον μεσσηνιακό χώρο, παρά τον πλούτο πληροφοριῶν που προσφέρει για χωρία, λιμένες, επισιτισμό, κλίμα, ναυτολογία και ελλιμενισμό, ραντεβού σκαφών, θάνατο στρατιωτών, καλλιέργειες κ.λπ. Αναρωτιέμαι

61. Το παρόν ἄρθρο, αφιερωμένο στην μνήμη του Καλλιμάχου Αντωνάκου, ας θεωρηθεί ελάχιστος φόρος τιμής για την προσφορά του στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Καλαμάτας. Για το χωρίς προσωπικό στόχο λογοπαίγνιό μου για την αρχαιολογική νηνεμία και τις προκληθείσες αντιδράσεις στο Συμπόσιο, ο Προκόπιος θα μπορούσε να πει: «οἱ δὲ ἄνθρωποι ἢ σφαλλόμενοι ἢ τὰ δέοντα βουλευόμενοι οὐκ ἴσασι ὅτι ἔπταισάν τι...», Προκόπιος, *Υπὲρ των πολέμων*, 3.18, 388.

62. Στέφανος Βυζάντιος, 440-441: «Μεθώνη, πόλις Θράκης. Μαγνησίας, ... Μακεδονίας. ἐκλήθη ἀπὸ τοῦ μέθυ· πολύοινος γὰρ ἐστὶ. καὶ τῆς Λακωνικῆς, ἧς τὸ ἐθνικὸν Μεθωναιεύς ὡς Κορωναιεύς...».

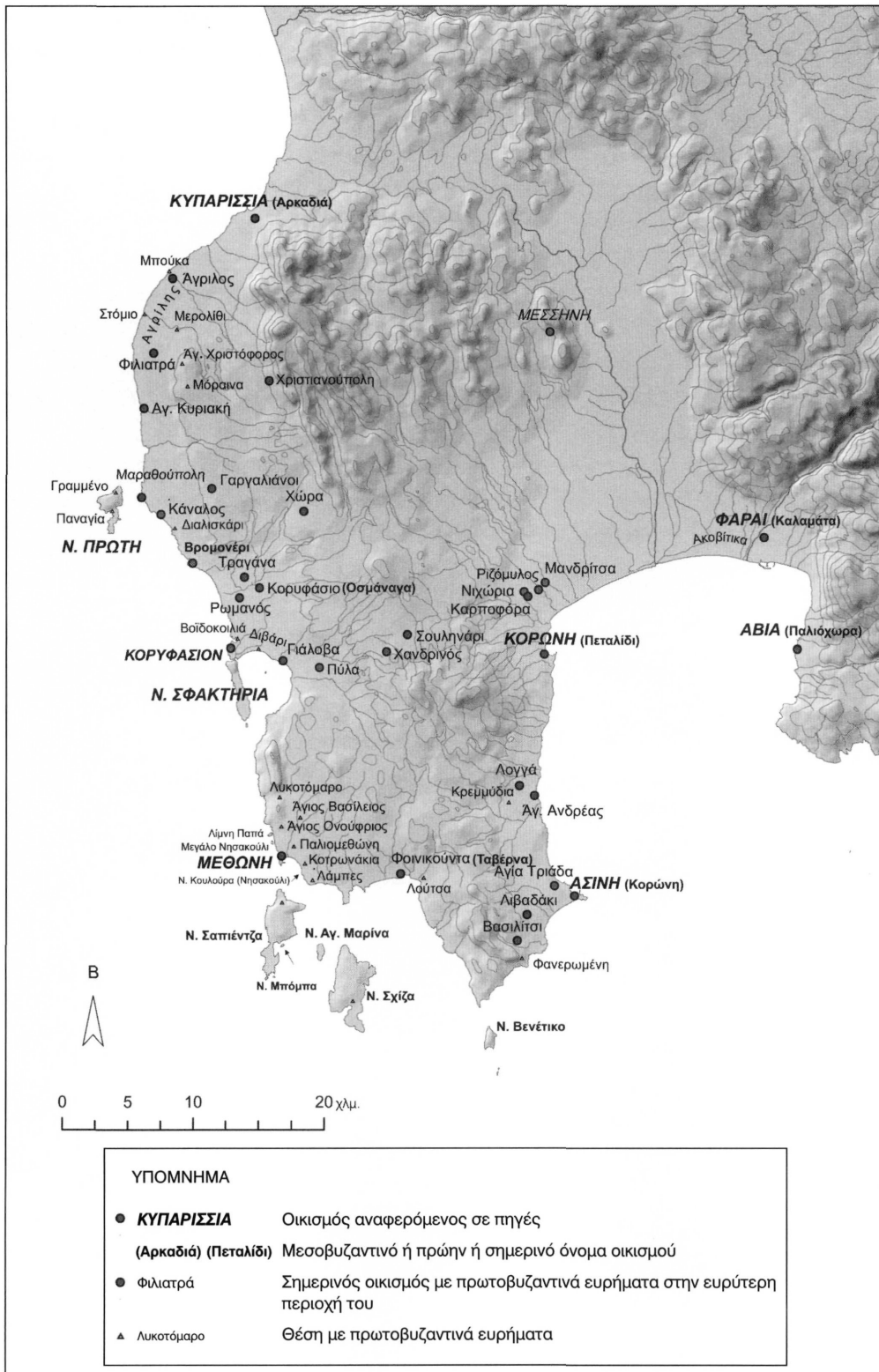
63. Προκόπιος, *Υπὲρ των πολέμων*, 3.13, 370-372. Για την σχέση του Προκοπίου με τον Καππαδόκη, A. Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, Berkley/Los Angeles 1985, 171-174. Για την ερμηνεία της ομαδικής δηλητηρίασης, πιθανῶς ἀπὸ ερυσιβώδη ὄλυρα, βλ. I. Λάσκαρης, *Κύλικες ζωῆς κατευνάστριαι. Ιστορική και ιατρική προσέγγιση στις δηλητηριάσεις της βυζαντινῆς περιόδου*, Αθήνα 1994, 274-277.

64. Σε παρέμβασή του κατά την επακολουθήσασα συζήτηση, ο Νίκος Οικονομίδης δεν απέκλεισε την ὑπάρξη ειδικῶν κρατικῶν αποθηκῶν στην Μεθώνη για την τροφοδοσία του στόλου.

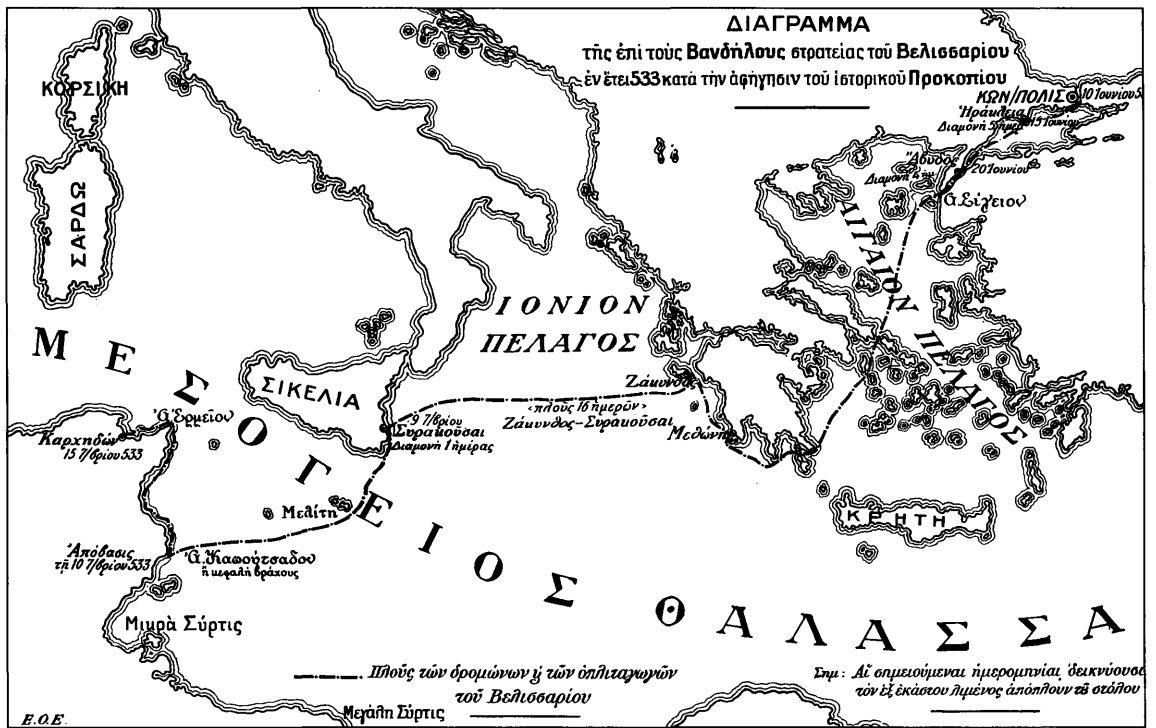
και πάλι, αν είχε γίνει μια συστηματική ανασκαφή, μια μελέτη του ύφους χωρίου, πόσο θα είχαν αλληλοβοηθηθεί αρχαιολογία και ιστορία. Αναγκαστικά και πάλι επανέρχομαι στο λεγόμενο τείχος των Ερούλων. Από μια γενικότητα των πηγών οδηγηθήκαμε σε τόσο σημαντικές, έστω αμφίβολης αξίας, χρονολογήσεις του. Στην προκειμένη περίπτωση η λεπτομερής περιγραφή του Προκοπίου ακόμη καλύτερα θα μπορούσε να συμβάλει με την βοήθεια της αρχαιολογίας στην ανασύσταση μιας εικόνας της Μεθώνης του βου αιώνα. Κλείνοντας την ανακοίνωση θέτω κάποιες ερωτήσεις, χάριν παιγνίου, που όμως περιγράφουν την επιζητούμενη και αναπόφευκτη, αλλά προβληματική και ατελέσφορη ακόμη σχέση ιστορίας και αρχαιολογίας: Άραγε πόσοι από τους τάφους του κοιμητηρίου του Αγίου Ονουφρίου ανήκαν στους στρατιώτες του Βελισαρίου; Ποια η σχέση των αγροτικών εγκαταστάσεων και αποθηκών στα Νιχώρια ή της σφραγίδας άρτων της Λογγάς του βου αιώνα⁶⁵ με τους επιχωρίους άρτους του Βελισαρίου; Άραγε η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη των ανασκαφών του καθηγητή Π. Θέμελη⁶⁶, του μόνου με σεβασμό ανασκαπόμενου και στην πρωτοβυζαντινή του φάση, οικισμού στην Μεσσηνία, προμήθευσε με άρτους και άλλα τρόφιμα τον στόλο του Βελισαρίου στην Μεθώνη το καλοκαίρι του 533; Και προσαρμόζοντας την παροιμία, εξηγούμε: «την Μεσσήνη ξέρομε, αυτήν μαρτυρούμε».

65. Προβατάκης, *Ανέκδοτα βυζαντινά και μεταβυζαντινά κειμήλια*, 23, πίν. Β' Βελισαρίου, «Τοπογραφική εντόπισις», 321.

66. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 229-322.

1. Παράκτιοι οικισμοί και εγκαταστάσεις της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας.

2. Η εκστρατεία του Βελισσαρίου κατά των Βανδάλων (Κ. Παπαρηγόπουλος, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους έκδ. 5η εικονογραφημένη, Π. Καρολίδη, 3Α, Αθήνα 1925).

Η ΠΡΩΤΗ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ

Μυρτώ Γεωργοπούλου-Βέρρα

Το κάστρο της Πάτρας είναι κτισμένο σε απόσταση 500 περίπου μέτρων από τη θάλασσα, στον πρώτο προς Βορρά από τους λόφους που αποτελούν τους πρόποδες του Παναχαϊκού. Στη θέση αυτή κατά την αρχαιότητα υπήρχε η ακρόπολη, όπου ο Πausanίας είδε τα ιερά της Λαφρίας Αρτέμιδος, της Παναχαΐδος Αθηνάς, το μνημείο του Ευρυπύλου¹ και αναμφίβολα πολλά άλλα δημόσια κτήρια, που όμως δεν περιγράφει, ενώ σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά, στη σημερινή περιοχή του ναού του Παντοκράτορα, υπήρχε η Αγορά και ο ναός του Ολυμπίου Διός².

Το κάστρο αποτελείται από έναν ευρύ και επιμήκη εξωτερικό περίβολο με πύργους και προμαχώνες· και τις τρεις πλευρές του περιέβαλλε τάφος. Στο βορειοανατολικό τμήμα, όπου σημειώνεται μια πιο απότομη φυσική διαμόρφωση του εδάφους, υπάρχει δεύτερος οχυρός περίβολος με έξι πύργους, που και αυτός προστατεύεται με οχυρωμένη τάφρο στη νότια και δυτική πλευρά. Η συνεχής χρήση του κάστρου μέχρι τους νεότερους χρόνους για την άμυνα της περιοχής είχε ως συνέπεια τις επανειλημμένες επισκευές και προσθήκες, μαρτυρίες όλων των κυριάρχων του και δείγμα της οικοδομικής δραστηριότητάς τους³.

Ο διαχωρισμός των διαφορετικών οικοδομικών φάσεων του κάστρου και των επεμβάσεων σε κάποια τμήματά του δεν είναι απλός, με τις εργασίες όμως κατά τα τελευταία χρόνια της β΄ς Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αυτές έχουν προσδιοριστεί στο μεγαλύτερο μέρος τους⁴. Αν όμως υπάρχουν ακόμη κάποιες αμφιβολίες για το διαχωρισμό των φραγκικών ή των παλαιολογικών επεμβάσεων, δεδομένου ότι πολλά τμήματα καλύπτονται από ενισχύσεις των χρόνων της Τουρκοκρατίας, σαφώς διαχωρίζεται η πρώτη οικοδομική φάση (εικ. 1), όπου δεν είναι καταχωσμένη, από τον τελείως διαφορετικό τρόπο δόμησης.

Η εξωτερική όψη του τείχους αποτελείται σχεδόν εξ ολοκλήρου από αρχαίο οικοδομικό υλικό, τεράστιους δόμους από μάρμαρο ή πωρόλιθο και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, επιστύλια, γείσα και μεγάλο αριθμό κιόνων. Τα κενά, όπου προκύπτουν, ανάμεσα στους δόμους πληρούνται με μικρά κομμάτια μαρμάρου, μικρούς λίθους, σπασμένα κεραμίδια και κονίαμα. Το ίδιο παρατηρείται

1. Ν.Δ. Παπαχατζής, *Πausanίου Ελλάδος περιήγησις. Αχαϊκά και Αρκαδικά*, Αθήνα 1980, 79-130.

2. Ι.Α. Παπαποστόλου, «Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαιοκρατία», «*Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*», *Ανακωνώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης [Μελετήματα 13], Αθήνα 1991, 305 κ.ε.· ο ίδιος, «Τοπογραφικά των Πατρών», *ΑΑΑ* 4 (1971), 305-317.

3. Κ. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton 1953, 116-129· Α. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969, passim.

4. Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, *ΑΔ* 47 (1992) Χρονικά, 159· *ΑΔ* 48 (1993) Χρονικά, 156· *ΑΔ* 49 (1994) Χρονικά, 255· *ΑΔ* 50 (1995) Χρονικά, 249, 267-269.

και στο επίπεδο της έδρασης των δόμων, καθώς ακολουθείται η φυσική κατάσταση του βραχώδους εδάφους, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωσή του για τη θεμελίωση.

Το πλάτος του τείχους κυμαίνεται από 3,15 μ. έως 3,50 μ. Η εσωτερική παρειά είναι κτισμένη από μικρούς λίθους, πλίνθους και άφθονο συνδετικό κονίαμα, ενώ κατά διαστήματα φαίνεται από τα λίγα ορατά τμήματα, δεδομένου ότι στο εσωτερικό το διατηρούμενο τμήμα δεν υπερβαίνει τη σημερινή στάθμη του εδάφους, ότι παρεμβάλλονταν οριζόντιες διπλές ή τριπλές στρώσεις πλίνθων. Το κενό ανάμεσα στις δύο όψεις πληρούται με αδρανή υλικά, μικρούς λίθους και αραιότερο συνδετικό κονίαμα. Μεγάλα τμήματα κιώνων τοποθετούνται εγκάρσια, σαν ελκυστήρες που συνδέουν τις δύο όψεις της κατασκευής, κυρίως στις χαμηλότερες στάθμες (εικ. 2).

Ανασκαφή που έγινε πρόσφατα στο εσωτερικό του νοτιοανατολικού προμαχώνα, ο οποίος ανάγεται στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, αποκάλυψε ένα ακόμη τμήμα του τείχους της α' οικοδομικής φάσης, κατεστραμμένο κατά την εξωτερική του όψη, έτσι ώστε να παρουσιάζει σαφώς την εικόνα της κατασκευής του «γεμίματος» με την εγκάρσια τοποθέτηση τμημάτων κιώνων. Η εξωτερική όψη είτε είχε καταστραφεί ή πιθανότερα καθαιρέθηκε για να επιτρέψει την προσθήκη του πολυγωνικού προμαχώνα και το οικοδομικό υλικό του μάλλον χρησιμοποιήθηκε ξανά λαξευμένο σε μικρούς ορθογωνισμένους ισομεγέθεις δόμους στις επιμελημένες και με διακοσμητική διάθεση διαμορφωμένες όψεις του, ενδεχόμενο που προσφέρει μια ερμηνεία για τη χρωματική και ποιοτική ποιικιλία των λίθων, που με ένα ψευδοπλινθοπερίκλειστο σύστημα μορφώνουν τις όψεις.

Την α' οικοδομική φάση του τείχους βρίσκουμε στις τρεις τουλάχιστον πλευρές του κάστρου (εικ. 1). Σώζεται, και μάλιστα σε ύψος που σε ορισμένα τμήματα φθάνει τα 4 μ., σε όλο το μήκος της βόρειας πλευράς (εικ. 3). Στο ανατολικό της τμήμα, τετράγωνος πύργος, που χρονολογείται στην παλαιολόγια περίοδο, έχει κτιστεί επάνω του και με λοξή τοποθέτηση, ώστε το αρχικό τείχος φαίνεται να εισχωρεί κάτω από τη θεμελίωσή του. Στην προέκτασή του όμως βρίσκεται ο βορειοανατολικός πύργος του κάστρου, ο οποίος και στις δύο όψεις του διατηρεί μεγάλα τμήματα της αρχικής τοιχοδομίας, συμπληρωμένης καθ' ύψος κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, περίοδο της επόμενης σημαντικής οικοδομικής φάσης του κάστρου (εικ. 4). Κατά συνέπεια, συνάγεται ότι η βορειοανατολική οριοθέτηση του κάστρου είναι αυτή της α' οικοδομικής φάσης.

Στην ανατολική πλευρά δεν είχαμε σαφή ίχνη της α' φάσης, γιατί σε όλο σχεδόν το μήκος της εξωτερικά υπάρχει ένας πρόσθετος κεκλιμένος ενισχυτικός τοίχος των χρόνων της όψιμης Τουρκοκρατίας. Η πρόσφατη ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε προκειμένου να παράσχει πληροφορίες για τη μελέτη στερέωσης του νοτιοανατολικού προμαχώνα, μας έδωσε ένα ακόμη τμήμα, σε κακή διατήρηση, που όμως ορίζει την πορεία του τείχους στα ανατολικά στην εσωτερική τοιχογραμμή του σημερινού εξωτερικού περιβόλου. Το αποκαλυφθέν τμήμα στο νότιο άκρο του σχηματίζει γωνία. Το σημείο αυτό βρίσκεται σε μια νοητή ευθεία με ένα άλλο σωζόμενο στη νότια πλευρά τμήμα, ώστε πιθανότατα έχουμε εδώ το νοτιοανατολικό όριο του τείχους, που στρέφεται και συνεχίζει την πορεία του προς τα δυτικά. Κατά μήκος της νότιας πλευράς το συναντάμε σε τρία ακόμη σημεία (εικ. 5), ενώ ο τετράγωνος προέχων από τα τείχη πύργος, που το επάνω τμήμα των πλάγιων όψεών του μαρτυρεί την οικοδομική δραστηριότητα της παλαιολόγιας περιόδου, μπορεί ως κάτοψη και σε μεγάλο μέρος της νότιας όψης να αποδοθεί στην α' οικοδομική φάση (εικ. 6). Είναι ο λεγόμενος πύργος «της Πατρινέλας», από το εντοιχισμένο σε ορθογώνια κόγχη ρωμαϊκό άγαλμα, που απαρτίζεται από δύο μη συνανήκοντα τμήματα και μυθολογήθηκε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας από τους κατοίκους.

Τα σωζόμενα αυτά τμήματα δίνουν μια περίμετρο του αρχικού τείχους μήκους περίπου 650 μ. (658 μ.), που συμπίπτει, εκτός από τη δυτική πλευρά, με τη σημερινή περίμετρο των τειχών και προασπίζει μια έκταση περίπου 22.000 τ.μ. (21.365). Πρόκειται δηλαδή για ένα μεγάλο οχυρωματικό έργο, που όμως καμιά ιστορική μαρτυρία δεν αναφέρει την κατασκευή του. Επομένως για τη χρονολόγησή του θα πρέπει να βασιστούμε στα κατασκευαστικά στοιχεία και στα γενικότερα ιστορικά δεδομένα.

Το υλικό κατασκευής της εξωτερικής όψης είναι, όπως προαναφέρθηκε, οικοδομικό υλικό της αρχαιότητας σε δεύτερη χρήση. Προϋποθέτει, κατά συνέπεια, την καταστροφή των κτισμάτων που υπήρχαν στην ακρόπολη και ίσως και στην σε άμεση γειτνίαση με αυτήν περιοχή. Παρ' ότι ο Θεοδοσιανός Κώδικας επιτρέπει την καταστροφή των αρχαίων ναών και τη χρήση του οικοδομικού τους υλικού για νέες κατασκευές, στην Πάτρα δεν φαίνεται να υπήρξε τέτοια επιθετική στάση των χριστιανών, που μαρτυρημένα συνυπήρχαν ειρηνικά έως τον 6ο μ.Χ. αιώνα με τους ειδωλόλατρες, σύμφωνα με επιγραφικά δεδομένα⁵.

Η ρωμαϊκή πόλη είναι γεγονός ότι από το δεύτερο μισό του 3ου μ.Χ. αιώνα χάνει σταδιακά την αίγλη και την ακμή της⁶, εξαιτίας ίσως των επιδρομών των Ερούλων ή του σεισμού, που προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στη βορειοδυτική Πελοπόννησο την τελευταία εικοσαετία του αιώνα.

Τον 5ο και ως τις αρχές του επόμενου αιώνα πολλά κτίρια επισκευάζονται, ενώ παράλληλα ιδρύονται νέα. Τον 6ο μ.Χ. αιώνα σημειώνονται στη βόρεια Πελοπόννησο δύο μεγάλοι σεισμοί, ένας το 521, που κατέστρεψε την Κόρινθο, και ένας δεύτερος το 551, ο οποίος σύμφωνα με τον Προκόπιο, που παρεμβάλλει την πληροφορία στη διήγηση του οστρογοθτικού πολέμου, κατέστρεψε εκτός από τα χωριά οκτώ πόλεις, από τις οποίες κατονομάζει τις Χαιρώνεια, Κορώνεια, Πάτρα και Ναύπακτο, για την οποία χαρακτηριστικά γράφει «Ναύπακτος ὅλη, ἔνθα δὴ καὶ φόνος γέγονεν ἀνθρώπων πολὺς»⁷. Τούτο μαρτυρεί ότι το επίκεντρο πρέπει να ήταν στο δυτικό τμήμα του Κορινθιακού και επομένως κοντά στην Πάτρα, επίκεντρο που έχει ενεργοποιηθεί κατ' επανάληψη μέχρι τα πρόσφατα χρόνια.

Οι φυσικές καταστροφές, σε συνδυασμό με αλληπάλληλες βαρβαρικές επιδρομές, θα πρέπει να σήμαναν τον αφανισμό του αρχαίου κόσμου στα μέσα του 6ου μ.Χ. αιώνα στην περιοχή της Πάτρας⁸. Ένα ακόμη ιστορικό δεδομένο μπορεί να χρησιμεύσει για τον καθορισμό των μέσων του 6ου μ.Χ. αιώνα ως *terminus post quem* της κατασκευής του κάστρου.

Ο Προκόπιος στο *Περί κτισμάτων*⁹ αναφέρει ότι ο Ιουστινιανός, αφού επισκεύασε ή οχύρωσε τις πόλεις της Βοιωτίας και της Αττικής «ἐπέι τὰς ἐν Πελοποννήσῳ πόλεις ἀπάσας ἀτειχίστους

5. Α.Γ. Μουτζάλη, «Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο», *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, 259 κ.ε.· η ίδια, «Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 132 κ.ε.· βλ. επίσης Α.Δ. Rizakis, *Études sur l'Achaïe romaine*, 1, Lyon 1979, 175-181.

6. Παπαποστόλου, «Τοπογραφικά των Πατρών».

7. Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων* (έκδ. J. Havry - G. Wirth), 8.25, 627· Ενάγγριος, *Εκκλησιαστική ιστορία* (έκδ. J. Bidez - L. Parmentier), 4.23, 171. Βλ. επίσης Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, «... Και τα πολλά της Πελοποννήσου ... σεισμού γεγονόσιν παρανάλωμα», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, 2, Αθήνα 1987-1988, 427-448.

8. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, 43, 62, κ.α.

9. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* (έκδ. J. Havry - G. Wirth), 4.2.27-28, 112.

ἐμάνθανεν εἶναι, λογισάμενος ὅτι δὴ οἱ πολλοὶ τετρίψεται χρόνος, εἰ κατὰ μιᾶς ἐπιμελοῖτο, τὸν Ἰσθμὸν ὅλον ἐν τῷ ἀσφαλεῖ ἐτειχίσαστο, ἐπεὶ αὐτοῦ καταπεπτόκει τὰ πολλὰ ἤδη ... τούτῳ δὲ τῷ τρόπῳ ἄβαστα τοῖς πολεμίοις ἅπαντα πεποίηκεν εἶναι τὰ ἐν Πελοποννήσῳ χωρία».

Ενδείξεις για ανάλογα συμπεράσματα παρέχουν τα ανασκαφικά δεδομένα του νοτιοανατολικού προμαχώνα, όπου στο οικοδομικό υλικό, που πληροῖ το κενό μεταξύ της κατεστραμμένης όψης του τείχους της α' φάσης και της εσωτερικής παρειάς του προμαχώνα, βρέθηκαν τμήματα αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία χρονολογούνται στον 5ο ή στις αρχές του 6ου μ.Χ. αιώνα¹⁰ (εικ. 7). Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η ανασκαφική εικόνα παρουσιάστηκε τελείως διαταραγμένη, προφανώς από την περίοδο της κατασκευής του προμαχώνα. Τμήμα πλινθόκτιστου τόξου, που πιθανόν ανήκε σε πυργοειδή κατασκευή στη θέση αυτή, της περιόδου της Φραγκοκρατίας, ανάγλυφη πλάκα, που σώζει μορφή φτερωτού λέοντα, αλλά και τουρκική κεραμική συνυπήρχαν στο ίδιο περίπου βάθος.

Ο τρόπος δόμησης του τείχους, όπως περιγράφηκε, αποδίδει την τεχνική που ο Βιτρούβιος¹¹ ονομάζει «εμπλεκτον» και η οποία κατ' αρχήν αφορά κατασκευές χωρίς συνδετικό κονίαμα στις όψεις. Από τον 5ο αιώνα μ.Χ. κατά κανόνα χρησιμοποιείται κονίαμα και στις όψεις και στο γέμισμα, γεγονός που επιτρέπει μεγαλύτερα ύψη και καλύτερη αντοχή από το απλό opus mixtum το οποίο χρησιμοποιείται στη Μ. Ασία, στην Κωνσταντινούπολη και στα Βαλκάνια. Την τεχνική του «εμπλεκτου» συναντάμε στη Σπάρτη, στην Επίδαυρο, στην Αίγινα και στο ιουστινιάνειο τείχος της Μονής Σινά, όπου η εμπλοκή γίνεται μέσω της κατασκευής των ανοιγμάτων¹².

Το πιο κοντινό παράδειγμα είναι το Εξαμίλιο της Κορίνθου, όπου επίσης έχει χρησιμοποιηθεί αρχαίο οικοδομικό υλικό και κίονες ή τμήματα κίωνων που έχουν τοποθετηθεί κατά τον ίδιο τρόπο για τη σύνδεση των δύο όψεων της λιθοδομής¹³. Άλλο κοινό στοιχείο είναι η έδραση του τείχους πάνω στο φυσικό σταθερό έδαφος με τη χρήση κονιάματος, ενώ υπάρχει διαφορά στο πλάτος των τειχών, το οποίο στην Κόρινθο είναι μικρότερο (2,94 μ.). Χαρακτηριστικό των προϊουστινιάνειων κατασκευών είναι η χρήση ως μετρικής μονάδας του ρωμαϊκού ποδιού, που έχει μήκος 29,4 εκ., ενώ από τις αρχές του 6ου αιώνα καθιερώνεται το βυζαντινό πόδι μήκους 31,5 εκ.¹⁴.

10. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, Paris 1963, πίν. XIX· M. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle*, Bonn 1979, πίν. 43.

11. Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής*, μτφρ. Π. Λέφας, Θεσσαλονίκη 1997 (βιβλίο δεύτερο, κεφ. VIII).

12. Π. Κουφόπουλος, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική των ιουστινιάνειων τειχών της Μονής Σινά», *Δέκατο όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περίληψεις*, Αθήνα 1998, 35-36· J.B. Ward-Perkins, «Notes on the Structure and Building Materials of Early Architecture», στο T. Rice (επιμ.), *The Greek Palace of the Byzantine Emperors*, Edinburgh 1958, 53-104· R.A. Tomlinson, «Emplekton Masonry and Greek Structura», *JHS* 81 (1961), 133-140· L.W. Daly, «Echinos and Justinians Fortifications in Greece», *AJA* 46 (1942), 500-508.

13. T.E. Gregory, *The Hexamilion and the Fortress, Isthmia 5*, Princeton, N. Jersey 1993, 136 κ.ε. Επίσης για τις πρόσφατες ανασκαφές του ιουστινιάνειου τείχους, που διενεργούνται από την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με υπεύθυνη αρχαιολόγο την Κωνσταντίνα Σκαρμούτσου από το 1992 και εξής, βλ. *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, 164-166.

14. Gregory, *The Hexamilion*, 80 κ.ε.· P.A. Underwood, «Principles of Measure in the Architecture of the Period of Justinian», *Cahiers Archéologiques* 3 (1948), 64-74.

Η αρχική κατασκευή του Εξαμίλιου ανάγεται στα χρόνια του Θεοδοσίου και αυτό το τείχος, που είχε καταπέσει από το σεισμό, επισκεύασε ο Ιουστινιανός. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο των οχυρώσεων των 5ου και 6ου μ.Χ. αιώνων είναι οι τετράγωνοι πύργοι που προεξέχουν της τειχογραμμής για να προσφέρουν μια υπερυψωμένη προέχουσα επιφάνεια προάσπισης των τειχών¹⁵, όπως παρατηρήσαμε στο νότιο τμήμα του οχυρού περιβόλου του κάστρου της Πάτρας.

Τέλος, κοινό στοιχείο είναι η κάποια διακοσμητική διάθεση στη χρήση των σπολίων¹⁶. Η χρήση του αρχαίου υλικού δεν γινόταν μόνο για οικονομικούς λόγους, αλλά επιδιωκόταν και ένα αισθητικό αποτέλεσμα, όπως μαρτυρείται και από τους χαρακτηρισμούς του Προκοπίου π.χ. για το τείχος της Μελιτινής ως «εγκαλλώπισμα», ενώ τα τείχη του Βοσπόρου και της Χερσώνας τα χαρακτηρίζει «καλά», δηλαδή ωραία. Στο Εξαμίλιο εντοιχισμένα κεφάλια αγαλμάτων έχουν προσεκτικά τοποθετηθεί μέσα στο κονίαμα με το πρόσωπο προς τα κάτω, ακριβώς όπως και στο βόρειο τείχος του κάστρου της Πάτρας γυναικείο κεφάλι της περιόδου των Αντωνίων (εικ. 8 και 9).

Terminus ante quem της οικοδόμησης του κάστρου είναι το έτος 805 και η διάσημη ιστορία που παραδίδει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος ότι «οί πρεσβύτεροι και αρχαιότεροι ἀνήγγειλαν, παραδόντες ἀγράφως χρόνῳ τε καὶ βίῳ τοῖς ὕστερον»¹⁷ για την επανάσταση των Σλάβων που, σε συνδυασμό με την από τη θάλασσα επίθεση των Αράβων, επιχείρησαν την κατάληψη της Πάτρας. Οι κάτοικοι, πολιορκημένοι στο κάστρο, περίμεναν βοήθεια από το στρατηγό της Κορίνθου, πριν όμως φθάσουν οι ενισχύσεις, ύστερα από θαυματουργή παρέμβαση του πολιούχου της Πάτρας αγίου Ανδρέα, επιτέθηκαν και νίκησαν τους εχθρούς κατά κράτος.

Η ιστορία έχει δεχθεί διάφορες ερμηνείες και έχει συνδυαστεί με την πρώτη αναφορά του στρατηγού του θέματος της Πελοποννήσου, του Λέοντα του Σκληρού που έδρευε στην Κόρινθο. Γεγονός είναι ότι ύστερα από ενάμιση αιώνα, όταν στην Πελοπόννησο, με την εγκατάσταση των Σλάβων και τις συχνές βαρβαρικές επιδρομές η βυζαντινή εξουσία είναι ανύπαρκτη, ο συνδυασμός των απειλών που δέχεται από τους Άραβες και τους Βούλγαρους αναγκάζει το Βυζάντιο να λάβει σοβαρά μέτρα αποκατάστασης της αρχής και αναδιοργάνωσης του ελλαδικού χώρου¹⁸. Η εκστρατεία του Σταυρακίου το 783 επί Ειρήνης της Αθηναίας, η δημιουργία του θέματος Πελοποννήσου, που τοποθετείται στα πρώτα χρόνια του 9ου αιώνα, και η ήττα των Σλάβων στην Πάτρα σημειώνουν την αρχή μιας νέας εποχής για την Πελοπόννησο¹⁹. Άσχετα από το τι ακριβώς σήμαινε η επανάσταση των Σλάβων και ποιους αφορούσε, δεδομένου ότι οι εγκατεστημένοι στην

15. Gregory, *The Hexamilion*, 132 κ.ε.

16. Ό.π., 140, 199· D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest*, BAR, International Series 99, Oxford 1981, 133 κ.ε.

17. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν* (έκδ. G. Moravcsic - R.J.H. Jenkins, CFHB 1), κεφ. 49.60-61, 230· Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Ο γεωγραφικός κόσμος Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου*, 1, «Τα Γεωγραφικά», Αθήνα 1991, 344.

18. D.A. Zakythinos, «La grande brèche dans la tradition historique de l'hellénisme du septième au neuvième siècle», *Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον*, 3, Αθήνα 1966, 300-327.

19. Bon, *Le Péloponnèse*, 43, 55, 62 κ.α.· L. Brehier, *Le monde byzantin*, 2: *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris 1949, 352-369· H. Ahrweiler, «Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe-Xe siècles», *BCH* 84 (1960), passim.

Πελοπόννησο Σλάβοι δεν είχαν την απαιτούμενη οργάνωση, ώστε να συμμετέχουν συνολικά και συγκροτημένα, η ήττα τους και οι όροι της αιχμαλωσίας, που τους επιβλήθηκαν με απόφαση του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α', θεωρήθηκαν το τέλος της σλαβικής κατάκτησης, όπως φαίνεται από επιστολή του Πατριάρχη Νικολάου Α', παρ' ότι τα προβλήματα συνεχίστηκαν τουλάχιστον μέχρι τα χρόνια του αυτοκράτορα Θεοφίλου²⁰.

Το 805 η επισκοπή των Πατρών ανυψώνεται σε Μητρόπολη²¹, γίνεται προσπάθεια ανασυγκρότησης της πόλης και σύμφωνα με το *Χρονικόν της Μονεμβασίας* επιστρέφουν οι κάτοικοι που είχαν καταφύγει στην αρχή των σλαβικών επιδρομών στο Ρήγιο της Κάτω Ιταλίας²².

Η σημασία των ιστορικών αυτών δεδομένων για την ιστορία του κάστρου της Πάτρας είναι προφανής. Οι οχυρώσεις υπήρχαν το 805 και δεν φαίνεται πιθανό να είχαν κατασκευαστεί στη διάρκεια των δύο προηγούμενων αιώνων, κατά τους οποίους σημειώνεται σε όλο τον ελλαδικό χώρο μεγάλη οικονομική συρρίκνωση και απουσία οποιασδήποτε κεντρικής εξουσίας. Η πληροφορία του *Χρονικού της Μονεμβασίας*, ότι όλοι οι κάτοικοι εγκατέλειψαν την Πάτρα και μετανάστευσαν στην Κάτω Ιταλία, έχει ελεγχθεί ως ανακριβής, όπως εξάλλου και για τις άλλες πόλεις της Πελοποννήσου. Οι κάτοικοι κατέφευγαν σε ορεινές περιοχές ή σε οχυρωμένες πόλεις, δεδομένου ότι οι Σλάβοι μη έχοντας πολιορκητικές μηχανές και κατάλληλο οπλισμό δεν έκαναν επιθέσεις σε κάστρα²³. Εξάλλου, κανένα μεγάλο έργο δεν είναι γνωστό να είχε κατασκευαστεί στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 7ου και στον 8ο αιώνα μ.Χ.²⁴.

Την οικονομική δυσπραγία του χρονικού αυτού διαστήματος επιβεβαιώνουν και τα νομισματικά δεδομένα από τις ανασκαφές της Κορίνθου, αλλά και της Πάτρας²⁵. Από τις αρχές του 7ου αιώνα σχεδόν εξαφανίζονται τα βυζαντινά νομίσματα ως συνέπεια του εμπορικού μαρασμού και της αδυναμίας εμπορικών ανταλλαγών με την Ανατολή, στην οποία συντελεί εκτός από το χαμηλό οικονομικό επίπεδο η αυξανόμενη θαλασσοκρατία των Αράβων.

Τα παραπάνω δεδομένα, καθώς και οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες του τείχους οδηγούν στη χρονολόγηση της πρώτης οικοδομικής φάσης του κάστρου της Πάτρας στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα. Ένα πρόσφατο ανασκαφικό εύρημα ενισχύει την τοποθέτηση αυτή, παρ' ότι βρέθηκε σε θέση άσχετη με τη γνωστή μέχρι σήμερα κάτοψη του κάστρου στην α' οικοδομική του φάση. Σε έρευνα του χώρου μεταξύ της τάφρου του εσωτερικού περιβόλου και του πύργου που προστατεύει την

20. R. Jenkins, «The Date of the Slav Revolt in Peloponnese under Romanos I», *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend Jr.*, Princeton 1955, 204-211 (= *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, London, Variorum Reprints, 1970, σφ. 20).

21. V. Laurent, «La date de l'érection des Métropoles de Patras et de Lacédémone», *REB* 21 (1963), 129-141.

22. P. Lemerle, «La chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire», *REB* 21 (1963), 10.

23. Bon, *Le Péloponnèse*, 50.

24. Zakythinos, «La grande brèche»· K. Setton, «The Emperor Constans II and the Capture of Corinth by the Onogur Bulgars», *Speculum* 27 (1952), 354 (= *Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance*, London, Variorum Reprints, 1974, σφ. 4).

25. Gregory, *The Hexamilion*· Bon, *Le Péloponnèse*, 54· Μουτζάλη, «Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας», και γενικά E. Francés, «La ville byzantine et la monnaie aux VIIe-VIIIe siècles», *Byzantinobulgarica* 2 (1966), 3-14.

είσοδό του βρέθηκε χρυσό νόμισμα του αυτοκράτορα Μαυρικίου (583-602)²⁶, νομισματοκοπέιου Κωνσταντινούπολης (εικ. 11). Στη θέση αυτή δεν έχουν βρεθεί, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, ίχνη της αρχικής κατασκευής και παραμένει άγνωστο αν στην α' οικοδομική φάση του κάστρου υπήρχε χωριστή οχύρωση του εσωτερικού περιβόλου.

Ο 6ος αιώνας είναι η εποχή που σε όλο το βυζαντινό κράτος, κάτω από τις συνεχείς απειλές βαρβαρικών επιδρομών, κατασκευάζονται μεγάλα οχυρωματικά έργα, είτε από την κεντρική εξουσία, είτε με πρωτοβουλία των πόλεων²⁷. Τα κάστρα είναι κυρίως ευρείς οχυρωματικοί περίβολοι, μέσα στους οποίους μπορούν να καταφύγουν και να αμυνθούν οι κάτοικοι της περιοχής. Οδηγίες για τους τρόπους κατασκευής και άμυνας παρέχουν κείμενα, όπως το *Στρατηγικόν του Μαυρικίου*²⁸.

Είναι η εποχή που διαφοροποιείται η αστική μονάδα, οι πόλεις περιορίζονται σε έκταση, χάνουν τη λάμψη και τη μορφή της ελληνορωμαϊκής παράδοσης²⁹, είναι η εποχή που αρχίζει ο σταδιακός μετασχηματισμός της κοινωνίας και του κράτους³⁰.

Στην Πάτρα πιθανότατα το τέλος της αρχαιότητας σημάδεψαν και οι φυσικές καταστροφές. Ο πλούτος του οικοδομικού υλικού που χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή του κάστρου μαρτυρεί ότι, λογικά, δεν θα μπορούσε να απέχει πολύ χρονικά η ανοικοδόμηση από την καταστροφή.

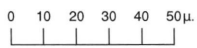
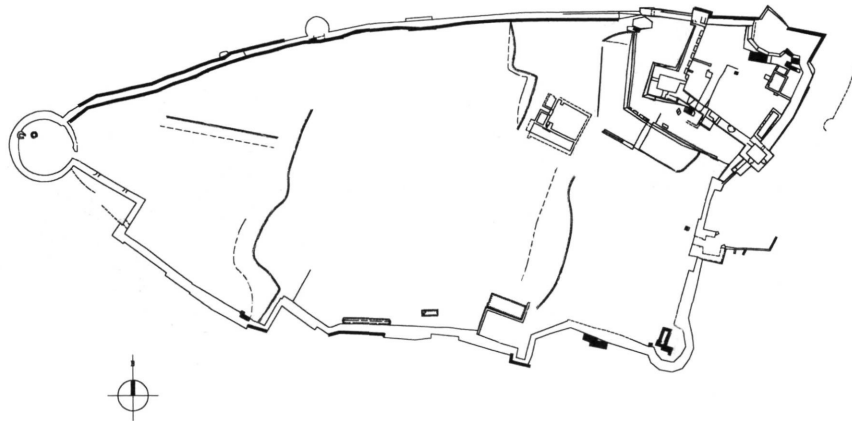
26. A.R. Bellinger, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 1. *Anastasius I to Maurice, 491-602*, Washington DC 1966, πίν. LXVI A/14.3· W. Wroth, *Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, Chicago 1966, 129, πίν. XVII.5.

27. Gregory, *The Hexamilion*, 143.

28. *Μαυρικίου Στρατηγικόν* (έκδ. G.T. Dennis - E. Gamillscheg, *CFHB* 17), 11.4 (372, 23-24, 31-32).

29. Ch. Bouras, «City and Village: Urban Design and Architecture», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten, JÖB* 31/2 (1981), 611-653· E. Kirsten, «Die byzantinische Stadt», *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, München 1958, 1-48· F. Dölger, «Die frühbyzantinische und byzantinische beeinflusste Stadt (V-VIII Jahrh.)», *Atti del 3o Congresso Internazionale di studi sull'alto medioevo 1956*, Spoleto 1959, 65-100.

30. P. Lemerle, «Des répercussions de la crise de l'Empire d'Orient au VIIe siècle sur les pays d'Occident», *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo*, 5, Spoleto 1958, 731.

ΚΑΣΤΡΟ ΠΑΤΡΑΣ
Α ΦΑΣΗ

1. Τοπογραφικό διάγραμμα του Κάστρου της Πάτρας.

2. Τμήμα του τείχους της βόρειας πλευράς.

3. Τμήμα του τείχους της βόρειας πλευράς.

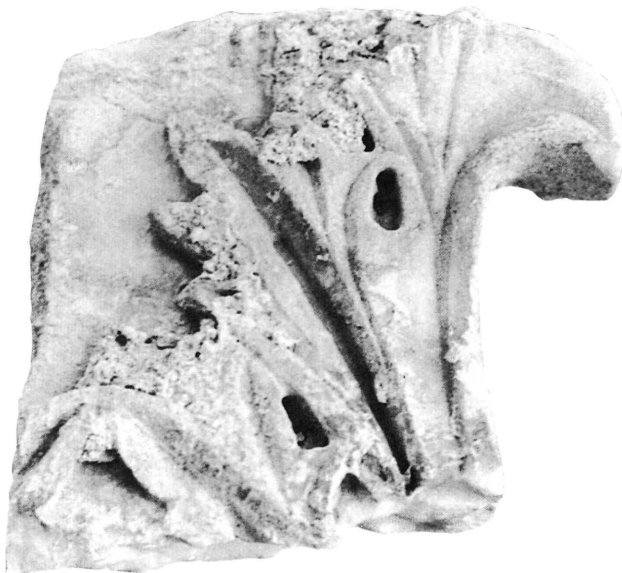
4. Ο βορειοανατολικός πύργος. Διακρίνονται τμήματα τοιχοδομίας της α' οικοδομικής φάσης.

5. Τμήμα της α' οικοδομικής φάσης κάτω από το μεταγενέστερο τείχος της νότιας πλευράς του Κάστρου.

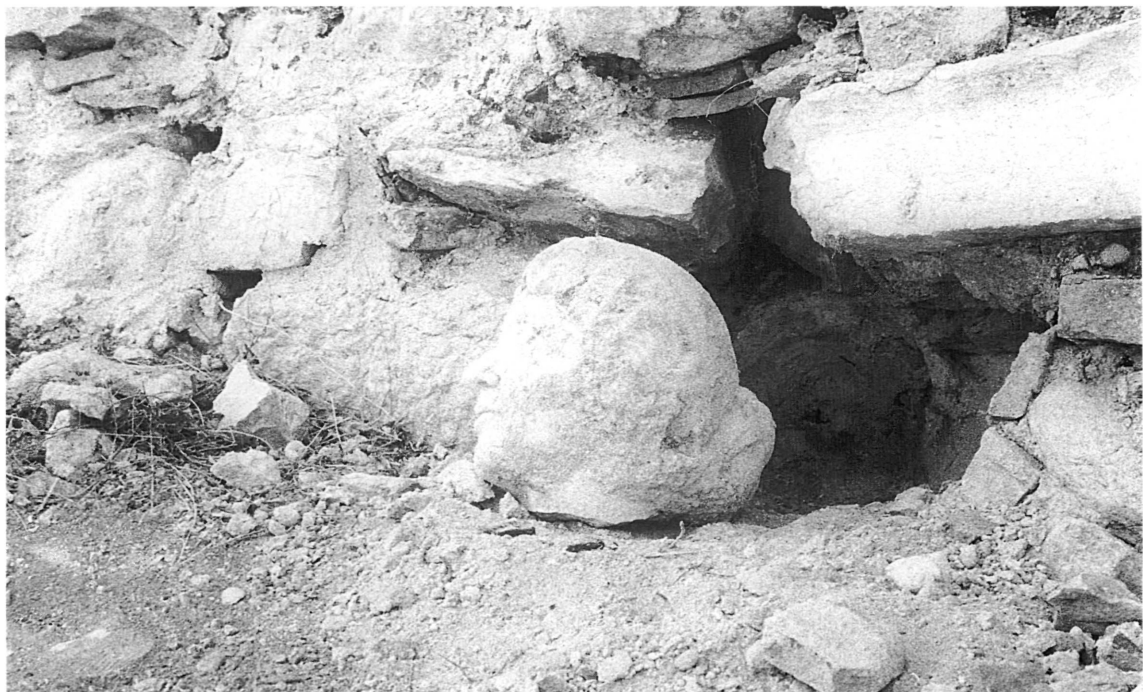
6. Ο νότιος πύργος «της Πατρινέλας». Στη νότια όψη διατηρούνται σε ύψος τμήματα της α' οικοδομικής φάσης.

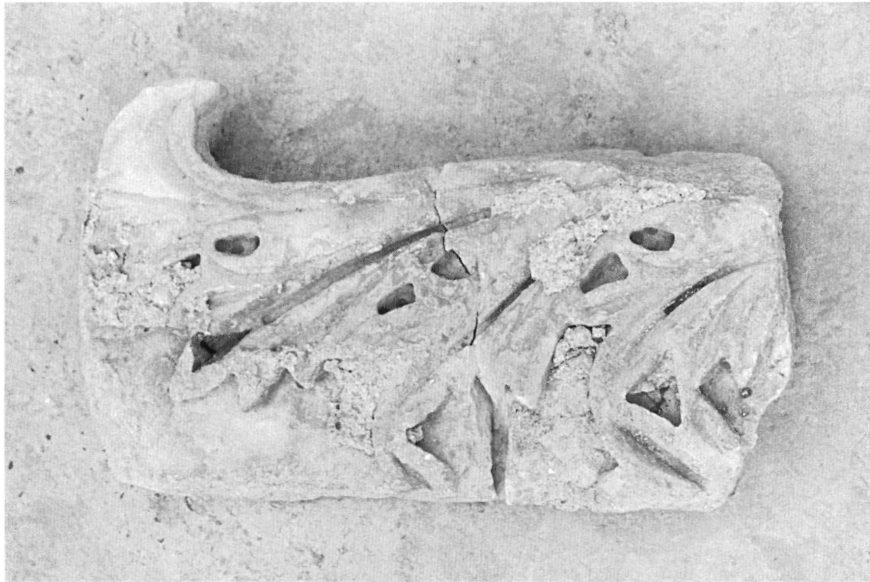
7. Τμήμα ανάγλυφον αρχιτεκτονικού μέλους από την ανασκαφή του νοτιοανατολικού προμαχώνα.

8. Γυναικεία κεφαλή αγάλματος ρωμαϊκής περιόδου. Βρέθηκε εντοιχισμένη στη θεμελίωση του βόρειου τείχους του Κάστρου.

9. Η κεφαλή του αγάλματος μετά την αποτοίχισή της. Διακρίνεται μέσα στην τοιχοδομία το κόνιαμα στο οποίο είχε τοποθετηθεί.

10. Τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους παλαιοχριστιανικού κτιρίου πιθανόν του 5ου αιώνα. Από το «γέμισμα» του τμήματος τείχους που αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό του νοτιοανατολικού πολυγωνικού προμαχώνα.

11. Χρυσό νόμισμα αυτοκράτορα Μανρικήου, από ανασκαφή του χώρου μπροστά από την είσοδο του εσωτερικού περιβόλου του Κάστρου.

Η ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 6ο ΚΑΙ 7ο ΑΙΩΝΑ

Η μυθολογία της εγκατάλειψης

Αφέντρα Γ. Μουτζάλη

Η Πάτρα των παλαιοχριστιανικών χρόνων¹ προσάρμοσε τον αστικό της χαρακτήρα στον υπάρχοντα πολεοδομικό ιστό της ρωμαϊκής πόλης². Η Πάτρα της εποχής αυτής –όπως και οι υπόλοιπες πόλεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας– ήταν στενά δεμένη με την αγροτική οικονομία, τόσο γιατί είχε άμεση οικονομική σχέση με τα περίχωρα όσο και γιατί οι κάτοικοί της συχνά εργάζονταν στην ύπαιθρο. Η συνύπαρξη των καθαρά αστικών λειτουργιών με τις αγροτικές επηρεάζει –σε μεγάλο βαθμό– την κοινωνική διάρθρωση της πόλης, της οποίας τα τελικά όρια καθορίζονται από την αποδοτικότητα και τα μεγέθη της καλλιεργήσιμης αγροτικής γης, που βρίσκεται στην περιφέρειά της. Η χώρα της Πάτρας³, ζωτικής σημασίας αγροτική περιοχή για την επιβίωσή της, αποτελείται με βάση τη φυσική γεωγραφική διαίρεση της Αχαΐας από μια μακρόστενη παραλιακή πεδιάδα, που εκτείνεται ανάμεσα στον Ψαθόπυργο και τα Τσουκαλεία. Προς Βορρά, προς Ανατολάς και προς Νότο περιβάλλεται από τα βουνά της Ζήρειας, χαμηλά πρόβουνα του Παναχαϊκού, και προς Δυσμάς βρέχεται από τον Πατραϊκό Κόλπο.

Η ύπαιθρος που βρίσκεται κοντά στην Πάτρα και εξαρτάται από αυτή δέχεται –σε όλους τους τομείς– την επίδραση του κέντρου και παράλληλα το εφοδιάζει με αγροτικά προϊόντα. Οι δραστηριότητες των ανθρώπων καθώς και οι σχέσεις τους στον οικονομικό, τον θρησκευτικό και τον κοινωνικό τομέα εγγράφονται όλες –κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο– στον γεωγραφικό χώρο, με την ευρύτερη έννοια, αφού το αστικό και αγροτικό τοπίο αποτελεί παράγοντα και πλαίσιο της ιστορίας. Ενδεικτικά σημειώνω τα σημαντικότερα κτήρια του βου αιώνα που αποκαλύφθηκαν στην εγγύτερη και την ευρύτερη ενδοχώρα της Πάτρας.

Στα Κάτω Ρωγίτικα⁴, που βρίσκονται στην παραλιακή ζώνη του δυτικού άκρου της πεδιάδας των Πατρών, στη θέση «Τρεις εκκλησίες», τοπωνύμιο το οποίο αναφέρεται και στο *Χρονικόν* του

1. Α.Γ. Μουτζάλη, «Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο», *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης [Μελετήματα 13], Αθήνα 1991, 259-264.

2. Ι.Α. Παπαποστόλου, «Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαϊοκρατία», *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, 305-320. Στην πόλη των Πατρών οι Ρωμαίοι διατήρησαν την πολεοδομική διάταξη των ελληνιστικών χρόνων, λαμβάνοντας υπόψη τις τοπικές ιδιαιτερότητες και ανάγκες.

3. Μ. Πετρόπουλος, «Τοπογραφικά της χώρας των Πατρών», *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, 294-258, για τα κλασικά όρια της χώρας των Πατρών· Α.Γ. Μουτζάλη, «Παλαιοχριστιανικές θέσεις και μνημεία της επαρχίας Πατρών», *Τμητικός τόμος Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, 2, Πάτρα 1993, 924-925.

4. Το σημερινό χωριό Ρωγίτικα ή Ροΐτικα Πατρών δημιουργήθηκε από καλλιεργητές σταφίδας που κατέβηκαν από τους Ρωγούς Καλαβρύτων και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή αυτή στο πλαίσιο του μαζικού πεδινού εποικισμού του 19ου αι. Στην περίπτωση των Ρωγίτικων έχουμε στενή ονοματολογική αντιστοιχία ανάμεσα στην ορεινή μητρόπολη και στην πεδινή αποικία. Το ίδιο συμβαίνει, λ.χ. όταν εσωτερικοί μετανάστες από το Βραχνί Καλαβρύτων εποικίζουν τα Βραχνεία Πατρών.

Σφραντζή⁵, ανασκάφηκε το 1981 από την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων τμήμα τρικλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, πλάτους περίπου 20 μ., με προεξέχουσα ημικυκλική αφίδα ιερού. Η βασιλική⁶ κτίστηκε κοντά στη θάλασσα, πάνω σε παλαιότερη αγροικία⁷ και πολύ κοντά στον διαχρονικό οδικό άξονα Ηλείας-Αχαΐας-Κορίνθου, που αναφέρεται από τα *Itineraria*⁸.

Βορειοανατολικά των Πατρών, στην περιοχή «Μαντήλω»⁹ Σκιάεσσας Μποζαΐτικων, κοντά στη δυτική όχθη του ποταμού Βελβιτσιάνικου¹⁰, αποκαλύφθηκαν το 1981 τα ερείπια αφιδωτού οκταγώνου¹¹, διαστάσεων 19,70x6,70 μ., που χρονολογείται στον 5ο αιώνα. Στο χώρο του οκταγώνου, βρέθηκαν αρκετά *minimi*, μικρές δηλαδή χάλκινες υποδιαίρεσεις, του 5ου και 6ου αιώνα, που πιστοποιούν την αναμφισβήτητη χρήση του χώρου κατά την περίοδο αυτή. Κατά τη μέση

5. Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν* (έκδ. R. Maisano, *CFHB* 29)· Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών*, Πάτρα 1980, 391.

6. Αικ. Παντελίδου, *ΑΔ* 36 (1981) Χρονικά, 184-185 και σχ. 4. Τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στα Κάτω Ρωγίτικα Πατρών αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. Πολυμερόπουλου, στην οδό Παπαγιάννη 9. Σήμερα δεν είναι ορατά. Η αφίδα του ιερού έχει πάχος 1 μ. Βρέθηκαν ακόμη ίχνη συνθρόνου, βάση αγίας τράπεζας και το εγκαινίο της. Ο διάκοσμος του παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου, με θέματα παρμένα από το θαλάσσιο βασίλειο, όπως ψάρι, σουπιά, κοχύλι, και κυρίως το γεωμετρικό θέμα που το περιβάλλει, έχει τεχνοτροπική συγγένεια με ψηφιδωτό που βρέθηκε στο Μπάρι. Το ψηφιδωτό αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε στην αποθήκη της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην Πάτρα, όπου φυλάσσεται ως σήμερα. Βλ. και Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά (με τη συνεργασία της Ε. Πελεκανίδου), *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, 2: Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, 88-89, πίν. 123-125 και σημ. 68· R. Moreno Cassano, «Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité», *MEFRA* 88 (1976), 279, σημ. 2, εικ. Α.

7. Μ. Πετρόπουλος, «Αγροικίες Πατραϊκής», «*Structures rurales et sociétés antiques*», *Actes du Colloque de Corfou, 14-16 mai 1992*, επιμ. P.N. Doukellis - L.G. Mendoni, Paris 1994, 408, 411, 419. Η παλαιοχριστιανική βασιλική στα Ρωγίτικα κτίστηκε πάνω σε παλαιότερή της αγροικία.

8. K. Miller, *Itineraria romana, Tabula Peutingeriana*, Stuttgart 1916, 581 και χάρτης αρ. 181. Επίσης, βλ. G.D.R. Sanders - I.K. Whitbread, «Central Places and Major Roads in the Peloponnese», *BSA* 85 (1990), 333-361. Για το αρχαίο οδικό δίκτυο της περιοχής, βλ. R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon, Étude de géographie historique*, Paris 1980, 267-277. Ένας βασικός οδικός άξονας συνέδεε την Πάτρα με τη Δύμη (σημερινή Κάτω Αχαΐα) και την Ήλιδα μέσω Βουπρασιού και Μυρτουντίου. Βλ. επίσης, W.K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography, 3 (Roads)*, Berkeley/Los Angeles/London 1980, 266-269.

9. Πριν από το έτος 1956 η περιοχή που βρίσκεται βορειοανατολικά των Πατρών ονομαζόταν Βούντενη. Στην περιοχή αυτή έχουν εντοπιστεί και μυκηναϊκές θέσεις.

10. Το σημερινό μεγάλο, πλατύ και ορατό από τη θάλασσα Βελβιτσιάνικο ποτάμι είναι κατά το συνάδελφο Μ. Πετρόπουλο ο αρχαίος Μειλίχος. Σημαντικό στοιχείο για την ταύτιση του Μειλίχου είναι το γεγονός ότι συνδέεται με τη λατρεία της Αρτέμιδος Τρικλαρίας (Πανσανίας 7.22.11), λόγω της παρουσίας κοντά του τού ναού της θεάς, βλ. Πετρόπουλος, «Τοπογραφικά της χώρας των Πατρών», 254.

11. Τα λείψανα του οκταγώνου αποκαλύφθηκαν μέσα στο αγρόκτημα Κ. Τζούμα, σε θέση που ονομάζεται «κτήρια». Το οκτάγωνο της Σκιάεσσας βρέθηκε σε απόσταση μόλις 8 μ. από ρωμαϊκό υπέργειο ταφικό κτίσμα, έχει εσωτερική κλινοστοιχία (9,20 x 9,50 μ.), εξωτερικά προσκίσηματα και διασώζει τμήμα δαπέδου από πρασινόχρωμες σχιστολιθικές πλάκες της περιοχής. Βρέθηκε ακόμη το εγκαινίο του ναού και τμήμα από τη μαρμάρινη βάση αγίας τράπεζας με πέντε στηρίγματα. Πάνω στο νεκροταφείο παλαιότερης αγροικίας κτίζεται ο ναός· βλ. Πετρόπουλος, «Αγροικίες Πατραϊκής», 412.

βυζαντινή περίοδο, μετά την ερήμωση του οκταγώνου¹², κτίστηκε στο κεντρικό του τμήμα μονόκλιτη βασιλική διαστάσεων 16x5 μ. Από την καταγραφή και τη μελέτη των 176 αγροικιών της Πατραϊκής των κλασικών, ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων και –κυρίως– από το πλήθος των ληνών που βρέθηκαν φαίνεται ότι το κρασί ήταν σε διαχρονικό επίπεδο από τα προϊόντα που παρήγε και πιθανόν εξήγε η περιοχή¹³. Οι περισσότερες αγροικίες βρίσκονταν σε πεδινά εδάφη, μερικές, κτηνοτροφικού χαρακτήρα, σε ημιορεινές περιοχές και αυτές που προμήθευαν με ψάρια την αγορά ήταν παραθαλάσσιες¹⁴. Στην αγροτική παραγωγή περιλαμβάνονται επίσης το λάδι και το σάρι, όπως επιβεβαιώνουν τα πιεστήρια λαδιού, τα τριβεία σταριού, οι δεξαμενές και οι αποθήκες που βρέθηκαν. Οι γυναίκες των αγροικιών της Πατραϊκής ασφαλώς πέρασαν πολλές ώρες της ζωής τους γνέθοντας και υφαίνοντας το μαλλί των αιγοπροβάτων, όπως προκύπτει από την ανεύρεση μεγάλου αριθμού υφαντικών βαρών διαφόρων σχημάτων. Με τα δικά μας κριτήρια, η Πάτρα της πρωτοβυζαντινής περιόδου, όπως και οι άλλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, ήταν αρκετά μικρή. Πληροφορίες για τη σημασία της πόλης κατά τον 6ο και 7ο αιώνα και, κυρίως, για τη διατήρηση της εκκλησιαστικής και πολιτικής της διοίκησης παρέχουν οι ιστορικές πηγές, όπως ο *Συνέκδημος* του Ιεροκλέους, αξιόπιστη πηγή του 6ου αιώνα, οι επισκοπικοί κατάλογοι, τα πρακτικά των Συνόδων, μερικές σφραγίδες και η *Notitia* 3.

Στην οργάνωση του αστικού της χώρου σημαντικό ρόλο παίζει η συντήρηση των βασικών έργων υποδομής της ύστερης αρχαιότητας, όπως ήταν το οδικό δίκτυο, το σύστημα ύδρευσης-αποχέτευσης (υδραγωγείο, σέρνες, πηγάδια, φυσικές πηγές, βόθροι, δεξαμενές, αγωγοί και υπόνομοι), το λιμάνι με τις εγκαταστάσεις του, οι αγορές και τα δημόσια λουτρά.

Εκτός από τη γενικότερη ιστορική συγκυρία, γεγονότα που επηρέασαν άμεσα τις εκκλησιαστικές, πολιτικές, οικονομικές και οικοδομικές δραστηριότητες στην πόλη και την ύπαιθρο της Πάτρας κατά τον 6ο και 7ο αιώνα ήταν τα εξής:

Το έτος 529, συμβατικό όριο τελευτής του αρχαίου κόσμου, ο Ιουστινιανός, στο πλαίσιο της αντιειδωλολατρικής πολιτικής του και επιδιώκοντας την απόλυτη επιβολή της Ορθοδοξίας σε ολόκληρη την έκταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, κλείνει τις νεοπλατωνικές σχολές των Αθηνών και απαγορεύει τη διδασκαλία των αρχαίων γραμμάτων. Το μεγαλύτερο μέρος της υπαίθρου, όμως, παρέμεινε εθνικό και μετά το 529, τουλάχιστον έως τα τέλη του 6ου αιώνα, εξαιτίας του θρησκευτικού συντηρητισμού και της παραδοσιοκρατίας των χωρικών, που αντιδρούσαν στις

12. Όλες οι σχετικές πληροφορίες παραχωρήθηκαν από τη συνάδελφο Αικ. Παντελίδου που ανέσκαψε το χώρο· βλ. *ΑΔ* 33 (1978) *Χρονικά*, 98-99 και *ΑΔ* 37 (1982) *Χρονικά*, 163 και σχ. 2 (κάτοψη οκταγώνου και βασιλικής).

13. Πετρόπουλος, «Αγροικίες Πατραϊκής», 412. Η αμπελοκαλλιέργεια και η παραγωγή κρασιού στην περιοχή των Πατρών χρονολογούνται από την αρχαιότητα. Οι παραδοσιακές αυτές δραστηριότητες συνεχίζονται και στην τουρκοκρατούμενη πόλη, όπου υπήρχαν πολλά «κρασοπουλιά» και «ρακοπωλεία», όπως μας πληροφορεί και το δημοτικό τραγούδι του Καράμπελα από την Κυνουρία: «Εγώ είδα τον Καράμπελα, τον καπετάν Θανάση, στις Πάτρας τα κρασοπουλιά, στις Πάτρας ταργαστήρια. Πέντε χαντζήδες τον κερνούν, πέντε τον παραστέκουν κι ένα μικρό χαντζόπουλο γυρίζει και του λέει...».

14. Πετρόπουλος, «Αγροικίες Πατραϊκής», 411, 413· βλ. και Α. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900-1200* (μτφρ. Ελ. Σταμπόγλη), Αθήνα 1997, 259: «Στις παραθαλάσσιες περιοχές ... το ψάρεμα αποτελούσε [και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο] κύρια πηγή τροφής και εσόδων».

προσπάθειες εκχριστιανισμού τους. Μερικοί ερευνητές, όπως ο Δ. Κωνσταντέλος¹⁵, πιστεύουν ότι ο κανόνας 62 της Πενθέκτης εν Τρούλλω Συνόδου του 691-692 αποτελεί αδιάφευκτη μαρτυρία για την ύπαρξη ελληνικής λατρείας, γλώσσας και πολιτισμού στον ελλαδικό χώρο μετά την εγκατάσταση των Σλάβων, δηλαδή κατά τα τέλη του βου αιώνα. Στην πόλη των Πατρών με την έντονη πολυθεϊστική παράδοση, χριστιανοί και ειδωλολάτρες συνυπάρχουν¹⁶ για ένα μεγάλο διάστημα της πρώιμης παλαιοχριστιανικής περιόδου στα όρια ενός κόσμου εν μέρει εθνικού και εν μέρει χριστιανίζοντος, αναζητώντας νέους τρόπους έκφρασης και μια καινούργια στάση ζωής.

Παρ' όλα αυτά η οργάνωση της χριστιανικής θρησκευτικής ζωής στην Πάτρα έχει ήδη συντελεστεί από το πρώτο μισό του 4ου αιώνα, όπως προκύπτει από τα πρακτικά της Συνόδου της Σαρδικής (342 ή 343), όπου η πόλη αντιπροσωπεύεται με εκπρόσωπο της επισκοπής της¹⁷.

Το έτος 551-552, η πόλη των Πατρών και η γειτονική της Ναύπακτος καταστρέφονται από σεισμό. Οκτώ πόλεις και χωριά «ανάριθμα», όπως μας πληροφορεί ο Προκόπιος, «ἐς ἔδαφος καθεῖλον» και «φόνος γέγονεν ἀνθρώπων πολὺς»¹⁸.

Στα τέλη του βου αιώνα, παρατηρείται συνεχής πειρατική δραστηριότητα των Σαρακηνών Αράβων, που ἐπληξαν τη ναυσιπλοΐα και τον πληθυσμό των ακτών της Πελοποννήσου, της Ηπείρου και των Ιονίων Νήσων και, τέλος, την ίδια εποχή, η σλαβική διείσδυση και εγκατάσταση¹⁹.

Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα ανήκε διοικητικά στην επαρχία Αχαΐας²⁰, με πρωτεύουσα την Κόρινθο και διοικητή ανθύπατο, ο οποίος υπαγόταν άμεσα στον αυτοκράτορα και στην ευρύτερη διοίκηση του Ανατολικού Ιλλυρικού, που είχε έδρα της τη Θεσσαλονίκη. Η

15. J. Constantelos, «Canon 62 of the Synod in Trullo and the Slavic Problem», *Βυζαντινά* 2 (1970), 21-25. Πάντως στις αρχές του 7ου αι. οι ειδωλολάτρες και η όποια δραστηριότητά τους έχουν εξαφανιστεί από τα αστικά κέντρα και μόνο στις απομακρυσμένες περιοχές μαρτυρείται κάποια παρουσία τους.

16. Α. Μουτζάλη, «Από τον παγανισμό στον χριστιανισμό», *Αρχαιολογία* 49 (1993), 31· η ίδια, «Η Ολυμπία κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο», *Πρακτικά Ηλειακού Πνευματικού Συμποσίου 1993*, Αθήνα 1994, 260-262.

17. Στη Σύνοδο της Σαρδικής (342 ή 343) αναφέρονται οι επισκοπές Σικυώνας, Πάτρας, Ήλιδας, Μεθώνης και Κυπαρισσίας· βλ. Mansi, 3, στ. 43, 45, 46, 48.

18. Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων* (έκδ. J. Havry - G. Wirth), 8.25, 627: «Ἐν τούτῳ δὲ τῷ χρόνῳ σεισμοὶ κατὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπιπεσόντες ἐξαισίοι τὴν τε Βοιωτίαν καὶ Ἀχαΐαν καὶ τὰ περὶ κόλπον τὸν Κρισαῖον κατέσεισαν. καὶ χωρία μὲν ἀνάριθμα, πόλεις δὲ ὀκτὼ ἐς ἔδαφος καθεῖλον, ἐν ταῖς Χαιρώνειά τε καὶ Κορώνεια ἦν καὶ Πάτραι καὶ Ναύπακτος ὅλη, ἔνθα δὴ καὶ φόνος γέγονεν ἀνθρώπων πολὺς. καὶ χάος δὲ τῆς γῆς πολλαχθὶ ἀποσχισθείσης γεγένηται».

19. P. Soustal - J. Korder, *Nikopolis und Kephallénia*, Wien 1981, 51. Από τις σλαβικές επιδρομές στα νότια της Βαλκανικής φαίνεται ότι η Κέρκυρα πλήγηκε προς τα τέλη του βου αι. Τα υπόλοιπα Ιόνια Νησιά δοκιμάζονταν πάντα από τις αραβικές επιδρομές, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο· Ε. Χρυσός, «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή (4ος-6ος αι.)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), 71-72 κ.ε.· Μ. Κορδώσης, «Η σλαβική εποίκηση στην Πελοπόννησο με βάση τα σλαβικά τοπωνύμια», *Δωδώνη* 10 (1981), 381-427· Η. Αναγνωστάκης - Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 229-322.

20. Η επαρχία της Αχαΐας ακολούθησε τις διοικητικές μεταβολές του Ανατολικού Ιλλυρικού μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Στην αρχή της εικονομαχικής κρίσης, το 731/732 (Dölger) ή το 752/757 (Grumel), το Ανατολικό Ιλλυρικό προσαρτήθηκε στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως· πρβλ. Α. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusque'en 1204*, Paris 1951· Γ. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος*, 1, Αθήνα 1954-1960, 530.

Κόρινθος ήταν πρωτεύουσα της επαρχίας Αχαΐας και στον εκκλησιαστικό τομέα, με άμεση εξάρτηση από το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, ο οποίος ως βικάριος²¹ του πάπα υπαγόταν αρχικά στην πνευματική εποπτεία του παπικού θρόνου της Ρώμης.

Οι εκκλησιαστικές αυτές σχέσεις με τη Ρώμη, που διατηρήθηκαν από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ως τον 9ο αιώνα και –κυρίως– η γεωγραφική θέση του λιμανιού της Πάτρας συνέβαλαν ώστε η ναυτική κίνηση και η επικοινωνία με τη Δύση, που γινόταν ως γνωστόν, με εμπορικά πλοία²², να γίνει πυκνότερη και κατά την κρίσιμη περίοδο των σλαβικών επιδρομών, εξαιτίας των οποίων έκλεισε και η Εγνατία οδός. Κατά την παλαιοχριστιανική εποχή σημειώνεται αλλαγή στην οργάνωση των αστικών κέντρων, στα πεδία της πολιτικής, οικονομικής, θρησκευτικής και κατά συνέπεια της πολεοδομικής τους δομής²³. Τον 6ο αιώνα η Πάτρα, όπως έδειξαν οι ανασκαφές²⁴, εκφράζεται με την κατασκευή μεγάλης κλίμακας οικοδομικών έργων, όπως δείχνουν παλαιοχριστιανικές βασιλικές²⁵, λουτρά και οχυρώσεις. Αναλυτικότερα:

21. Για το περίπλοκο θέμα του λεγόμενου βικαριάτου του Ιλλυρικού, βλ. Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1980, 103 κ.ε.

22. Η Πελοπόννησος και κυρίως η Πάτρα ήταν, εκτός από τα Ιόνια Νησιά, αναγκαίο σημείο στάθμευσης όσων πλοίων κατευθύνονταν από τη Νότια Ιταλία προς την Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία και τους Αγίους Τόπους, γιατί, παρά τις όποιες τεχνολογικές βελτιώσεις στη ναυπηγική κατά τους 5ο και 6ο αι., τα ταξίδια παρέμεναν δύσκολα και απαιτούσαν συχνές στάσεις για ανεφοδιασμό και προστασία από τις αντίξοες καιρικές συνθήκες. Για τις τεχνολογικές εξελίξεις των πλοίων στους 5ο και 6ο αι., βλ. B.M. Kreuz, «Ships, Shipping and the Implications of Change in the Early Medieval Mediterranean», *Viator* 7 (1976), 104-105· A. Lewis, «Mediterranean Maritime Commerce, AD 300-1100. Shipping and Trade», *SCIAM* 25 (1977), 488.

23. Γ. Λάββας, «Οι πόλεις των “χριστιανικών βασιλικών”». Μία συμβολή στην πολεοδομία του Ανατολικού Ιλλυρικού», *Εισηγήσεις του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, 2, Θεσσαλονίκη 1984, 403-407· ο ίδιος, «Οι “Χριστιανικές Θήβες” της Θεσσαλίας: αστική οργάνωση και πολεοδομικά χαρακτηριστικά», *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο πανεπιστήμιο*, 2, Θεσσαλονίκη 1991, 997· J. Koder, «The Urban Character of the Early Byzantine Empire: Some Reflections on a Settlement Geographical Approach to the Topic», *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, New York 1986, 157· J.M. Spieser, «La ville en Grèce du IIIe au VIIe siècle», «*Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*», *Actes du Colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 12-14 mai 1982*, Rome 1984, 315-338.

24. Οι σωστικές ανασκαφές που έγιναν τα τελευταία τριάντα χρόνια στην πόλη των Πατρών μάς έδωσαν –παρά τον αποσπασματικό τους χαρακτήρα– πολύτιμες πληροφορίες για την αρχαία, τη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή της φάση. Ελάχιστα πράγματα από τον οικισμό και το σύστημα οργάνωσης της πόλης του 6ου και 7ου αι. είναι ορατά στον σημερινό επισκέπτη. Τα λιγοστά στοιχεία αυτής της εποχής βρίσκονται κάτω από τα θεμέλια της σύγχρονης πόλης (ευρήματα σε κατάχωση) ή στα αρχαία των εφορειών αρχαιοτήτων και στις αποθήκες τους, υπό μορφή σχεδίων, φωτογραφιών, ημερολογίων ανασκαφής και κινητών ευρημάτων (ψηφιδωτά, αρχιτεκτονικά γλυπτά, αγγεία και όστρακα αγγείων, νομίσματα κ.ά.). Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η ραγδαία μετατροπή της Πάτρας του 19ου αι. από φτωχικό «πολίχνιον» της Τουρκοκρατίας σε ένα από τα πιο σημαντικά αστικά κέντρα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, και η οικοδομική δραστηριότητα που ακολούθησε, είχαν ως αναπόφευκτη συνέπεια την απώλεια σημαντικών στοιχείων από το πρωτοβυζαντινό και μεσοβυζαντινό της παρελθόν. Συχνά οι οικοδόμοι της εποχής, που γνώριζαν πολύ καλά τη σαθρότητα των εδαφών της πόλης, θεμελιώναν τα νέα, λιθόκτιστα σπίτια πάνω σε ρωμαϊκά ή παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα, τα οποία έβρισκαν κατά χώραν, εκμεταλλευόμενοι τη στεγανοποίηση που πρόσφερε η στέρεη κατασκευή τους και γρεμιζοντας τα αρχαία ερείπια για να χρησιμοποιήσουν τα υλικά τους. Έτσι, το βυζαντινό παρελθόν της Πάτρας έγινε στην κυριολεξία το θεμέλιο πάνω στο οποίο κτίστηκε η σύγχρονη πόλη. Βλ. Α.Γ. Μουτζάλη, *ΑΔ* 43 (1988) Χρονικά, 189.

25. Από τις πολλές παλαιοχριστιανικές βασιλικές του ελλαδικού χώρου μόνον αυτές της Θεσσαλονίκης

• Η παλαιοχριστιανική βασιλική της διακόνου Αγριππιανής, που χρονολογείται στις αρχές του 6ου αιώνα. Πρόκειται για κτήριο μεγάλων διαστάσεων, στο κέντρο της σύγχρονης Πάτρας (εικ. 1), κοντά στην πλατεία Βασιλέως Γεωργίου Α', που ανασκάφηκε σε τρεις περιόδους²⁶. Το 1969 ο Ε. Μαστροκώστας²⁷, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στο επί της οδού Κορίνθου 283 οικοπέδο Α. Χρονόπουλου, βρήκε τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου²⁸, προερχόμενα, ίσως, από το νότιο κλίτος της βασιλικής.

Η πεντάστιχη ψηφιδωτή αφιερωματική επιγραφή²⁹ αναφέρει ότι:

Ἡ θεοφιλεστάτη
διάκονος Ἀγριππία
3 νή ὑπὲρ εὐχῆς αὐ-
τῆς ἐποίησεν
τὴν μούσωσιν.

Η κατέχουσα δηλαδή το εκκλησιαστικόν αξίωμα της διακόνου³⁰ Αγριππιανή³¹, γυναίκα άγαμη ή χήρα άνω των σαράντα ετών³², πιθανότατα εύπορη, διέθεσε ως δωρήτρια³³ τα απαιτούμενα χρήματα για την κατασκευή του ψηφιδωτού δαπέδου του ναού.

διατηρήθηκαν όρθιες ως τις μέρες μας. Οι τοίχοι της ανωδομής των περισσότερων παλαιοχριστιανικών ναών της υπόλοιπης Ελλάδας σώθηκαν σε λίγο μόλις ύψος πάνω από τη θεμελίωσή τους. Καμιά βασιλική στην Πάτρα και την πατραϊκή ενδοχώρα δεν αποκαλύφθηκε σε αρκετό ύψος ανωδομής ή –έστω– κατά πλήρη κάλυψη. Η μεγάλη έκταση των παλαιοχριστιανικών βασιλικών και η αντιστοίχως μικρή των αστικών οικοπέδων, όπου κατά καιρούς διενεργούνται σωστικές ανασκαφές, είναι μια από τις ερμηνείες αυτού του γεγονότος. Βλ. Α.Κ. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, 2, Αθήνα 1954 (αναστατική έκδοση 1994), 567.

26. Το 1969 Ε. Μαστροκώστας, το 1971 Φ. Πέτσας και το 1988-1989 Α. Μουτζάλη. Τα λείψανα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής δεν είναι σήμερα ορατά. Για τις σωστικές ανασκαφές, βλ. Ε. Μαστροκώστας, «Τρεις παλαιοχριστιανικά βασιλικά εν Αχαΐα», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, 2, Αθήνα 1976, 370-371, πίν. ΡΜΘ' Φ. Πέτσας, *ΑΔ 26* (1971) *Χρονικά*, 163, πίν. 148δ· Μουτζάλη, *ΑΔ 43* (1988) *Χρονικά*, 189 και *ΑΔ 44* (1989) *Χρονικά*, 151.

27. Μαστροκώστας, «Τρεις παλαιοχριστιανικά βασιλικά» και ο ίδιος, *ΑΔ 25* (1970) *Χρονικά*, 198.

28. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα*, 86-88, αρ. 27, πίν. 120-122.

29. Π. Βελισσαρίου, «Χρονολόγηση χριστιανικής ψηφιδωτής επιγραφής από την Πάτρα», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Καλάβρυτα 24-27 Ιουνίου 1983*, Αθήνα 1986, 123-126· Α.Δ. Rizakis, *Achaïe II. La cité de Patras: épigraphie et histoire* [Μελετήματα 25], Athènes 1998, 269-271, αρ. 285.

30. Ε. Θεοδώρου, *Η «χειροτονία» ή «χειροθεσία» των διακονισσών*, Αθήνα 1954, 40, 44-45, 98· Η. Leclercq, *DACL*, 4.1, Paris 1920, στ. 725-733, λ. Diaconesse.

31. Αγριππιανή: όνομα εθνικό, πράγμα όχι ασυνήθιστο στις παλαιοχριστιανικές επιγραφές, αφού στην κοινωνία της εποχής συνυπάρχουν χριστιανοί και ειδωλολάτρες.

32. Σύμφωνα με τον ιε' κανόνα της Δ' Οικουμενικής Συνόδου (451), η γυναίκα διάκονος έπρεπε να έχει συμπληρώσει τουλάχιστον τα σαράντα της χρόνια και να είναι παρθένος ή χήρα.

33. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Οι δωρητές στις ελληνικές αφιερωματικές επιγραφές του ανατολικού κράτους στην όψιμη αρχαιότητα», *Αρχμός*, 1, Θεσσαλονίκη 1990, 247, 264.

Τον Δεκέμβριο του 1971 ο Φ. Πέτσας βρήκε τάφους με πολλαπλές ακτέριστες ταφές, γεγονός που τον οδήγησε στο συμπέρασμα πως η παλαιοχριστιανική βασιλική της διακόνου Αγριππιανής ήταν –ίσως– κοιμητηριακή³⁴.

- Το παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο των αρχών του βου αιώνα, που ανήκε σε εκκλησιαστικό ενδεχομένως κτήριο, το οποίο εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής σε οικόπεδο της οδού Κανακάρη 46-52, το έτος 1988³⁵. Μία δίφυλλη θύρα που υπάρχει στο κατώφλι και διασώζει γόμφους στήριξης βρέθηκε κατά χώραν και εξασφάλιζε πιθανότατα την πρόσβαση στον επιστρωμένο με ψηφιδωτό δάπεδο χώρο³⁶. Οι τοίχοι του κτηρίου, που έχει προσανατολισμό από ΝΑ προς ΒΔ με απόκλιση 30°, σώθηκαν σε ελάχιστο ύψος πάνω από τη θεμελίωσή του. Από το στρώμα καταστροφής του κτηρίου ανασύρθηκαν δύο παλαιοχριστιανικοί αμφικιονίσκοι παραθύρου, ο ένας με το κιονόκρανό του, καθώς και κορμός στριπτού κιονίσκου.

- Το λουτρό των αρχών του βου αιώνα, που αποκαλύφθηκε στη συμβολή των οδών Βύρωνος 1 και Χείλωνος Πατρέως στα Ψηλαλώνια³⁷. Το αποκαλυφθέν οικοδόμημα παρουσίαζε σε κάτοψη σχήμα Γ. Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως το *frigidarium*, μια ευρύχωρη κεντρική αίθουσα σε σχήμα οκταγώνου στην κορυφή του Γ, που προοριζόταν για το ψυχρό λουτρό, το *tepidarium*, το *caldarium*, τμήμα των υποκαύστων, το υδραυλικό σύστημα του λουτρού, την αίθουσα αναμονής και το αποδυτήριο. Κάτω από το δάπεδο του οκταγώνου, του προθαλάμου, αλλά και στην επίκωση του πηγαδιού βρέθηκαν αρκετά νομίσματα, που όλα τους δίνουν ως χρονολογικό όριο τον 5ο και τις αρχές του βου αιώνα. Δύο τμήματα λυχναριών προερχόμενων από την επίκωση του κτηρίου χρονολογούνται επίσης στο τέλος του 5ου³⁸ και στις αρχές του βου³⁹ αιώνα αντιστοίχως.

34. Από τη μελέτη των νομικών πηγών γνωρίζουμε ότι μετά τον 6ο αι. γενικεύεται το φαινόμενο της ταφής των νεκρών στις πόλεις, *intra urbem*, μέσα στους νάρθηκες, τα αίθρια ή τα πλάγια κλίτη των αστικών και μοναστικών ναών. Οι νεκροί θάβονται στις πόλεις, επειδή εμφανίζεται το φαινόμενο της ταφής σε ναούς, βλ. Ν.Ε. Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, 185, 213, 216· G. Dagron, «Le christianisme dans la ville byzantine», *DOP* 31 (1977), 3-25.

35. Μουτζάλη, *ΑΔ* 43 (1988) Χρονικά, 189· η ίδια, «Η αρχαιολογική σκαπάνη ανακαλύπτει την Πάτρα του Βυζαντίου», εφημ. *Πελοπόννησος* (31-8-1988), 1, 3.

36. Το παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,20 μ. πιο χαμηλά από το σημερινό επίπεδο της οδού Κανακάρη 46-52. Πάνω από το στρώμα καταστροφής του παλαιοχριστιανικού κτηρίου, 1,25-1,55 μ. πιο χαμηλά από το σημερινό επίπεδο του οδοστρώματος, ανασκάφηκαν δύο τάφοι των νεότερων χρόνων. Οι τάφοι, κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπής αντιστοίχως, ήταν προσανατολισμένοι από Δυσμάς προς Ανατολάς, περιείχαν από ένα σκελετό και ήταν ακτέριστοι. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόμοιοι κεραμοσκεπείς τάφοι είναι συνήθεις τόσο κατά την παλαιοχριστιανική όσο και κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή εποχή· βλ. σχετικά, Ν.Γ. Laskaris, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Athènes 2000, 303-304.

37. Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 30 (1975) Χρονικά, 99-100, πίν. 54α.

38. Πρόκειται για τμήμα λύχνου που διασώζει ανάγλυφη παράσταση φοίνικα στην άνω επιφάνειά του, ενώ στο περιχειλίωμα ανάγλυφα άνθη εναλλάσσονται με τετράγωνα και τρίγωνα· Δεκουλάκου, *ΑΔ* 30 (1975) Χρονικά, 100, πίν. 54γ· J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora 7*, Princeton, New Jersey 1961, πίν. 38, αρ. 2407.

39. Λύχνος των αρχών του βου αι. που μιμείται βορειοαφρικανικό τύπο· βλ. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 30 (1975) Χρονικά, 100· K.S. Garnett, «Late Roman Corinthian Lamps from the Fountain of the Lamps», *Hesperia* 44 (1975), 206, πίν. 44, αρ. 46.

Εκτός από τη σημασία του λουτρού ως αυτοτελούς οικοδομήματος, το εύρημα κρίνεται σημαντικό και για την αστική οργάνωση της περιοχής Ψηλαλωνίων⁴⁰, που διατήρησε την πολεοδομική της υπεροχή και κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Την ίδια εποχή, μια κοντινή αστική περιοχή χάνει τη σπουδαιότητά της, όταν –στη σημερινή οδό Β. Ρούφου 121-125– ένα μεγάλο ρωμαϊκό λουτρό⁴¹ των μέσων του 2ου αιώνα ξεπέφτει σε χώρο εγκατάστασης εργαστηρίων⁴² κεραμικής και μεταλλουργού, που λειτουργούν από τον 5ο μέχρι και τον 7ο αιώνα.

- Το κάστρο της πόλης, ένα ισχυρό οχυρό, του οποίου η πρώτη οικοδομική φάση, όπως έδειξε η συνάδελφος Μυρτώ Γεωργοπούλου⁴³, ανάγεται στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα.
- Η δίτοξη γέφυρα που αποκαλύφθηκε στην οδό Αρέθα 52, στο βόρειο τμήμα της σημερινής πόλης, μαζί με τμήμα της γνωστής από τα *Itineraria* λιθόστρωτης δημόσιας οδού Πατρών-Αιγίου-Κορίνθου. Η γέφυρα αυτή, κατά τον Ι. Παπαποστόλου⁴⁴, χρησιμοποιήθηκε έως τον 6ο αιώνα, όταν μεγάλη πλημμύρα την κατέχωσε μαζί με το οδόστρωμα, και το Συχαινώτικο ποτάμι άλλαξε και πάλι κοίτη⁴⁵. Ο κατά τον Στράβωνα «ύφορμος μέτριος» λιμνή⁴⁶ της Πάτρας πρέπει να βρισκόταν στην οδό Μπουμπουλίνιας⁴⁷, όπου σε αρκετές «θέσεις» εντοπίστηκε το μόνο ως σήμερα ασφαλές αρχαιολογικό εύρημα, που σχετίζεται άμεσα με τη λιμενική εγκατάσταση της πόλης. Το σημείο βρίσκεται κοντά στην παράκτια ζώνη, η οποία έχει βέβαια από τότε, εξαιτίας φυσικών και τεχνητών προσχώσεων, μετατοπιστεί. Πρόκειται για ογκώδη και εκτεταμένη κατασκευή στρώσης μεγάλων λιθοπλίνθων, σε *opus caementicium*, της οποίας οι γωνιώδεις προεξοχές προς τη θάλασσα και το υδραυλικό κονίαμα ταιριάζουν σε κατασκευή μώλου. Κεραμικά ευρήματα δίνουν *terminus post quem* το δεύτερο μισό του 2ου αιώνα, που είναι και ο χρόνος κατασκευής του. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, φαίνεται ότι και τα λιθόστρωτα των δρόμων της Πάτρας δεν κατασκευάστηκαν πριν από τα τέλη του 1ου και τις αρχές του 2ου αιώνα. Κατά τον 2ο και το

40. Μουτζάλη, «Η πόλη των Πατρών», 259-260.

41. Ι. Μέννεγκα, *ΑΔ* 37 (1982) Χρονικά, 140, σχ. 2, πίν. 87β, 88. Η πρώτη οικοδομική φάση του μεγάλου λουτρικού συγκροτήματος ανάγεται στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. Η ανατολική όψη του λουτρού έβλεπε σε αρχαίο δρόμο. Η δεύτερη οικοδομική του φάση ανάγεται στις αρχές του 3ου αι. Τότε γίνονται βασικές μετατροπές στους χώρους, πιθανόν ύστερα από κάποια καταστροφή. Ο χώρος χρησιμοποιείται και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας· βλ. Παπαποστόλου, «Θέματα τοπογραφίας», 313.

42. Για τα εργαστήρια εντός των πόλεων, βλ. Σ. Τρωιάνος - Κ. Πιτσάκης, *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον στις βυζαντινές πηγές*, Αθήνα 1998.

43. Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Η πρώτη οικοδομική φάση του κάστρου της Πάτρας», στον παρόντα τόμο, 161-173.

44. Παπαποστόλου, «Θέματα τοπογραφίας», 313, 314 και 309, εικ. 5, 6, 7.

45. Ο Παπαποστόλου θεωρεί τη ρωμαϊκή γέφυρα της οδού Αρέθα 52 ως γέφυρα του ποταμού Μειλίχου. Ο Πετρόπουλος, «Τοπογραφικά της χώρας των Πατρών», 254, παρατηρεί ότι το Συχαινώτικο ποτάμι δεν είναι ο Μειλίχος, βλ. εδώ, σημ. 10.

46. Παπαποστόλου, «Θέματα τοπογραφίας», 315 και σημ. 68, εικ. 10. Για τα πατρικά νομίσματα επί Σεπτιμίου Σεβήρου, Κομμόδου και Γορδιανού με λιμενικές παραστάσεις που υποδηλώνουν την ύπαρξη κυματοθραύστη, βλ. L. Trell, *Coins and Their Cities. Architecture on the Ancient Coins of Greece*, Rome/Palestine 1977, εικ. 60, 61.

47. Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 31 (1976) Χρονικά, 114-115, πίν. 84β· Δ. Μάτσας, *ΑΔ* 34 (1979) Χρονικά, 147.

πρώτο μισό του 3ου αιώνα, τοποθετείται και η ακμή της πόλης, εποχή κατά την οποία κτίστηκαν –όπως έδειξαν οι ανασκαφές– και τα πιο πολλά από τα δημόσια κτήριά της⁴⁸.

Σημαντικά σημεία αναφοράς του πολεοδομικού ιστού μιας παραθαλάσσιας εμπορικής πόλης, όπως το λιμάνι και το οδικό της δίκτυο, έχουν κατά κανόνα διαχρονικότητα και η φύση της κατασκευής τους υπαγορεύει μακροαίωνα διατήρηση.

Με τη λειτουργία του λιμανιού σχετίζεται άμεσα και η μεγάλων διαστάσεων λουτρική εγκατάσταση⁴⁹ που αποκαλύφθηκε (1964, 1977) στην παρακτία ζώνη της πόλης⁵⁰, κοντά στο ιερό άλσος της θεάς Δήμητρας, νότια του παλαιού ναού του Αγίου Ανδρέα⁵¹ και δίπλα στο πηγάδι με το αγίασμα. Πρόκειται ενδεχομένως για δημόσιο λουτρό⁵², που προοριζόταν για χρήση των ναυτικών, των ταξιδιωτών, των επιβατών και των πληρωμάτων των εμπορικών πλοίων, των ξένων εμπόρων και των προσκυνητών που έφθαναν ή έφευγαν από το λιμάνι.

Τα τελευταία 30 χρόνια βρέθηκαν σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων της Πάτρας πήλινα επιτραπέζια μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία⁵³ του 6ου αιώνα, καθώς και άλλα που παραμένουν

48. Παπαποστόλου, «Θέματα τοπογραφίας», 315.

49. Ε. Μαστροκόστας, *ΑΔ* 19 (1964) Χρονικά, 183-184. Νότια του παλαιού ναού του Αγίου Ανδρέα η 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Ν. Ζίας - Γ. Δημακογιάννη) το 1977 πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα, η οποία ουδέποτε δημοσιεύτηκε. Η ανασκαφή αυτή αποκάλυψε μεγάλων διαστάσεων λουτρό, στο οποίο η Ι. Δεκουλάκου αποδίδει το διάδρομο με τον κυλινδρικό θόλο που περιγράφει ο Κυριακός Αγκωνίτης, *Itinerarium* (έκδ. L. Mehus), 29-30· Ι. Δεκουλάκου, «Ρωμαϊκό μασωλείο στην Πάτρα», *Στήλη. Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοιτολέοντος*, Αθήνα 1980, 556 σημ. 5· Α.Γ. Μουτζάλη, «Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας», *Αντίφωνο. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 145 και σημ. 93, 94· η ίδια, «Ο παλιός Άγιος Ανδρέας», εφημ. *Πελοπόννησος* (5-8-1993), 15.

50. Νότια του παλαιού ναού του Αγίου Ανδρέα, κοντά στην οδό Ακτής Δυμαίων της Πάτρας, εντοπίστηκε περιαστική αγροικία. Στην ίδια περιοχή είχε ανασκαφεί το 1971 από τον τότε έφορο Φ. Πέτσα τμήμα μεγάλου ρωμαϊκού συγκροτήματος με ψηφιδωτά δάπεδα, νυμφαίο, αποθηκευτικούς πύθους (*dolia*) και τάφους, κατά μήκος της οδού Ακτής Δυμαίων Πατρών. Η ανασκαφή αυτή ουδέποτε δημοσιεύτηκε. Βλ. Πετρόπουλος, «Αγροικίες Πατραϊκής», 411-412 και σημ. 53, όπου συσχετίζει τη θέση 86 με την αδημοσίευτη ανασκαφή του Φ. Πέτσα.

51. Η θέση που υπήρχε το λουτρό, νότια του παλαιού ναού του Αγίου Ανδρέα, βρίσκεται και σήμερα ήδη πολύ κοντά στη θάλασσα. Αν λάβουμε υπόψη όμως τις μεγάλες προσχώσεις που έγιναν στην περιοχή κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων, όπου υπήρχαν και τα γνωστά έλη του Αγίου Ανδρέα, γίνεται εύκολα κατανοητό ότι τον 6ο και 7ο αι. η θάλασσα βρισκόταν πολύ πιο κοντά στο λουτρό, το οποίο ήταν –σχεδόν– παραθαλάσσιο.

52. Το λουτρό αυτό ήταν ορατό ως το 1980. Πρόκειται για μεγάλο λουτρό που ανήκε στην κατηγορία των αυτοτελών οικοδομημάτων, τα οποία βρισκόνταν σε κοινή χρήση, όπου δηλαδή οι άνθρωποι λούονταν ομαδικώς. Ένα τέτοιο δημόσιο λουτρό, ως κατ' εξοχήν κτήριο ωφελιμιστικού χαρακτήρα, έχει μεγάλη διάρκεια ζωής, δεδομένου ότι την εποχή αυτή σπάνιζαν τα ιδιωτικά λουτρά μέσα σε κατοικίες. Βλ. A. Berger, *Das Bad in der byzantinischen Zeit*, München 1982, 85 κ.ε.· Τρωιάνος - Πιτσάκης, *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον*, 54-55, 103-105.

53. Χειροποίητα αγγεία ή θραύσματα αγγείων που δεν έχουν γίνει στον κεραμικό τροχό, τα λεγόμενα «σλαβικά», δεν έχω βρει ούτε σε σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήσα από το 1980 κ.ε. εντός των ορίων της ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής πόλης, ούτε στην πατραϊκή ύπαιθρο. Για την επανεξέταση της χειροποίητης κεραμικής της Πελοποννήσου, βλ. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 229-322 και εικ. 1-2, ιδιαίτερος 252-319. Επίσης, Η. Αναγνωστάκης, «Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία», *Βυζαντικά* 17 (1997), 285-330.

αταύτιστα. Επίσης εντοπίστηκαν μερικά μαρμάρινα κομμάτια μεμονωμένων αρχιτεκτονικών γλυπτών, που προέρχονται από εκκλησιαστικά κτήρια, όπως θωράκια και αμφικιονίσκοι παραθύρων⁵⁴.

Αν και τα περισσότερα χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν στις ανασκαφές της Πάτρας παραμένουν αταύτιστα και ακαθάριστα σε κάποιες αποθήκες, με αποτέλεσμα να λανθάνουν πολύτιμα στοιχεία, ωστόσο πολύτιμες πληροφορίες για την εμπορική δραστηριότητα και τις τάσεις της αγροτικής οικονομίας της περιοχής μάς παρέχουν τα αξιοποιήσιμα νομισματικά ευρήματα. Αναλυτικότερα:

- Πολλά *minimi*, μικρές δηλαδή χάλκινες υποδιαιρέσεις, τα ψιλά του 5ου και 6ου αιώνα που χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποι στις καθημερινές συναλλαγές τους, βρέθηκαν στις ανασκαφές του Ωδείου και του Οκταγώνου των Μποζαϊτικών, αλλά και μεμονωμένα σε διάφορα σημεία της πόλης και της πατριάικης υπαίθρου.
- Χάλκινος φύλλος, τεσσαρακοντανούμιο Ηρακλείου (610-640), βρέθηκε στο οικόπεδο Σκλαβανιώτη, στην πλατεία Ομονοίας 5-9, στην Πάτρα⁵⁵.
- Σε σωστική ανασκαφή που έγινε το 1986 στην πάροδο της οδού Μυκητών, στην Πάτρα, βρέθηκε πήλινο σκεύος, πιθανότατα κύπελλο (εικ. 2), που περιείχε «θησαυρό» τεσσάρων χρυσών νομισμάτων⁵⁶. Πρόκειται για ένα σόλδο Ιουστινιανού Α' (εικ. 3), εργαστηρίου Η, νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολης, χρονολογίας κοπής 542-565⁵⁷, δύο Ιουστίνου Β' (εικ. 4-5), νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολης, εργαστηρίων Θ και Ι αντιστοίχως⁵⁸, χρονολογίας κοπής 567-578, και ένα σόλδο Μαυρικίου⁵⁹ (εικ. 6), νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολης, εργαστηρίου Γ, χρονολογίας κοπής 583/584-602, ο οποίος και χρονολογεί την απόκρυψη του «θησαυρού» περί τα τέλη της βασιλείας του Μαυρικίου, δηλαδή στις αρχές του 7ου αιώνα. Ως «κρυψώνας» του πήλινου αγγείου, του

54. Το 1997 με τη βοήθεια της έκτακτης αρχαιολόγου Μαρίας Στεφανοπούλου καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν τα περισσότερα παλαιοχριστιανικά και μεταγενέστερα γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των σωστικών ανασκαφών, που πραγματοποίησε η ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην πόλη των Πατρών και στην πλησιόχωρη πατριάικη υπαίθρο, τα τελευταία τριάντα χρόνια. Όταν ολοκληρωθεί η καταγραφή, το υλικό αυτό θα αποτελέσει το αντικείμενο αυτοτελούς μελέτης.

55. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 30 (1975) Χρονικά, 112. Το 1975 σε αυτό το οικόπεδο βρέθηκαν λείψανα από υπόστρωμα οδού και δύο κτιστοί αγωγοί που περνούσαν κάτω από αυτό. Το υπόστρωμα του δρόμου αποτελούσαν ακατέργαστοι λίθοι και κομμάτια κεραμιδιών που τα κάλυπτε παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος. Ο μεγάλος αγωγός είχε κατεύθυνση από Δυσμάς προς Ανατολάς, κτιστά τοιχώματα και τετράγωνη διατομή πλευράς 0,30 μ. Τα τοιχώματα και το ελαφρώς κοίλο δάπεδό του ήταν επιχρισμένα με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Ο άλλος αγωγός είχε κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ, ορθογώνια διατομή και δάπεδο στρωμένο με κοίλα κεραμίδια. Από την επίχωση του μεγαλύτερου κτιστού αγωγού προέρχεται το χάλκινο τεσσαρακοντανούμιο του Ηρακλείου.

56. Στη μελέτη μου, «Η πόλη των Πατρών», 263-264, θεωρήθηκε ότι το «θησαυρό» αποτελούσαν τρεις σόλδοι Ιουστινιανού Α' και ένας Τιβερίου. Προσεκτικότερη εξέταση των νομισμάτων αυτών με τη βοήθεια των νομισματολόγων Γεωργίας Αλεξοπούλου της ΣΤ' Εφορείας, Ιωάννας Κολτσίδα-Μακρή και Γεωργίας Κωνσταντίνης Νικολάου του Νομισματικού Μουσείου, έδειξε ότι πρόκειται για ένα σόλδο Ιουστινιανού Α', δύο Ιουστίνου Β' και έναν Μαυρικίου.

57. W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, 1, Wien 1973, αρ. 7.

58. *Ό.π.*, 2, Wien 1975, αρ. 5.

59. *Ό.π.*, αρ. 6ε.

«θησαυράριου»⁶⁰ που περιείχε τα τέσσερα χρυσά νομίσματα, χρησιμοποιήθηκε κρύπτη ρωμαϊκού τάφου. Ο «θησαυρός»⁶¹ αυτών των νομισμάτων χρονολογεί και το αγγείο μέσα στο οποίο ήταν φυλαγμένος. Λαθρανασκαφή, που έγινε το 1987 στην περιοχή Αγίου Στεφάνου Πατρών⁶², «απέδωσε» «θησαυρό» 22 χρυσών νομισμάτων Μαυρικίου (582-602) και Φωκά (602-610), ήτοι 20 σόλιδους και δύο σεμίσια. Τα νομίσματα αυτά κατασχέθηκαν και φυλάσσονται στο Νομισματικό Μουσείο στην Αθήνα. Αφορμή για την απόκρυψη και των δύο «θησαυρών» ήταν οι σλαβικές επιδρομές⁶³ των αρχών του 7ου αιώνα και η αναστάτωση που δημιούργησαν στον πληθυσμό. Στη σλαβική διεΐσδυση και όγληση οφείλεται, επίσης, και η πρώτη οικοδομική φάση του κάστρου της Πάτρας, που χρονικά προσδιορίζεται στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα.

Ο 7ος αιώνας εκδηλώνεται σε γενικότερο, μεσογειακό επίπεδο, με δημογραφική κρίση, οικονομική κάμψη, έλλειψη ασφαλώς χρονολογημένων ευρημάτων⁶⁴ και απουσία ενδείξεων για αξιολογη βιοτεχνική ή εμπορική δραστηριότητα. Στην πόλη των Πατρών και την εγγύτερη πατραϊκή ύπαιθρο ο 7ος αιώνας εκδηλώνεται με την επισκευή κτηρίων, καθώς και με τη συντήρηση του οδικού και αποχετευτικού δικτύου.

Ως τον 7ο αιώνα χρησιμοποιήθηκαν τα αρχαία νεκροταφεία της πόλης, το βορειοανατολικό, το νοτιοδυτικό και το νοτιοανατολικό, τα οποία αναπτύχθηκαν έξω από την κατοικημένη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική Πάτρα, δεξιά και αριστερά των δρόμων που οδηγούσαν προς το Αίγιο, τη Δύμη και τις Φαρές. Από τα δεδομένα των ανασκαφών προκύπτει ότι συνεχίζεται, σε μικρή κλίμακα, η παραγωγή ορισμένων ειδών πρώτης ανάγκης, όπως είναι τα λυχνάρια και μερικά αγγεία καθημερινής χρήσης. Επίσης βρέθηκε και περιορισμένος αριθμός αρχιτεκτονικών γλυπτών, κυρίως θωρακίων, που ανήκουν σε εκκλησιαστικά κτήρια. Από τον 7ο αιώνα περιορίζεται η κατοικημένη ζώνη της πόλης και ο οικισμός αποσύρεται προς την ενδοχώρα, στα νοτιοδυτικά του κάστρου και ψηλότερα προς τους λόφους του Παναχαϊκού, ενώ ταυτόχρονα απομακρύνεται από τη θάλασσα και αποκτά έτσι σιγά-σιγά τον «συμπυκνωμένο ιστό» και το χαρακτήρα μιας πόλης των μέσων χρόνων.

Ακόμη, η σφραγίδα του επισκόπου Γεωργίου Πατρών, που βρέθηκε στο Παλέριο της Σικελίας, εφόσον η χρονολόγηση του Lemerle, που την τοποθετεί μεταξύ του 7ου και του 8ου αιώνα, είναι ορθή, αποτελεί τεκμήριο για τη διατήρηση της εκκλησιαστικής διοίκησης στην πόλη κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο.

Από τα λείψανα των κτηρίων και τα κινητά ευρήματα φαίνεται ότι στην πόλη των Πατρών ζούσαν και εργάζονταν –κυρίως– κατά τον 6ο, αλλά και τον 7ο αιώνα τεχνίτες (αγγειοπλάστες, οικοδόμοι,

60. Για τον όρο «θησαυράριο», δηλαδή το πήλινο σκεύος μέσα στο οποίο φυλασσόταν ο «θησαυρός» των τεσσάρων χρυσών νομισμάτων, βλ. Χ. Μπακιρτζής, «Τρία θησαυράρια του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών», *AAA* 15/1 (1982), 72· D. Popović-Gaj, «Ceramic Vessels in Which Were Found Medieval Coins», *Balkanoslavica* 3 (1974), 49-55.

61. Για την Πάτρα κατά τις αβαροσλαβικές επιδρομές και τις αποκρύψεις «θησαυρών», βλ. Μουτζάλη, «Η πόλη των Πατρών», 263-264.

62. Α.Γ. Μουτζάλη, *ΑΔ* 42 (1987) Χρονικά, 194.

63. Α.Γ. Μουτζάλη, «Σλάβοι στη βυζαντινή Πελοπόννησο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 74 (2000), 64-72.

64. Για το θέμα βλ. διεξοδικά, D.A. Zakythinos, «La grande brèche dans la tradition historique de l'hellénisme du septième au neuvième siècle», *Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον*, 3, Αθήνα 1966, 300-324· Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση*, Αθήνα 1993.

ψηφοθέτες, λυχνοποιοί, μαρμαράριοι), υπάλληλοι που ασχολούνταν με τη λειτουργία των λουτρών, γυναίκες που έγνεθαι και ύφαιναν το μαλλί των αιγοπροβάτων, άνδρες λαϊκοί αλλά και κληρικοί που ιερουργούσαν στους ναούς της πόλης, ο επίσκοπος Γεώργιος, έμποροι και κάποιοι στρατιωτικοί, που ζούσαν στο κάστρο και εξασφάλιζαν την άμυνα και την προστασία της πόλης.

Τέλος, το *Χρονικόν της Μονεμβασίας* μιλάει για μόνιμη εγκατάσταση των κατοίκων της Πάτρας στο Ρήγιο της Καλαβρίας, διότι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη τους εξαιτίας των επιδρομών των Αβαροσλάβων: «Οἱ δὴ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ ἐφορμήσαντες πολέμῳ ταύτην εἶλον, καὶ ἐκβαλόντες τὰ εὐγενῆ καὶ ἑλληνικὰ ἔθνη καὶ καταφθείραντες, κατώκησαν αὐτοὶ ἐν αὐτῇ. Οἱ δὲ τὰς μαιφόνους αὐτῶν χεῖρας δυνηθέντες ἐκφυγεῖν, ἄλλος ἀλλαγῆ διεσπάρησαν. Καὶ ἡ μὲν τῶν Πατρῶν πόλις μετωκίσθη ἐν τῇ τῶν Καλαυρῶν χώρα τοῦ Ριγίου, [...] οἱ δὲ Κορίνθιοι ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ Αἰγίνῃ μετώκισαν»⁶⁵.

Πόση αλήθεια και πόση υπερβολή υπάρχει σε αυτό το κείμενο σχετικά με την εγκατάλειψη της πόλης των Πατρών; Ποια η έννοια της φράσης «Καὶ ἡ μὲν τῶν Πατρῶν πόλις μετωκίσθη ἐν τῇ τῶν Καλαυρῶν χώρα τοῦ Ριγίου»; Τι συμπεραίνουμε από τη μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων και τη συνεξέταση των ολίγων, έστω, ιστορικών πηγών της εποχής; Πώς εκφράζεται ο 6ος και πώς εκδηλώνεται ο 7ος αιώνας στην πόλη των Πατρών;

Με βάση τα όσα ειπώθηκαν παραπάνω μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής:

Η αρχή του 6ου αιώνα σηματοδοτείται από αξιοσημείωτη οικοδομική δραστηριότητα τόσο στην Πάτρα όσο και στην πατραϊκή ύπαιθρο και ο πολεοδομικός ιστός παραμένει σχεδόν στα εκτεταμένα όρια της πόλης των ρωμαϊκών χρόνων.

Το τέλος του 6ου αιώνα σημαδεύεται από τον καταστροφικό σεισμό του 551, ενώ ο 7ος αιώνας από την έναρξη των σλαβικών επιδρομών, όπως έδειξαν οι αποκρύψεις των «θησαυρών» και η πρώτη οικοδομική φάση του κάστρου της Πάτρας. Ο 7ος αιώνας βυθίζει την πόλη σε οικονομική κρίση και μειώνει την έκταση της κατοικημένης ζώνης της.

Η Πάτρα δεν εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους της, όπως μας πληροφορεί το *Χρονικόν της Μονεμβασίας*, αλλά επιβίωσε και κατά τον 7ο αιώνα, όπως άλλωστε συνέβη και με τις πελοποννησιακές πόλεις του Άργους, της Κορίνθου και της Μεσσήνης.

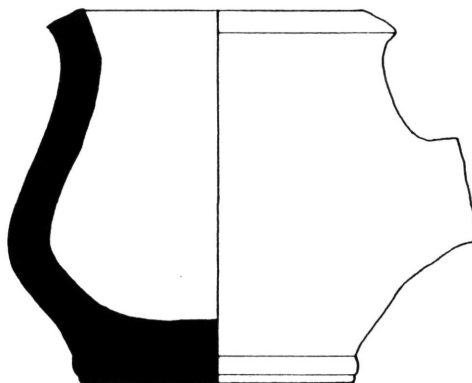
65. *Χρονικόν της Μονεμβασίας*, έκδ. P. Lemerle, «La chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire», *REB* 21 (1963), 9-10 και έκδ. I. Dujčev, *Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico e noti*, Palermo 1976, 12.

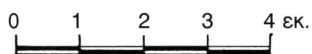
ΠΑΤΡΑΪΚΟΣ

ΚΟΛΠΟΣ

1. Απόσπασμα χάρτη της πόλης των Πατρών.

2. Θησαυράριο.

3. Σόλιδος Ιουστινιανού Α'. Νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, εργαστήριο Η, χρονολογία κοπής 542-565.

4. Σόλιδος Ιουστίνου Β'. Νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, εργαστήριο Ι, χρονολογία κοπής 567-578.

5. Σόλιδος Ιουστίνου Β'. Νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, εργαστήριο Θ, χρονολογία κοπής 567-578.

6. Σόλιδος Μανυρίου. Νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, εργαστήριο Γ, χρονολογία κοπής 583/584-602.

ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΕΣ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΕΣ, ΑΘΛΗΤΕΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ

Η εξέλιξη της Ολυμπίας στην ύστερη αρχαιότητα

Ulrich Sinn

Ειδωλολάτρες προσκυνητές, αθλητές και χριστιανοί. Μια κοινή παρουσία αυτών των τριών ομάδων στην πεδιάδα κάτω από το Κρόνιο φαίνεται αδιανόητη. Στην ύστερη αρχαιότητα όποιος έμπαινε στο ιερό για να προσφέρει θυσίες στους θεούς του Ολύμπου θα πρέπει να αντιμετώπιζε με απέχθεια την αυξανόμενη εξάπλωση της χριστιανικής θρησκείας. Από την έρευνα είναι, εξάλλου, βέβαιο ότι οι χριστιανοί είχαν αρχίσει ήδη από τον 3ο αιώνα να εναντιώνονται στην αρχαία ελληνική θρησκεία μέσα στο ιερό. Υπενθυμίζω το χριστιανικό σύμβολο του ψαριού που χαραχτηκε στον τοίχο ενός σπιτιού στο δυτικό τμήμα του ιερού και αναφέρεται πάντα στο πλαίσιο αυτής της επιχειρηματολογίας.

Μετά την υποχώρηση της ειδωλολατρίας, οι χριστιανοί ασκούσαν τη δική τους λατρεία. Με το οικοδομικό υλικό του πρώην ιερού έχτισαν τα σπίτια τους. Το μεγάλο οικοδόμημα στο δυτικό τμήμα του ιερού το μετέτρεψαν σε εκκλησία, η οποία, τοποθετημένη απέναντι από τον αρχαίο ναό, ερμηνεύεται αναγκαστικά ως μνημείο νίκης επί της ειδωλολατρίας.

Εκτός, όμως, από τους χριστιανούς θεωρούνται και οι αθλητές ένοχοι για την παρακμή της λατρείας στο ιερό του Δία. Η οργάνωσή τους σε επαγγελματικές ενώσεις, που άρχισε από τα υστεροκλασικά χρόνια, ερμηνεύεται ως απομάκρυνση από τις θρησκευτικές ρίζες των αγώνων. Τα αγάλματα στην είσοδο του σταδίου που έγιναν με χρήματα από πρόστιμα των αθλητών, η «Τζάνες βάσις», φαίνεται να πιστοποιούν μια τέτοια βεβήλωση της Ολυμπίας. Με τα δεδομένα αυτά θεωρήθηκε βέβαιο από την έρευνα ότι ειδωλολάτρες προσκυνητές και αθλητές εξέλειψαν οριστικά από την Ολυμπία με το διάταγμα του Θεοδοσίου Α΄ το 391.

Ύστερα από δώδεκα χρόνια εντατικής ενασχόλησης με την εξέλιξη της Ολυμπίας στην ύστερη αρχαιότητα, η σχέση ειδωλολατρών προσκυνητών, αθλητών και χριστιανών παρουσιάζεται πολύ διαφορετική. Στο σύντομο χρονικό διάστημα που έχω στη διάθεσή μου μπορώ να σταθώ μόνο σε λίγα από τα νέα στοιχεία που προέκυψαν.

Ας ξεκινήσουμε με τη σχέση που είχαν οι αθλητές των αυτοκρατορικών χρόνων με τις θρησκευτικές ρίζες των αγώνων. Στο θέμα αυτό μας προσφέρει σημαντικές ενδείξεις το κτίριο που αποκαλύψαμε στο νοτιοδυτικό τμήμα του ιερού. Πρόκειται για το κτίριο με αριθμό 24 στην εικόνα 1. Η στρωματογραφία και μια οικοδομική επιγραφή δείχνουν ότι το κτίριο άρχισε να κτίζεται στα χρόνια του Νέρωνα και ολοκληρώθηκε στα χρόνια του Δομιτιανού. Με βάση την τυπολογία και μια ακόμη επιγραφή (εικ. 2) φαίνεται ότι το κτίριο αυτό ήταν η έδρα μιας αθλητικής ένωσης.

Στηριζόμενοι σε πολυάριθμες επιγραφές και παπύρους οι ιστορικοί του αθλήματος κατέδειξαν ήδη από καιρό ότι οι αθλητικές ενώσεις –όπως επίσης και οι υπόλοιπες επαγγελματικές ενώσεις– είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα και διοικούσαν πολύ αυστηρά ακόμη και στα αυτοκρατορικά χρόνια. Προστάτης αυτών των αθλητικών ενώσεων ήταν ο Ηρακλής, και ο θρησκευτικός τους

χαρακτήρας αναγνωρίζεται στα ονόματά τους. Στην επιγραφή αρ. 436 από την Ολυμπία διαβάζεται π.χ. στις σειρές 5 και 6 η φράση *ιερά ξυστική σύνοδος*. Τα κτίρια των αθλητικών ενώσεων είχαν το χαρακτήρα τόπων λατρείας του Ηρακλή. Υπενθυμίζω την επιγραφή IG XIV 1109, που αναφέρεται στην κεντρική αθλητική ένωση της Ρώμης των αυτοκρατορικών χρόνων, την *curia athletarum*: στη σειρά 8, η εγκατάσταση χαρακτηρίζεται ως τέμενος, ο πρόεδρος της ένωσης φέρει τον τίτλο *ἀρχιερεύς* (σειρά 5). Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι με το οικοδόμημα των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων η Ολυμπία απέκτησε στον ύστερο 1ο αιώνα μ.Χ. έναν νέο τόπο λατρείας του Ηρακλή.

Το πιο σημαντικό εύρημα της ανασκαφής μας στο κτίριο της αθλητικής ένωσης είναι αναμφισβήτητα το μεγάλο τμήμα μιας χάλκινης ενεπιγραφής πλάκας διαστάσεων 75x40 εκ. Μετά τη συμπλήρωση του Joachim Ebert, η επιγραφή (εικ. 2) είναι αναγνώσιμη. Εκτός από το όνομα του αθλητή αναφέρεται και η πατρίδα του, το είδος του αγωνίσματος και η ημερομηνία της νίκης στην Ολυμπία. Όλες οι καταχωρίσεις αφορούν κάθε αθλητή ξεχωριστά και δεν ακολουθούν αυστηρή χρονολογική σειρά. Πρόκειται προφανώς για ένα τμήμα του καταλόγου των μελών της αθλητικής ένωσης. Αυτό το νέο εύρημα μαρτυρεί πολλά για τη θέση των αγώνων στην Ολυμπία της ύστερης αρχαιότητας. Μέχρι τώρα πιστευόταν ότι η σειρά των Ολυμπιονικών τελείωνε το έτος 277 μ.Χ. με βάση κάποιες ασαφείς πληροφορίες γι' αυτή τη χρονιά. Η αγωνιστική εμφάνιση του αρμένιου *πρίγκιπα Βαραζδάτη* το 369 μ.Χ. υπήρξε εντελώς μεμονωμένη περίπτωση και θεωρήθηκε γενικά ως ένα μη σοβαρό, θεατρικό θέαμα. Με τη νέα μας επιγραφή έχουμε την απόδειξη ότι οι λατρευτικές εκδηλώσεις μαζί με τους αγώνες εξακολουθούσαν να λαμβάνουν κανονικά χώρα στην Ολυμπία και στη διάρκεια του 4ου αιώνα μ.Χ. Η τελευταία καταχώριση σε αυτόν τον κατάλογο αφορά κάποιον Ζώπυρο από την Αθήνα, ο οποίος το 385 μ.Χ. νίκησε στο παγκράτιο των νέων (εικ. 2, σειρές 24 μέχρι 28).

Η επιγραφή αντικατοπτρίζει επίσης κάτι από το χαρακτήρα των αγώνων του 4ου αιώνα μ.Χ. Ο Joachim Ebert κατέδειξε αναλύοντάς την ότι το πρόγραμμα των αγώνων ακολουθούσε ακόμη πιστά το τυπικό που ίσχυε από τα κλασικά χρόνια. Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί το θέμα της καταγωγής των αθλητών. Εκτός από τις πόλεις της Μικράς Ασίας (Σάρδεις και Τένεδος), εκπροσωπείται ικανοποιητικά και η μητροπολιτική Ελλάδα – εκτός από την Ήλιδα αναφέρονται πολλές φορές η Αθήνα και η Βοιωτία. Η μέχρι τώρα διαδεδομένη άποψη ότι με τη ρωμαϊκή κατάκτηση επήλθε μια έντονη διείσδυση ξένων, δηλαδή μη Ελλήνων, στους αγώνες αποδεικνύεται λανθασμένη.

Το 385 μ.Χ., η τελευταία χρονιά που αναφέρεται στην προαναφερθείσα επιγραφή, δεν σηματοδοτεί απαραίτητα και την τελευταία Ολυμπιάδα, αφού η επιγραφή δεν αποτελεί έναν επίσημο κατάλογο νικητών αλλά απλά ένα έγγραφο με τα μέλη της αθλητικής ένωσης. Βέβαιο είναι πάντως ότι οι αγώνες και μαζί τους και οι λατρευτικές εκδηλώσεις προς τιμήν του Δία εξακολουθούσαν να τελούνται με πλήρες πρόγραμμα τουλάχιστον έως το 385 μ.Χ.

Το γεγονός ότι οι αγώνες συνέχισαν να διεξάγονται χωρίς περικοπές ακόμη και στον 4ο αιώνα μ.Χ. ανήκει στα επιχειρήματα με τα οποία θέλουμε να ανατρέψουμε τη θέση ότι η Ολυμπία μετατράπηκε το 267 μ.Χ. σε οχυρό. Οι ανασκαφές μας απέδωσαν επιπλέον ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό τεκμήριο για τη διεύρυνση του ιερού γύρω στο 300 μ.Χ. Είναι ένα μικρό λουτρό στα βόρεια του κτιρίου της αθλητικής ένωσης. Ανήκει σε ένα καπηλείο (καπηλιό). Αξιοσημείωτο εδώ είναι το σύστημα θέρμανσης των τοίχων. Ο αρχιτέκτονας ακολούθησε τελείως νέους δρόμους αφήνοντας τον θερμό αέρα να ανεβαίνει μέσα από πολλούς κάθετους σωλήνες στο εσωτερικό του τοίχου. Ο

Georg Ladstätter στη μελέτη του διαπίστωσε ότι εδώ έχουμε να κάνουμε πραγματικά με μια καινοτομία του αρχιτέκτονα. Αυτό το χτισμένο με φαντασία οικοδόμημα αποτελεί απόδειξη ότι η Ολυμπία εκείνης της εποχής εξακολουθούσε να είναι γεμάτη ζωή.

Ας επιστρέψουμε ξανά στην επιγραφή της χάλκινης πλάκας (εικ. 2). Η τελευταία καταχώριση δεν έρχεται σε αντίθεση με τις πηγές που μαρτυρούν ότι ο Θεοδόσιος Α΄ έκλεισε το 391 όλα τα ελληνικά ιερά. Όπως γνωρίζουμε, η επιτυχία του αυτοκρατορικού απαγορευτικού διατάγματος δεν είναι σίγουρη για τον ύστερο 4ο αιώνα μ.Χ. Ο Θεοδόσιος Β΄ πρέπει να είχε, εξάλλου, κάποιον λόγο που τον ανάγκασε να επιτεθεί ξανά ύστερα από 40 χρόνια ενάντια στους αρχαίους λατρευτικούς χώρους. Ωστόσο, και αυτή η πληροφορία των πηγών δεν αποτελεί ξεκάθαρη ιστορική μαρτυρία.

Μπροστά σε αυτή την ασαφή γραπτή παράδοση ήταν ακόμη πιο σημαντικό να ερευνηθούν συστηματικά οι αρχαιολογικές μαρτυρίες της χριστιανικής θρησκείας στην Ολυμπία. Στην εκκλησία δεν μπορέσαμε να κάνουμε πια ανασκαφή, αφού αυτή είχε ολοκληρωθεί τον περασμένο αιώνα. Δεν υπήρχε, ωστόσο, μέχρι τώρα καμιά μελέτη ειδικών για την εκκλησία. Την εργασία αυτή αναθέσαμε στους Johannes Deckers, Franz Alto Bauer και Alexis Oepen. Με βάση τα τυπολογικά και στυλιστικά κριτήρια αποδείχθηκε ότι η ανέγερση του χριστιανικού λατρευτικού χώρου έγινε το ναυότερο στα μέσα του 5ου αιώνα.

Τα πορίσματα που προέκυψαν από τη μελέτη της εκκλησίας ενισχύθηκαν με την επεξεργασία και όλων των άλλων στοιχείων που άφησε ο χριστιανικός οικισμός. Ο Thomas Völling μπόρεσε να εξαγάγει πολλές πληροφορίες από τις εξαιρετικές σημειώσεις των ανασκαφών του περασμένου αιώνα. Τα εργαλεία, με ξεκάθαρα χριστιανικά σύμβολα από τον πρώιμο βυζαντινό οικισμό, αρχίζουν να εμφανίζονται στα μέσα του 5ου αιώνα. Τα περισσότερα ευρήματα ανήκουν μάλιστα στον 6ο αιώνα, όπως για παράδειγμα μια χάλκινη ράβδος με τα σύμβολα του σταυρού και του πουλιού ή μια αροτοσφραγίδα με την ευχή ΗΕΥΛΟΓΙΑ ΕΦ ΗΜΑΣ. Το σπίτι με το σύμβολο του ψαριού ανήκει επίσης, όπως ξέρουμε τώρα, στον 6ο αιώνα μ.Χ.

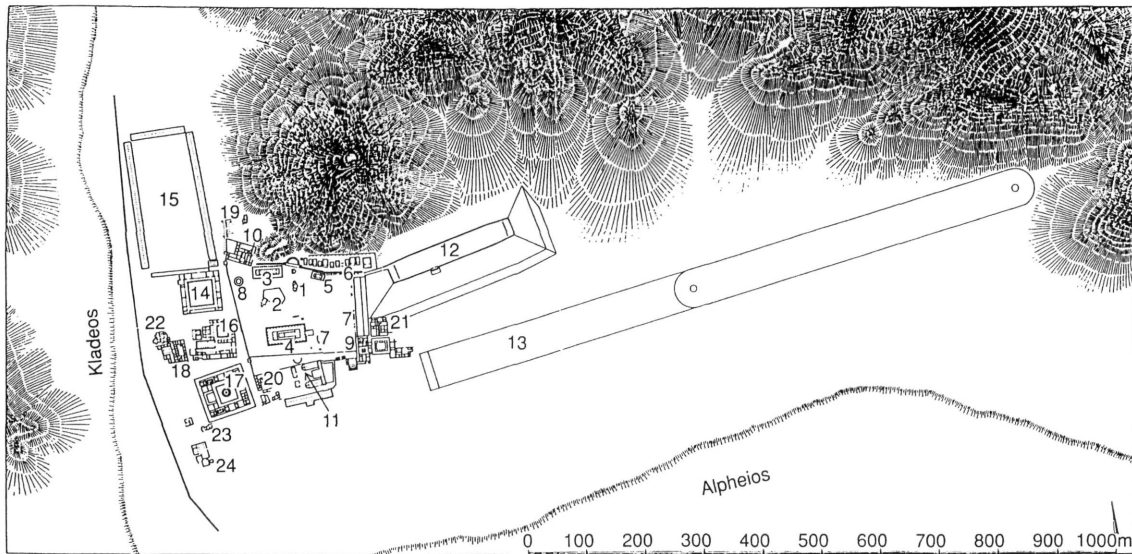
Κάποια στιγμή, λοιπόν, στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα μ.Χ., η λατρεία στην Ολυμπία μεταβιβάστηκε από τον Δία στον Χριστό. Δεν γνωρίζουμε τις εξωτερικές συνθήκες που επέφεραν αυτή την αλλαγή. Δύο στοιχεία συνηγορούν, ωστόσο, ότι επρόκειτο για μια ειρηνική μετάβαση.

Με τη συστηματική διερεύνηση όλων των ενδείξεων της πρώιμης βυζαντινής εποχής στο χώρο του πρώην ιερού του Δία, ο Thomas Völling μπόρεσε να αποδείξει ότι στο στάδιο δεν χτίζονταν σπίτια έως και τον προχωρημένο 6ο αιώνα μ.Χ. Το στάδιο μπορούσε, τουλάχιστον θεωρητικά, να χρησιμοποιηθεί ακόμη και στα χρόνια του πρώιμου βυζαντινού οικισμού για αγώνες.

Μια συνέχιση της αρχαίας παράδοσης διαφαίνεται πιθανόν και σε έναν άλλο τομέα. Κατά τη διάρκεια της συστηματικής μελέτης όλης της κεραμικής, ο Archer Martin έκανε την ακόλουθη αναπάντεχη παρατήρηση: η ποσότητα της κεραμικής μειώνεται στην Ολυμπία με το τέλος της λατρείας – αγγεία καλής ποιότητας, όμως, χρησιμοποιούσαν και οι κάτοικοι του πρώιμου βυζαντινού οικισμού. Τα προμηθεύονταν από τα δύο μεγάλα κέντρα παραγωγής της εποχής, τη Βόρεια Αφρική και τη Μικρά Ασία. Η Ολυμπία παρέμεινε, λοιπόν, άρρηκτα συνδεδεμένη με το εμπορικό δίκτυο του μεσογειακού χώρου, όπως και στο παρελθόν. Η αγορά και το εμπόριο είχαν αποτελέσει στην αρχαιότητα χαρακτηριστικά στοιχεία των ελληνικών λατρευτικών εκδηλώσεων. Όπως φαίνεται, οι χριστιανοί κάτοικοι του οικισμού εξακολούθησαν να χρησιμοποιούν την Ολυμπία ως τόπο εμπορικών συναλλαγών, επωφελούμενοι φυσικά και από την καλή της φήμη.

Οι γνώσεις μας για την έκταση του πρώιμου βυζαντινού οικισμού οφείλονται κυρίως στη δουλειά του Thomas Völling, ο οποίος έλαβε υπόψη του τη συνήθεια των κατοίκων να θάβουν τους νεκρούς τους ακριβώς δίπλα στα σπίτια τους. Οι παλαιές σημειώσεις παρέχουν ελάχιστα στοιχεία για τα ίδια τα σπίτια. Πολύ περισσότερες είναι, όμως, οι πληροφορίες τους για τους τάφους. Σε μια εξαντλητική ανάλυση όλων των ενδείξεων για 200 περίπου τάφους, ο Thomas Völling υπολόγισε την έκταση των τάφων και από αυτήν και των σπιτιών.

Με τις ανασκαφές μας μπορούσαμε να εντοπίσουμε ενδείξεις για τη στιγμή και τις αιτίες της τελικής εγκατάλειψης του οικισμού. Οι κάτοικοι του πρώιμου οικισμού απειλούνταν διπλά: ο πρώτος κίνδυνος ήταν φυσικός. Ήδη από τα πρωιμότερα χρόνια η Ολυμπία είχε να αντιμετωπίσει τον Κλαδέο, που κατέβαινε απότομα από την ορεινή χώρα στα βόρεια της. Σε περίπτωση δυνατής βροχής ξεχειλίζει εύκολα και απέβαινε καταστρεπτικός. Γι' αυτό ίσως χτίστηκε γύρω στο 700 π.Χ. ένα προστατευτικό τείχος στα δυτικά του ιερού. Σε έναν δυνατό σεισμό στον ύστερο 3ο αιώνα μ.Χ. το τείχος αυτό έπαθε τόσο μεγάλες ζημιές που από τότε η δυτική πλευρά του ιερού πλημμύριζε πιο συχνά. Η δεύτερη απειλή για τον οικισμό στην κοιλάδα του Αλφειού ερχόταν από μακριά. Η εύφορη γη τραβούσε, όπως ήταν φυσικό, και απρόσκλητους επισκέπτες. Υπενθυμίζω τις μεγάλες λεηλασίες με τις εκστρατείες των Βησιγόθων (397 μ.Χ.), των Βανδάλων (467/474 μ.Χ.) και των Σλάβων (μετά το 588 μ.Χ.). Αυτή η αυξανόμενη απειλή έγινε αιτία να εγκαταλείπουν όλο και περισσότεροι κάτοικοι τον οικισμό, τα σπίτια και τα εργαστήριά τους. Ο Thomas Völling άρχισε σε συνεργασία με τον Γιάννη Τουράτσογλου να μελετά τα πρώιμα βυζαντινά νομίσματα. Πολλές πληροφορίες αναμένεται να δώσουν αρκετοί νομισματικοί «θησαυροί». Σύμφωνα με τις μέχρι σήμερα εκτιμήσεις, οι υστερότερες κοπές προέρχονται από τον πρώιμο 7ο αιώνα μ.Χ. και αποτελούν τα τελευταία ίχνη των κατοίκων του οικισμού.

1. Ολυμπία. Το ιερό του Δία στη φάση της μεγαλύτερης έκτασής του· 3ος αι. μ.Χ. (U. Sinn, Olympia: Kult, Sport und Fest in der Antike, München 1996, 46).

1. Βωμός του Δία
2. Πελόπειο
3. Ναός ονομαζόμενος το «Ηραίο», αφιερωμένος περί το 600 π.Χ. από κατοίκους της Τριφυλίας στον Δία ή στην Ήρα
4. Ναός αφιερωμένος περί το 470 π.Χ. από τους Ηλείους στον Δία
5. Ναός αφιερωμένος περί το 400 π.Χ. στη (Δήμητρα) Μητέρα
6. Τεχνητό άνδηρο για την τοποθέτηση αφιερωμάτων (ονομαζόμενο «άνδηρο των θησαυρών»)
7. Αυλή για προπόνηση, πλαισιωμένη από τη «Στοά της Ηχούς»
8. Φιλιπείο
9. Πρυτανείο του 5ου αι. π.Χ.
10. Πρυτανείο μετά τη μετατόπισή του στην αυτοκρατορική εποχή
11. Βουλευτήριο
12. Στάδιο (μετά τη διαμόρφωση του 5ου αι. π.Χ.)
13. Ιππόδρομος
- 14-15. Γυμνάσιο με αίθουσες διδασκαλίας (14) και σωματικής άσκησης (15)
16. Έδρα της διοίκησης του ιερού (;)
- 17-18. Ξενώνες
19. Κυλικείο με θέρμες
20. Καταστήματα και θέρμες
21. Κτίριο για διάφορες χρήσεις με αίθουσα συγκεντρώσεων, αίθουσες εστίασης και θέρμες
- 22-23. Θέρμες
24. Έδρα των συλλόγων των αθλητών

	[]μιος πέντ.	ρ.[..].Ι	
	[Φίλι?]ππος πύξ	ρπη' Παράμονος π. στά.	
	['Ολ. σ'] Τ. Κλαύδιος 'Ρούφος	σοε'	
	[πρώ]τος ἀνδρῶν ἱερῶν	'Ολ. Μ. Αὐρ. Μαρκιανὸς	
5	[ἐπ]αίησε πανκράτιον	Σαρδιανὸς νεικῶ	5
	[Αἰ]λ. Καλλίνεικος πάλ.	παίδων παν-	
	[Μ. 'Α]ντ. Σεκοῦνδος πάλ.	κράτιον εὐτυ-	
		χῶς	
	[Αἰ]λ. 'Ερμιππος Φιλα-	'Ολ. σοη' Μαρ. Αὐρ.	
	[δελφεύς?] παιδ. πάλη	Κάλλων Θεσπιεύς	10
		νεικῶ ἀν. δόλιχ.	
10	[]υκαρπος Τρωαδεὺς		
	[ἀνδρῶν?] πύξ	'Ολ. σοη' Αὐρ. Στρατό-	
	[ν]εικ[.]	νεικος Τενέδ.	
	[Μ. Αὐρή]λιος 'Ερμήνιο[ς]?	νεικῶ ἀν. δίαιλον	
15	[παίδων?] πανκράτ.		15
		[.]?	
	[Μ.Α]φ. 'Ηλι- 'Επίκτητος νει. τριάδα		
	[ἄωρος ἀν. πα]γκρά[τ.] ἀν. σοθ' 'Ολ.		
	[] Μάρκος Αὐρ. 'Ηλιόδωρος		
	['Ηλιοδ]ώρου Θεσπιε <ὐ>ς νικᾶ παίδων		
20	[πανκρ]άτιον		
	[] Μάρκος Αὐρήλιος Σότηρος		
	[Σοτή]ρου Θεσπιεύς νικᾶ πέδων		
	[στάδι]ον		
	[Μάρ.] Αὐρ. Εὐκαρπίδης Ζωπύρο[ν]		
25	['Αθηναῖ]ος νικῶ παίδων πανκράτιον		
	[ἐ]πί 'Ολ. σφ'		
	Εἰκαρ πί- Ζωπύρου		
		δου	
	[Μάρ. Α]ὐρ. Ζώπυρος 'Αθηναῖος νικῶ		
30	[παίδ]ων πυγμῆν ἐπί 'Ολ. σφα'. αὔξι,		
	[Εὐκαρ]πίδη καὶ Ζώπυραι, ἡ φιλαδελφία.		
	Πα]γκράτιος 'Αθηναῖος νικῶ ἀνδρῶν πέν.		
	vac. ἐπ' 'Ολ. σπς' vac.		

2. Ολυμπία. Επιγραφή από χάλκινη πλάκα που βρέθηκε στο κτίριο της αθλητικής ένωσης. Αναφέρονται ονόματα αθλητών, ο τόπος καταγωγής τους, το αγώνισμα στο οποίο νίκησαν και η ημερομηνία του αγώνα (J. Ebert, «Zur neuen Bronzeplatte mit Siegerinschriften aus Olympia (Inv. 1148)», Nikephoros 10 (1997), 218).

EARLY BYZANTINE AGRICULTURAL IMPLEMENTS FROM OLYMPIA (5th/6th Centuries AD)

† Thomas Völling

Agricultural tools from Olympia are not very numerous when compared with other groups of equipment or tools¹. Only 42 objects belong to the category of agriculture², that is some 3,5% of all documented iron objects. As far as the objects can be dated, only 26 of them can be attributed to the Early Byzantine Period. Thus, only a part of the possible total assemblage of tools as collected by J. Henning for south-eastern Europe in the 1st millennium AD³ is represented in Olympia (fig. 1).

I. DATING

The dating of the tools into Late Antiquity and their connection to the early Christian settlement⁴ is ascertained by their presence in datable features on the one hand and by general considerations of the types on the other hand. The last point, however, is only possible to a certain degree because of the long life-span of agricultural tools.

Apart from three objects⁵ all the other tools were found already during the excavations of the 19th century, when the central areas of the settlement in the Altis plain were excavated. When doing so a large hoard was found on the 20th December 1877, the recovery and composition of which were documented in an ideal way⁶. To this complex belonged, apart from pottery, copper vessels and nearly 7 kg of bronze and copper coins, also numerous iron tools⁷, amongst them a mattock, originally two spades, four cross-hoes and at least five curved knives. The hoard can be dated to the late 6th century AD.

1. The tools and fittings from Olympia were studied and documented as part of a research project under the responsibility of H. Kyrieleis. The results will be published in a volume of *Olympische Forschungen*.

2. For agriculture in ancient Greece in general, see W. Richter, *Die Landwirtschaft im homerischen Zeitalter*, Arch. *Homeric* II H, Göttingen 1968; B. Wells (ed.), "Agriculture in Ancient Greece", *Proceedings of the 7th International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May 1990*, Stockholm 1992; S. Isager - J.E. Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture. An Introduction*, London/New York 1992.

3. J. Henning, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*, *Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u.Z.*, Berlin 1987, 43 fig. 13.

4. The finds from the Early Byzantine settlement (5th to early 7th centuries AD) will be treated by me in the frame of the project "Olympia in Roman Times and Late Antiquity" conducted by U. Sinn (see preliminary reports in *Nikephoros* 5 (1992), 75-84; 6 (1993), 153-158; 7 (1994), 229-250; 8 (1995), 161-182; 9 (1996), 199-228; 10 (1997), 215-216).

5. Two cross-hoes (E 978; E 2175) and a pruning-hook (E 1177).

6. Th. Völling, "Ein frühbyzantinischer Hortfund aus Olympia", *AM* 110 (1995), 425-459.

7. E 1501-1504; E 1506-1507; E 1509-1513.

In an Early Byzantine layer two cross-hoes (E 578, E 2175) of a type known from the hoard find were found immediately next to some graves. These finds may also be dated with some certainty into the 5th/6th century AD. Finally, three other objects belonging to the settlement because of their find circumstances need to be mentioned: Apart from a double axe (E 1538) above all two ploughshares (E 1543, E 1544) are dated in this way.

II. TYPOLOGY OF THE TOOLS

1. *Ploughshares*

Of all agricultural tools used for working the soil ploughshares are the most important ones. Therefore they will be discussed in some detail.

The five shares found in Olympia belong to different types. E 1542 (fig. 2) is a leaf shaped share with two lateral flanges (type 4 after Fries respectively with a socket type A4 after Henning⁸).

Three others can be attributed to this type as sub-types, although the lateral flanges are elongated and closed to a ring with which the share was fixed to the plough-sole. This sub-type might be described as a leaf-shaped share with stiffly fused, closed hafting ring (type Fries 4a). One might consider these changes as a technical progress which occurred in several steps, as is implied by the finds from Olympia. With two shares (E 1544, E 1545) it is namely possible to discern, that the ring first was worked separately and then forged onto the share (fig. 3). In contrast to this, the ring of the third piece (E 1546) was worked simultaneously with the share out of a single piece of iron (fig. 4). By doing so the danger that extreme strain might loosen the ring from the share was banned. Therefore the share E 1546 forms the culmination of a long construction sequence of leaf-shaped shares.

Since the Archaic Period shares were namely repeatedly fixed to the wooden plough-sole with separate metal bands in order to increase the stability during ploughing⁹. However, a solution similar to that of the share from Olympia has – as far as I know – never been found elsewhere in antiquity.

The four ploughshares from Olympia belong in all probability to the well known wooden Triptolemos plough typical of the Mediterranean region. Although not a single antique specimen has survived, the plough type is well attested since the Archaic Period in the shape of small-size models and representations on pottery, reliefs, coins, and gems¹⁰.

8. J.C. Fries, *Vor- und frühgeschichtliche Agrartechnik auf den Britischen Inseln und dem Kontinent. Eine vergleichende Studie*, Espelkamp 1995, 40-46 pl. 3; Henning, *Südosteuropa*, 48-56.

9. See Fries, *Vor- und frühgeschichtliche Agrartechnik*, 33 with examples. Most famous is a bronze model from Arezzo in Italy (Roma, Museo Nazionale di Villa Giulia, Inv. 24562), dating around 400 BC and showing such metal bands: M. Pallottino (ed.), *Die Etrusker und Europa. Exhibition-Catalogue*, Berlin 1992-1993 (Paris/Mailand 1992), 133 no. 123, 153.

10. See A. Conze, *Die attischen Grabreliefs IV*, Berlin/Leipzig 1922, 20 no. 1802, 1803; 79-80 no. 2050; 84-85 no. 2068 pl. 453; A.S.F. Gow, "The Ancient Plough", *JHS* 34 (1914), 249-275; W. Schiering, "Landwirtschaftliche Geräte", in Richter, *Die Landwirtschaft*, H 147-H 158, 147-152; M.C. Amouretti, *Le pain et l'huile dans le Grèce antique: de l'aire au moulin*, Paris 1986, 79-85; Isager - Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture*, 46-49; Fries, *Vor- und frühgeschichtliche Agrartechnik*, 33 pl. 37-42.

This sole-ard, called *πηκτόν* (Homer, *Il.* 10.353; *Od.* 13.32) or *αυτόγνον* (Hesiod, *Op.* 433), in Latin *aratrum* and in modern Greek *αλέτρι*, is named “Triptolemos-type” after a picture on the eponymous skyphos now in Berlin¹¹. The plough (fig. 5) consists of a horizontal board, the plough-sole (*ἔλυμα* in ancient Greek, *αλετροπόδιο* in modern Greek, *dentale* in Latin), in which the beam (*γύης* in ancient Greek, *σταβάρι* in modern Greek, *buris* in Latin) and the stilt (*ἐχέτλη* in ancient Greek, *χερούλι* in modern Greek, *stiva cum manícula* [grip] in Latin) are inserted individually¹². While the beam forms the stiff connection with the yoke, the stilt serves as a holding and steering device for the ploughman. Beside the version of a sole-ard exclusively made from wood, the technically improved version with a metal reinforcement of the sole tip through an iron ploughshare (*ῥνις* in ancient Greek, *ρνί* in modern Greek, *vomer* in Latin) has also been attested since the Archaic Period, although less frequently¹³. Both ploughs were pulled by two bovines or mules with the help of the shoulder yoke known of ancient or also the forehead yoke¹⁴. The use of horses on the other hand, is not attested, although harnessing with a horse-collar more suitable for the anatomy of horses—because of a relief of both the trachea and the artery—was known in the Roman Period¹⁵.

What the plough used by the early Christian inhabitants of Olympia looked like is demonstrated by a contemporary mosaic from Argos dated to the time around AD 500. The picture of the month “November” from the Villa of the Falconer (fig. 6)¹⁶ represents a man wearing a knee-long dress who holds a wooden plough in his right hand. Beam and stilt are inserted into the sole of the plough and between the two a horizontal support is inserted which serves as a grip for the implement. The tip of the sole is furnished with an iron share given in a grey colour. In his left hand the plough-man holds a long, round stick with an iron cross-hoe fixed on top, like the ones known from Olympia.

However, the plough as represented is not functional, because beam and stilt remain incomplete. Of the beam only the lower end is given. Approximately the two thirds once connected to the yoke are absent. With regard to the stilt the grip with which the plough-man can exert pressure to the sole is missing.

11. Red figure skyphos from Boeotia, now in Berlin, Antikenmuseum: R. Lullies, “Zur boiotisch rotfigurigen Vasenmalerei”, *AM* 65 (1940), 13 no. 3, pl. 10, 2; *LIMC* 8, Zürich/München 1997, 58 no. 26 s.v. Triptolemos (G. Schwarz).

12. For the ancient Greek names see Schiering, “Landwirtschaftliche Geräte”, H 147-148, fig. 5; for modern Greek names A. Petronotis, “Ἐύλινο αλέτρι από την περιοχή του αρκαδικού όρους Λύκαιον”, *Εθνογραφικά* 2 (1979-80), 95-96 and for latin names K.D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge 1967, 123-145.

13. See finds from Bitalemi/Gela on Sicily (U. Kron, “Frauenfeste in Demeterheiligtümern”, *AA* 1992, 636-638) or Olympia (six ploughshares from the Archaic Period; unpublished); J.C. McClellan, *The Iron Objects from Gordion. A Typological and Functional Analysis*, Dissertation, University of Pennsylvania 1975, 264-273 fig. 5.

14. J.M.C. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art*, London 1973, 152-162; 185-191; N. Benecke, *Der Mensch und seine Haustiere*, Stuttgart 1994, 143-147.

15. M. Junkelmann, *Die Reiter Roms III. Zubehör, Reitweise, Bewaffnung*, Mainz 1992, 221-225; S. Alföldy-Thomas, “Anschirrungszubehör und Hufbeschläge von Zugtieren”, in E. Künzl (ed.), *Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz*, Mainz 1993, 331-336 with fig. 5; Benecke, *Der Mensch*, 147-153; Fries, *Vor- und frühgeschichtliche Agrartechnik*, 23 with note 162.

16. G. Åkerström-Hougen, *The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos*, Stockholm 1974, 26 fig. 11,2, colour-plate 3, 2.

It is plainly visible that the plough has no lateral mould-rails or narrow mould-boards. Together with the absence of any clear asymmetry on the shares from Olympia this might well indicate that in Early Byzantine times a simple sole ard with an iron share was used for tilling of fields. With this the total surface of the ground is loosened by straight, closely placed and only some 5-8 cm deep furrows. In doing so the share undercuts the sod and permanently shifts the soil to both sides of the furrow (fig. 7a). Thus a seed bed emerges which allows an extensive spreading of the seeds (broad casting) that must be covered with soil afterwards by means of harrows or hoes¹⁷.

The type of the Triptolemos-plough with an iron share was used in Greece until recent times. However they were technically improved by the addition of lateral mould-rails (*τα φτερά*) and the introduction of a support (sheath, *η σπάθη*) between the sole and the beam. The shares with their lateral flanges on the other hand are identical with the antique types¹⁸.

The fifth ploughshare from Olympia (E 1543, fig. 8) belongs to a different type. It is a tanged share with a short blade (type 10b after Fries, respectively share with tang hafting type B2 after Henning)¹⁹. This comparatively small share belongs to a type known since the 4th century BC which was mainly used in the Roman Period (1st to 4th centuries AD) and is called *rostrati vectis* by Pliny (*n. h.* 18.171). Nevertheless, the type was still used in late antiquity. Evidence for Early Medieval times is scarce, however.

Late Roman bronze models of ploughs in the Roman north-western provinces are equipped with such tanged shares (fig. 9)²⁰. These implements also possess lateral mould-rails with which the turning of a sod can be achieved when the plough is held at an angle. From the eastern Mediterranean comparable shares are known at Dion and Sardis²¹ which also belong to an ard with mould-rails similar to the one represented by the models.

Thus two different types of ploughs can be inferred for the Early Byzantine settlement at Olympia with regard to the shares. The tanged shares accordingly belonged to an once innovative, because already sod-turning type (fig. 7b). However, it required a greater effort because of markedly more narrow furrows. The four other shares formed part of the traditional Triptolemos-plough, but the ring-shaped iron bands immovably fixed by forging demonstrate at least an effort to achieve a lasting and permanent connection between sole and share. The procedure current before, namely to pull a red-hot ploughs-hare with flanges onto the sole which was forced in when the iron cooled down, obviously did

17. Fries, *Vor- und frühgeschichtliche Agrartechnik*, 54 fig. 14; J. Fries-Knoblach, "Keltische und römische Pflüge im bayerischen Raetien", *Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben* 90 (1997), 16-17 fig. 13; H.P. Kuhnen - E. Riemer, *Landwirtschaft der Römerzeit im Römischen Weinkeller Oberriexingen*, Stuttgart 1994, 89-90 fig. 92, 93, 97.

18. Petronotis, "Ξύλινο αλέτρι", 95-96 (Peloponnese); *Museum of Cretan Ethnology Vori*, Vori 1989, 5 no. 1.221, colour-plate 1; Th.M. Probatakis, *Κρήτη. Λαϊκή τέχνη και ζωή*, Αθήνα 1990, 210 (Crete); Amouretti, *Le pain et l'huile*, 87 fig. 11 (Amorgos, Kerkyra).

19. Fries, *Vor- und frühgeschichtliche Agrartechnik*, 42-44 pl. 3; Henning, *Südosteuropa*, 58-60.

20. W. Haberey, "Gravierte Glasschale und sogenannte Mithrassymbole aus einem spätrömischen Grabe von Rodenkirchen bei Köln", *Bonner Jahrbücher* 149 (1949), 94-104; W.H. Manning, "The Plough in Roman Britain", *JRS* 54 (1964), 54-65; Fries, *Vor- und frühgeschichtliche Agrartechnik*, 37, pl. 37, 387; 38, 391; 39, 396-397.

21. G. Bakalakis, *ΑΔ* 24 (1969) Χρονικά, 344 pl. 349b (39 cm long); J.C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis. The Finds through 1974. Archaeological Exploration of Sardis, Monograph 8*, Cambridge Mass./London 1983, 44-45 no. 104 (37 cm long), no. 105 (45.5 cm long), pl. 9.

not meet the necessary requirements. Perhaps it may be deduced from this that the farmers at Olympia to a greater degree took under the plough stony soils or even fallow land never ploughed before.

2. Hoes

Hoes in their different forms belong to the most important tools of ground working. They were employed particularly in horticulture, where due to existing plantations or the narrow size of the parcels it was impossible to work with a plough. Hoes can also be used for the covering of the cast seeds with tilth as well as for the cutting of irrigation trenches. With regard to the shape of the blade and the type of hafting several groups can be discerned²² of which only a part is also attested in the find material from Olympia.

Amongst them is a fragment of a garden hoe (E 1528, fig. 10) and four mattocks with a flat, square blade and an elongated socket bent at an angle²³. These tools are suitable for loosening the ground and for pulling away larger amounts of soil. Finally also eight cross-hoes belong to the find inventory at Olympia (fig. 11)²⁴. These possess cutting edges on both sides of the socket, namely a hoe-side with a blade vertical to the ground and an axe-side with an horizontal blade. Such multi-functional tools are called *μάκελλα* in Greek and *dolabrae* in Latin²⁵.

The hoe-side served for working the ground while the axe-side could also be used for cutting roots and shrubs. That these implements formed part of an agricultural standard equipment is attested by the mosaic from Argos described before (see fig. 6).

3. Spades

The massive iron spade (called *pala* respectively *vanga* in Latin) also belongs to the agricultural tools from Olympia. Originally two specimens existed that both formed part of the large hoard of the 6th century AD. They were sketched by G. Treu immediately after their recovery²⁶, but only one of them survived (E 1507). Today this spade blade is 42.2 cm long with a surface of ca. 525 sq.cm. It is badly damaged at its right upper corner²⁷.

With this implement one could effectively work in viticulture, arboriculture, and horticulture as well as in cutting trenches. However, a spade could also form part of the equipment of a ship as the find from the Yassi Ada wreck demonstrates²⁸.

22. White, *Agricultural Implements*, 36-59; W. Gaitzsch, *Römische Werkzeuge*, Stuttgart 1978, 24-26; S.E. Rees, *Agricultural Implements in Prehistoric and Roman Britain I*, BAR, British Series 69 (1), Oxford 1979, 304-318; M. Pietsch, "Die römischen Eisenwerkzeuge von Saalburg, Feldberg und Zugmantel", *Saalburg Jahrbuch* 39 (1983), 15-21; R. Pohanka, *Die eisernen Agrargeräte der Römischen Kaiserzeit in Österreich*, BAR, International Series 298, Oxford 1986, 57-84 with fig. 3; Henning, *Südosteuropa*, 76-83.

23. Inv. no. E 1506, 1539, 1540, 1541; Völling, "Ein frühbyzantinischer Hortfund", 438 no. 15, pl. 96, 3-4.

24. Inv. no. E 1501, 1502, 1503, 1504, 978, 2175, 1537(?), 1637(?); Völling, "Ein frühbyzantinischer Hortfund", 437-438 no. 10-13, pl. 95 a-d.

25. Schiering, "Landwirtschaftliche Geräte", 152-154; White, *Agricultural Implements*, 59-68.

26. See Völling, "Ein frühbyzantinischer Hortfund", 430 fig. 5.

27. *Ibid.*, 438 no. 16, pl. 96, 2.

28. G.F. Bass - F.H. van Doorninck, Jr., *Yassi Ada I. A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, College Station, Texas 1982, 233-234 Fe 1.

4. Double-Axe

Amongst the finds of the latest occupation phase a double-axe (E 1538, fig. 12) may be included, called *bipennis* in Latin²⁹, with an asymmetrical shape. The front side of the axe is widely projecting while the long stretched rear side ends in a narrow cutting edge. Although this double-axe is reminiscent of central European weapon axes of the 6th century AD³⁰ and a use as a military device cannot be principally excluded therefore, it is likely that one primarily has to do with a soilworking implement used for clearance purposes. With the broad blade branches could be hewn off and trees cut down, with the narrow cutting edge roots could be cut and shrubs removed. The recovery together with a ploughshare as described in the excavation diaries may additionally confirm this interpretation.

5. Harvesting implements

Besides the ground working tools harvesting implements are a second group of source material for the Early Byzantine agriculture in Olympia. They are, however, attested in considerably smaller number and do not display a richness of types, because only some cutting devices are present. With regard to them a definite explanation of the function is usually difficult. Thus only one tool can unmistakably be identified as a sickle (E 1508) while the remaining seven examples³¹ must be generally attributed to the field of horticulture as multi-functional knives. In ancient oral usage all cutting implements were called *δρεπάνη* or *falx*³².

For the badly corroded piece E 1508 broken at the lower, broader end an identification as sickle with a balanced blade bent into a semi-circle is definite (fig. 13)³³. It possesses a broad, but thin blade with a back bent up and a plain cutting edge. The way in which the handle was fixed remains unknown, but in analogy to comparable sickles it is most likely to have been a tang.

Moreover, the other seven "bent knives" should be counted amongst the group of *falx arboraria*, which were used for the pruning of fruit trees, shrubs, and vines as well as for the harvesting of fruits³⁴. Remarkably enough real vine pruning-hooks (*falx vinatoria*) characterised by a small axe-shaped protrusion on the back ("*securis*")³⁵ are absent. Nevertheless, the production of wine is unmistakably attested by at least 19 wine-presses in the total settlement area.

29. White, *Agricultural Implements*, 21; U. Dahmlos, "Francisca-Bipennis-Securis. Bemerkungen zu archäologischen Befund und schriftlicher Überlieferung", *Germania* 55 (1977), 141-154 (with proofs).

30. See W. Hübener, "Eine Studie zu den Beilwaffen der Merowingerzeit", *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 8 (1980), 83-84 type J and K; A. Milošević, "Ranostrednjovjekovna sjekira iz Vedrina i drugi nalazi sjekira tog Vremena na području Hrvatske", *Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu* 3 Ser. 20 (1987), 107-110.

31. E 1177, 1456, 1509, 1510, 1511, 1512, 1513; Völling, "Ein frühbyzantinischer Hortfund", 438-439 pl. 97, 1.

32. White, *Agricultural Implements*, 73-103.

33. Compare Pietsch, "Die römischen Eisenwerkzeuge", 71 with note 779, pl. 25 no. 548.

34. A. Steensberg, *Ancient Harvesting Implements*, Copenhagen 1943, 209.

35. See K.J. Gilles, "Römische Weinmesser", in *2000 Jahre Weinkultur an Mosel-Saar-Ruwer* (Catalogue Trier 1987), 112 no. 48; W. Gaitzsch, "Sichelförmige Klingen römischer und frühmittelalterlicher Datierung", *Zeitschrift der Gesellschaft für Historische Waffen- und Kostümkunde* 34 (1992), 85-88 with notes 9 and 10.

III. CONCLUSIONS

All rural tools found in Olympia served for soil working. Most of the tools were employed in small parcels and formed part of the typical tool-set required for the working of fruit and vegetable gardens. Ploughshares attest the existence of wooden ploughs which were necessary for the working of large areas. Moreover, some harvesting implements survive which could be used in both horticulture and agriculture. The growing of cereals also is proved indirectly through the manual rotation querns found in large numbers all over the antique site. Numerous wine-presses point to the processing of grapes in a large scale.

Tools connected to husbandry are nearly absent, however (see fig. 1). For examples scythes are missing which are indispensable for mowing hay and straw when fodder for stalled livestock is required or at least some seasonal additional fodder is wanted. Also shears, brand irons and castration forceps are not represented, wool-combs and bells are extremely scarce³⁶. Although the number of rural implements is small this observation is not likely to be mere accident, when the total large number of surviving iron tools and devices from Olympia is considered.

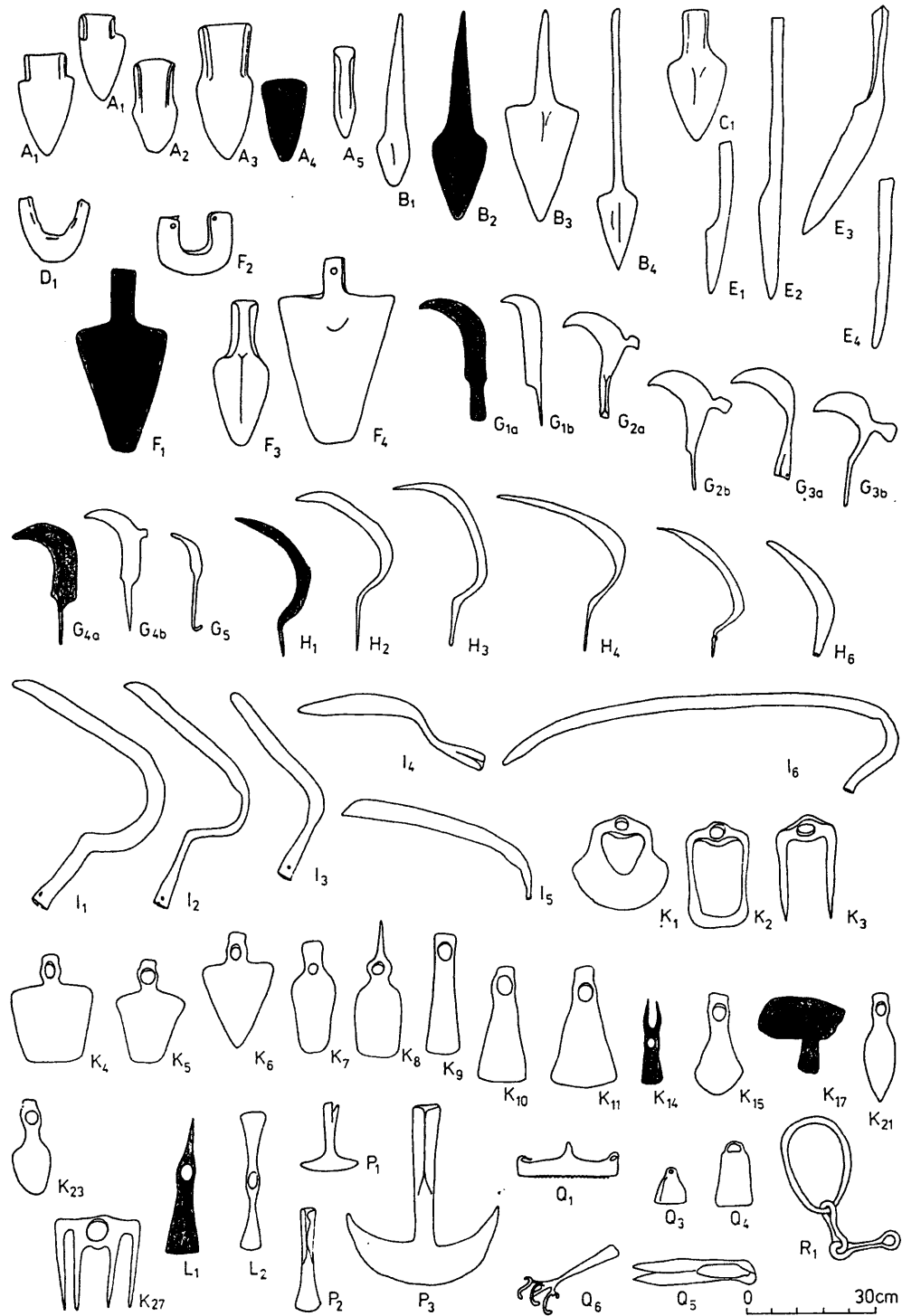
It is interesting that also all hints at the production of olive oil are absent, since not a single fragment of the characteristic oil-presses has been found until the present day. This is surprising in a valley in which today the olive tree forms part of the characteristic landscape. Moreover, for ancient times the olive is definitely attested for Olympia by records of the sacred, though wild olive tree (*κότινος*) west of the temple of Zeus³⁷.

Thus not only the presence of certain tools tells about the ancient agriculture and environment, but also the absence of other objects allows some clues. Therefore, the agricultural basis and the tool-set of the ancient farmers of the 5th and 6th centuries AD clearly differed in some points from the familiar picture of the present day landscape of Olympia, because neither flocks of sheep or goat nor large olive groves formed a part of it in those days³⁸.

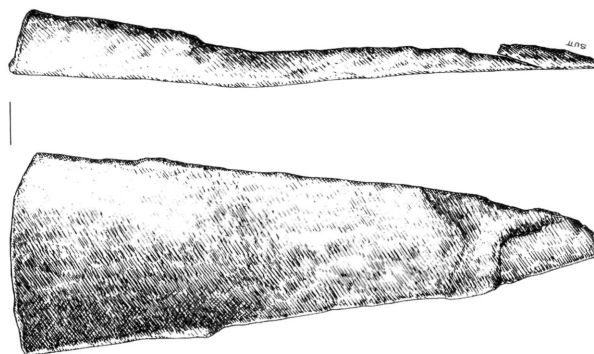
36. Only one wool-comb (see W.H. Manning, *Catalogue of the Romano-British Iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum*, London 1985, 33-34 pl. 14) is known from Olympia by a sketch, drawn by G. Treu in the excavation diaries; the object does not survive: Th. Völling, "Neuer Most aus alten Löwenköpfen. Ein frühbyzantinisches Gemach der alten Grabung in Olympia", *AM* 111 (1996), 406 fig. 6 c. Although 48 bells were found in Olympia most of them belong to the equipment of race-horses or the two or four horses pulling the race-chariots at the hippodrome. Only the few bigger ones could have been used as bells for cattle. See A. Furtwängler, *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia*, *Olympia* 4, Berlin 1890, 186 no. 1170, pl. 66 with different types of bells.

37. See H.-V. Herrmann, *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte*, München 1972, 32-36 with fig. 11 (with further proofs).

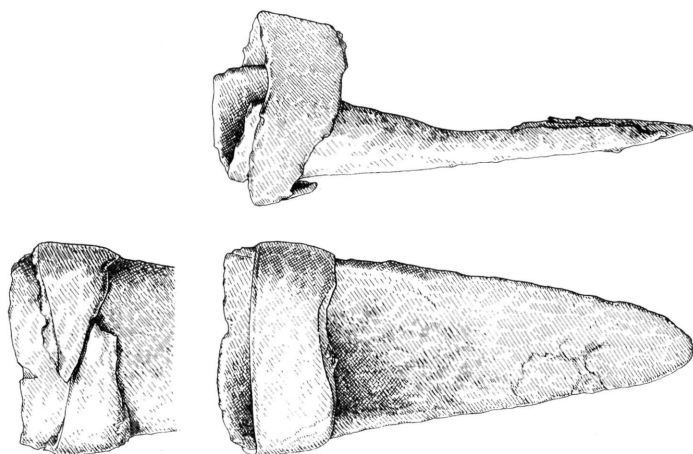
38. The text follows a paper presented at the Κέντρον Μελετών της Αρχαίας Μεσσήνης at Athens on 30th May 1998, slightly altered and supplemented by notes and figures. For the translation and comments on the contents of the text I am indebted to J. C. Fries-Knoblach. The agricultural implements will be thoroughly documented and discussed in the context of the publication of the features and finds from the early Christian settlement at Olympia.

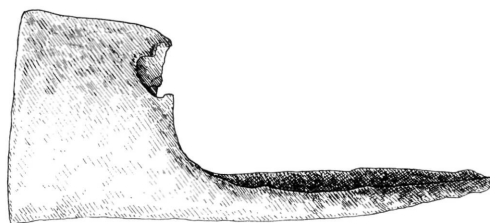
1. Assemblage of tools from Olympia (marked dark) with regard to the total spectrum of known implements from south-eastern Europe (Henning, Südosteuropa, 43 fig. 13).

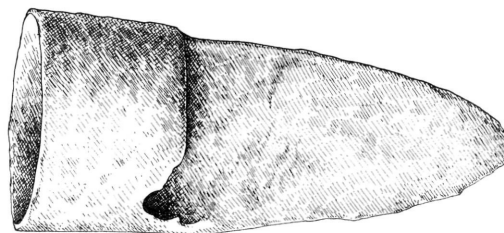
2. Leaf-shaped ploughshare with two lateral flanges (E 1542). L = 31.5 cm.

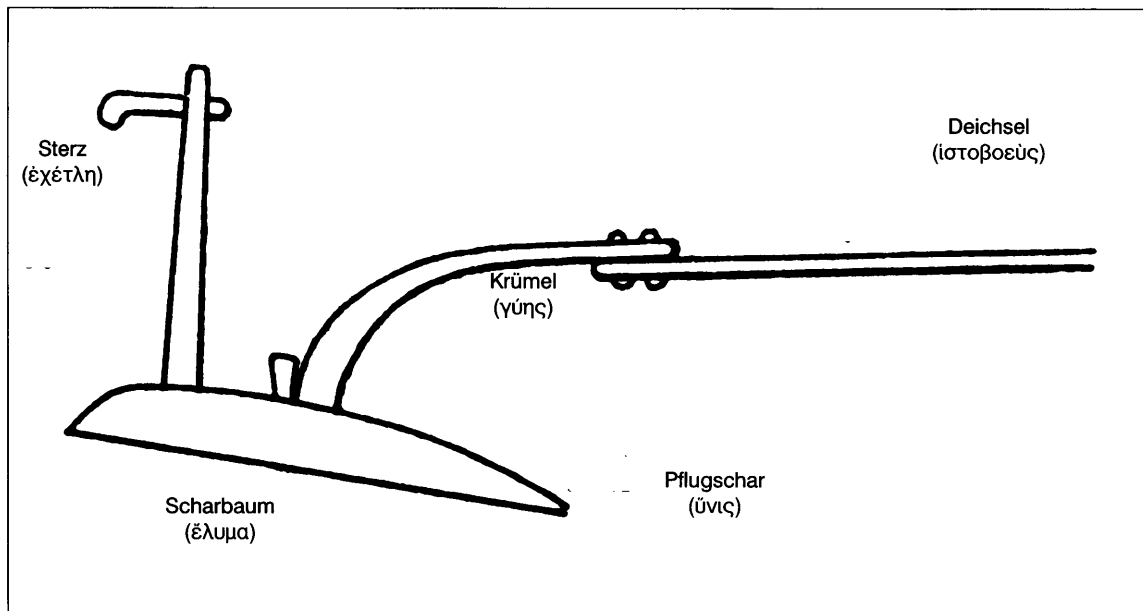

3. Leaf-shaped ploughshare with stiffly fused, closed hafting ring (E 1544).
L = 25.1 cm.

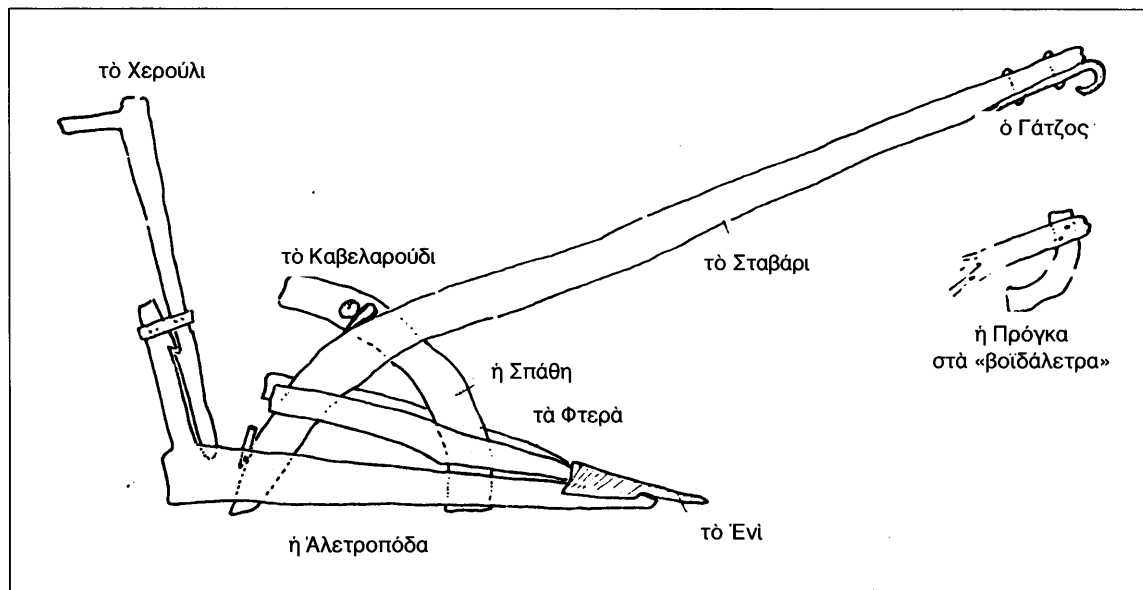
4. Leaf-shaped ploughshare with closed hafting ring, worked with the share out of a single piece of iron (E 1546). L = 27 cm.

a

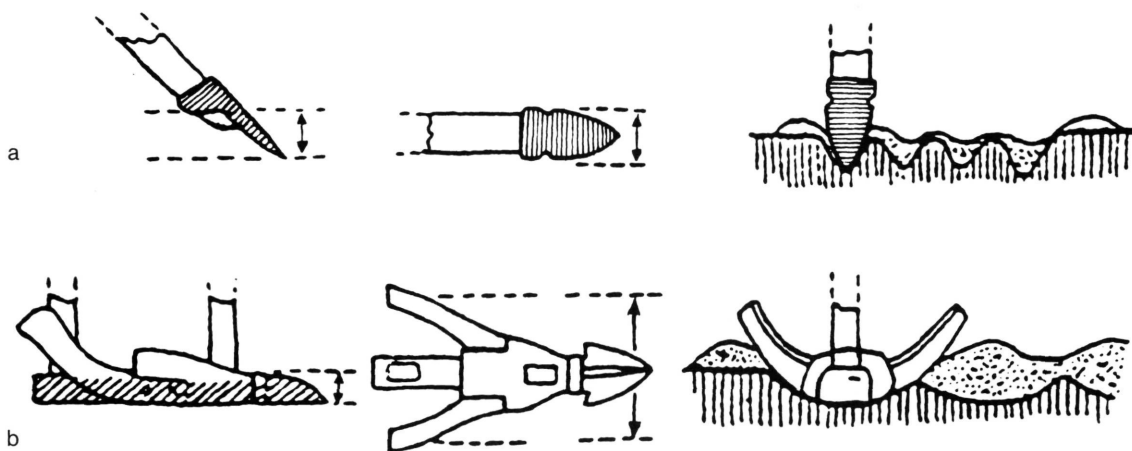
b

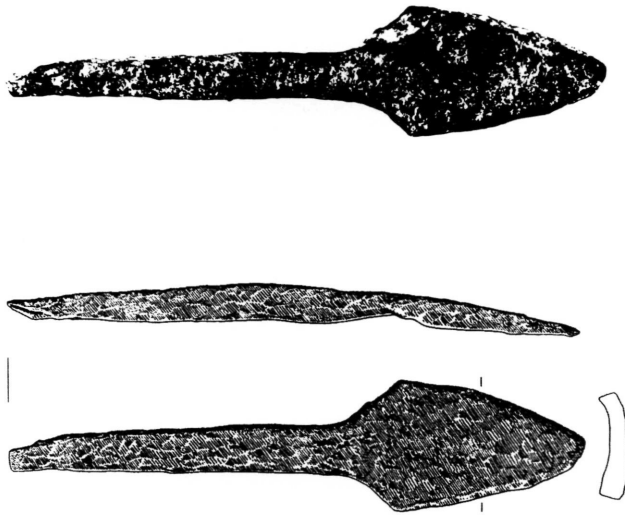
5. a) Schematically drawing of an old-Greek plough (Triptolemos type) b) A modern plough, constructed round 1933 in the Lykaion Mountain Region (Schiering, "Landwirtschaftliche Geräte", 147 fig. 5 and Petronotis, "Ξύλινο αλέτρι", 96).

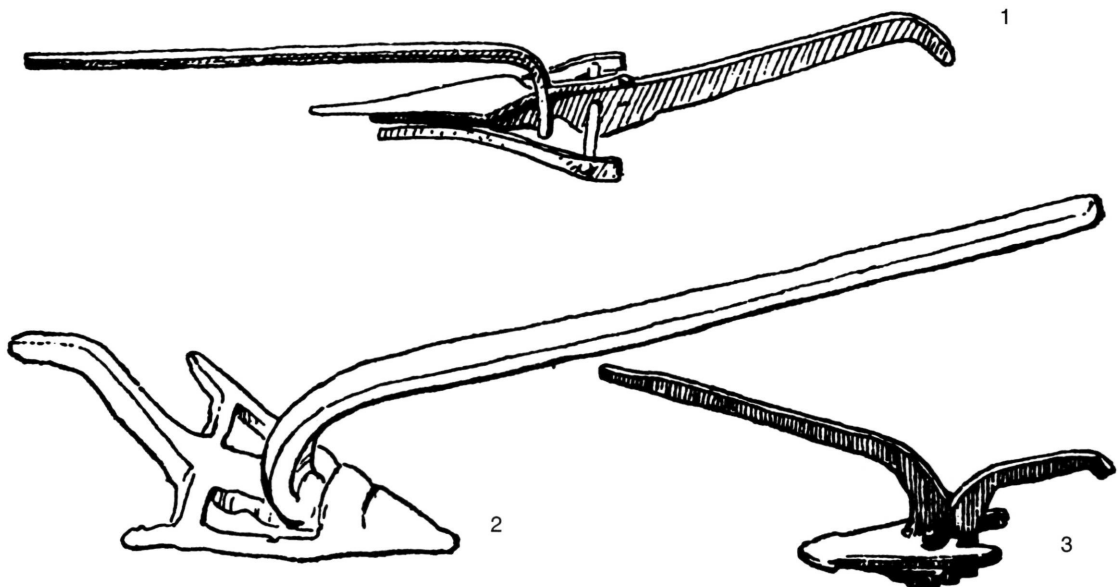
6. Mosaic of the month "November" from the "Villa of the Falconer" at Argos, ca. AD 500 (Åkerström-Hougen, *The Calendar*, colour pl. 3,2).

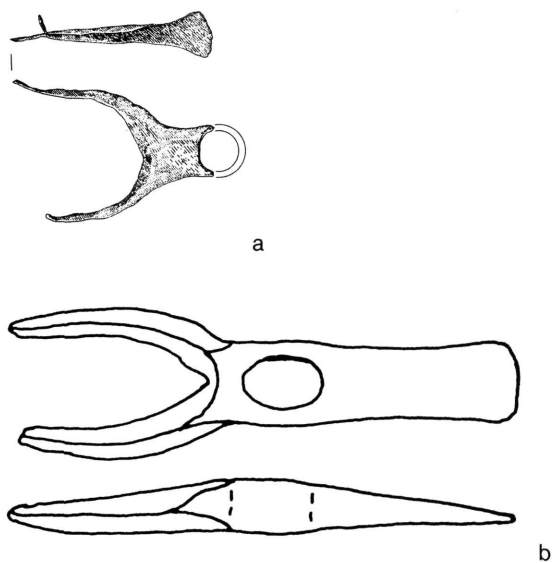
7. Main types of ploughing. a) with Triptolemos plough; b) with plough with tanged share and mould-rails (Fries-Knoblach, «Keltische und römische Pflüge», 17 fig. 13).

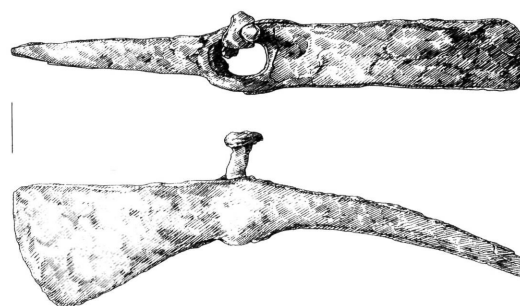
8. Tanged ploughshare with a short blade
(E 1543). L = 26.2 cm.

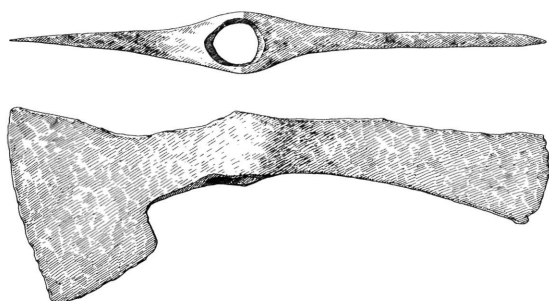
9. Late Roman bronze models of ploughs equipped with tanged shares (Haberey, "Gravierte Glasschale", 100 fig. 4).

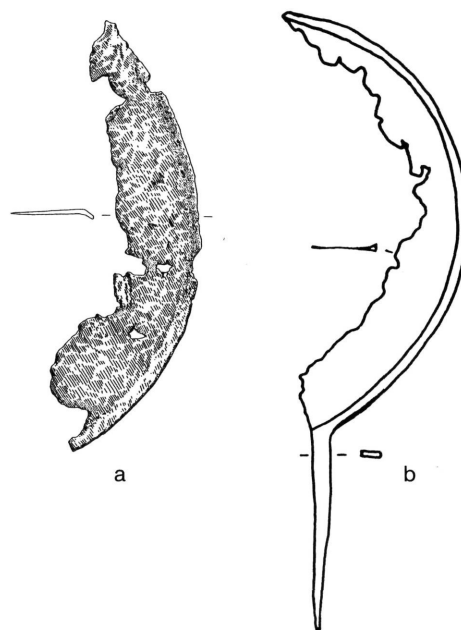
10. a) Fragment of a garden hoe (E 1528; L = 9.7 cm).
b) A complete hoe from the Saalburg-Castle in Germania Superior (L = 23 cm).

11. Cross-hoe (E 978). L = 31.1 cm.

12. Double-axe (E 1538). L = 35.3 cm.

13. a) Sickle with balanced blade (E 1508; L = 22.5 cm). b) A complete sickle from the Roman Limes castle at Feldberg in Germania Superiora (L = 16.6 cm).

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΟΥ 5ου μ.Χ. ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΟΛΥΜΠΙΑ¹

Christa Schauer

Στη μνήμη του Thomas Völling

Μετά τη σταδιακή ίσως εγκατάλειψη του ιερού του Διός, με αφορμή είτε επίσημες διαταγές είτε τη γενικότερη εξάπλωση του χριστιανισμού και σε περιοχές της Ελλάδας όπου η αρχαία θρησκεία ήταν βαθιά ριζωμένη, ιδρύθηκε στην Ολυμπία, όπως είναι γνωστό, ο πρώτος από δύο διαδοχικούς οικισμούς².

Η ευνοϊκή θέση στην εκβολή του Κλαδέου στον Αλφειό, αλλά και το άφθονο δομικό υλικό που βρισκόταν εκεί από κτήρια και άλλα μνημεία του ιερού –ενώ η γύρω περιοχή είναι φτωχή σε πέτρες– πρέπει να συντέλεσαν σημαντικά στην επιλογή του χώρου για την εγκατάσταση της αγροτικής κοινότητας. Ιδίως τα κτήρια των θερών σώζονταν αρκετά καλά μαζί με τις υδραυλικές εγκαταστάσεις και προσφέρονταν για μια νέα χρήση. Με σημείο αναφοράς την παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία ιδρύθηκε στο κτήριο Α («Εργαστήριο του Φειδία»), φαίνεται ότι ο πρώτος οικισμός εκτεινόταν κυρίως δυτικά της Άλτεως προς τον Κλαδέο. Την ευπορία και τις –όπως φαίνεται– διεθνείς εμπορικές συναλλαγές των κατοίκων του οικισμού τόνισε πρόσφατα ο Α. Martin, βασιζόμενος σε κεραμικά ευρήματα από διάφορες περιοχές του αρχαιολογικού χώρου³. Κατά πολύ φτωχότερος σε κεραμική ήταν ο δεύτερος οικισμός, ο οποίος κτίστηκε μετά τον μεγάλο σεισμό του βου αιώνα και εκτεινόταν κυρίως ανατολικά του ναού του Διός⁴.

Οι ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, οι οποίες έλαβαν χώρα από το 1987 έως και το 1991 βόρεια του Πρυτανείου⁵, είχαν πρωταρχικό σκοπό την έρευνα του αρχιτεκτονικού

1. Οι ανασκαφές έγιναν από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο υπό τη γενική διεύθυνση του καθηγητή Helmut Kyrieleis. Το ανασκαφικό πρόγραμμα με θέμα το ιερό της Ολυμπίας στη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική εποχή άρχισε το 1987 υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Ulrich Sinn, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση του κεραμικού υλικού για δημοσίευση. Διεξοδική δημοσίευση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής προετοιμάζεται για τη σειρά *Olympische Forschungen* του Γερμανικού Ινστιτούτου.

2. F. Adler, «Geschichte des Unterganges der Baudenkmäler zu Olympia», στο E. Curtius - F. Adler (επιμ.), *Topographie und Geschichte von Olympia, Olympia 1*, Berlin 1897, 93-98· οι ίδιοι (επιμ.), *Olympia, Karten und Pläne*, Berlin 1897, φύλλα Va και Vb· H.-V. Herrmann, *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte*, München 1972, 196-199.

3. A. Martin, «Two Roman Contexts from Olympia», *ReiCretActa* 33 (1996), 127-134· ο ίδιος, «Roman and Late Antique Fine Wares at Olympia», *ReiCretActa* 35 (1997), 211-216.

4. Βλ. Curtius - Adler (επιμ.), *Olympia. Karten und Pläne*, φύλλο Vb· Herrmann, *Olympia*, 199 εικ. 140.

5. Βλ. U. Sinn, «Bericht über das Forschungsprojekt 'Olympia in der römischen Kaiserzeit' I: Die Arbeiten von 1987-1992», *Nikephoros* 5 (1992), 75-84 και το άρθρο του ίδιου «Έκθεση των ερευνών στην Ολυμπία της ύστερης αρχαιότητας», στον παρόντα τόμο, 59-64. Το αρχιτεκτονικό σύνολο στο οποίο αναφέρομαι βρίσκεται στη θέση 19 στο σχέδιο της εικ. 1 του εν λόγω άρθρου του U. Sinn. Ετήσιες σύντομες εκθέσεις σχετικά με την πρόοδο των ανασκαφών έχουν περιληφθεί στα περιοδικά *AA*, *BCH* και *ARepLond*. Για μια άποψη (από ανατολικά) του χώρου μετά το τέλος της ανασκαφής, βλ. E.B. French, *ARepLond* 37 (1991), 31, εικ. 25.

συγκροτήματος των ρωμαϊκών χρόνων που βρίσκεται εκεί. Συνεισέφεραν, όμως, και στις γνώσεις μας για την έκταση και τον εξοπλισμό των κτηρίων του πρώτου όπως και του δεύτερου χριστιανικού οικισμού. Ειδικά πρόσθεσαν νέα στοιχεία όσον αφορά στην ντόπια παραγωγή κεραμικών ειδών καθημερινής χρήσης, δηλαδή αγγείων και λύχνων.

Το 1880, στο τέλος της πρώτης γερμανικής ανασκαφής στην Ολυμπία, στην περιοχή αυτή είχε ανασκαφεί τμήμα περιστυλίου της αυτοκρατορικής εποχής με ψηφιδωτό δάπεδο και μια μεγάλη δεξαμενή στο κέντρο⁶. Οι θαλάσσιες παραστάσεις των εμβλημάτων –με θέματα από τον θαλάσσιο θίασο⁷– οδήγησαν τότε στην ονομασία «Θέρμες του Κρονίου» για ολόκληρο το αρχιτεκτονικό σύνολο. Σήμερα ξέρουμε ότι οι αίθουσες νοτιοανατολικά, οι οποίες αποκαλύφθηκαν τότε και αποδεδειγμένα λειτουργούσαν ως θέρμες, πρέπει να είναι σαφώς μεταγενέστερες και ότι η σωστή ερμηνεία του συνόλου πρέπει να αναζητηθεί μέσα από γενικότερες εκτιμήσεις για τη λειτουργία του ιερού.

Στη βόρεια άκρη της δεξαμενής του περιστυλίου βρισκόταν το πέρας της παλαιάς ανασκαφής. Βόρεια αυτής της γραμμής, οι νέες ανασκαφές διεξήχθησαν σε ανέπαφα στρώματα, και έτσι στάθηκε δυνατόν να μελετηθούν όλες οι οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη χρήση του χώρου με την παρουσία αρχιτεκτονικού συνόλου χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική εποχή⁸. Ακολουθούν το περιστύλιο της αυτοκρατορικής εποχής, με διάφορες μετασκευές και προσθήκες που περιλαμβάνουν τα ψηφιδωτά δάπεδα, καθώς και άλλο συγκρότημα θερμών στη βορειοανατολική πλευρά του ρωμαϊκού αρχιτεκτονικού συνόλου. Αλλαγή χρήσης διαπιστώνεται μετά το τέλος λειτουργίας του ιερού. Διακρίνονται οι γνωστές δύο φάσεις ως την τελική εγκατάλειψη του δεύτερου χριστιανικού οικισμού και την επίχωση της περιοχής από τις πλημμύρες του Κλαδέου.

Εδώ αναφέρομαι ειδικά στη φάση που αντιστοιχεί στον πρώτο χριστιανικό οικισμό της Ολυμπίας, ο οποίος με βάση τα ιστορικά στοιχεία και τα αρχαιολογικά ευρήματα χρονολογείται στον 5ο-αρχές του 6ου αιώνα. Σε αυτή την περίοδο, στην περιοχή του ρωμαϊκού περιστυλίου, τουλάχιστον το βόρειο και το ανατολικό τμήμα προσαρμόστηκαν στα νέα δεδομένα των ιστορικών εξελίξεων και του εκχριστιανισμένου πληθυσμού. Στο ανατολικό τμήμα του περιστυλίου εγκαταστάθηκε ληνός⁹.

6. Βλ. Curtius - Adler (επιμ.), *Olympia* 1, 144 (χάρτης του αρχαιολογικού χώρου το 1881): Curtius - Adler (επιμ.), *Olympia. Karten und Pläne*, φύλλο IV και VIa: B. Graef, «Die Mosaikfußböden», στο E. Curtius - F. Adler (επιμ.), *Die Baudenkmäler von Olympia*, *Olympia* 2, Berlin 1892, 180-183 και ειδικά 181.

7. Το ψηφιδωτό του περιστυλίου συντηρήθηκε το 1958 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (συνεργασία της Ζ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων της Ολυμπίας με το Βυζαντινό Μουσείο). Για λόγους προστασίας αφαιρέθηκαν τα πολύχρωμα εμβλήματα της δυτικής και νότιας πλευράς, τα οποία εκτίθενται σήμερα στο διάδρομο προς την εσωτερική αυλή του μουσείου. Βλ. Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 22 (1967) Χρονικά, 208, πίν. 148α: Ε. Παπακωνσταντίνου, *ΑΔ* 36 (1981) Χρονικά, 147. Για τις παραστάσεις βλ. A. Kankleit, *Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland*, διδ. διατρ., 1, Universität Bonn, 1994, 229 κ.ε., πίν. 53-62 και 2, 214-219, αρ. 121.

8. Βλ. Ch. Schauer, «Ein späthellenistischer Fundkomplex aus Olympia», *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική. Χρονολογημένα σύνολα - εργαστήρια, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Θεσσαλονίκη, Πρακτικά*, Αθήνα 1994, 174-184, πίν. 106-126· η ίδια, «Ein hellenistischer Brunnen in Olympia», *Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994, Πρακτικά*, Αθήνα 1997, 24-34, πίν. 11-16.

9. Βλ. προς το παρόν H.W. Catling, *ARepLond* 34 (1988), 27, εικ. 27.

Εντάσσεται σε σειρά παρόμοιων ήδη γνωστών μονάδων παραγωγής κρασιού που υπήρχαν και στους δύο οικισμούς. Επίσης, στις αίθουσες ανατολικά και βόρεια του περιστυλίου εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή εργαστηριακές εγκαταστάσεις οι οποίες σχετίζονται με αγγειοπλαστείο. Ο ληνός χρονολογείται από ένα πήλινο αγγείο (Κ 4238: εικ. 1.1), εντοιχισμένο στον πυθμένα της δεξαμενής, στο οποίο μαζευόταν ο χυμός των σταφυλιών. Από την ποιότητα του πηλού και το καλό ψήσιμο του απλού πιθοειδούς αγγείου βγαίνει το συμπέρασμα ότι ανήκει στη φάση του πρώτου χριστιανικού οικισμού. Οπωσδήποτε η εγκατάσταση εργαστηρίου σε αυτή τη σχετικά εξέχουσα θέση προϋποθέτει την προηγούμενη διακοπή της λειτουργίας του ιερού. Τη μακροχρόνια χρήση του ληνού υποδεικνύουν τα ευρήματα από το εσωτερικό της δεξαμενής: Η επίχωση περιείχε θραύσματα από αγγεία και λυχνάρια τα οποία χρονολογούνται έως και τον ύστερο 6ο αιώνα, δηλαδή τα τελευταία χρόνια του δεύτερου οικισμού.

Η ανατολική πτέρυγα του ρωμαϊκού κτηρίου μαζί με τις θέρμες από τη μέση αυτοκρατορική εποχή συνέχιζε να χρησιμοποιείται στον 5ο αιώνα, κατά πάσα πιθανότητα, όμως, καμία από τις αίθουσες δεν υπηρετούσε πια το σκοπό για τον οποίο είχε αρχικά κατασκευαστεί.

Σε μια αψιδωτή αίθουσα που αρχικά λειτουργούσε πιθανώς ως *terpidarium* εγκαταστάθηκε μικρός κεραμικός απιόσχημος κλιβανός¹⁰. Προφανώς τότε το κτήριο είχε ήδη μερικώς καταστραφεί. Από τους τοίχους είχαν πέσει οι *tegulae mammatae*, οι πήλινες πλίνθοι που στην αυτοκρατορική εποχή προοριζόνταν για τη θέρμανση των τοίχων. Ο κλιβανός στην πίσω πλευρά του ακουμπάει στον τοίχο της αψιδωτής αίθουσας, ο οποίος την εποχή της κατασκευής του κλιβάνου ήταν ήδη στερημένος από κάθε επένδυση. Τη στιγμή της εγκατάστασης του κλιβάνου σίγουρα δεν υπήρχε πια στέγη στην αίθουσα.

Φαίνεται ότι το κεραμικό εργαστήριο χρησιμοποιούσε και τη δεξαμενή των ρωμαϊκών χρόνων δυτικά του κλιβάνου (συμπέρασμα το οποίο βγαίνει από τα ευρήματα από το βάθος της δεξαμενής). Αντίθετα, η βόρεια πλευρά του περιστυλίου με το ψηφιδωτό δάπεδο δεν φαινόταν πια, διότι είχε καλυφθεί γύρω στα 300 μ.Χ. με χώμα και μπάζα.

Βόρεια του περιστυλίου βρέθηκαν τρεις συνεχόμενες αβαθείς δεξαμενές που περιβάλλονται από ανοιχτό αγωγό νερού¹¹. Είναι κτισμένες κατευθείαν στο δάπεδο που ανήκει στην ύστερη ρωμαϊκή φάση του κτηρίου. Η εσωτερική επιφάνεια και η επιφάνεια γύρω από τις δεξαμενές καλύπτονται από τετράγωνες πήλινες πλίνθους. Η ανατολική δεξαμενή έχει σχήμα τετράγωνο, ενώ οι άλλες δύο δυτικά είναι μακρόστενες¹². Μεταξύ τους, οι τρεις δεξαμενές συνδέονται με ανοίγματα-σωλήνες σε μικρή απόσταση από τον πυθμένα. Η εισροή νερού γινόταν από Βορρά, πρώτα στην τετράγωνη δεξαμενή, και η εκροή δυτικά, αφού το νερό είχε περάσει μέσα από τις τρεις δεξαμενές. Οι δεξαμενές προοριζόνταν πιθανώς για τον καθαρισμό και την παρασκευή του πηλού.

Ακριβή στοιχεία για τη χρονολογία εγκατάστασης του κεραμικού εργαστηρίου δεν διαθέτουμε. Τα τοιχώματα των δεξαμενών περιέχουν ελάχιστα όστρακα, τα οποία δεν επιτρέπουν μια σαφή

10. Η θέση του φαίνεται στη φωτογραφία στο A. Pariente, *BCH* 115 (1991), 866-867, εικ. 31.

11. Βλ. προς το παρόν E.B. French, *ARepLond* 36 (1990), 30-31, εικ. 22.

12. Επειδή διαφέρει κάπως η τεχνική της κατασκευής, υπάρχει πιθανότητα η τετράγωνη δεξαμενή να είναι παλαιότερη από τις άλλες δύο.

χρονολόγηση, όπως έδειξε η έρευνα στη μεσαία δεξαμενή, η οποία ανασκάφηκε προκειμένου να μελετηθεί το ελληνιστικό φρέαρ που υπήρχε κάτω από τη δεξαμενή.

Όσον αφορά στην παραγωγή του εργαστηρίου, τα πιο σημαντικά στοιχεία προέρχονται από την περιοχή δίπλα στον κλίβανο. Γύρω από τον κατεστραμμένο κλίβανο και στην επίχωσή του βρέθηκαν πολλά όστρακα. Ορισμένα από αυτά αμέσως έδειχναν ότι προέρχονταν από ελαττωματικά αγγεία. Θραύσματα από μία εύκολα αναγνωρίσιμη λεκάνη (K 4500: εικ. 2.9 και 2.10) με εγχάρακτο σχέδιο στο χείλος –το λεγόμενο ψαροκόκκαλο που μάλλον παριστάνει κλάδο φοίνικα– βρέθηκαν σε όλη την έκταση της αφιδωτής αίθουσας. Επίσης, τα άλλα όστρακα που βρέθηκαν στο δάπεδο κοντά στον κλίβανο υπέδειξαν κοινή προέλευση από σχετικά λίγα σπασμένα αγγεία, των οποίων, όμως, τα θραύσματα είχαν σκορπιστεί και αναμειχθεί. Στη μελέτη που ακολούθησε μπορέσαμε να αποκαταστήσουμε διάφορα αγγεία που πιθανώς προέρχονται από μια τελευταία αποτυχημένη παραγωγή του κεραμικού εργαστηρίου λίγο πριν από την εγκατάλειψή του¹³. Τα αγγεία και τα θραύσματα αγγείων δείχνουν διάφορα ελαττώματα, π.χ. πηλό που έχει κολλήσει στην επιφάνεια, μεγάλες χρωματικές διαφορές στο ίδιο αγγείο, εφύαλωση τμημάτων της επιφάνειας, ενώ ορισμένα αγγεία έχουν στραβώσει σε μεγάλο βαθμό, ειδικά μερικές χύτρες οι οποίες έχουν τελείως παραμορφωθεί λόγω της υπερβολικά υψηλής θερμοκρασίας που επικρατούσε στον κλίβανο.

Με τεκμήριο τα ελαττωματικά αγγεία, το κεραμικό εργαστήριο παρήγαγε στην τελευταία του φάση κυρίως τα ακόλουθα σχήματα: ψηλά μόνωτα αμφοροειδή αγγεία αποθήκευσης ή και εμπορίου υγρών, πιθανώς κρασιού, μικρότερες χόες και οινοχόες με σφαιρικό σώμα, χύτρες με γωνιώδη τοιχώματα, δακτυλιόσχημα στηρίγματα αγγείων (υπόστατα), καλάθους και λεκάνες σε διάφορες παραλλαγές. Επίσης σώζονται θραύσματα από αμφορείς κ.ά. Ο ανοιχτόχρωμος πηλός των χρηστικών αγγείων είναι γενικά καλά επεξεργασμένος χωρίς πολλές προσμιξεις. Η εξωτερική επιφάνεια των αγγείων φέρει συχνά κατά τόπους κόκκινο ή καστανό επίχρισμα ή και γραμμική διακόσμηση από πλατιές πινελιές. Οι χύτρες επίσης, όταν βέβαια πετύχαινε το ψήσιμο, πρέπει να ήταν καλής ποιότητας.

Τα περισσότερα αγγεία από τα απορρίμματα του εργαστηρίου είναι τα μόνωτα αμφοροειδή αγγεία. Ενώ δεν ήταν δυνατόν να συγκολληθεί ολόκληρο αγγείο, τα κάπως ελλιπή παραδείγματα επιτρέπουν μια σαφή αναπαράσταση του τύπου. Μερικά αγγεία (K 10570, K 10572, K 10573: εικ. 1.2) διατηρούν το πάνω τμήμα, ενώ από άλλα (K 10578, K 10579: εικ. 1.3, K 10581: εικ. 1.5, K 10582 - K 10585, K 10600, K 10602) σώζεται το πόδι ή μεγάλο τμήμα από το τοίχωμα. Χαρακτηριστικά αυτών των αγγείων είναι ο μακρύς κωνικός μικρής διαμέτρου λαιμός, το μακρόστενο σώμα και το επίσης στενό πόδι με ομφαλό. Το χείλος, από όσο ξέρουμε, μπορεί να έχει διάφορα σχήματα που δεν αποτελούν κατ' ανάγκη χρονολογικό στοιχείο. Η λαβή κανονικά αρχίζει από το λαιμό και καταλήγει ψηλά στον ώμο. Άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η μερικώς επιχρισμένη επιφάνεια. Τα αμφοροειδή αγγεία από τον κλίβανο μοιάζουν τυπολογικά με αντίστοιχα αγγεία από την ομάδα Μ από την Αγορά των Αθηνών, τα οποία χρονολογούνται στον ύστερο 5ο και στον πρώιμο 6ο αιώνα¹⁴.

13. Για την υπομονή της στη συναρμολόγηση των αγγείων ευχαριστώ θερμά τη συντηρήτρια κεραμικών της Γερμανικής Ανασκαφής στην Ολυμπία, Παναγιώτα Παπαηλίου.

14. H.S. Robinson, *Pottery of the Roman Period. Chronology, The Athenian Agora* 5, Princeton 1959, 113 κ.ε., Group M, Layer XI και XII, πίν. 33.

Ένα αμφοροειδές αγγείο από την Αγορά των Αθηνών¹⁵ φέρει γραπτή διακόσμηση από έξι κάθετες πινελιές, παρόμοια με αυτή που παρατηρείται σε αμφοροειδές αγγείο από την Ολυμπία (Κ 4033: εικ. 1.4). Ένα άλλο αποθηκευτικό αγγείο από την Αγορά των Αθηνών¹⁶ έχει επίχρυσμα στο πάνω μισό του τοιχώματος όπως αρκετά παραδείγματα στην Ολυμπία. Το σχήμα των μόνωτων αποθηκευτικών αγγείων συναντάται και σε σύνολα της ύστερης αρχαιότητας ή της παλαιохριστιανικής εποχής στο Άργος¹⁷ και στην Ερέτρια¹⁸.

Οι χόες και οι οινοχόες με σφαιρικό σώμα και ομφαλό στη βάση (Κ 10552, Κ 10571, Κ 10574) συγκρίνονται σε γενικές γραμμές πάλι με την ομάδα Μ από την Αγορά των Αθηνών. Από τον κλίβανο της Ολυμπίας έχουμε ένα σχεδόν ολόκληρο παράδειγμα (Κ 10552: εικ. 2.6). Μία πρόχους με σφαιρικό σώμα από την Αγορά¹⁹ φέρει διακόσμηση παρόμοια, δηλαδή μερικό επίχρυσμα και πλατιές πινελιές. Το γενικό σχήμα της πρόχους Κ 10552 της Ολυμπίας συγκρίνεται περισσότερο με το σχήμα άλλου αγγείου της ίδιας ομάδας²⁰. Παρόμοιο σχήμα υπάρχει και στο Άργος, το οποίο χρονολογείται στο τέλος του 4ου αιώνα²¹.

Οι χύτρες από το κεραμικό εργαστήριο της Ολυμπίας (Κ 10536: εικ. 2.8, Κ 10537, Κ 10538: εικ. 2.7, Κ 10539, Κ 10540) ανήκουν σε χαρακτηριστικό τύπο με γωνιώδες τοίχωμα και κωνικό ώμο, ο οποίος φέρει πυκνές οριζόντιες αυλακώσεις. Επειδή οι χύτρες είναι εξαιρετικά παραμορφωμένες δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι ανήκουν στην παραγωγή του ντόπιου εργαστηρίου και ότι η αποτυχία της όπτησης οφείλεται στην υπερβολική θερμοκρασία στον κλίβανο. Το σχήμα και η διακόσμηση που επεδίωκε ο αγγειοπλάστης μμούνται πιστά εισαγόμενες χύτρες του ίδιου τύπου, των οποίων, όμως, η προέλευση δεν είναι γνωστή. Μία εισαγόμενη χύτρα, η οποία σώζεται αρκετά καλά (Κ 1009)²², βρέθηκε σε παλαιότερη ανασκαφή στην περιοχή δυτικά της Άλτεως και ένα θραύσμα μιας όμοιας (Κ 4799) προέρχεται από την ανατολική πτέρυγα του περιστευλίου. Ο πηλός στις εισαγόμενες χύτρες περιέχει πολλή μίκκα. Γι' αυτό ίσως μπορούν να αποδοθούν σε εργαστήριο της Ανατολικής Μεσογείου. Από ντόπιο πηλό χύτρας είναι κατασκευασμένο και ένα κλειστό αγγείο από τα απορρίμματα του εργαστηρίου, πιθανώς πρόχους (Κ 10535).

15. Ό.π., 113 αρ. Μ 315, πίν. 33.

16. Ό.π., 116 αρ. Μ 336, πίν. 33.

17. M. Piérart - J.-P. Thalmann, «Céramique romaine et médiévale», *Études Argiennes* [BCH Suppl. 6], Athènes 1980, 464 αρ. 15-20, εικ. 4, πίν. 2.

18. Π.Γ. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1975, 36-48, πίν. 15-35, ειδικά 40 κ.ε., πίν. 19 (συνδέει την καταστροφή του κεραμικού εργαστηρίου με σεισμό που το 365 μ.Χ. έπληξε την Εύβοια).

19. Robinson, *Pottery*, 115 αρ. Μ 362, πίν. 33.

20. Ό.π., 118 αρ. Μ 365, πίν. 33. Βλ. και 79 αρ. L 45, πίν. 17.

21. Piérart - Thalmann, «Céramique», αρ. A 26, πίν. 3. Λόγω της παρουσίας στην ίδια ομάδα αμφορέως (αρ. A 7) του τύπου Carthage, Late Roman Amphora 3 = Benghazi, Late Roman Amphora 10 υπάρχει πιθανότητα να είναι και αυτό κάπως μεταγενέστερο. Βλ. για σύγκριση Robinson, *Pottery*, 112 αρ. Μ 307, πίν. 31 (πρώιμος 5ος αι.).

22. Τη χύτρα Κ 1009 από παλαιότερη ανασκαφή δυτικά της Άλτεως αναφέρει ως συγκριτικό παράδειγμα ο J. Schilbach, «Die Datierung der Schichten im Südostgebiet», *Olympiabericht* 11, Berlin 1999, 70-151, ειδικά 150-151, πίν. 40, 1 και 41, 3.

Δακτυλιόσχημα στηρίγματα όμοια με αυτά που βρέθηκαν σπασμένα γύρω από τον κλίβανο (Κ 10542, Κ 10549: εικ. 2.11, Κ 10550, Κ 10551 κ.ά.) είναι γνωστά ήδη από την αρχαϊκή εποχή και συνδέονται συχνά με εργαστήρια αγγειοπλαστικής²³. Εκεί θεωρούνται συνήθως βοηθήματα για τη διαδικασία του στεγνώματος αμφορέων πριν από το ψήσιμό τους στον κλίβανο. Όπως προκύπτει από το άνισο ψήσιμο των στηριγμάτων της Ολυμπίας, είναι πιθανόν ότι ήταν τοποθετημένα μέσα στον κλίβανο στην τελευταία αποτυχημένη προσπάθεια ψησίματος που επιχείρησε ο κεραμέας. Στηρίγματα (υπόστατα) του ίδιου τύπου συναντώνται και σε οικίες, ειδικά στην Κρήτη²⁴.

Ένα πρόσθετο στοιχείο για τη χρονολόγηση των απορριμμάτων του εργαστηρίου δίνουν δύο θραύσματα αμφορέων με πυκνές οριζόντιες χαραξίες (Κ 10517, Κ 10518). Προέρχονται από ώμους αμφορέων γνωστού τύπου, του τύπου Late Roman Amphora 2 στην κατάταξη του Riley στην Καρχηδόνα²⁵ και στη Βερενίκη (Benghazi) της Λιβύης²⁶. Στην Ανατολική Μεσόγειο αμφορείς αυτού του τύπου κυκλοφορούσαν κυρίως στον 5ο και στον 6ο αιώνα²⁷. Τα άλλα συνενυρήματα στα απορρίμματα γύρω από τον κλίβανο ήταν λιγοστά, ανάμεσά τους θραύσμα λυχναριού (Κ 10577) πιθανώς του 5ου αιώνα και λαβή μαγειρικού σκεύους (Κ 10576).

23. Περίληπτικά, J.A. Riley, «Coarse Pottery from Berenice», στο J.A. Lloyd (επιμ.), *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)* 2, Tripoli 1979, 91-467, πίν. 19-43, εικ. 68-144, ειδικά 353-354 αρ. D959-D965, εικ. 128, πίν. 31. Παραδείγματα από την αρχαϊκή εποχή: K. Preka-Alexandri, «A Ceramic Workshop in Figareto, Corfu», *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique*, επιμ. Fr. Blondé - J. Perreault [*BCH Suppl.* 23], Athènes 1992, 41-52, ειδικά 51 εικ. 10· N. Cuomo di Caprio, «Les ateliers des potiers en Grande Grèce: quelques aspects techniques», *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique*, 69-85, ειδικά 77, εικ. 7. Παραδείγματα από την αυτοκρατορική εποχή: St. Markoulaki - J.-Y. Empereur - A. Marangou, «Recherches sur les centres de fabrication d'amphores de Crète occidentale», *BCH* 113 (1989), 551-580, ειδικά 561, εικ. 8· J.-Y. Empereur - Ch. Kritzas - A. Marangou, «Recherches sur les amphores crétoises, 2: les centres de fabrication d'amphores de Crète centrale», *BCH* 115 (1991), 481-523, ειδικά 492 κ.ε. εικ. 12a-e, 18a, 21, 36c-d, 47a-c, 55a-b· J.-Y. Empereur - A. Marangou - N. Papadakis, «Recherches sur les amphores crétoises (3)», *BCH* 116 (1992), 633-648, ειδικά 639 εικ. 5f. Για ένα πιθανώς μεταγενέστερο παράδειγμα, βλ. και B. Adamsheck, *Kenchreai, Eastern Port of Corinth*, 4: *The Pottery*, Leiden 1979, 120 αρ. RC31, πίν. 33.

24. Βλ. π.χ. Στ. Μαρκουλάκη, «Οι Ώρες και οι Εποχές σε ψηφιδωτό από το Καστέλλι Κισσάμου», *Κρητική Εστία* 1 (1987), 33-59, ειδικά 43 εικ. 1· Ch. Vogt, «Πρωτοβυζαντινή κεραμική από την Αγία Γαλήνη», *Κρητική Εστία* 4 (1989-91), 39-80, πίν. 1-8, ειδικά 17, πίν. 3. Ευχαριστώ τον συνάδελφο Κλεάνθη Σιδηρόπουλο για την υπόδειξή του.

25. J.A. Riley, «The Pottery from the Cisterns 1977.1, 1977.2 και 1977.3», στο J.H. Humphrey (επιμ.), *Excavations at Carthage 1977 conducted by the University of Michigan*, Carthage 6, Ann Arbor 1981, 85-124, ειδικά 122 εικ. 10.15.

26. Riley, «Coarse Pottery», 217-219.

27. Βλ. και D.P.S. Peacock - D.F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy: An Introductory Guide*, London/New York 1986 (ανατύπ. 1991), 182-184, Class 43. Όπως παρατήρησε ο Riley στη δημοσίευση των χρηστικών αγγείων από τη Βερενίκη (βλ. παραπάνω, σημ. 23), οι εγχάρακτες γραμμές στα πρωιμότερα αγγεία του 5ου αι. είναι κατά κανόνα ίσιες, ενώ στα νεότερα παραδείγματα του 6ου αι. οι εγχάραξεις τείνουν να είναι κυματιστές. Εάν αυτά τα στοιχεία ισχύουν και για τους αμφορείς αυτού του τύπου στην Ελλάδα, το ένα θραύσμα ίσως ανήκει ήδη στον 6ο αι. Οι αμφορείς αυτοί κατασκευάστηκαν σε περισσότερα από ένα εργαστήρια. Στην Ελλάδα υπήρχε εγχώρια παραγωγή. Ενδειξεις εργαστηρίου έχουν βρεθεί στην Αργολίδα, βλ. W.W. Rudolph, «Excavations at Porto Cheli and Vicinity. Preliminary Report 5: The Early Byzantine Remains», *Hesperia* 48 (1979), 294-320, πίν. 80 και M.L. Zimmermann Munn, «A Late Roman Kiln Site in the Hermionid, Greece», *AJA* 89 (1985), 342-343 (πιστεύει ότι τέτοιοι αμφορείς προορίζονταν για ελαιόλαδο).

Οι τρεις συνεχόμενες δεξαμενές εγκαταλείφθηκαν την ίδια εποχή όπως και ο κλίβανος. Ενδεικτικά για τη χρονολογία της εγκατάλειψής τους είναι θραύσματα από κακοψημένα αγγεία τα οποία βρέθηκαν χαμηλά στην επίχωση και στον ανοιχτό αγωγό νερού γύρω από τις δεξαμενές. Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγονται ένα θραύσμα από χύτρα (Κ 4985) του ίδιου τύπου με τις χύτρες από τον κλίβανο και ένα τμήμα δακτυλιόσχημου στηρίγματος (Κ 4376) πολύ στραβό και με εφύαλωση στην επιφάνεια από την υπερβολική θερμοκρασία που έχει υποστεί, πιθανώς μέσα στον κλίβανο. Οι ομοιότητες των κεραμικών ευρημάτων από τον κλίβανο και από την επίχωση των δεξαμενών δεν είναι μόνο σημαντικά στοιχεία για τη χρονολόγηση, αλλά καθορίζουν την ερμηνεία των δεξαμενών ως εγκατάσταση του κεραμικού εργαστηρίου.

Πολλά όστρακα από την περιοχή ανατολικά του περιστυλίου και την επίχωση των πρώην θερμών, τα περισσότερα από κλειστά αγγεία αρκετά μεγάλης χωρικότητας, μπορούν να αποδοθούν στην παραγωγή του ίδιου κεραμικού εργαστηρίου. Με βάση τα ευρήματα από τις περιοχές αυτές, άλλη μια ομάδα αγγείων αποδίδεται στην παραγωγή του εργαστηρίου. Αποτελείται από πήλινους καλάθους σε διάφορες παραλλαγές, πολλές φορές με γραπτές ακτινωτές γραμμές στο χείλος (Κ 10501: εικ. 2.12, Κ 10502 - Κ 10507 κ.ά.). Οι κάλαθοι συγγενεύουν με τις λεκάνες που ήδη αναφέρθηκαν.

Στην περιοχή των δεξαμενών βρέθηκαν και δύο δείγματα στηριγμάτων άλλου τύπου (Κ 4937, Κ 4935). Τέτοια μικρά στηρίγματα-σφήνες είναι γνωστά από διάφορα μέρη της Ελλάδας όπου υπήρχαν κεραμικά εργαστήρια. Τοποθετούνταν οριζόντια μέσα στον κλίβανο²⁸. Έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι χρησιμοποιούνταν προπαντός στην παραγωγή πλίνθων ή κεραμίδων. Αν αυτή η ερμηνεία είναι σωστή, τότε πρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη και άλλου κλιβάνου κοντά στο περιστύλιο, ο οποίος παρήγε κεραμίδες ή ίσως πήλινες πλίνθους δαπέδου.

Στην επίχωση των θερμών, εκτός από θραύσματα ντόπιων αγγείων βρέθηκαν και θραύσματα από εισαγόμενα αγγεία γνωστών τύπων, όπως αμφορέων, ενός πινακίου Late Roman C/Phocaean Red Slip (Κ 4695)²⁹ με εμπίεστη διακόσμηση αποτελούμενη από σταυρό και τα γράμματα Α και Ω καθώς και θραύσματα από αφρικανικά λυχνάρια του 5ου αιώνα³⁰. Τα αφρικανικά λυχνάρια συνοδεύονται από απομμήσεις που προέρχονται από τοπικά εργαστήρια πιθανώς του ύστερου

28. Βλ. το σχέδιο του Ι. Τραυλού στο άρθρο της Α. Kaloyeropoulou, «From the Techniques of Pottery», *AAA* 3 (1970), 429-434 εικ. 10. Ο W.R. Biers, «From the Furnace: A Note on Lampmakers Workshop», *AAA* 4 (1971), 414-416, εικ. 1, αναφέρει τέτοια στηρίγματα από εργαστήρια πλίνθων στην Κόρινθο. Άλλα παραδείγματα βρέθηκαν π.χ. σε κεραμικά εργαστήρια της Ήλιδας (Θ. Καράγιωργα, «Κεραμεικός κλίβανος εν Ήλιδι», *AAA* 4 (1971), 27-32, ειδικά 29-31, εικ. 7), της Ερέτριας, όπου βρέθηκαν πάνω στη σχάρα του κλιβάνου (Π. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1975, πίν. 18α) και της Χαλκίδας (Α. Σάμψων, «Ένα κεραμεικό εργαστήριο στη Χαλκίδα της ρωμαιοκρατίας», *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 2 (1987), 73-131, ειδικά 122-126, εικ. 66, σχ. 24.25.

29. Βλ. J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, 323 κ.ε., ειδικά 329 κ.ε., Form 3 και 363 κ.ε. αρ. 66.67, εικ. 78 g-h (ύστερος 5ος και πρώιμος 6ος αι.)· ο ίδιος, *A Supplement to Late Roman Pottery*, London 1980, 525 κ.ε.

30. Ο. Broneer, *The Lamps, Corinth* 4.2, Cambridge Mass. 1930, 118-119, 284-290, πίν. 21.22, Type XXXI-Hayes, *Late Roman Pottery*, 311, Type IIA.

5ου ή πρώιμου 6ου αιώνα. Ένα λυχνάρι (K 4698), μοναδικό στην Ολυμπία, φέρει στο δίσκο την εγχάρκτη επιγραφή ΦΩC ΧΡΙCΤΟΥ και στη βάση τα γράμματα Α και Ω. Ένα άλλο λυχνάρι (K 4035) με παράσταση πουλιού πάνω σε ένα αγγείο ίσως είναι αττικό του 5ου αιώνα³¹.

Κεραμικά εργαστήρια λειτουργούσαν στην Ολυμπία και την περίοδο του δεύτερου χριστιανικού οικισμού. Σε παλαιότερη ανακοίνωσή μου είχα παρουσιάσει μήτρες λυχναριών και λυχνάρια κυκλικού σχήματος με κωνική λαβή, τα οποία μαρτυρούν εργαστήριο λυχναριών του ύστερου 6ου αιώνα πιθανώς στην περιοχή βόρεια του Πρυτανείου³². Όμοιες μήτρες και λυχνάρια του ίδιου τύπου είχαν βρεθεί και σε παλαιότερες ανασκαφές στην Ολυμπία.

Διακρίνονται τρεις ομάδες προϊόντων αυτού του τύπου: 1) εισαγόμενα λυχνάρια με ανάγλυφα μοτίβα, τα οποία είναι γνωστά από τα αφρικανικά και Late Roman C εργαστήρια, 2) ντόπιες απομιμήσεις τέτοιων λυχναριών, καθώς και 3) ντόπια παραδείγματα όπου η διακόσμηση χάραχτηκε στις μήτρες. Οι μήτρες της Ολυμπίας που ανήκουν στη δεύτερη και την τρίτη ομάδα είναι οι μοναδικές δημοσιευμένες μήτρες λυχναριών του τύπου και αποδεικνύουν ότι υπήρχε παραγωγή τέτοιων λυχναριών στην Πελοπόννησο.

Τυπολογικά κάπως παλαιότερες από τις προηγούμενες είναι δύο μήτρες για λυχνάρια του αφρικανικού τύπου, η μία (K 4249)³³ από την παλαιά γερμανική ανασκαφή στη δυτική άκρη του σταδίου και η άλλη (K 4250) από την ανασκαφή του Λεωνιδαίου.

Ορισμένα όστρακα από τις ανασκαφές βόρεια του Πρυτανείου παραπέμπουν στην ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων στην ίδια περιοχή νωρίτερα και σε όλη την αυτοκρατορική περίοδο. Ενδεικτικά αναφέρω: ένα κλειστό αγγείο της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου (K 4065) με ρωγμή στον πυθμένα, η οποία το κάνει ακατάλληλο για χρήση ή τουλάχιστον για πώληση, θραύσματα από λυχνάρι πιθανώς του 2ου αιώνα που έχει γίνει πρασινωπό από υπερβολική θερμοκρασία (K 4305), θραύσματα από επίσης κακοψημένο και πρασινωπό κορινθιακό σκύφο/ Corinthian Relief Bowl (K 4879) του 3ου αιώνα, μήτρα για το κάτω τμήμα λυχναριού (K 4107) που προέρχεται από ένα σύνολο χρονολογημένο στον 3ο αιώνα, και ένα θραύσμα από άλλο λυχνάρι (K 4818) που έχει ψηθεί σε υπερβολική θερμοκρασία μέσα στον κλίβανο και πιθανώς χρονολογείται στον 4ο αιώνα.

Είναι γνωστό ότι καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του ιερού υπήρχαν αρκετά εργαστήρια, όχι μόνο κεραμικής αλλά και άλλων κλάδων, μέσα στα όρια του ιερού και μάλιστα αρκετά κοντά στο κέντρο. Ενώ οι περισσότεροι γνωστοί κλίβανοι στην Ολυμπία έχουν σχήμα τετράγωνο και

31. Λυχνάρι με παρόμοια παράσταση βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα (αρ. ευρ. 3237), βλ. A. Karivieri, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Helsinki 1996, ειμ. 25.26.

32. Ch. Schauer, «Μήτρες λυχνών πρωτοχριστιανικής εποχής από την Ολυμπία», «*Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*», *Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης [Μελετήματα 13], Αθήνα 1991, 373-378.

33. A. Furtwängler, *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia*, *Olympia* 4, Berlin 1890, 206 αρ. ευρ. Tc. 3527.

προορίζονταν κυρίως για την όπτηση πλίνθων³⁴, απιόσχημος κλίβανος αυτοκρατορικών χρόνων είχε βρεθεί παλαιότερα στις θέρμες του Κλαδέου³⁵, άλλος απροσδιόριστης χρονολογίας επίσης δυτικά της Άλτεως στην περιοχή βορειοδυτικά του ελληνικού λουτρού³⁶.

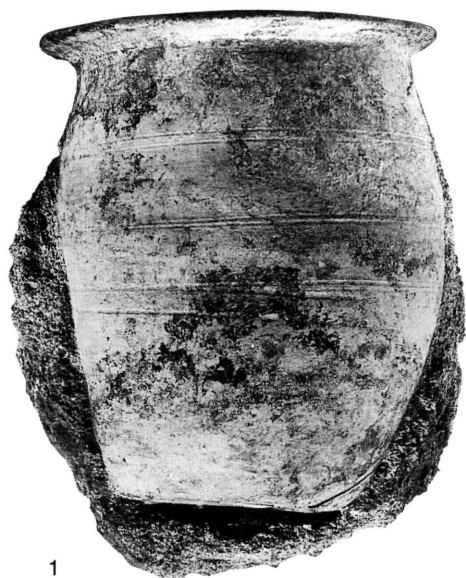
Έτσι, το κεραμικό εργαστήριο του 5ου αιώνα στους πρόποδες του Κρονίου εντάσσεται κατά κάποιο τρόπο σε μια παλαιότερη παράδοση εργαστηρίων στο χώρο της Ολυμπίας³⁷.

34. Βλ. H. Schleif - R. Eilmann, «Die Palaestra», *Olympiabericht* 4, Berlin 1944, 8 κ.ε., ειδικά 23-31, εικ. 10-13, πίν. 11. Υπολείμματα ενός άλλου τετράγωνου κλιβάνου εντοπίστηκαν το 1982 νότια του Λεωνίδαίου.

35. Βλ. H. Schleif, «Die Badeanlage am Kladeos. Baubeschreibung», *Olympiabericht* 4, 32-69, ειδικά 66 εικ. 33.

36. *Ο.π.*, πίν. 21.

37. Όλες οι φωτογραφίες προέρχονται από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών (φωτογράφοι: A. Tzimas (εικ. 1.1), E.I. Gehnen (εικ. 1.2-1.5 και εικ. 2). Για την τεχνική βοήθεια στην επεξεργασία του κειμένου ευχαριστώ το συνάδελφο Klaus-Valtin von Eickstedt, για τις γλωσσικές διορθώσεις του ελληνικού μου κειμένου τις κυρίες Ελένη Μπεχράκη και Ράνια Οικονόμου.

1

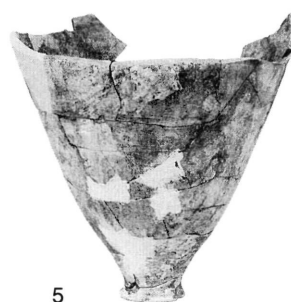
2

3

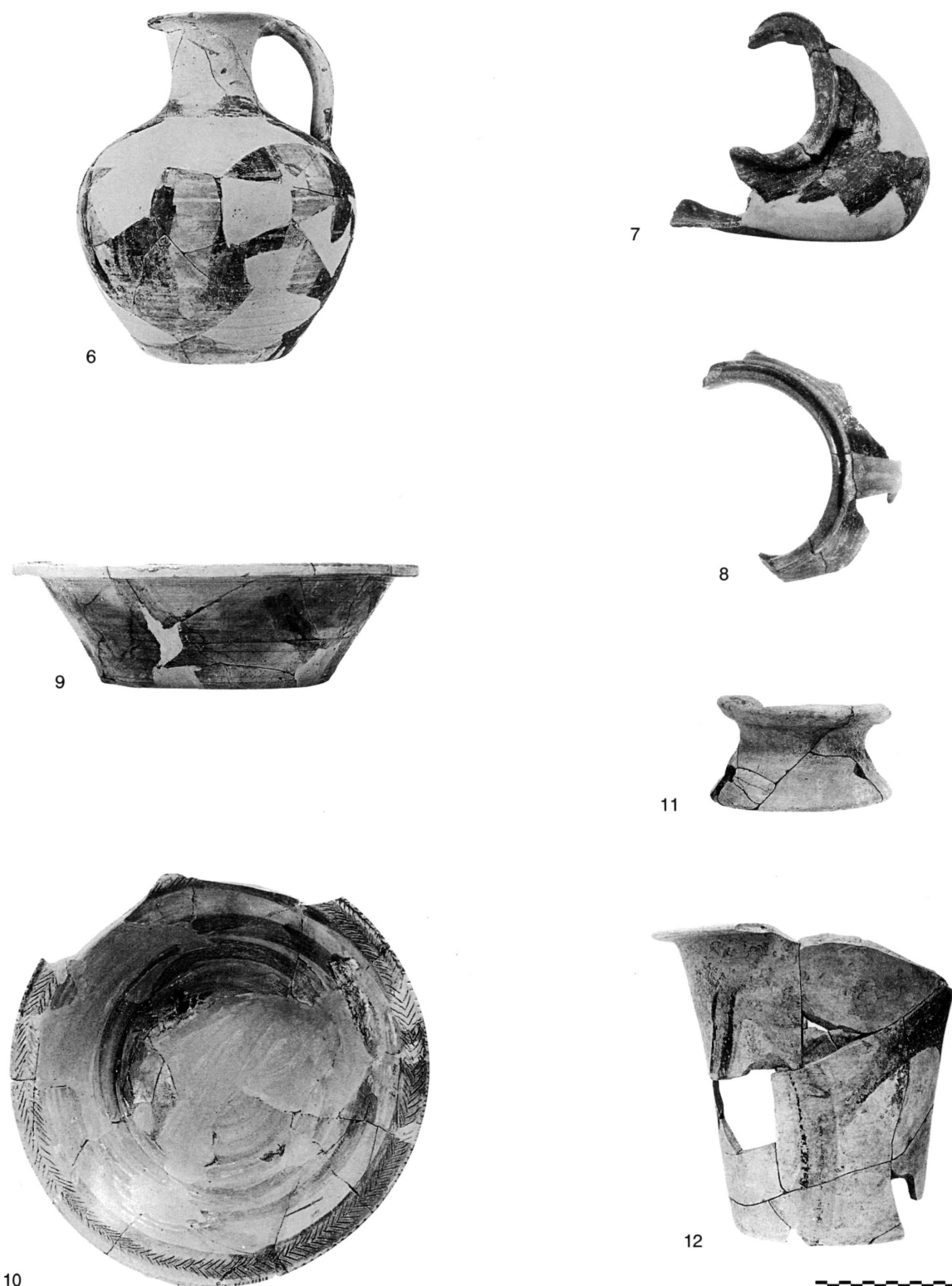
4

5

1. Αγγείο από το υπολήνιο (1) και αγγεία από την παραγωγή του κεραμικού εργαστηρίου, κλίμακα $\approx 1:6$.

2. Αγγεία και υπόστατο από την παραγωγή του κεραμικού εργαστηρίου, κλίμακα $\approx 1:6$.

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΥΛΙΑ

Αριστέα Καββαδία-Σπονδύλη

Η δυτική Πυλία¹ βρίσκεται πάνω στη ρότα των θαλάσσιων διαδρομών από την Ανατολική στη Δυτική Μεσόγειο και από τη Δύση στην Ανατολή, ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Η γεωγραφική θέση και η γεωμορφολογία της περιοχής αυτής, με τους ευλίμενους όρμους της, σταθμούς στους πλόες των πλοίων, με την εύφορη γη, οργανωμένη σε γήλοφους, κοιλάδες και μικρούς κάμπους, με πηγαία νερά και προσβάσεις προς την ενδοχώρα, επηρέαζε πάντα το ιστορικό γίγνεσθαι του τόπου.

Ο τόπος προσδιορίζεται από τους δύο φυσικούς όρμους, του Ναβαρίνου και της Φοινικούντας, και από τη στρατηγική θέση με το τεχνητό λιμάνι της Μεθώνης. Το βουνό του Αϊ-Νικόλα δυτικά και το Λυκόδημο όρος ανατολικά ορίζουν τα υψηλότερα σημεία του.

Στους όρμους αυτούς αναπτύχθηκαν και οι επιθαλάσσιες πολιτείες της Πύλου–Αβαρίνου για τα μεσαιωνικά χρόνια–, της ανώνυμης μέχρι στιγμής πολιτείας των υστερορωμαϊκών χρόνων στην περιοχή της Φοινικούντας, και της διαχρονικής Μεθώνης στη νοτιοδυτική άκρη. Πολιτείες αρχαίες, που διατηρήθηκαν στα χρόνια που μας ενδιαφέρουν, που διατηρούνται ακόμη και σήμερα, όχι μόνο στο όνομα αλλά και στη συγκεκριμένη περιοχή με μικρή ή μεγάλη μετατόπιση της θέσης τους, σύμφωνα με τις εκάστοτε ανάγκες των κατοίκων.

Στο νοητό τετράπλευρο, τις τρεις κορυφές του οποίου αποτελούν η Πύλος, η Μεθώνη και η Φοινικούντα, θα προσθέσουμε μια τέταρτη θέση, πρωτοβυζαντινή, το Σουληνάρι, σήμερα χωριό εγκαταλελειμμένο, στις βόρειες υπώρειες του Λυκόδημου όρους, σε μικρή απόσταση από τη βυζαντινή τοποθεσία του Χανδρινού. Το Σουληνάρι βρίσκεται πάνω στη μεσόγεια χερσαία οδό επικοινωνίας της περιοχής Πύλου-Μεσσήνης και Πύλου-Φοινικούντας. Η θέση αυτή αποτελεί κομβικό σημείο για την προς Νότο παράκαμψη του ορεινού όγκου του Λυκόδημου και τη μετάβαση στη θάλασσα (σημερινή διαδρομή: Πλατανόβρυση-Ευαγγελισμός-Φοινικούντα). Η γεωμορφολογία της περιοχής και τα μέχρι στιγμής ευρήματα μας επέτρεψαν να θεωρήσουμε τη θέση αυτή σημαντική, αν και δεν έχει ερευνηθεί ακόμη επαρκώς.

* Το κείμενο αποτελεί περίληψη της ανακοίνωσής μου στο Συμπόσιο, με σύντομη επιλεγμένη βιβλιογραφία. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καταδυόμενο αρχαιολόγο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων κ. Ηλία Σπονδύλη για τη βοήθειά του στον εντοπισμό των περισσότερων νησιωτικών θέσεων που αναφέρονται, καθώς και τους καταδυόμενους υπαλλήλους της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, Ηλία Κούβελα και Θανάση Κούβελα, για την ποικίλη συνδρομή τους κατά τις επισκέψεις μου στις νησιωτικές θέσεις.

1. Για την τοπογραφία της περιοχής, βλ. Η. Σπονδύλης, «Συμβολή στη μελέτη διαμόρφωσης των ακτών της Πυλίας με βάση τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων», *Ενάλια* 4/3-4 (1992), 30-37, εικ. 1-15. Βλ. επίσης, το συλλογικό έργο του Προγράμματος Ιστορικής Γεωγραφίας του ΙΒΕ, *Ιστορική Γεωγραφία της βυζαντινής Πελοποννήσου (395-1204)*, 2: *Οι βυζαντινές θέσεις*, που πρόκειται να εκδοθεί σύντομα.

Παρουσιάζονται, λοιπόν, οι τέσσερις αυτές θέσεις-κέντρα της πρώτης βυζαντινής περιόδου, με μνεία των ήδη γνωστών αρχαιολογικών δεδομένων, αλλά και νέων αδημοσίευστων, καθώς και τα νέα ευρήματα που εντοπίστηκαν στο νησιωτικό σύμπλεγμα των Οινουσσών νήσων, οι οποίες εντάσσονται στη νότια Πυλία. Πρόκειται για στοιχεία, των οποίων το σύνολο επιβεβαιώνει την ύπαρξη, τη συνέχεια και τη διάρκεια της κατοίκησης και της ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή αυτή, διαχρονικά και έως τον αιώνα μας, επομένως και κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους (5ος-7ος αι.), εποχή που μας ενδιαφέρει.

Από το Σουληνάρι² προέρχεται θωράκιο (διαστάσεις: ύψ. 0,73 μ., πλ. 0,96 μ., πάχ. 0,105 μ.), που φέρει στην κύρια όψη ανάγλυφη διακόσμηση από τριπλό ταινιωτό πλαίσιο με χριστόγραμμα σε κύκλο και φύλλα κισσού στα διάκενα, καθώς και ρόδακες και πυροστροβίλους. Βρέθηκε το 1969, και μικρή μνεία του γίνεται στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* του ίδιου έτους από τον επίτιμο σήμερα έφορο Γ. Παπαθανασόπουλο. Η διακόσμηση και η τεχνική του το τοποθετούν στον προχωρημένο 6ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα. Το εύρημα βεβαιώνει την ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής, επομένως και την ύπαρξη οικιστικής εγκατάστασης, που δεν έχει εντοπιστεί ακόμη.

Η πρωτοβυζαντινή Πύλος³, ο μετέπειτα Αβαρίνος, κατέχει μέρος λόφου του Κορυφασίου, στο βόρειο άκρο του οποίου βρίσκεται η ομώνυμη ελληνιστική πόλη. Από τα ευρήματα του χώρου –αν και όχι πολύ σαφή– συνάγεται ότι η πόλη στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους καταλάμβανε έκταση της ρωμαϊκής πολιτείας και απλωνόταν σε όλο το πλάτος του νοτιοανατολικού τμήματος της χερσονήσου (μέρος αυτής σήμερα κατέχει η λιμνοθάλασσα του Διβαρίου, η οποία –κατά μια άποψη– κατέκλυσε μέρος της πόλης στην ύστερη αρχαιότητα).

Στο βόρειο άκρο της χερσονήσου ανευρέθησαν παλαιοχριστιανικοί τάφοι μέσα στα σπίτια της ελληνιστικής πόλης (ανασκαφή Μαρινάτου), ενώ τμήματα βαλανείου ή βασιλικής αποκαλύφθηκαν στο νότιο άκρο, στην ακτή του πορθμού που χωρίζει τη Σφακτηρία από τον κόλπο του Ναβαρίνου. Στον ευρύτερο χώρο της περιοχής Γιάλοβας, Πετροχωρίου και Ρωμανού, έχουν αποκαλυφθεί ελληνιστικά νεκροταφεία και μεγάλος αριθμός τάφων μεταγενέστερων εποχών. Επίσης, στη θέση Μαράνου επί της Σφακτηρίας έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Η πόλη διέθετε τον κλειστό όρμο του Ναβαρίνου, ένα από τα καλύτερα φυσικά λιμάνια της Μεσογείου. Δυστυχώς, ενώ τα αρχαιολογικά δεδομένα για την ύπαρξή της έχουν εντοπιστεί, δεν έχει ευδοκιμήσει η συστηματική έρευνα και η σύνθεση των επιμέρους στοιχείων, ώστε να αποκτήσουμε ευκρινή εικόνα της.

Για την τρίτη θέση, την πόλη στην περιοχή της Φοινικούντας (Ταβέρας), σημαντικός υπήρξε ο προστατευμένος όρμος της από όλους σχεδόν τους ανέμους, τους βόρειους, τους ανατολικούς και εν μέρει από τους νοτιοανατολικούς. Σε συνδυασμό με τα μετεωρολογικά στοιχεία προσέφερε και ασφαλές αγκυροβόλιο από τον Μάιο έως τον Οκτώβριο. Ο μυχός του όρμου ορίζεται από τη χερσόνησο της Ανάληψης, όπου βρίσκεται η γνωστή προϊστορική θέση, έως τη θέση Λούτσα. Η ρωμαϊκή πολιτεία, που δεν έχει ανασκαφεί, καταλαμβάνει ολόκληρο τον σημερινό οικισμό,

2. Σπ. Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1966, 120.

3. Σπ. Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1958, 185· Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 21 (1966) Χρονικά, 164-165· Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1966, 121-122· Κ. Andrews, *The Castles of the Morea*, Princeton 1958, 40-48· Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρονικά, 92-93· *ΑΔ* 19 (1964) Χρονικά, 151-152.

εκτείνεται σε όλη την έκταση του όρμου και αναπτύσσεται σε μέτωπο 1,5 χλμ. κατά μήκος της ακτής, με μέσο πλάτος περί τα 500 μ. Κατά καιρούς, εκσκαφές για ύδρευση της κοινότητας και άλλες εργασίες απέδωσαν τοιχεία και μεγάλο αριθμό οσφράκων ύστερης ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου. Στην ίδια περιοχή διατηρείται μεγάλο ερειπωμένο κτίριο της ύστερης αρχαιότητας, με την επωνυμία «Λουτρό». Απόδειξη της συνέχειας της ρωμαϊκής πόλης στα πρωτοβυζαντινά χρόνια αποτελούν τα ερείπια μεγάλης βασιλικής στη θέση Λούτσα, κοντά στο «Λουτρό» και πολύ κοντά στη θάλασσα, στο ανατολικό άκρο του όρμου. Τη βασιλική εντόπισα και κατέγραψα κατά τη θητεία μου ως επιμελήτρια αρχαιοτήτων στην 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με ερέθισμα παλαιά αναφορά του αείμνηστου καθηγητή Δ. Πάλλα, εφόρου αρχαιοτήτων. Πρόκειται για μεγάλο κτίριο, που απλώνεται σε έκταση 100 τ.μ. περίπου. Διατηρείται ορατή η μεγάλη ημικυκλική αψίδα και αρκετοί τοίχοι, αποσπασματικά, έως τα 2,50 μ. ύψος. Είναι κτισμένη με αργολιθοδομή από ψαμμίτη και παρεμβολή πλίνθων. Στον βόρειο χώρο της αψίδας του ιερού έχουν ιδρυθεί, στα νεότερα χρόνια, ναύδριο αφιερωμένο στην Αγία Παρασκευή και μικρό εικονοστάσιο της Αγίας Φωτεινής και της Αγίας Μαρίας. Στο ανατολικό άκρο του όρμου, κοντά στη θάλασσα, σε σχετικά μικρή απόσταση από το μνημείο, σώζεται κυκλικός οχυρός πύργος βυζαντινών χρόνων.

Η Μεθώνη έχει ιδρυθεί σε μη ευλύμενο χώρο, αλλά σε εξαιρετικά στρατηγική θέση, αφού εποπτεύει τις θαλάσσιες οδούς προς και από το Ιόνιο. Για το λόγο αυτό, ήδη από την αρχαιότητα, εφοδιάστηκε με τεχνητό λιμάνι, το οποίο με τις απαραίτητες προσθήκες και συντηρήσεις ήταν σε χρήση έως τους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Η στρατηγική σημασία της πόλης ανάγκασε τους οικιστές της να την περιβάλουν από νωρίς με οχυρωματικά έργα. Έχουμε δηλαδή μια πόλη-λιμάνι οχυρωμένη και έναν ισχυρό στρατιωτικό σταθμό.

Το οχυρωμένο τμήμα της πόλης πρέπει να καταλάμβανε την ίδια έκταση με το υπάρχον φρούριο, τουλάχιστον την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας. Πέραν αυτού φαίνεται ότι υπήρχε ένας πυκνός περιαστικός ιστός, παράλληλα με το ρέμα της Μεθώνης. Η κατοίκηση, ίσως υπό μορφή αγροικιών, πρέπει να καταλάμβανε ολόκληρη την περιοχή του Αγίου Νεκταρίου μέχρι τον Προφήτη Ηλία κάτω στη θάλασσα, και μέχρι τους Παλιούς Αη-Λιάδες, όπως μαρτυρούν τα αποσπασματικά ευρήματα που ανήκουν σε κτίρια και τάφους. Το ίδιο πρέπει να ίσχυσε, σε μικρότερη κλίμακα, και για τα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Ο κάμπος της Μεθώνης (μεταξύ των δύο λόφων, σε ένα τμήμα του) φαίνεται ότι κάποτε ήταν λιμνοθάλασσα, στη θέση περίπου των αλυκών που σημειώνονται στους ενετικούς χάρτες.

Για τη Μεθώνη ως θυμηθούμε, επί τροχάδην, τα γνωστά αρχαιολογικά ευρήματα της εποχής που μας ενδιαφέρει: το ίδιο το κάστρο με το λιμάνι, ο δίδυμος ναΐσκος με ψηφιδωτά δάπεδα στους Παλιούς Αη-Λιάδες, το παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο του Αγίου Ονούφριου (Αγίου Αγαπίου), των μέσων του 4ου-αρχών του 5ου αιώνα, με χρήση και στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Το κοιμητήριο βρίσκεται βόρεια της Μεθώνης, στη θέση αρχαίων λατομείων πωρολίθου που λειτουργούσαν έως τα μεσαιωνικά χρόνια. Επίσης, διατηρούνται δεξαμενές νερού στη θέση Λυκοτόμαρο και έχουν εντοπιστεί τάφοι και μικρός οικισμός στην περιοχή Αγάκι, μεσοβυζαντινών χρόνων⁴.

4. Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 18 (1963) Χρονικά, 94· Δ.Ι. Πάλλας, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρονικά, 103-104· *ΠΑΕ* 1967, 22-27· ο ίδιος, «Ο Άγιος Ονούφριος Μεθώνης (Παλαιοχριστιανικών κοιμητήριον-βυζαντινόν ασκητήριον)», *ΑΕ* 1968, 119-176.

Από τα νεότερα ευρήματα, που εντοπίστηκαν στην περιοχή και εν μέρει δημοσιεύθηκαν, είναι ο φάρος ή φρυκτωρία⁵, βόρεια της Μεθώνης, στον ορμίσκο που αναφέρεται ως «του Παπά η Λίμνη», στο νότιο ακρωτήριο της εισόδου του. Διατηρείται συμπαγές κυκλικής κάτοψης κτίσμα, σωζόμενου ύψους 2,50 μ., από ημίεργους λίθους, ασβεστοκονίαμα και παρεμβολή οστράκων, που χρονολογείται στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους και αποτελούσε τμήμα του δικτύου φρυκτωριών (βίγλες) που ανιχνεύεται κατά μήκος της δυτικής επιθαλάσσιας περιοχής Ναβαρίνου-Μεθώνης. Χρησίμευε ως είδος φρυκτωρίας ή φανού, καθώς έχει οπτική επαφή με τη Μεθώνη απ' ενός και με την κορυφή του πρόβουνου Αϊ-Θανάση (νότια απόληξη του Αϊ-Νικόλα) απ' ετέρου, όπου διατηρούνται κάποια κτιριακά ίχνη παρόμοιας κατασκευής στο σημείο της οπτικής επαφής. Από το σημείο αυτό υπάρχει οπτική επαφή με τον Αϊ-Νικόλα, στη θέση του τριγωνομετρικού σημείου της ΓΥΣ, όπου διατηρείται επίσης σε επίπεδο θεμελίων παρόμοιο κτίσμα κυκλικής κάτοψης και άλλα κτίσματα απροσδιόριστης χρήσης. Από τον Αϊ-Νικόλα η οπτική επαφή με το Ναβαρίνο είναι άμεση.

Στην είσοδο του σύγχρονου οικισμού της Μεθώνης αποκαλύφθηκε πρόσφατα τμήμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, σημαντικό εύρημα για την έκταση της πόλης στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

Η Μεθώνη στερείται πηγαιού νερού, υδρεύθηκε μόλις το 1988 από τις πηγές στη θέση Μινάγια. Υπήρχε όμως πηγή στους Παλιούς Αη-Λιάδες, που τροφοδοτούσε την πόλη, όπως φαίνεται από τις ενδείξεις στους ναυτικούς χάρτες του περασμένου αιώνα και από τον αγωγό που διατηρείται αποσπασματικά μέχρι σήμερα –όχι όμως και για πολύ ακόμη– στην παραλία της Μεθώνης. Πολλά πηγάδια υπάρχουν και υπήρχαν στον μοθωνιώτικο κάμπο. Όσα διατηρούνται, καθώς και τα δύο πηγάδια μέσα στον οικισμό, έχουν μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία της εποχής της Ενετοκρατίας.

Ο χώρος της Μεθώνης ελέγχει το δίαυλο ανάμεσα στις ακτές της Πελοποννήσου και το σύμπλεγμα των Οινουσσών (Σαπιέντζα, Αγία Μαριανή ή Αγία Μαρίνα, Σχίζα, Βενέτικο και Πετροκάραβο), πανάρχαια θαλάσσια διαδρομή. Σε όλη τη μακραίωνα ιστορία της περιοχής, τα νησιά αυτά χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι-σταθμοί ή αγκυροβόλια για τα πλοία που διέπλεαν τα στενά, αλλά και ως κρησφύγετα σε περιόδους αναταραχών. Τα σωζόμενα λείψανα συνηγορούν στην εκούσια και προγραμματισμένη χρήση τους και όχι στην τυχαία και αποσπασματική. Βασικό πλεονέκτημα για τη χρήση τους υπήρξε η παρουσία πόσιμου νερού, απαραίτητου για την οποιαδήποτε μορφή εγκατάστασης. Παράλληλα, όλες οι νησίδες διαθέτουν ένα-δύο ή περισσότερους ευλίμενους όρμους για ποικίλους καιρούς. Την εκούσια επιλογή και τη χρήση τους συνηγορεί και η χρησιμοποίηση στις κατασκευές οικοδομικού υλικού, όπως ο ψαμμίτης, ο οποίος μεταφέρθηκε από την απέναντι ηπειρωτική ακτή, όπου αφθονεί, ενώ απουσιάζει παντελώς τουλάχιστον στις τρεις πρώτες νησίδες.

Τα οικιστικά λείψανα μαρτυρούν συνεχείς μικρές ή μεγάλες εγκαταστάσεις, χρονολογούμενες από τα προϊστορικά χρόνια. Τα στοιχεία που αντιστοιχούν στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο είναι αρκετά, αλλά πολλές φορές επιβεβαιώνονται και από τα μεταγενέστερα ευρήματα που διατηρούνται πάνω στις νησίδες.

5. Σπονδύλης, «Συμβολή», 35-36, εικ. 14.

Ένα από τα νησιά αυτά, η Αγία Μαριανή, προσφέρεται με τη βατή και ομαλή επιφάνειά του για μόνιμη εγκατάσταση. Στην ανατολική ακτή της, στο όριο του αιγιαλού, διατηρούνται κιβωτιόσχημοι τάφοι, κτιριακά κατάλοιπα, ένα πηγάδι κτισμένο με ψαμμίτη και δεξαμενή με κουρασάνι, που ανήκουν στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους. Σε πλάτωμα στην κορυφή του λόφου υπάρχει ο ομώνυμος ναός, πλήρως ανακαινισμένος σήμερα. Σε επαφή με αυτόν, στη βόρεια πλευρά του και σε χαμηλότερο επίπεδο, σώζεται το βόρειο κλίτος παλαιότερου ναού βυζαντινών χρόνων. Διατηρείται κοινός μεταξύ τους τοίχος, σε επίπεδο περίπου 1 μ. κάτω από το έδαφος, ο οποίος στηρίζεται σε τοξοστοιχία από τρία τόξα. Ο σύγχρονος ναός εδράζεται στα θεμέλια παλαιότερου και μεγαλύτερων διαστάσεων, ίσως μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, και καταλαμβάνει εν μέρει τμήμα του κεντρικού κλίτους του. Όλη η περιοχή, από την παραλία μέχρι την εκκλησία της Αγίας Μαριανής, είναι διάσπαρτη με όστρακα αγγείων και κεραμιδιών και τοιχία που διαγράφονται στο έδαφος (εικ. 1, 2). Τα όστρακα των χονδροειδών αγγείων χρονολογούνται έως και τους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

Η Σχίζα⁶, σήμερα στο μεγαλύτερό της τμήμα πεδίο βολής, διατηρεί ίχνη κατοίκησης από τους προϊστορικούς χρόνους. Μια μεγάλη εγκατάσταση της ύστερης αρχαιότητας και των πρώιμων βυζαντινών χρόνων εκτείνεται σε πλάτωμα που απολήγει σε ακρωτήριο, στα βορειοανατολικά του νησιού. Η περιοχή περιλαμβάνει βαθύ ευλίμενο όρμο, στη θέση Λίμπι, με δύο μυχούς, που προσφέρει ασφαλές καταφύγιο. Η στεριά καλύπτεται από όστρακα και κτιριακά λείψανα σε επίπεδο θεμελίων, κτισμένα από ντόπιο ασβεστόλιθο (εικ. 3). Στην παραλία του ενός των μυχών διατηρείται παλιό πηγάδι πόσιμου νερού (εικ. 4), ενεργό και σήμερα.

Στο βορειοανατολικό άκρο της Σχίζας, στον όρμο Καραβοστάσι, έχουν εντοπιστεί αρκετά ναυάγια. Από τα δυτικά προς τα ανατολικά έχουν βρεθεί δύο ελληνιστικά, ένα βυζαντινό του 10ου-11ου αιώνα, τρία ρωμαϊκά στη βόρεια είσοδο του όρμου (1ος π.Χ.-3ος μ.Χ. αι.) και ένα ναυάγιο του 6ου-7ου αιώνα στη νότια είσοδο του όρμου⁷. Στην ίδια θέση υπάρχει προϊστορικός οικισμός.

Στη βορειοδυτική ακτή της Σαπιέντζας βρίσκεται το γνωστό ναυάγιο των σαρκοφάγων από γρανίτη, που τεκμηριώνει τη χρήση του θαλάσσιου δρόμου στους αυτοκρατορικούς χρόνους (1ος αι. μ.Χ.).

Στη χερσαία περιοχή που γειτονεύει με το ναυάγιο υπάρχουν κτιριακά κατάλοιπα σε επίπεδο θεμελίων και αφθονία οστράκων κυρίως των πρωτοβυζαντινών χρόνων (εικ. 5). Σε τμήμα αυτής της περιοχής που διαβρώνεται από την θάλασσα διατηρείται δάπεδο από φερτό ψαμμίτη που χαρακτηρίζεται από όστρακα 6ου-7ου αιώνα, ενώ σε ανώτερο επίπεδο υπάρχει μεταγενέστερο οικοδόμημα κτισμένο αποκλειστικά από ασβεστόλιθο και ισχυρό ασβεστοκονίαμα, ίσως μεσοβυζαντινών χρόνων. Στην ίδια περιοχή, σε νεότερους χρόνους, κατασκευάστηκαν ασβεστοκάμινοι, μία από τις οποίες μέσα στο μεσοβυζαντινό κτίριο με μερική χρήση του βόρειου και του ανατολικού τοίχου του (εικ. 6).

6. Ε. Παπακωνσταντίνου, *ΑΔ* 36 (1981) Χρονικά, 156.

7. Οι πληροφορίες για τα ναυάγια αυτά οφείλονται στον Η. Σπονδύλη, που τα εντόπισε σε υπηρεσιακές του έρευνες και πρόκειται να τα δημοσιεύσει.

Το Βενέτικο αποτελεί το τελευταίο μεγάλο νησί των Οινουσσών, ορεινό και απόκρημνο, το οποίο στο βόρειο άκρο του καταλήγει σε μια μικρή επίπεδη γλώσσα ξηράς. Στη θέση αυτή διατηρείται αλυκή, η οποία μπορεί να ανήκει στις επιτόπιες πηγές παραγωγής αλατιού που μαρτυρούνται από τους βυζαντινούς χρόνους⁸, και διασώζονται τα λείψανα ενός συγκροτήματος, που αποτελείται από το κυρίως κτίριο, δύο προσθήκες και έναν πύργο, ένα δεύτερο κυψελωτό κτίριο πάνω στον αιγιαλό και ένα πηγάδι κτιστό, ενεργό μέχρι σήμερα.

Το συγκρότημα, διαστάσεων 20x7 μ. (εικ. 7), είναι κτισμένο από ψαμμιτόλιθους –πέτρωμα που υπάρχει στο νησί– με ισχυρό συνθετικό ασβεστοκονίαμα. Οι τοίχοι του έχουν πάχος περί τα 0,80 μ. Τοιχία και οικοδομικό υλικό διακρίνονται και στον ευρύτερο χώρο. Αφθονούν, επίσης, οι κεραμίδες και τα όστρακα. Ο πυρήνας του συγκροτήματος αυτού είναι παλαιός και ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους, ενώ μια από τις ύστερες φάσεις του ανήκει στον 17ο-18ο αιώνα.

Το δεύτερο κτίριο, πάνω στον αιγιαλό, είναι τετράγωνης κάτοψης με μεγάλα τοξωτά ανοίγματα σε κάθε πλευρά και καλύπτεται με τρουλίσκο (εικ. 8). Είναι κτισμένο με αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Πιθανόν να πρόκειται για φάρο (φανό θαλάσσης) ή κτίριο που είχε σχέση με την παραγωγή του αλατιού, αλλά όχι για λουτρό. Ανήκει στους μεταβυζαντινούς χρόνους (17ος-18ος αι.).

Το Πετροκάραβο είναι απλός βράχος χωρίς ίχνη κατοίκησης.

Οι παραπάνω μαρτυρίες εγκαταστάσεων στα νησιά αυτά συνηγορούν για τη στρατηγική θέση της ευρύτερης περιοχής της Πυλίας, και ιδιαίτερα της Μεθώνης, επιβεβαιώνουν τη διαρκή κατοίκηση του χώρου, προσδιορίζουν ότι η Μεθώνη και η περιοχή της αποτέλεσε όλες τις χρονικές περιόδους σημαντικό ναυτικό κόμβο, σταθμό πρώτα από όλα για στρατιωτικό έλεγχο και επιχειρήσεις. Ίσως είναι αυτή η αιτία που ποτέ δεν απώλεσε το όνομά της, δεν ξεχάστηκε με την πάροδο του χρόνου, σε αντίθεση με την Πύλο (Ναβαρίνο), που αν και είναι το καλύτερο λιμάνι της Μεσογείου, σιώπησε κάποια στιγμή.

Η περαιτέρω επιστημονική έρευνα της περιοχής πιστεύουμε ότι θα αποδώσει σημαντικά ευρήματα για την πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

8. J. Longnon - P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Paris/Le Hague 1969, 253· M. N. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930, 160-161· A. C. Hodgetts, *The Colonies of Coron and Modon under Venetian Administration, 1204-1400*, University of London 1974, 427.

1. Νησίδα Αγία Μαριανή. Όστρακα περισυλλεγμένα από την περιοχή μεταξύ παραλίας και εκκλησίας.

2. Νησίδα Αγία Μαριανή. Όστρακα περισυλλεγμένα από την περιοχή της παραλίας.

3. Νησίδα Σχιζα, θέση Λίμπι. Κτιριακά λείψανα στο χώρο του οικισμού.

4. Νησίδα Σχιζα, θέση Λίμπι. Το πηγάδι στον αιγιαλό.

5. Νήσος Σαπιέντζα. Γενική άποψη οικιστικής εγκατάστασης.

6. Νήσος Σαπιέντζα. Κτιριακά λείψανα.

7. Νησίδα Βενέτικο. Το κτιριακό συγκρότημα και ο πύργος.

8. Νησίδα Βενέτικο. Το κτίριο στον αιγιαλό.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΗΛΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Μια πρώτη προσέγγιση

Βάσω Πέννα

Η μελέτη της νομισματικής κυκλοφορίας αποτελεί ένα από τα πρωταρχικά στάδια έρευνας της ιστορικής εξέλιξης μιας περιοχής. Το νόμισμα, αναλλοίωτο απομεινάρι της ανθρώπινης δραστηριότητας, αποτελεί ανοιχτό βιβλίο πολύμορφης ιστορικής πληροφόρησης σύμφωνα με τους στόχους της επιστημονικής αναζήτησης: ιχνηλάτηση ιστορικών γεγονότων, επιδρομές ή φυσικές καταστροφές, ανάπλαση του οικονομικού και κοινωνικού περιγυρου, προσδιορισμός του είδους και του μεγέθους της καταναλωτικής συνήθειας των ανθρώπων, εντοπισμός, οριοθέτηση και χαρακτηρισμός οικιστικών συνόλων. Ταυτόχρονα μας φέρνει αντιμέτωπους με σειρά προβληματισμών που, παρά τις δυσκολίες επίλυσής τους ή διασταύρωσης με την ιστορική ή αρχαιολογική μαρτυρία, αποτελούν σημείο αναφοράς, προκαλούν για μια πιο συνθετική επιστημονική προσέγγιση και εμπλουτίζουν τις κατευθύνσεις της έρευνας.

Πρακτικές δυσκολίες που ξεπηδούν από την ίδια τη φύση του ανασκαφικού νομίσματος, όπως η επίπονη και πολλές φορές χρονοβόρα διαδικασία ταύτισης, τα προβλήματα συντήρησης, τρόπου ταξινόμησης και φύλαξής του σε μουσεία ή μουσειακές αποθήκες, και η έλλειψη επιστημονικού δυναμικού αποτελούν ακόμη και σήμερα σοβαρούς ανασταλτικούς παράγοντες στην αξιοποίηση της νομισματικής μαρτυρίας.

Παρόμοια προβλήματα δυσχεραίνουν τη μελέτη της νομισματικής κυκλοφορίας στην Ηλεία, μια περιοχή σχετικά πλούσια σε ευρήματα. Στο παρόν στάδιο τα συμπεράσματα έχουν προκαταρκτικό χαρακτήρα, ο οποίος ωστόσο αφήνει περιθώρια επισήμανσης και ανάλυσης ιδιαιτεροτήτων.

Η νομισματική ιστορία της βυζαντινής Ηλείας, με βάση το μέχρι σήμερα γνωστό και μελετημένο υλικό, μπορεί να χωριστεί σε δύο βασικές περιόδους: Η πρώτη περίοδος καλύπτει το χρονικό διάστημα από τα μέσα του 4ου έως τις αρχές του 7ου αιώνα¹ και η δεύτερη από το 10ο αιώνα έως και τα χρόνια της νομισματικής μεταρρύθμισης του Αλεξίου Α' Κομνηνού, στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα. Αφήνοντας κατά μέρος την ειδολογική περιγραφή των νομισματικών ευρημάτων της πρώτης περιόδου, στην οποία θα επανέλθουμε, το υλικό της δεύτερης περιέχει φύλλεις του Κωνσταντίνου Ζ', περιόδου 945-950 και ανώνυμους φύλλεις των ομάδων Α1, Α2, Β, C, D και G, εκδόσεις που καλύπτουν το χρονικό διάστημα 970-1070².

1. Α. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί” και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο (ΣΤ'-Ζ' αι.)», *Σύμμεικτα* 5 (1983), 66-67, 85 και σημ. 5-9.

2. Β. Πέννα, «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.)», *Μνήμη Martin J. Price*, Αθήνα 1996, 261-262.

Το πρώτο μεγάλο κενό (7ος-10ος αι.) συμπίπτει με τη λεγόμενη «περίοδο των σκοτεινών αιώνων» και εντάσσεται στον κύκλο μακροχρόνιων προβληματισμών. Η προσωπική μου κατάθεση σε αυτό τον τομέα έχει αναλυθεί σε πρόσφατο άρθρο³.

Το δεύτερο νομισματικό κενό από την περιοχή της Ηλείας είναι ιδιαίτερα αξιοπερίεργο. Η αναφορά γίνεται στην έως τώρα έλλειψη νομισματικών ευρημάτων από τα τέλη του 11ου έως και τη λατινική κατάληψη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το 1204, σε μια περίοδο έντονης νομισματικής κινητικότητας και εμπορικής δραστηριότητας, τόσο από πλευράς βυζαντινών όσο και δυτικών εμπόρων⁴. Οι τελευταίοι, ως γνωστόν, είχαν ήδη κάνει την εμφάνισή τους στο πελοποννησιακό προσκήνιο, στην Κόρινθο, τη Σπάρτη, τη Μεθώνη, για να αναφέρω ενδεικτικά μερικά παραδείγματα. Αξιοσημείωτη είναι επίσης από την περιοχή της Ηλείας και η έλλειψη λατινικών απομιμήσεων, οι οποίες κυκλοφορούν σε αρκετά μέρη της ανατολικής και κεντρικής Πελοποννήσου⁵, καθώς και εκδόσεων της αυτοκρατορίας της Νικαίας, οι οποίες έχουν διεισδύσει σε γειτονικές περιοχές με παράλληλη ιστορική διαδρομή, όπως για παράδειγμα στην Αχαΐα, όπου δεκαεπτά χρυσά υπέρπυρα του Ιωάννη Γ' Βατάτζη (1222-1254) αποτελούσαν το περιεχόμενο «θησαυρού» από την Ερμανθεία Τριταίας Πατρών⁶. Συνεπώς, η διακίνηση των νομισμάτων στην Ήλιδα δεν έχει τους γρήγορους ρυθμούς που παρατηρούνται σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου. Δεν επηρεάζεται βέβαια από έκτακτες συνθήκες, οι οποίες συμβάλλουν στην άνοδο του δείκτη τυχαίας απώλειας⁷, αλλά προφανώς δεν εμπλουτίζεται και από έντονες εμπορικές δραστηριότητες. Το παραπάνω νομισματικό κενό έρχεται σε αντίθεση με την εικόνα που παρουσιάζει η διακίνηση των νομισμάτων στην περιοχή από το τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα και εξής. Η νέα κατάσταση εγκαινιάζεται με το εύρημα Παναγίτσας Ξηροχωρίου/Ζαχάρως 1957, που καλύπτει την περίοδο 1291-1293 και αποτελείται από δύο βενετσιάνικα γκρόσι και 2452 δηνάρια τορνήσια⁸. Αλλά το κεφάλαιο αυτό της διακίνησης νομισμάτων στην Ηλεία ανήκει σε διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο, που δεν εμπίπτει στο περιεχόμενο της παρούσας μελέτης.

3. Ό.π.

4. Ι. Τουράτσογλου - Η. Τσούρη-Κούλη - Μ. Κρίκου-Γαλάνη, «Ο “θησαυρός” Κομοτηνής/1979(ς): συμβολή στην κυκλοφορία των τεταρτηρών του ΙΒ' αι. μ.Χ.», *Byzantine Thrace: Image and Character, First International Symposium for Thracian Studies, Komotini, May 28-31, 1987*, *Byzantinische Forschungen* 14 (1989), 383 και Πέννα, «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου», 212-224, 232-237.

5. Ι. Τουράτσογλου, «“Θησαυρός” άσπρων τραχέων/1983 από την Άρτα», *ΑΔ* 36 (1981) Μελέτες, 222.

6. D.M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East*, London 1995, 338, αρ. 145. Στο Νομισματικό Μουσείο στην Αθήνα φυλάσσονται μόνο εννέα τεμάχια, τα υπόλοιπα επιστράφηκαν. Βλ. επίσης *BCH* 80 (1956), 228: εκεί η Βαρούχα αναφέρεται σε ένα παρόμοιο εύρημα που είχε βρεθεί προπολεμικά στην ίδια περίπου περιοχή. Από την ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου αναφέρεται και το εύρημα από το Σέλτζι Λεβιδίου, περιφέρεια Μαντινείας/1938, το οποίο αποτελείται από τέσσερα υπέρπυρα Ιωάννη Γ' Βατάτζη, βλ. Metcalf, *ό.π.*, αρ. 147.

7. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη νορμανδική επιδρομή του 1147 που έπληξε την Κόρινθο, αλλά πιθανόν και άλλες γειτονικές πόλεις (Άργος), τις δραστηριότητες των πειρατών που αναφέρει ο Χωνιάτης, οι οποίοι ενέδρευαν ακόμη και στον Ισθμό και καθιστούσαν δύσκολη την πορεία προς την πόλη της Κορίνθου, τον ισχυρό σεισμό που έπληξε τη Σπάρτη μεταξύ του 1144 και 1148 (Πέννα, «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου», 216-217 και σημ. 51), τις νορμανδικές επιδρομές που έπληξαν τα νησιά του Ιονίου το 1185.

8. Metcalf, *Coinage*, 341, αρ. 165 και Α.Π. Τζαμαλής, «Η πρώτη περίοδος του τορνεζίου, νέα στοιχεία από ένα παλαιό εύρημα», *Νομισματικά Χρονικά* 9 (1990), 101-131 και μέρος Β' *Νομισματικά Χρονικά* 10 (1991), 43-69.

Ο χαμηλός δείκτης διακίνησης νομισμάτων στην Ηλεία κατά το 12ο και το πρώτο μισό του 13ου αιώνα αποτελεί τοπική ιδιομορφία, η οποία δύσκολα μπορεί να ερμηνευτεί στο πλαίσιο των εμπορικών, οικονομικών και οικιστικών ανακατατάξεων της περιόδου. Η περιοχή με τον εύφορο ποτιστικό κάμπο στο βόρειο τμήμα της και με τα φυσικά λιμάνια που της επέτρεπαν την απευθείας και γρήγορη θαλάσσια επικοινωνία με τη Δύση, χωρίς αμφιβολία διέθετε όλες τις προϋποθέσεις για οικονομική και νομισματική ανάκαμψη. Ποια ήταν λοιπόν τα αίτια της νομισματικής στασιμότητας στην περιοχή κατά την περίοδο αναφοράς; Η ελλιπής αρχαιολογική μαρτυρία από την περιοχή δεν επιτρέπει την εξαγωγή σαφών συμπερασμάτων αναφορικά με την κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή στην Ήλιδα κατά την τελευταία φάση της μεσοβυζαντινής περιόδου. Συνεπώς, η νομισματική μαρτυρία ανήμπορη να ενταχθεί σε ένα σαφές αρχαιολογικό περιβάλλον, αρνητική να επιβεβαιώσει μεταγενέστερες πληροφορίες, όπως αυτή του *Χρονικού του Μορέως* ότι η Ανδραβίδα ήταν ήδη μια σημαντική –ωστόσο ανοχύρωτη– πόλη πριν από την εγκατάσταση του Φράγκου Γοδεφρείδου Α΄ Βιλεαρδουίνου, περιορίζεται σε συνδυαστικούς συλλογισμούς.

Τα νομίσματα του 10ου και 11ου αιώνα έχουν εντοπιστεί είτε σε περιοχές της νότιας ορεινής ενδοχώρας (Βρεστό) είτε σε παλαιά παραδοσιακά κέντρα (Αρχαία Ήλις, Ολυμπία) ή στην ευρύτερη περιοχή τους (Σαμικό, Κρέστενα). Εξαίρεση αποτελεί ανασκαφικό μεμονωμένο νομισματικό εύρημα από την περιοχή της Γλαρέντζας⁹ της περιόδου συμβασιλείας των Κωνσταντίνου Ζ΄ και Ρωμανού Β΄. Οι θέσεις αυτές, στην πλειονότητά τους, βρίσκονται σε κάποια απόσταση από τη θάλασσα, στις ανατολικές παρυφές της εύφορης πεδιάδας, που εκτείνεται από Βορρά προς Νότο. Η παρατήρηση αυτή, σε συνδυασμό με την άποψη ότι κατά τους σκοτεινούς χρόνους οι κάτοικοι μετακινήθηκαν σε οχυρωμένες ακροπόλεις, κοντά στα άλλοτε ακμάζοντα κέντρα ή σε ασφαλέστερες περιοχές της ενδοχώρας, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κατά την περίοδο της δεύτερης νομισματικής ανάκαμψης η εμβέλεια διακίνησης του νομίσματος και συνεπώς των συναφών δραστηριοτήτων κινήθηκαν μέσα στα παραδοσιακά γεωγραφικά όρια. Το ανασκαφικό μεμονωμένο νομισματικό εύρημα από τη Γλαρέντζα υπαινίσσεται δειλό και περιορισμένο άνοιγμα προς τη συγκεκριμένη παραθαλάσσια περιοχή.

Είναι δύσκολο, ωστόσο, να εικάσουμε το είδος ενασχόλησης των κατοίκων. Η όλη εικόνα που παρουσιάζει η συντηρητική νομισματική ανάκαμψη υποδηλώνει ως κύρια ενασχόληση των κατοίκων της Ήλιδας, μέσα στα παραδοσιακά γεωγραφικά όρια, όπως αυτά προσδιορίστηκαν παραπάνω, την κτηνοτροφία ή τη γεωργία. Οι δραστηριότητες αυτές πιθανότατα περιορίζονταν στη σφαίρα αυτοδιάθεσης βασικών προϊόντων ή περιορισμένων εμπορικών συναλλαγών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η απουσία νομισματικών ευρημάτων από το 12ο αιώνα, αλλά και το πρώτο μισό του

⁹Ένα άλλο σημαντικό εύρημα από την Ηλεία της ίδιας περιόδου είναι ο «θησαυρός» από το Κορδοκόπι Αμαλιάδος/1972, βλ. Μ. Οικονομίδου, *ΑΔ* 28 (1973) *Χρονικά*, 197-198. Στο σύνολο των 498 νομισμάτων, η πλειονότητα των οποίων είναι γαλλικά δηνήρια τορνήσια β' μισού 13ου αι., υπάρχουν και τρία υπέρπτυρα Ιωάννη Γ' Βατάτζη, τα οποία αποτελούν ενδειξείς αποθησαυρισμού πολύτιμου μετάλλου. Μικρό ποσοστό χρυσών βυζαντινών εκδόσεων του 12ου αι. ή της αυτοκρατορίας της Νικαίας φαίνεται ότι περιείχε και ο «θησαυρός» Ξηροχωρίου, βλ. Τζαμαλής, *ό.π.*, 101-102.

9. Πέννα, «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου», 264.

13ου, θα πρέπει να αντιμετωπιστεί, τουλάχιστον προς το παρόν, ως ένδειξη έλλειψης διοικητικής, αμυντικής, οικονομικής, εμπορικής, αστικής και οικιστικής υποδομής στο βορεινό εκτεταμένο εύφορο κομμάτι και νοτιότερα, κατά μήκος της παραλίας. Στην ανάπτυξη και την εκμετάλλευση της συγκεκριμένης περιοχής πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξαν οι φράγγοι επήλυδες και από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα και εξής άρχισαν να ανθούν πόλεις όπως η Γλαρέντζα, η Ανδραβίδα, η Γαστούνη, για να περιοριστούμε στις πιο γνωστές.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μπορούν να αποτελέσουν αφετηρία και για κάποιες σκέψεις αναφορικά με τις ιδιομορφίες που παρατηρούνται στις τάσεις διακίνησης του νομίσματος κατά την πρώιμη περίοδο.

Εκτός από τους πολυάριθμους «θησαυρούς» που έχουν βρεθεί στην αρχαία Ολυμπία¹⁰, ένας «θησαυρός» αναφέρεται από τη θέση Σαμικό¹¹, ένας από το ορεινό χωριό του Ζάχα¹² (σημερινή Καλλιθέα), πάνω από την κοιλάδα του Αλφειού, και ένας άλλος από την αρχαία Ήλιδα, κοντά στο φράγμα του Πηγεϊού¹³. Εκτός από τον τελευταίο που αποτελείται από έξι σόλιδους του Ιουστίνου Β', οι υπόλοιποι περιέχουν αποκλειστικά χάλκινες κοπές. Η ειδολογική τους σύσταση δεν παρουσιάζει σημαντική διαφοροποίηση δεδομένου ότι περιέχουν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις του 5ου και 6ου αιώνα¹⁴, καθώς και μικρό αριθμό αρχαίων ελληνικών νομισμάτων και υστερορωμαϊκών κοπών του 4ου αιώνα με εμφανή μείωση της αρχικής τους περιφέρειας. Σε ορισμένες περιπτώσεις έχει εισχωρήσει και μικρός αριθμός βανδαλικών και οστρογοθικών κοπών, κάποτε δε και απομιμήσεις ορισμένων τύπων.

Ενδεικτικά θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά στη σύσταση δύο «θησαυρών», αυτού από το χωριό του Ζάχα και ενός δεύτερου από τις παλαιές ανασκαφές της Ολυμπίας, πιθανότατα του έτους 1875¹⁵.

Ο πρώτος περιέχει συνολικά 1179 κομμάτια, από τα οποία μόνο 513 κατέστη δυνατόν να αναγνωριστούν και να ταυτιστούν. Σύμφωνα με την αρχική δημοσίευση του «θησαυρού», 80 τεμάχια (ποσοστό περίπου 16%) είναι κοπές της περιόδου πριν από τη μεταρρύθμιση του Αναστασίου (496), και από αυτά μόνο τέσσερα ανήκουν στον 4ο αιώνα. 306 κομμάτια είναι νόμια του Αναστασίου, του Ιουστίνου Α', του Ιουστινιανού Α' και του Ιουστίνου Β' (ποσοστό 60%), 22 βανδαλικών βασιλέων (ποσοστό 4%), 68 οστρογόθων βασιλέων (ποσοστό 13%) και 37 διάφορες απομιμήσεις (ποσοστό 7%). Έχει προταθεί ως χρονολογία απόκρυψης του «θησαυρού» η περίοδος 541-552¹⁶. Ωστόσο, με βάση τις τελευταίες ταυτίσεις του Hahn, η σειρά με το φοινικόδενδρο που παλαιότερα

10. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», αρ. 35.

11. Ο.π., αρ. 33.

12. H.L. Adelson - G.L. Kustas, «A Sixth-Century Hoard of Minimi from the Western Peloponnese», *American Numismatic Society Museum Notes* 11 (1964), 159-205 (= Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», αρ. 34).

13. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», αρ. 32.

14. Οι μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις αναφέρονται και ως minimi. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται και τα νόμια.

15. Ο «θησαυρός» δεν αναφέρεται από την Αβραμέα. Φυλάσσεται στο Νομισματικό Μουσείο στην Αθήνα και έχει αριθμό ευρετηρίου 1910/1911, ΣΤ.

16. Adelson - Kustas, «A Sixth-Century Hoard of Minimi», 170.

είχε θεωρηθεί βανδαλική είναι κοπή του Μαυρικίου¹⁷, νομισματοκοπέιου Καρχηδόνας, περιόδου 597-601. Συνεπώς, η χρονολογία απόκρυψης του ευρήματος θα πρέπει να μετατεθεί γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 590 ή στις αρχές του 7ου αιώνα.

Το δεύτερο εύρημα, «θησαυρός» Ολυμπίας/1875, αναφέρεται ότι αποτελείται από 22.252 νομίσματα, ανάμεσα στα οποία διακρίνονται και ορισμένα αρχαία ελληνικά, χάλκινες κοπές Αθηνών, Κορίνθου, Ερέτριας κ.ά. Στην πλειονότητά τους τα νομίσματα του ευρήματος είναι μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις του 6ου αιώνα, αλλά έχουν εντοπιστεί και μεγαλύτερες, όπως ένα δεκανούμιο του Ιουστινιανού και μερικά πεντανούμια του Ιουστίνου Β' και της Σοφίας. Χαρακτηριστική είναι και εδώ η ύπαρξη του τύπου με το φοινικόδενδρο, έκδοση που αποδίδεται στη βασιλεία του Μαυρικίου.

Η ανάλυση των δύο «θησαυρών» οδηγεί στις παρακάτω διαπιστώσεις:

Στο εύρημα από το χωριό του Ζάχα χαρακτηριστική είναι η αποκλειστική παρουσία μικρών χάλκινων υποδιαιρέσεων. Παρόμοιο φαινόμενο εμφανίζεται σε ευρήματα από την Ολυμπία, αλλά και από τη Μεσσήνη¹⁸, την Κόρινθο¹⁹, την Πάτρα²⁰, το Σαμικό και από άλλες περιοχές της Πελοποννήσου²¹. Ο «θησαυρός» Ολυμπίας/1875 θα μπορούσε να ενταχθεί στην ίδια κατηγορία με την παραπάνω ομάδα, μολοντί, όπως έχει ήδη αναφερθεί, περιλαμβάνει και μεγαλύτερες νομισματικές υποδιαιρέσεις²². Το πολύ μικρό ποσοστό των μεγαλύτερων αυτών υποδιαιρέσεων –αυτές άλλωστε αντιπροσωπεύουν μικρές χρηματικές αξίες και κάποτε έχουν υποστεί και μειώσεις στην περιφέρειά τους– δεν αλλοιώνει το μονομερή χαρακτήρα του «θησαυρού». Διαφορετική εικόνα

17. *Ο.π.*, 199, αρ. 418-432. Για τη νέα απόδοση του τύπου, βλ. W. Hahn, *Moneta imperii byzantini*, 1, Wien 1973, αρ. 134.

18. Βλ. το άρθρο του Κ. Σιδηρόπουλου, «Η νομισματική κυκλοφορία στην υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», στον παρόντα τόμο, 99-124.

19. Βλ. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”»: α) αρ. 2: ως πιθανή χρονολογία απόκρυψης δίνεται η βασιλεία του Ιουστινιανού Α' με βάση την επιχειρηματολογία του T. Gregory στο «The Late Roman Wall at Corinth», *Hesperia* 48 (1979), 272-273 και σημ. 24. Ωστόσο, τα τελευταία χρονολογικά μονογραφήματα του ευρήματος, όπως περιγράφονται από τον Gregory και σύμφωνα με τις ταυτίσεις του Hahn στο *Moneta Imperii Byzantini*, 1, θα πρέπει να ανήκουν στον Αναστάσιο Α' (αρ. 202-267), β) αρ. 3: ως πιθανή χρονολογία απόκρυψης δίνεται η βασιλεία του Ιουστινιανού Α'. Το εύρημα, όμως, περιέχει κοπές με φοινικόδενδρο και η χρονολογία απόκρυψης του νομίζω ότι θα πρέπει να μετατεθεί στην περίοδο 597-601. Για το πρόβλημα της χρονολογίας απόκρυψης του «θησαυρού», βλ. και J.A. Dengate, «Coin Hoards from the Gymnasium Area at Corinth», *Hesperia* 50 (1981), 159-160. Στην ίδια κατηγορία μπορεί να ενταχθεί και ο «θησαυρός» από την Κόρινθο/1925-2, βλ. *ό.π.*, σημ. 31. Η Αβραμέα έχει καταχωρήσει τους «θησαυρούς» 1925-1 και 1925-2 ως ένα εύρημα, Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», αρ. 1, γ) αρ. 4-6.

20. Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», αρ. 18, 19.

21. *Ο.π.*, αρ. 25, 26 (Μεγαλόπολη), 30 (Τρύπη).

22. Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται: α) οι δύο κορινθιακοί «θησαυροί» από την περιοχή του Γυμνασίου, βλ. Dengate, «Coin Hoards», 153-175 (Hoard II= Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», αρ. 7) και 175-178 (Hoard III= Αβραμέα, *ό.π.*, αρ. 8), β) ο «θησαυρός» από τις Κεγχρεές/1963, βλ. R.B. Hohlfelder, «A Sixth-Century Hoard from Kenchreai», *Hesperia* 42 (1973), 87-101 (= Αβραμέα, *ό.π.*, αρ. 11). Επισημαίνεται και στην περίπτωσή αυτή ότι ο «θησαυρός»/1963 από τις Κεγχρεές περιέχει τέσσερα τεμάχια με φοινικόδενδρο και συνεπώς η χρονολογία απόκρυψής του σύμφωνα με τις ταυτίσεις του Hahn θα πρέπει να μετατεθεί στην περίοδο 597-601, γ) ο «θησαυρός» από τον Άγιο Νικόλαο Κυνουρίας (= Αβραμέα, *ό.π.*, αρ. 27).

παρουσιάζουν ορισμένοι άλλοι «θησαυροί», όπως αυτοί από τη Νεμέα, την Πελλήνη Κορινθίας (Ζούγρα), τον Πριόλιθο Καλαβρύτων, την Αγία Κυριακή Φιλιατρών²³ κ.ά., για να περιοριστούμε στον πελοποννησιακό χώρο²⁴. Χαρακτηριστικό στοιχείο της σύστασης των «θησαυρών» αυτών αποτελεί η ύπαρξη μεγάλων υποδιαιρέσεων, οι οποίες, ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις υστερούν ποσοτικά των μικρότερων.

Η διαφοροποίηση αυτή πιθανόν να οφείλεται στο διαφορετικό χαρακτήρα των «θησαυρών». Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι πολλά ευρήματα που περιέχουν αποκλειστικά ή στο μεγαλύτερο μέρος τους μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις προέρχονται από νευραλγικά σημεία της πόλης της Κορίνθου και από χώρους καθημερινής χρήσης. Οι συνθήκες απόκρυψής τους εμφανίζονται εξαιρετικά αιφνίδιες και έχουν συνδεθεί με σεισμική καταστροφή²⁵. Συνεπώς, το περιεχόμενο των ευρημάτων αυτών αντανάκλα τις τρέχουσες τάσεις της καθημερινής συναλλαγής. Οι 20 μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις που βρέθηκαν κάτω από σκελετό σε δωμάτιο κτηρίου δυτικά της οδού Λεχαίου (Κόρινθος/1925-2), οι 742 όμοιες νομισματικές εκδόσεις που εγκαταλείφθηκαν σε ώρα αιφνίδιας φυγής σε χώρο της περιοχής του ρωμαϊκού τείχους της πόλης (Κόρινθος/1930), τα 460 τεμάχια που έπεσαν από το συρτάρι φύλαξής τους και διασκορπίστηκαν στο δάπεδο καταστήματος της νοτιοδυτικής Αγοράς (Κόρινθος/1933), χωρίς αμφιβολία αντικατοπτρίζουν την τρέχουσα διακίνηση του χρήματος στην αγορά της Κορίνθου²⁶. Η ευρύτατη χρησιμοποίηση μικρών χάλκινων υποδιαιρέσεων στις καθημερινές συναλλαγές δημιουργεί εύλογα ερωτηματικά αναφορικά με το χαρακτήρα των συναλλαγών στην περιοχή και παραπέμπει σε προβληματισμούς μιας γενικότερης μελέτης του κοινωνικού περιγύρου. Η σύγκριση της νομισματικής κυκλοφορίας σε διάφορα αστικά-εμπορικά κέντρα της αυτοκρατορίας σε Ανατολή και Δύση θα ρίξει αρκετό φως σε αυτή την κατεύθυνση. Προκαταρκτικά μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ευρύτατη χρησιμοποίηση μικρών χάλκινων υποδιαιρέσεων στη δραστήρια αγορά της Κορίνθου του βου αιώνα πιθανόν να αντικατοπτρίζει τις συνθήκες μιας τοπικής κοινωνίας με χαμηλό κόστος διαβίωσης και περιορισμένες καταναλωτικές ανάγκες²⁷. Οι περισσότεροι μεικτοί «θησαυροί» φαίνεται να αποτελούν προσχεδιασμένη απόκρυψη, κάτω από συνθήκες έκτακτης ανάγκης και όχι ακαριαίου συμβάντος. Έχουν βρεθεί κρυμμένοι με επιμέλεια, μέσα σε αγγεία, σε τοίχους κτηρίων, στο χώμα ή κάτω από κάποιο δάπεδο.

23. Βλ. αντίστοιχα Αβραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί”», αρ. 14, 16, 21 και 36.

24. «Θησαυροί» μεικτού χαρακτήρα αναφέρονται από τα Ίσθμια (Αβραμέα, *ό.π.*, αρ. 9) και από την Κλειτορία (Αβραμέα, *ό.π.*, αρ. 20). Ο χαρακτήρας του «θησαυρού» από την Κόρινθο/1925 I (βλ. παραπάνω, σημ. 19) δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί λόγω της αποσπασματικής του περιγραφής, μετά την καταστροφή των περισσότερων νομισμάτων κατά τον καθαρισμό.

25. Σε σεισμό οφείλεται η απόκρυψη των εξής «θησαυρών»: α) Κόρινθος/1925-2 (= Αβραμέα, *ό.π.*, αρ. 1), βλ. και παραπάνω, σημ. 19, β) Κόρινθος/1930 (= Αβραμέα, *ό.π.*, αρ. 2), βλ. και παραπάνω, σημ. 19(α), γ) Κόρινθος/1933 (= Αβραμέα, *ό.π.*, αρ. 3), βλ. παραπάνω, σημ. 19(β), δ) Κόρινθος/1971 (= Αβραμέα, *ό.π.*, αρ. 7), βλ. παραπάνω, σημ. 22(α) (Hoard II), ε) Κόρινθος/1971 (= Αβραμέα, *ό.π.*, αρ. 8), βλ. παραπάνω, σημ. 22(α) (Hoard III).

26. Για ισοτιμίες των χάλκινων υποδιαιρέσεων προς τον φόλλι κατά τον 5ο και 7ο αι., βλ. C. Morrisson, «Monnaie et prix à Byzance du Ve au VIIe siècle», στο *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin, 1 (IVe-VIIe siècle)*, Paris 1989, 248, πίν. 2.

27. Για παρόμοιο προβληματισμό, βλ. Πέννα, «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου», 221-222. Για τιμές προϊόντων, βλ. Morrisson, «Monnaie et prix à Byzance», 252-260.

Συνεπώς, οι μεικτοί «θησαυροί» θα πρέπει να αντανakλούν το συνολικό ταμείο του κατόχου, στο οποίο, εκτός από νομίσματα καθημερινής συναλλαγής, έχουν προστεθεί και προϊόντα αποθησαυρισμού με τη μετατροπή, πιθανόν, μικρών υποδιαιρέσεων σε μεγαλύτερες.

Αλλά ας επιστρέψουμε στην περιοχή της Ηλείας, όπου τα ευρήματα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, περιέχουν εξαιρετικά μεγάλο αριθμό κοπών. Για παράδειγμα, ο «θησαυρός» από την Ολυμπία του 1875 περιέχει 22.252 νομίσματα, στη συντριπτική πλειονότητά τους χάλκινες υποδιαιρέσεις²⁸, ενώ ένας άλλος, που βρέθηκε το 1941 μέσα σε πίθο, δυτικά της βυζαντινής εκκλησίας, περιείχε 9270 χάλκινες υποδιαιρέσεις²⁹. Οι συγκεκριμένοι «θησαυροί» με τον εξαιρετικά μεγάλο αριθμό νομισμάτων διαφοροποιούνται ποσοτικά από τους αντίστοιχους της Κορίνθου και δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν ότι αντικατοπτρίζουν το ταμείο καθημερινών συναλλαγών. Ποιος είναι, ωστόσο, ο χαρακτήρας των ευρημάτων αυτών;

Είναι αλήθεια ότι μόνο η συστηματική δημοσίευση των «θησαυρών» από την περιοχή, σύμφωνα με τη σύγχρονη βιβλιογραφία, θα ρίξει περισσότερο φως στο θέμα. Προς το παρόν μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι «θησαυροί» της Ηλείας με το μεγάλο αριθμό μικρών χάλκινων υποδιαιρέσεων είναι αποταμειευτικοί. Το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο δημιουργήθηκαν δεν αλλάζει ουσιαστικά από αυτό της Κορίνθου, όπως αναλύθηκε πιο πάνω³⁰. Αντίθετα, η ομοιογένεια της ειδολογικής τους σύστασης τους διαφοροποιεί από τους μεικτούς αποταμειευτικούς «θησαυρούς», οι οποίοι έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου. Οι αποταμειευτικές απαιτήσεις των κατόχων τους φαίνεται ότι προσαρμόστηκαν στις τάσεις της τρέχουσας νομισματικής κυκλοφορίας στην περιοχή και δεν μπόρεσαν να ενισχυθούν με μεγαλύτερης αξίας νομισματικό απόθεμα. Αυτό υπαινίσσεται μια αρκετά «συντηρητική» τοπική κοινωνία ως προς τη διακίνηση του νομίσματος.

Ωστόσο, το μεγάλο μέγεθος των συγκεκριμένων «θησαυρών» σε συνδυασμό και με τη γενικότερη νομισματική κατάσταση της εποχής οδηγούν και σε μια δεύτερη εναλλακτική υπόθεση.

Η χρονολογία απόκρυψης των περισσότερων ευρημάτων τοποθετείται στο δεύτερο μισό του β' αιώνα, σε μια εποχή όπου παρατηρείται πληθωρισμός, καθώς και υποτίμηση των χάλκινων νομισματικών εκδόσεων. Ήδη από τη βασιλεία του Ιουστίνου Β' (565-578) η αντιστοιχία των χάλκινων κοπών προς το σόλιδο είχε διαταραχθεί και ένας σόλιδος ισούται τώρα με 480 φόλλεις ή 19.200 χάλκινες υποδιαιρέσεις³¹. Με γνώμονα τα παραπάνω οι «θησαυροί» της Ηλείας, αλλά και άλλων περιοχών, με μεγάλο αριθμό μικρών χάλκινων υποδιαιρέσεων, πιθανόν αποτελούν προϊόντα απόσυρσης και στη συνέχεια αποθησαυρισμού πληθωριστικών νομισμάτων, τα οποία μάλιστα παύουν να εκδίδονται στα χρόνια της βασιλείας του Μαυρικίου (582-602)³².

28. Στα χρόνια του Μαυρικίου, όπου τοποθετείται η απόκρυψη του «θησαυρού», ένας σόλιδος ισούτο με 480 φόλλεις και 19.200 χάλκινες υποδιαιρέσεις (νούμια): βλ. Morrisson, «Monnaie et prix à Byzance», πίν. 2. Το ποσό των 22.252 νομισμάτων θεωρητικά ισούται με 556 φόλλεις. Ο «θησαυρός» όμως περιέχει, όπως έχουμε δει, και αριθμό από πεντανούμια και ένα δεκανούμιο.

29. Αβραμέα, «Νομισματικοί "θησαυροί"», αρ. 35.

30. Βλ. παραπάνω το σχολιασμό των ευρημάτων από την Κόρινθο.

31. Morrisson, «Monnaie et prix à Byzance», 249-250, 260 (Conclusions) και πίν. 2.

32. Ο.π., 250.

Τώρα προκύπτει το ερώτημα αν μια τέτοια διαδικασία είχε απώτερο σκοπό το χρηματικό ανεφοδιασμό της περιοχής σε ακόμη πιο δύσκολες καταστάσεις. Η διαδικασία δεν θα αποτελούσε νεωτερισμό της εποχής. Σε ευρήματα του 5ου αιώνα, σε εποχή δηλαδή κατά την οποία η κοπή των μικρών χάλκινων υποδιαιρέσεων παρουσιάζει κάμψη, εμφανίζονται μαζί με σύγχρονες κοπές και άλλες παλαιότερες, φθαρμένες και κυκλοφορημένες, κάποτε με μειωμένη περιφέρεια, οι οποίες ανάγονται στην εποχή του Μ. Κωνσταντίνου και των διαδόχων του, καθώς και νομίσματα αρχαίων ελληνικών πόλεων με παραπλήσιο μέγεθος και βάρος³³. Παρόμοιες αναχρονιστικές κοπές εμφανίζονται και σε ευρήματα του 6ου αιώνα. Στο σημείο αυτό τονίζεται η αναγκαιότητα αναλυτικής καταγραφής των ευρημάτων του 6ου αιώνα που περιέχουν αναχρονιστικές κοπές. Η μελέτη των «θησαυρών» αυτής της κατηγορίας, σε συνάρτηση με τη χρονολογία απόκρυψης, θεωρείται αναγκαία διαδικασία με στόχο την αποτύπωση της συχνότητας της τακτικής κατά τη διάρκεια του αιώνα και την τυχόν επικέντρωσή της στα χρόνια του Μαυρικίου.

Είναι δύσκολο προς το παρόν να γίνει κατανοητό εάν η διαδικασία απόσυρσης προήλθε από την ιδιωτική πρωτοβουλία ή μεθοδεύτηκε από αρμόδιες κρατικές ή «βουλευτικές» υπηρεσίες. Δύσκολο είναι επίσης να αποσαφηνιστεί εάν η απόκρυψη των συγκεκριμένων ευρημάτων σε ασφαλή μέρη ήταν σύγχρονη με τη διαδικασία απόσυρσης ή προέκυψε λίγο αργότερα υπό την πίεση εχθρικών επιδρομών. Οι συνθήκες και το περιβάλλον εύρεσης των «θησαυρών» δυστυχώς δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν με βεβαιότητα. Το παραπάνω ερώτημα θα μπορούσε, ωστόσο, να αποτελέσει τον πυρήνα μελλοντικής συστηματικής έρευνας με στόχο την επανεξέταση της πορείας των εχθρικών επιδρομών στην Πελοπόννησο.

Το πρόβλημα που τίθεται τώρα είναι κατά πόσο η ύπαρξη δυτικών κοπών, αυτοκρατορικών³⁴, βανδαλικών ή οστρογοθικών, σε «θησαυρούς» από την εξεταζόμενη περιοχή αντικατοπτρίζει άμεσες εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των δύο περιοχών ή υποδηλώνει τη συμμετοχή κατοίκων της περιοχής σε στρατιωτικές αποστολές προς τη Δύση. Αρωγός στην αναζήτηση εμπορικών ή στρατιωτικών σχέσεων με τη Δύση μπορεί να σταθεί η αρχαιολογική μαρτυρία και ο εντοπισμός χρηστικών ειδών, κεραμικής, υαλουργίας, μικροτεχνίας ή μεταλλοτεχνίας, με χώρα προέλευσης τη βυζαντινή Δύση ή τα γοθικά βασίλεια της Ιταλίας και της Βόρειας Αφρικής. Προς το παρόν μια τέτοια μαρτυρία είναι αποσπασματική για την περιοχή της Ηλείας και γενικότερα για την ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου.

Ωστόσο, η μελέτη των χρυσών «θησαυρών» δεν ενθαρρύνει την αναζήτηση εμπορικών ή στρατιωτικών σχέσεων με τη Δύση. Τα ελάχιστα χρυσά νομισματικά ευρήματα της περιόδου από την περιοχή της Πελοποννήσου δείχνουν μια συντριπτική υπεροχή κοπών του κεντρικού νομισματοκοπέου της πρωτεύουσας. Ακόμη και οι σόλιδοι του νομισματοκοπέου της Θεσσαλονίκης, της πρωτεύουσας του Ιλλυρικού, στο οποίο ανήκει η Πελοπόννησος, διακινούνται ελάχιστα εκτός

33. Ο.π., 241 και σημ. 13-15.

34. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα νούμια του Ιουστινιανού και του Μαυρικίου από την Καρχηδόνα και τη Ρώμη που έχουν εντοπιστεί στα ευρήματα από το χωριό του Ζάχα και από την Ολυμπία.

των ορίων της εκδότριας πόλης³⁵. Γενικά, η εμφάνιση χρυσών νομισμάτων δυτικών νομισματοκοπειών σε ευρήματα του ελλαδικού χώρου και γενικότερα του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας είναι ανύπαρκτη, με μόνη εξαίρεση το εύρημα Θεσσαλονίκης/1948, όπου περιέχεται μια προβληματική κοπή. Αυτή, αν δεν αποτελεί προϊόν κιβδηλοποίησης της εποχής, προέρχεται από το νομισματοκοπείο της Ραβέννας³⁶. Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι η διακίνηση του χρυσού νομίσματος είναι πάντοτε περιορισμένη και δεν αντικατοπτρίζει τις συναλλαγές σε τοπικές αγορές ή πανηγύρια, σε συναλλαγές δηλαδή κλειστού τοπικού εμπορίου. Το χρυσό νόμισμα υποδηλώνει, εκτός από συναλλαγές με το κράτος, και την ανάγκη του κατόχου του να επενδύσει το χρηματικό του κεφάλαιο σε νόμισμα από πολύτιμο μέταλλο, με μεγαλύτερη αξιοπιστία και σταθερότητα.

Ο μικρός χρυσός «θησαυρός» της βασιλείας του Ιουστίνου Β', που βρέθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφών στο φράγμα Πηνείου, αποτελεί σημαντική μαρτυρία για την κυκλοφορία χρυσών νομισματικών εκδόσεων στην περιοχή της Ηλείας. Αποτελείται από έξι σόλιδους Ιουστίνου Β' νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολης. Ένας από αυτούς χρονολογείται στην περίοδο 567/8 και οι υπόλοιποι πέντε στην περίοδο 568-578. Η απόκρυψη του ευρήματος τοποθετείται γύρω στο 578 και μπορεί να συνδυαστεί με τις σύγχρονες επιδρομές των Σλάβων που αναφέρει ο Μένανδρος³⁷.

Οι συνθήκες σύστασης και απόκρυψης του «θησαυρού» θα παραμείνουν άγνωστες, όπως άγνωστη θα παραμείνει και η ταυτότητα του κατόχου του. Ωστόσο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτός, απολάμβανε την προσωπική ικανοποίηση ότι χάρη στην προνοητικότητα και τη γνώση του περί των νομισματικών πραγμάτων κατάφερε να αποκτήσει ένα πολύτιμο κομμάτι και να απαλλαγεί από το φορτίο 2880 φόλλων ή 75.200 νομισμάτων³⁸, των οποίων η αξία μπορούσε ανά πάσα στιγμή να υποτιμηθεί εκ νέου.

35. D.M. Metcalf, «The Minting of Thessalonica in the Fifth and Sixth Centuries and the Gold Currency of Illyricum and Dalmatia», στο W. Hahn - W.E. Metcalf (επιμ.), *Studies in Early Byzantine Gold Coinage*, 17, New York 1988, 65-109.

36. M. Oeconomides-Caramessini - J. Touratsoglou, «The 1948 Thessaloniki Hoard of 6th-Century Byzantine Gold Coins: a Contribution to the Study of the Mint of Thessaloniki», *NumAntClas* 8 (1979), 289-312.

37. Είναι δύσκολο να ιχνηλατηθούν οι άμεσες αντιδράσεις αυτής της σχετικά πρώιμης επιδρομής στην Ηλεία και ο αντίκτυπος που είχαν στην πρωτοβυζαντινή οργανωμένη Ολυμπία.

38. Οι υπολογισμοί βασίζονται στον πίνακα 2 της Morriison, «Monnaie et prix à Byzance».

ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ ΗΛΕΙΑΣ

Συμβολή στη μελέτη της χειροποίητης κεραμικής

Ολυμπία Βικάτου

Η ΘΕΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΤΑΦΟΙ

Μεταξύ των σημερινών χωριών Πανόπουλο και Αγία Τριάδα στη βορειοανατολική Ηλεία, κοντά στα σύνορα των νομών Ηλείας-Αχαΐας, κατά μήκος του Πηνειού ποταμού και της εθνικής οδού 111, εκτείνεται η περιοχή της Παλιομπουκουβίνας. Απέναντί της, ακριβώς προς Βορρά, υψώνεται το Σκιαδοβούνι και η οροσειρά του Ερύμανθου (εικ. 1-2). Στην περιοχή αυτή ερευνήθηκε από την Ζ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κατά το χρονικό διάστημα 1989-1997, στις θέσεις «Αγιάννης» και «Σπηλιές», εκτεταμένο μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων, το οποίο απέδωσε σημαντικότερα ευρήματα¹. Στη θέση «Αγιάννης», πάνω

* Η παρούσα μελέτη δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την επιμονή, την ενθάρρυνση και τη στήριξη της ιστορικού του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών Άννας Λαμπροπούλου, καθώς και την ουσιαστική βοήθεια της αρχαιολόγου Ναταλίας Πούλου και του ιστορικού Ηλία Αναγνωστάκη. Όλους θερμότατα ευχαριστώ. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τη συνάδελφο της β' Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Αφέντρα Μουτζάλη για το χρόνο που αφιέρωσε στην ανάγνωση του κειμένου, για τις παρατηρήσεις και τις επισημάνσεις της. Σημαντική, τέλος, ήταν και η συμβολή του αείμνηστου Th. Völling, αρχαιολόγου του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, με τις χρήσιμες συζητήσεις σχετικά με τη χρονολόγηση των χειροποίητων αγγείων.

Το υλικό που παρουσιάζεται στο άρθρο αυτό προέρχεται από την ανασκαφή που διενήργησαν η υπογράφουσα και ο έκτακτος αρχαιολόγος Χρήστος Σχοινάς, τον οποίο και θερμώς ευχαριστώ για την παραχώρηση του υλικού, των σχεδίων και των φωτογραφιών. Η σχεδίαση των ευρημάτων έγινε από τη σχεδιάστρια Χαραλαμπία Νικολακοπούλου. Τα σχέδια των τάφων είναι του ανασκαφέα Χρήστου Σχοινά, ενώ μερικές συμπληρώσεις πραγματοποιήθηκαν από τη σχεδιάστρια Ιωάννα Μαρκοπούλου. Το τοπογραφικό διάγραμμα του νεκροταφείου έγινε από την υπογράφουσα και τη σχεδιάστρια Ιωάννα Μαρκοπούλου. Σε αυτό αποτυπώνονται οι δρόμοι των θαλαμωτών μυκηναϊκών τάφων (χωρίς τους θαλάμους) και οι χριστιανικοί τάφοι (κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς). Οι τελευταίοι έχουν αριθμούς T. 1-60. Οι πενήντα από αυτούς έχουν ερευνηθεί, ενώ οι υπόλοιποι δέκα που αποτυπώνονται στο σχέδιο είναι ορατοί, αλλά δεν έχουν προς το παρόν ερευνηθεί. Η αρίθμηση των χριστιανικών τάφων στο τοπογραφικό δεν ακολουθεί τη σειρά με την οποία αυτοί ερευνήθηκαν. Επίσης, επειδή το τοπογραφικό έγινε πρόσφατα, για τις ανάγκες της παρούσας δημοσίευσης, προκειμένου να υπάρχει μια εικόνα της διάταξης και της πυκνότητας των τάφων, δεν αποτυπώνονται σε αυτό όλοι οι λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι που αναφέρονται στο ημερολόγιο των ανασκαφών, δεδομένου ότι μερικοί από τους ερευνηθέντες τάφους έχουν εντελώς καταστραφεί, κατά την ανασκαφή των δρόμων των θαλαμωτών τάφων, άλλοι έχουν καταστραφεί από αρχαιοκαπήλους και, τέλος, άλλοι έχουν καταχωσθεί. Αποτυπώθηκαν, λοιπόν, όσοι ήταν ορατοί από τους ερευνηθέντες χριστιανικούς τάφους, καθώς και οι κιβωτιόσχημοι οι οποίοι έχουν εντοπιστεί (κυρίως στο βόρειο τμήμα του νεκροταφείου) και δεν έχουν προς το παρόν ανασκαφεί. Η φωτογράφιση των ευρημάτων έγινε από τον Πέτρο Κωνσταντόπουλο.

1. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας και τα ευρήματά του αποτελούν το θέμα της υπό εκπόνηση διδακτορικής διατριβής της υπογράφουσας. Για το νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας, βλ. Ο. Βικάτου, «Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ηλείας», *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Η περιφέρεια του μυκη-*

από τους μυκηναϊκούς τάφους, στο ανώτερο στρώμα, βρέθηκαν κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς τάφοι χριστιανικών χρόνων (συνολικά 50).

ΤΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΟ ΚΑΙ Η ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των γερόντων της περιοχής, στο χώρο όπου εντοπίστηκαν οι μυκηναϊκοί και οι χριστιανικοί τάφοι βρισκόταν το νεκροταφείο του παλιού χωριού της Αγίας Τριάδας, που ονομαζόταν Μπουκουβίνα. Γι' αυτό άλλωστε και η θέση εκτός από «Αγιάννης» ονομάζεται από τους ντόπιους και «Μνήματα». Σε απόσταση 100 μ. περίπου από το νότιο άκρο του νεκροταφείου, στην άκρη σχεδόν του πλατώματος, πάντα σύμφωνα με την προφορική παράδοση, υπήρχε η εκκλησία του χωριού αφιερωμένη στον άγιο Ιωάννη. Επομένως, στο εκκλησάκι αυτό οφείλεται και το όνομα της θέσης. Πράγματι, στο σημείο που οι γέροντες υπέδειξαν ότι ήταν η εκκλησία υπάρχουν συγκεντρωμένες μερικές πέτρες. Ωστόσο, δεν έγινε κάποια δοκιμαστική τομή προκειμένου να διαπιστωθεί αν υπήρχε εκεί εκκλησάκι². Το χωριό της Μπουκουβίνας λέγεται ότι ήταν κτισμένο στο πλάτωμα που υπάρχει νοτιοανατολικά των τάφων (εικ. 2) και εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, όταν εμφανίστηκε στην περιοχή θανατηφόρα λοιμώδης νόσος (πιθανότατα βουβωνική πανώλη). Τότε, έκτισαν σε μικρή απόσταση (1 χλμ. περίπου δυτικά) το νέο χωριό που ονομάστηκε Αγία Τριάδα, ενώ η περιοχή του παλιού χωριού που εγκαταλείφθηκε ονομάστηκε Παλιομπουκουβίνα. Πότε όμως έγινε η μεταφορά του χωριού; Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι γέροντες «την ασθένεια την άφησε ο Τούρκος». Θα πρέπει, λοιπόν, η Μπουκουβίνα να εγκαταλείφθηκε λίγο μετά την απελευθέρωση ή, όπως υποστηρίζουν μερικοί κάτοικοι που θυμούνται από τους παππούδες τους, η μεταφορά του χωριού να έγινε επί Τουρκοκρατίας.

Όμως, στο πλάτωμα που υποτίθεται ότι βρισκόταν το χωριό δεν υπάρχουν καθόλου ίχνη από σπίτια ή κάτι που να δείχνει ότι εκεί υπήρξε κάποιος οικισμός. Αυτό άλλωστε έχει διαπιστωθεί από

ναϊκού κόσμου», *Λαμία* 1994, Λαμία 1999, 237-255· η ίδια, «Νέες μυκηναϊκές θέσεις στην Ηλεία», *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Αργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, 1, Αθήνα 1998, 353-358, εικ. 4-8 και η ίδια, «Η ανασκαφή στην Αγία Τριάδα», *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου ΝΔ Ελλάδας, Πάτρα 1995* (υπό έκδοση). Επίσης, Χ. Σχοινιάς, *ΑΔ* 44 (1989) Χρονικά, 105-106· ο ίδιος, *ΑΔ* 45 (1990) Χρονικά, 113-119· Ξ. Αραπογιάννη, *ΑΔ* 46 (1991) Χρονικά, 133· Ο. Βικάτου - Ξ. Αραπογιάννη, *ΑΔ* 47 (1992) Χρονικά, 116-118· Ο. Βικάτου, *ΑΔ* 48 (1993) Χρονικά, 105· *ΑΔ* 49 (1994) Χρονικά, 194· *ΑΔ* 50 (1995) Χρονικά, 177· *ARepLond* (1995-96), 16· *ARepLond* (1996-97), 44· *ARepLond* (1997-98), 46-48.

2. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι η ανασκαφική έρευνα στο νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας είχε καθαρά σωστικό χαρακτήρα, επειδή υπήρξαν αλληπάλληλες επεμβάσεις αρχαιοκαπήλων. Από το 1990 έως το 1995 έγιναν περίπου τριάντα απόπειρες λαθροανασκαφών και συλήθηκαν συνολικά επτά θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι και μερικοί χριστιανικοί. Οι συνθήκες της ανασκαφής ήταν πολύ δύσκολες, δεδομένου ότι ο χώρος είναι απομονωμένος και δυσπρόσιτος. Εκτός από τις παραπάνω δυσκολίες θα πρέπει να σημειωθούν και τα προβλήματα που προέκυψαν με τους ιδιοκτήτες, επειδή πρόκειται για τεράστια έκταση (περίπου διακόσια στρέμματα), όπου δεν έχει ολοκληρωθεί η διαδικασία της απαλλοτρίωσης, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται προστριβές και, κυρίως, να μην είναι δυνατόν, προς το παρόν τουλάχιστον, να γίνει συστηματική έρευνα και να ολοκληρωθεί η ανασκαφή.

δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο χώρο, προκειμένου να χορηγηθεί άδεια καλλιέργειας στον ιδιοκτήτη του αγροκτήματος. Ωστόσο, η έκταση αυτή έχει καλλιεργηθεί για πολλά χρόνια και ίσως να έχουν καταστραφεί εντελώς τα οικοδομικά λείψανα του χωριού³.

Ύστερα από μικρή έρευνα στο αρχείο της κοινότητας της Αγίας Τριάδας δεν προέκυψε κανένα στοιχείο σχετικά με το χρόνο μεταφοράς του χωριού. Το βέβαιο είναι ότι το χωριό δεν μετονομάστηκε αμέσως μετά τη μεταφορά του, αλλά πολύ αργότερα, στα μέσα του 20ού αιώνα και συγκεκριμένα στη δεκαετία του 1950⁴. Το τοπωνύμιο Μπουκουβίνα είναι σλαβικό. Το αναφέρει ο Vasmer και σημαίνει πυκνό δάσος οξιάς⁵. Πράγματι, στη γύρω περιοχή και συγκεκριμένα νότιοανατολικά των τάφων, εκτείνεται το μεγάλο δάσος της Κάπελης. Το τοπωνύμιο Μποκοβίνα αναφέρει ο Vasmer και στην περιοχή της Ελευσίνας, Μπούκοβιν στη Φλώρινα και Μπούκοβον στη Δράμα⁶. Επίσης, ως τοπωνύμιο η Μπουκουβίνα αναφέρεται και στη Σπάρτη⁷.

Η Παλιομπουκουβίνα είναι μια περιοχή ιδιαίτερα απομονωμένη, στην αριστερή όχθη του Πηνειού ποταμού. Το γεγονός όμως ότι κατοικήθηκε από τα μυκηναϊκά χρόνια έως και τον περασμένο αιώνα δείχνει ότι η θέση της ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Η κοιλάδα του Πηνειού στο σημείο αυτό είναι μια εύφορη παραποτάμια έκταση, η οποία βρίσκεται ταυτόχρονα κοντά σε οδικό άξονα. Κατά πάσα πιθανότητα και στην περίοδο που εξετάζουμε θα υπήρχε κάποιος δρόμος εκεί κοντά. Βέβαια, οι γραπτές πηγές για την περίοδο αυτή είναι ολιγάριθμες και αρκετά φειδωλές⁸. Οι μόνες πόλεις που αναφέρονται στη βόρεια περιοχή της Ηλείας είναι η Ήλιδα και η ηλειακή Πύλος. Η Παλιομπουκουβίνα σήμερα απέχει 25-30 χλμ. περίπου από την Ήλιδα και 15-20 χλμ. από την Αρμάτοβα, που ταυτίζεται με την ηλειακή Πύλο. Πιθανόν, λοιπόν, η θέση να βρισκόταν κοντά σε κάποιον από τους ορεινούς δρόμους της Ηλείας (ορεινή οδός Ήλιδας-Ολυμπίας;). Οι κάτοικοι σήμερα ασχολούνται με τη γεωργία αλλά κυρίως με την κτηνοτροφία. Το ανάγλυφο της περιοχής δεν πρέπει να έχει αλλάξει σημαντικά από την περίοδο που εξετάζουμε και βέβαια υποδηλώνει τον αγροτικό χαρακτήρα της οικονομίας.

3. Βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, «Σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου», *Λαογραφικά Μελετήματα*, 1, Αθήνα 1975, 15-40, όπου αναφέρεται ότι τα χωριά γίνονται λιθοσωροί στα χωράφια.

4. Στο νόμο «Περί σχηματισμού και διαίρεσεως των δήμων» το 1834 αναφέρεται το χωριό Μποκαβίνα στο δήμο Πύλου. Επίσης, το 1869 ο δρόμος μεταξύ των χωριών Σκιαδά και Μπουκουβίνας χαρακτηρίζεται επαρχιακή οδός (Β. Δαβός, *Στον Πύργο και την Ηλεία του 1821-1930*, Πύργος 1985, 33, 47, 95). Αργότερα αναφέρεται ως Μπουκουβίνα στο δήμο Πηνειών (Γ. Παπανδρέου, *Η Ηλεία δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα 1924, ανατύπ. Λεχαινά 1991, 35, 37). Επίσης, βλ. Ε.Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1993, 254.

5. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941 (ανατύπ. Leipzig 1994), 143-144.

6. *Ο.π.*, 156 (Ελευσίνα), 193 (Φλώρινα) και 227 (Δράμα). Θα πρέπει, ωστόσο, να κρατηθεί μια επιφύλαξη ως προς το χρόνο που η περιοχή πήρε το σλαβικό τοπωνύμιο, δηλαδή τον 7ο ή τον 14ο αι.

7. Βλ. *Γεωγραφικό λεξικό ελληνικών τοπωνυμίων*, 2, ΓΥΣ, Αθήνα 1983, 461. Αναφέρει την Μπουκουβίνα ως όρος (υψόμε. 1016 μ.) στο Κάτω Νευροκόπι και τοπωνύμιο στη Σπάρτη (υψόμε. 640 μ.), καθώς και Μπούκοβο στο Παρναέσιο Έβρου.

8. Βλ. σχετικώς Α. Λαμπροπούλου, «Θέματα της ιστορικής γεωγραφίας του νομού Ηλείας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο», *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης [*Μελετήματα* 13], Αθήνα 1991, 283-291.

ΟΙ ΘΑΛΑΜΩΤΟΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ ΤΑΦΟΙ

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας αναπτύσσεται σε δύο συστάδες. Η πρώτη βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της Παλιομπουκουβίνας, στη θέση «Αγιάννης», και η δεύτερη στο ανατολικό τμήμα, στη θέση «Σπηλιές» (εικ. 2, όπου σημειώνονται οι θέσεις). Οι περισσότεροι τάφοι (συνολικά 40) είναι στη θέση «Αγιάννης», η οποία καταλαμβάνει μια μεγάλη επίπεδη έκταση και μια πλαγιά που καταλήγει στον Πηνειό. Στην πλαγιά αυτή είχαν λαξευτεί οι θαλαμωτοί τάφοι⁹. Είναι διατεταγμένοι σε τέσσερις σειρές, οι τρεις με προσανατολισμό Βορρά-Νότο και η τέταρτη με προσανατολισμό Ανατολή-Δύση (εικ. 3, όπου αποτυπώνονται οι δρόμοι των θαλαμωτών τάφων). Οι τάφοι είναι λαξευμένοι στο φυσικό πέτρωμα και οι περισσότεροι διατήρησαν την οροφή τους. Για το λόγο αυτό και τα κτερίσματα βρέθηκαν σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο ήταν σε χρήση από την ΥΕ ΙΙΑ έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

ΟΙ ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΙ ΤΑΦΟΙ

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής των μυκηναϊκών τάφων στη θέση «Αγιάννης» και μέσα στην ιδιοκτησία Α. Κουμανιώτη βρέθηκαν, στο ανώτερο στρώμα, αρκετοί κιβωτιόσχημοι τάφοι χριστιανικών χρόνων. Το χριστιανικό νεκροταφείο καταλαμβάνει τμήμα επίπεδης έκτασης που βρίσκεται νότια των μυκηναϊκών τάφων, καθώς και την κλιτύ όπου είναι λαξευμένοι οι θαλαμωτοί τάφοι (εικ. 2, 3). Μάλιστα, επειδή οι περισσότεροι θαλαμωτοί τάφοι έχουν προσανατολισμό Βορρά-Νότο, αρκετοί από τους κιβωτιόσχημους, που έχουν προσανατολισμό Ανατολή-Δύση, έχουν κατασκευαστεί εγκάρσια πάνω στους δρόμους των θαλαμωτών με αποτέλεσμα να καταστραφούν τα πλευρικά τοιχώματα αρκετών από τους τελευταίους¹⁰ (εικ. 3-6).

Ερευνήθηκαν συνολικά είκοσι πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι¹¹. Άλλοι από αυτούς ήταν ορατοί (κυρίως εκείνοι που βρίσκονταν στο νότιο τμήμα, δηλαδή στο πάνω μέρος της πλαγιάς) και άλλοι βρέθηκαν σε βάθος 0,30-0,80 μ., κατά τη διάρκεια της ανασκαφής των θαλαμωτών τάφων και κατά τη διενέργεια των δοκιμαστικών τομών για τον εντοπισμό των μυκηναϊκών τάφων. Δεν έχουν ερευνηθεί όλοι οι κιβωτιόσχημοι τάφοι προς το παρόν, διότι υπάρχουν αρκετοί ακόμη μεταξύ των μυκηναϊκών τάφων¹².

9. Στη θέση «Αγιάννης» έχουν ανασκαφεί σαράντα θαλαμωτοί τάφοι. Στη θέση «Σπηλιές» ερευνήθηκαν συνολικά δέκα θαλαμωτοί τάφοι. Η μια θέση απέχει από την άλλη περίπου 200 μ. Πρόκειται δηλαδή για το ίδιο νεκροταφείο, το οποίο πιθανότατα ανήκε σε κάποιο σημαντικό μυκηναϊκό οικισμό. Η ανασκαφική έρευνα στη θέση «Αγιάννης» πραγματοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 1989-1993, σε διαφορετικές ανασκαφικές περιόδους, και στη θέση «Σπηλιές» κατά τα έτη 1994-1997. Στο διάστημα αυτό ερευνήθηκαν και οι χριστιανικές ταφές.

10. Αρκετές φορές στους δρόμους των θαλαμωτών βρέθηκαν δύο ή και τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι.

11. Οι τάφοι των χριστιανικών χρόνων ερευνήθηκαν από τους αρχαιολόγους που διενήργησαν την ανασκαφή των θαλαμωτών τάφων (Χ. Σχοινιάς, Μ. Κουμουξέλη, Ξ. Αραπογιάννη και Ο. Βικιάτου).

12. Αυτό φαίνεται σαφέστατα και στο τοπογραφικό διάγραμμα (εικ. 3), όπου κιβωτιόσχημοι ή λακκοειδείς τάφοι υπάρχουν μόνο πάνω στους δρόμους των θαλαμωτών ή κοντά σε αυτούς. Θα πρέπει επίσης να διευκρινιστεί ότι οι χριστιανικοί τάφοι, που δεν έχουν ερευνηθεί αλλά έχουν αποτυπωθεί σε σχέδιο (εικ. 3), με τις καλυπτήριες πλάκες στο βόρειο τμήμα του νεκροταφείου δεν ήταν ορατοί πριν από την ανασκαφή. Ήλθαν στο φως όταν απομακρύνθηκε στρώμα χώματος, πάχους 0,20-0,80 μ. περίπου, για τον εντοπισμό των θαλαμωτών τάφων και τον καθαρισμό του μυκηναϊκού νεκροταφείου.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι παρουσιάζουν πυκνή διάταξη (η μικρότερη απόσταση του ενός από τον άλλο είναι περίπου 0,50-1 μ., εικ. 3), κυρίως στο βόρειο τμήμα του νεκροταφείου, δηλαδή προς τον Πηγεϊό ποταμό. Είναι οριοθετημένοι από σχιστολιθικές ή επιμήκεις ασβεστολιθικές πλάκες, που έχουν τοποθετηθεί όρθιες στο πλάι, κατά μήκος του νεκρού. Επίσης, μεγαλύτερες πλάκες, περίπου ορθογώνιου σχήματος, είχαν χρησιμοποιηθεί ως καλυπτήριες (εικ. 8). Σε μερικούς τάφους, μεταξύ των όρθιων πλακών, είχαν τοποθετηθεί και ποταμίσιες πέτρες. Το μήκος των τάφων κυμαίνεται από 1,60 έως 2,40 μ. και το πλάτος από 0,50 έως 0,60 μ. Κάθε τάφος περιείχε από ένα νεκρό, εκτός από έναν που περιείχε δύο. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι απ' ευθείας στο έδαφος εκτάδην, με τα χέρια σταυρωμένα στην κοιλιά και στραμμένοι προς την Ανατολή (το κεφάλι στο δυτικό άκρο του τάφου και τα πόδια προς το ανατολικό άκρο, εικ. 9). Σε κανέναν τάφο δεν παρατηρήθηκαν ανακομιδές. Στους περισσότερους κιβωτιόσχημους τάφους οι νεκροί ήταν ακτέριστοι, εκτός από έναν, τον με αρ. 6 (εικ. 9, 10), όπου βρέθηκαν δύο σκουλαρίκια.

ΟΙ ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΣ ΤΑΦΟΙ

Ανάμεσα στους κιβωτιόσχημους και στους θαλαμωτούς τάφους εντοπίστηκαν επίσης πέντε λακκοειδείς. Βρέθηκαν και αυτοί σε βάθος 0,40-1,05 μ. Είναι δύο τύπων: α) απλοί επιμήκεις λάκκοι, μήκους 1,70-2,50 μ. και πλάτους 0,65-0,70 μ., με επιμελώς λαξευμένα τοιχώματα και β) απλοί λάκκοι, αβαθείς, ωοειδούς σχήματος, πρόχειρης κατασκευής, με μήκος που κυμαίνεται από 1,60 έως 2,10 μ. και πλάτος 0,60-0,80 μ. Στους οκτώ λακκοειδείς τάφους καλύτερης κατασκευής, οι σκελετοί δεν διατηρήθηκαν καλά· στους υπόλοιπους λακκοειδείς όμως οι σκελετοί βρέθηκαν σε πολύ καλή κατάσταση. Και εδώ ο νεκρός ήταν τοποθετημένος απ' ευθείας στο χώμα, εκτάδην, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος και στραμμένος προς την Ανατολή. Το κεφάλι του δηλαδή βρισκόταν στο δυτικό τμήμα του τάφου. Αρκετές φορές, λόγω των μικρών διαστάσεων του τάφου, το κεφάλι ήταν λίγο ανασηκωμένο, ακολουθώντας το σχήμα του λάκκου. Στους περισσότερους λακκοειδείς υπήρχε ένας νεκρός, εκτός από έναν που ήταν στο δρόμο του θαλαμωτού τάφου 5, ο οποίος περιείχε τρεις (εικ. 11), και έναν άλλο που περιείχε τέσσερις νεκρούς¹³. Όλοι οι λακκοειδείς είχαν προσανατολισμό Ανατολή-Δύση. Μόνο σε τέσσερις τέτοιους τάφους (αρ. 3, 14, 15 και 29) οι νεκροί συνοδεύονταν από κτερίσματα, ενώ οι υπόλοιποι βρέθηκαν ακτέριστοι.

Ακολουθεί η περιγραφή των κιβωτιόσχημων και λακκοειδών τάφων που περιείχαν κτερίσματα.

Τάφος 3

Πρόκειται για απλό λακκοειδή τάφο, λαξευμένο στο δυτικό τοίχωμα του θαλαμωτού 1 (εικ. 4). Ο λάκκος, που βρέθηκε σε βάθος 1,05 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, είναι απλό επιμήκεις όρυγμα, μήκους 1,80 μ. και πλάτους 0,50 μ. Στο ανατολικό τμήμα του τάφου (σε αυτό που βρισκόταν μέσα στο δρόμο του θαλαμωτού τάφου) είχαν τοποθετηθεί από μία αργή πέτρα στη βόρεια και στη νότια

13. Η έρευνα των τάφων που περιείχαν τρεις και τέσσερις νεκρούς έγινε το 1990 από τον αρχαιολόγο Χ. Σχοινά, βλ. ΑΔ 45 (1990) Χρονικά, 119. Παρόμοιοι τάφοι με διπλές ταφές, μέσα σε κιβωτιόσχημους τάφους όμως, βρέθηκαν και στο Νεοχωρόπουλο Ιωαννίνων, βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά, 343.

πλευρά και ενδιάμεσα κομμάτια από σχιστολιθικές πέτρες και κεραμίδες, πλάτους 0,30 μ. περίπου (εικ. 7). Μέσα στο λάκκο είχε τοποθετηθεί ο νεκρός εκτάδην, στραμμένος προς την Ανατολή. Ο σκελετός δεν διατηρήθηκε σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση. Τα κτερίσματα ήταν: ένα ζευγάρι σκουλαρίκια (M 2180), που βρέθηκαν δίπλα στο κρανίο, ένα μικρό σιδερένιο μαχαίρι, αρκετά οξειδωμένο (M 2181), που βρέθηκε κοντά στο αριστερό γόνατο, ένα σιδερένιο ελλειπές δαχτυλίδι (M 2183) και μία μικρή χάλκινη βαρελόσχημη χάντρα (M 2182). Στα πόδια του νεκρού υπήρχε ένα κύπελλο με λαβή (Π 4280)¹⁴.

Τα ευρήματα

Κύπελλο με λαβή (Π 4280, εικ. 15)

Ύψ. 0,079 μ., μέγ. διάμ. 0,081 μ., διάμ. στομίου 0,069 μ., διάμ. βάσης 0,041 μ.

Ακέραιο, άριστης διατήρησης. Πηλός ερυθρωπός έως ανοικτόχρωμος καστανός με προσμίξεις. Χείλος απλό, έξω νεύον· λαιμός αρκετά χαμηλός· σώμα αμφικωνικό· λαβή κάθετη, ημικυκλικής διατομής, φύεται από το χείλος και καταλήγει στο μέσον του σώματος· βάση επίπεδη.

Χρονολόγηση: μέσα 7ου αι.

Πρβλ. Μ. Touma, «La céramique protobyzantine d'Amathonte: remarques sur le matériel trouvé en 1988», *BCH* 113 (1989), 873-874, εικ. 31 (αγγείο από την Αμαθούντα)· W. Martini - C. Steckner, *Das Gymnasium von Samos. Das frühbyzantinische Klostergut*, Samos 17, Bonn 1993, 122, εικ. 36:2.1, πίν. 15:1.

Χάλκινα σκουλαρίκια (M 2180, εικ. 20)

Ύψ. 0,036 μ., διάμ. 0,034 μ., πάχ. 0,002 μ.

Ζευγάρι χάλκινων ακέραιων σκουλαρικιών-κρίκων, πολύ καλής διατήρησης. Οι απολήξεις διαμορφώνονται σε άγκιστρα για το κούμπωμα. Στο κάτω μισό, στην εξωτερική περιφέρεια, διακόσμηση από τρεις μικρούς δαχτυλίους, εναλλασσόμενους με τέσσερα σταφύλια. Στο μέσον της εσωτερικής περιφέρειας, μεγαλύτερος κύκλος, η επιφάνεια του οποίου διακοσμείται με μικρές κουκκίδες. Στην εξωτερική περιφέρειά του, δύο μικρά σφαιρίδια και στο πάνω μέρος τσαμπί σταφύλι. Από το ένα σκουλαρίκι λείπει το τσαμπί και το ένα σφαιρίδιο. Στο εσωτερικό του δακτυλίου, στο μέσον, λεπτό στέλεχος με δύο αγκιστροειδείς απολήξεις στο κάτω μέρος.

Χρονολόγηση: 6ος-7ος αι.

Πρβλ. *Το ελληνικό κόσμημα: 6000 χρόνια παράδοση*, Αθήνα 1997, 182, αρ. 199 και 183, αρ. 200· G.R. Davidson, *The Minor Objects, Corinth* 12, Princeton 1952, 253-254, εικ. 56, πίν. 107:2038, 2037, 2039, 2040, πίν. 108:2036, 2041, 2043.

14. Βλ. Σχοινάς, *ΑΔ* 45 (1990) Χρονικά, 118. Το κύπελλο βρέθηκε 0,15 μ. πάνω από το σκελετό, αλλά εντός του τάφου. Ο ανασκαφέας Χ. Σχοινάς στο ημερολόγιο ανασκαφής αναφέρει ότι από τον τάφο προέρχονται και τριάντα οκτώ μικροσκοπικές χάντρες περιδεραιίου (βρέθηκαν στο κοσκίνισμα των χωμάτων του τάφου), οι οποίες όμως έως την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης δεν εντοπίστηκαν.

Σιδερένιο μαχαίρι (M 2181, εικ. 17β)

Μήκ. 0,080 μ., πλ. 0,012 μ.

Ελλιπές στη λαβή. Σώζεται κυρίως η λεπίδα του. Επίσης, υπάρχουν τρία μικρά συνανήκοντα θραύσματα που δεν συγκολλώνται. Η επιφάνειά του είναι αρκετά οξειδωμένη.

Χρονολόγηση: 7ος αι.

Πρβλ. Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρονικά, πίν. 117ε (από την Ολυμπία). Επίσης βλ. Davidson, *The Minor Objects*, 203, πίν. 93:1567-1569 (6ος-7ος αι.).

Χάλκινη χάντρα (M 2182, εικ. 18α)

Ύψ. 0,008 μ., διάμ. 0,007 μ.

Ακέραιη βαρελόσχημη, με μεγάλο τρήμα κατά τον άξονα.

Σιδερένιο δαχτυλίδι (M 2183, εικ. 18στ)

Διάμ. 0,08 μ., πλ. 0,06 μ.

Ελλιπές και σπασμένο σε δύο τεμάχια. Σώζονται μόνο τμήματα του δακτυλίου. Πιθανόν να είχε και σφενδόνη. Επιφάνεια αρκετά οξειδωμένη.

Πρβλ. Γιαλούρης, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρονικά, πίν. 117ε (από την Ολυμπία) και Ι. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 22 (1967) Χρονικά, 344, πίν. 248δ (από το Νεοχωρόπουλο Ιωαννίνων).

Τάφος 6

Νότια του θαλαμωτού τάφου 4 και βορειοανατολικά του θαλαμωτού τάφου 9, ερευνήθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος¹⁵ που είχε εντοπιστεί από τους αρχαιοκάπηλους, οι οποίοι μάλιστα είχαν αφαιρέσει τη μία καλυπτήρια πλάκα (εικ. 8). Βρέθηκε σε βάθος 0,65 μ. στο ανατολικό του τμήμα και 0,50 μ. στο δυτικό του. Ήταν οριοθετημένος με επιμήκεις πλάκες, εκτός από την πρώτη ανατολικά της νότιας πλευράς που ήταν κροκάλα, και οι διαστάσεις του ήταν: μήκος 1,70 μ., πλάτος 0,27-0,35 μ. και βάθος 0,30 μ. Ο τάφος ήταν καλυμμένος με τέσσερις πλάκες σχεδόν ορθογώνιου σχήματος (διαστάσεις καλυπτήριων πλακών: 0,82x0,64 μ. και 0,78x0,50 μ.). Βρέθηκε σκελετός σε σχετικά καλή κατάσταση, εκτάδην, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος και προσανατολισμό Ανατολή-Δύση (στραμμένος προς Ανατολάς, εικ. 9). Δίπλα από το κρανίο, δεξιά και αριστερά, βρέθηκαν σε καλή κατάσταση διατήρησης δύο χάλκινα σκουλαρίκια (M 2184).

15. Ό.π. Στο τοπογραφικό διάγραμμα (εικ. 3), σημειώνεται κατά προσέγγιση η θέση του τάφου, ο οποίος μετά την ανασκαφή του καταστράφηκε από λαθροανασκαφείς.

Τα ευρήματα

Χάλκινα σκουλαρίκια-κρίκοι

(M 2184, εικ. 21)

Ύψ. 0,035 μ., διάμ. 0,033 μ., πάχ. 0,002 μ.

Το ένα ακέραιο, το άλλο σπασμένο στη μέση. Επιφάνεια οξειδωμένη. Ο κρίκος διακοσμείται με πέντε σφαιρίδια στην περιφέρειά του.

Πρβλ. Davidson, *The Minor Objects*, 249, 251, πίν. 107:2006, πίν. 108:2007, 2009, 2010· Βοκοτοπούλου, *ΑΔ 22* (1967) Χρονικά, 344, πίν. 248γ.

Τάφος 14

Ο τάφος ήταν στο δρόμο του θαλαμωτού τάφου 8, σχεδόν στο μέσον του δρόμου και κοντά στο δυτικό πλευρικό του τοίχωμα¹⁶. Είναι απλός λάκκος λαξευμένος στον πωρόλιθο, με προσανατολισμό Ανατολή-Δύση. Μόνο δύο ποταμίσιες πέτρες στο ανατολικό του άκρο οριοθετούσαν την ταφή. Ο λακκοειδής τάφος εντοπίστηκε σε βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Είχε μήκος 1,70 μ., πλάτος 0,45 μ. και βάθος 0,30 μ. Ο νεκρός είχε το κεφάλι του στο δυτικό άκρο του λάκκου, ήταν στραμμένος προς την Ανατολή, ύπτιος με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Το μοναδικό κτερίσμα που συνόδευε το νεκρό ήταν ένα χάλκινο σκουλαρίκι (M 2185), που βρέθηκε στα αριστερά του κρανίου. Ο σκελετός ήταν σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης. Από τον τάφο προέρχεται και ένα μικρό τμήμα σιδερένιου σκουλαρικιού (M 2186).

Τα ευρήματα

Χάλκινο σκουλαρίκι

(M 2185, εικ. 19α)

Ύψ. 0,047 μ., διάμ. 0,036 μ., πάχ. 0,002 μ.

Ακέραιο, πολύ καλής διατήρησης. Έχει σχήμα απλού κρίκου με απολήξεις σε άγκιστρα για το κούμπωμα. Δύο σφαιρίδια κοσμούν την περιφέρειά του (βλ. παραπάνω, M 2184).

Τμήμα σιδερένιου σκουλαρικιού

(M 2186, εικ. 20β)

Σωζ. μήκ. 0,027 μ.

Τμήμα σιδερένιου σκουλαρικιού σε σχήμα απλού κρίκου. Ιδιαίτερα οξειδωμένο και σε κακή κατάσταση διατήρησης.

16. *Ο.π.*, 119. Ο τάφος δεν αποτυπώνεται στο τοπογραφικό διάγραμμα (εικ. 3), επειδή καταστράφηκε κατά την ανασκαφή του δρόμου του θαλαμωτού τάφου 8. Ο τελευταίος αποτελείται από δρόμο, μήκους 8 μ. και πλάτους 1,70-1,95 μ., και ταφικό θάλαμο με κάτοψη ωοειδούς σχήματος (4x3,30 μ.). Στο δρόμο του θαλαμωτού τάφου 8 βρέθηκαν ακόμη δύο χριστιανικοί τάφοι που σημειώνονται στο τοπογραφικό διάγραμμα.

Τάφος 15

Νότια του θαλαμωτού τάφου 1 εντοπίστηκε ένας ακόμη λακκοειδής¹⁷, αρκετά μεγάλος σε σχέση με τους υπόλοιπους. Έχει μήκος 2,50 μ., πλάτος 0,65-0,70 μ., βάθος 0,80 μ. και βρέθηκε μόλις 0,30 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Στο δυτικό τμήμα του υπήρχε μία καλυπτήρια σχιστολιθική πλάκα. Ο λάκκος είχε λαξευτεί με ιδιαίτερη προσοχή. Έχει επιμήκη κάτοψη, σχεδόν ορθογώνιου σχήματος, με ελάχιστα αποστρογγυλεμένες τις γωνίες. Μέσα στο λάκκο και σε βάθος 0,80 μ. βρέθηκε ο σκελετός. Τα οστά δεν διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση. Μάλιστα, τα κάτω άκρα, από τα μηριαία και κάτω ήταν εντελώς κατεστραμμένα, όπως άλλωστε και τμήμα των χεριών. Πιθανότατα ο τάφος να είχε ανοιχτεί παλιότερα με σκοπό τη σύληση, γι' αυτό και βρέθηκε μόνον η μία καλυπτήρια πλάκα (αυτή που ήταν τοποθετημένη πάνω από το κεφάλι του νεκρού). Τότε ίσως να καταστράφηκαν και τα κάτω άκρα του σκελετού. Ο νεκρός ήταν εκτάδην με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, όπως διαπιστώθηκε από το τμήμα κερκίδας του αριστερού χεριού, καθώς και από τα μικρά οστά (φάλαγγες) των δακτύλων, που βρέθηκαν ανάμεσα στα πλευρά. Το συνολικό σωζόμενο μήκος του σκελετού ήταν 1,20 μ. Τα κτερίσματα που συνόδευαν το νεκρό ήταν: έντεκα διαφόρων σχημάτων χάντρες από υαλόμαζα (Δ 395 α-στ), που βρέθηκαν κοντά στο λαιμό του νεκρού, ένα μικρό σιδερένιο μαχαίρι (Μ 2187), δίπλα στον αριστερό μηρό, και μία μικρή τριφυλλόσχημη οινόχρη (Π 4348), που ήταν τοποθετημένη στα πόδια του. Το αγγείο βρέθηκε σε απόσταση 0,30 μ. από το ανατολικό άκρο του λάκκου.

Τα ευρήματα

Τριφυλλόσχημη οινόχρη

(Π 4348, εικ. 13)

Ύψ. 0,16 μ., διάμ. χείλους 0,05 μ., διάμ. σώματος 0,112 μ., διάμ. βάσης 0,06 μ.

Ακέραιη. Ο πηλός είναι ωχρός, με λίγες προσμίξεις. Προχρή τριφυλλόσχημη· λαιμός κυλινδρικός, στενός· σώμα ωοειδές· βάση επίπεδη. Η λαβή φύεται από το χείλος και καταλήγει στο μέσον του σώματος. Στη ράχη της λαβής δύο αυλακώσεις. Αβαθείς αυλακώσεις στο λαιμό και στο σώμα, που έχουν δημιουργηθεί από τον τροχό.

Χρονολόγηση: 7ος αι.

Πρβλ. H.S. Robinson, *Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora 5*, Princeton 1959, 121-122, πίν. 35:6, 9, 10· Ch. H. Morgan, *The Byzantine Pottery, Corinth 11*, Princeton 1942, 167-168, εικ. 146β, γ. Επίσης, βλ. M. Ricci, «Nuovi dati ceramologici per la storia economica di Roma tra VII e VIII secolo», *Actes du VIe Congrès de l'AIECM 2: La céramique médiévale en Méditerranée, Aix-en-Provence 1995*, Aix-en-Provence 1997, 38, εικ. 3.3.

17. Εκ των υστέρων, και αφού είχε ερευνηθεί ο λακκοειδής τάφος 15, στο σημείο αυτό έγινε απόπειρα λαθρανασκαφής, με αποτέλεσμα να καταστραφεί ο τάφος 15. Για το λόγο αυτό στην εικόνα 3, η θέση του σημειώνεται κατά προσέγγιση. Οι τάφοι χριστιανικών χρόνων με αρ. 3, 6, 14 και 15 ερευνήθηκαν από τον Χ. Σχοινά (ΑΔ 45, 1990 Χρονικά, 119, όπου χρονολογεί τους τάφους στα ελληνιστικά χρόνια), ο οποίος μου παραχώρησε φωτογραφίες και σχέδια που ο ίδιος είχε εκπονήσει. Για το λόγο αυτό θερμώς τον ευχαριστώ.

Σιδερένιο μαχαίρι (M 2187, εικ. 17α)

Μήκ. 0,132 μ., πλ. 0,017 μ.

Συγκολλημένο, σχεδόν ακέραιο. Επιφάνεια αρκετά οξειδωμένη. Λαβή επίπεδη, κοντή για την ξύλινη λαβή.

Χρονολόγηση: 7ος αι. (βλ. παραπάνω, M 2181).

Έντεκα γυάλινες χάντρες (Δ 395 α-ζ, εικ. 22)

- Δύο γυάλινες χάντρες, σε σχήμα σύνθετου σωλήνα, που αποτελείται από τρία κυκλικά στοιχεία, ενωμένα σε ευθεία γραμμή (η μία ελλειπής). α) Ύψ. 0,011 μ., διάμ. 0,006 μ. β) Ύψ. 0,015 μ., διάμ. 0,007 μ. (εικ. 22α).

- Δύο χάντρες ελλειπείς, η μία από σκούρο μπλε γυαλί και η άλλη από γαλαζοπράσινο, σωληνωτού τύπου, με αυλάκωση που ελίσσεται. α) Ύψ. 0,015 μ., διάμ. 0,006 μ. β) Ύψ. 0,014 μ., διάμ. 0,006 μ. (εικ. 22β).

- Μία χάντρα ακέραιη, από σκούρο μπλε γυαλί, κυλινδρικού τύπου, με κάθετες αυλακώσεις. Ύψ. 0,008 μ., διάμ. 0,010 μ. (εικ. 22γ).

- Δύο γυάλινες δαχτυλιόσχημες χάντρες. α) Ύψ. 0,005 μ., διάμ. 0,009 μ. β) Ύψ. 0,005 μ., διάμ. 0,010 μ. (εικ. 22δ).

- Μία χάντρα από σκούρο μπλε γυαλί, σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας. Διακοσμείται με τρεις κόκκινες κουκκίδες. Ύψ. 0,007 μ., διάμ. 0,014 μ. (εικ. 22ε).

- Δύο σφαιρικές χάντρες από σκούρο μπλε γυαλί, που διακοσμούνται με ένθετους «οφθαλμούς». Από τη μία χάντρα λείπει η ένθετη διακόσμηση. α) Ύψ. 0,012 μ., διάμ. 0,012 μ. β) Ύψ. 0,013 μ., διάμ. 0,015 μ. (εικ. 22στ, ζ).

- Μία χάντρα ελλειπής, από ανοικτό πράσινο γυαλί, σωληνωτού τύπου, με πυκνές εγκάρσιες αύλακες. Ύψ. 0,018 μ., διάμ. 0,006 μ. (εικ. 22 κάτω, η κεντρική χάντρα).

Τάφος 29

Στο δρόμο του θαλαμωτού τάφου 35 βρέθηκε ημικατεστραμμένος λακκοειδής τάφος, με σωζόμενο μήκος 1,20 μ. και πλάτος 0,60 μ. και προσανατολισμό Ανατολή-Δύση. Ο σκελετός δεν είχε διατηρηθεί σε καλή κατάσταση. Ο νεκρός ήταν στραμμένος προς την Ανατολή. Από τον τάφο προέρχονται δύο σκουλαρίκια-κρίκοι (M 2188).

Τα ευρήματα

Χάλκινα σκουλαρίκια-κρίκοι (M 2188, εικ. 19β)

Ύψ. 0,042 μ., διάμ. 0,041 μ., πάχ. 0,002 μ.

Το ένα συγκολλήθηκε. Ένα σφαιρίδιο διακοσμεί την περιφέρειά τους.

Τέλος, από τάφο χριστιανικών χρόνων, που εντοπίστηκε κατά την πρώτη αντοψία στο χώρο της Παλιομπουκουβίνας¹⁸, προέρχονται οι παρακάτω χάντρες:

18. Ο τάφος αυτός δεν αναφέρεται στο ημερολόγιο ανασκαφής και δεν αριθμείται. Γι' αυτό και δεν αποτυπώνεται στο σχέδιο της εικόνας 3. Η ημερομηνία εύρεσης του τάφου είναι 6.4.1989. Σύμφωνα με προφορική ενημέρωση του Χ. Σχοινά, ο τάφος ήταν κιβωτιόσχημος. Ακόμη, από άλλο κιβωτιόσχημο τάφο, που επίσης δεν αναφέρεται, προέρχεται μία γυάλινη χάντρα και τμήμα μιας άλλης (BE 356). Βλ. σχετικώς Χ. Σχοινάς, *ΑΔ* 44 (1989) Χρονικά, 114.

- Δ 852 α. Μικρή κυλινδρική γυάλινη χάντρα. Ύψ. 0,003 μ., διάμ. 0,005 μ. (εικ. 18β)
- Δ 852 β. Γυάλινη οφθαλμωτή χάντρα. Τριεδρική με μεγάλο κατακόρυφο τρήμα και αποστρογγυλευμένες τις γωνίες. Σε κάθε πλευρά φέρει διακόσμηση από ολόβαφη λευκή κουκκίδα, που περιβάλλεται από λευκή γραμμή. Ύψ. 0,011 μ., πλ. 0,012 μ. (εικ. 18γ).
- Δ 852 γ. Ακέραιη χάντρα από σκούρο μπλε γυαλί, σωληνωτού τύπου με πυκνές εγκάρσιες αυλακώσεις. Ύψ. 0,020 μ., διάμ. 0,005 μ. (εικ. 18δ).
- Δ 852 δ. Ελλειπής γυάλινη χάντρα, σε σχήμα σύνθετου σωλήνα. Σωξ. ύψ. 0,014 μ., διάμ. 0,007 μ. (εικ. 18ε).

Τα χειροποίητα αγγεία

Σε δύο δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο νοτιοανατολικό και βορειοανατολικό τμήμα του νεκροταφείου, προκειμένου να εντοπιστούν θαλαμωτοί τάφοι, βρέθηκαν επιφανειακά τρία χειροποίητα αγγεία. Να σημειωθεί ότι τα αγγεία αυτά δεν βρέθηκαν μέσα σε τάφους, αλλά εντελώς επιφανειακά, σε βάθος 0,15-0,20 μ.¹⁹, τα δύο κοντά στους θαλαμωτούς τάφους 28 και 36 (εικ. 3), σε βάθος 0,15 μ. Οι σχιστολιθικές πλάκες που υπήρχαν εκεί που βρέθηκαν τα αγγεία πιθανόν να δηλώνουν την ύπαρξη κιβωτιόσχημων ή λακκοειδών τάφων στο χώρο αυτό, οι οποίοι πιθανώς έχουν καταστραφεί. Το τρίτο αγγείο βρέθηκε σε βάθος 0,20 μ., χωρίς όμως στο σημείο αυτό να υπάρχει κάποιος τάφος. Πιο συγκεκριμένα, στη δοκιμαστική τομή για τον εντοπισμό του θαλαμωτού τάφου 36 (στο νοτιοανατολικό άκρο του μυκηναϊκού νεκροταφείου) βρέθηκαν τα αγγεία Π 6216 και Π 6217, και κοντά στο δρόμο του θαλαμωτού τάφου 23 το Π 7166 (εικ. 3, όπου σημειώνεται η ακριβής θέση εύρεσής τους). Επειδή τα τρία χειροποίητα αγγεία βρέθηκαν επιφανειακά, στο ανώτερο στρώμα, ενώ οι τάφοι βρίσκονται σε βάθος 0,30-1,05 μ., ενδεχομένως τα αγγεία αυτά να μην είχαν τοποθετηθεί μέσα στους τάφους, αλλά πάνω στις καλυπτήριες πλάκες, όπως στην περίπτωση των τάφων του Νεοχωρόπουλου²⁰. Πιθανόν για το λόγο αυτό μετακινήθηκαν κατά τη διάρκεια των αγροτικών εργασιών.

Μόνωτο χειροποίητο αγγείο

(Π 6216, εικ. 14)

Ύψ. 0,101 μ., διάμ. στομίου 0,091 μ., μέγ. διάμ. 0,096 μ., διάμ. βάσης 0,073 μ.

Ελλειπές σε τμήμα του χείλους, του σώματος και στη λαβή· συγκολλημένο. Στο μέσον περίπου του σώματος είναι η μέγιστη διάμετρος. Τα τοιχώματα συγκλίνουν προς το λαιμό και τη βάση. Χείλος

19. Η Αγία Τριάδα αναφέρεται στη μελέτη Η. Αναγνωστάκης - Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 253, όπου τα χειροποίητα αγγεία θεωρούνται ταφικά κτερίσματα, σύμφωνα με προφορική ενημέρωση των μελετητών. Επίσης, υπάρχει αναφορά και στη μελέτη Η. Αναγνωστάκης, «Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία», *Βυζαντινά* 17 (1997), 327, σημ. 115 (αναφέρει την περιοχή Σιμόπουλου). Τέλος, εκτός των τριών χειροποίητων αγγείων, λίγα όστρακα χειροποίητης κεραμικής είχαν βρεθεί σε διάφορα σημεία του νεκροταφείου κατά την απομάκρυνση του επιφανειακού στρώματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα δύο χειροποίητα αγγεία βρέθηκαν την τελευταία ημέρα της ανασκαφικής περιόδου του 1992 και το τρίτο στο τέλος της ανασκαφικής περιόδου του 1994, όταν πλέον οι τάφοι είχαν θεωρηθεί χριστιανικοί και μάλιστα του περασμένου αιώνα, σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες που είχαμε από τους κατοίκους της περιοχής.

20. Βλ. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 22 (1967) Χρονικά, 343 (δύο αγγεία πάνω στις καλυπτήριες πλάκες των τάφων).

απλό, που νεύει προς τα έξω. Η λαβή φύεται από το χείλος και καταλήγει στο μέσον του σώματος. Η βάση παρουσιάζει μικρή κοίλανση στην εξωτερική επιφάνεια. Ο πηλός είναι ερυθροκάστανος με πολλές προσμίξεις, κυρίως μικρά χαλίκια. Φέρει λευκά ιζήματα στο κάτω τμήμα του σώματος και στη βάση. Ίχνη φωτιάς στην επιφάνεια.

Διακόσμηση: Στο σώμα εγχάρακτες, πλατιές κυματοειδείς γραμμές σε κάθετη διάταξη, που αρχίζουν από το πάνω μέρος και καταλήγουν στη βάση.

Χρονολόγηση: τέλος 7ου-8ος αι.

Πιθοειδές αγγείο

(Π 6217, εικ. 12)

Ύψ. 0,138 μ., διάμ. στομίου 0,101 μ., μέγ. διάμ. 0,102 μ., διάμ. βάσης 0,061 μ.

Άωτο χειροποίητο, σχεδόν ακέραιο. Ελλιπές σε δύο μικρά τμήματα του χείλους και σε δύο σημεία του σώματος· συγκολλημένο. Τα τοιχώματα του σώματος στενεύουν προς το λαιμό και τη βάση, το χείλος νεύει ελαφρώς προς τα έξω. Η μέγιστη διάμετρος του αγγείου είναι στον ώμο. Βάση επίπεδη. Ο πηλός, ερυθροκάστανος έως σκούρος καστανός και φαιός, έχει πολλές προσμίξεις, κυρίως μικρά χαλίκια. Αδιακόσμητο.

Χρονολόγηση: α' μισό 7ου αι.

Πιθοειδές αγγείο

(Π 7166, εικ. 16)

Ύψ. 0,126 μ., μέγ. διάμ. 0,935 μ., διάμ. βάσης 0,07 μ.

Άωτο χειροποίητο. Ελλιπές σε τμήματα του χείλους και του σώματος, συγκολλημένο. Τα τοιχώματα του σώματος στενεύουν προς τα κάτω και προς το λαιμό. Η μέγιστη διάμετρος είναι στο μέσον περίπου του σώματος. Βάση επίπεδη. Ο πηλός, ερυθροκάστανος εξωτερικά και φαιός στον πυρήνα, έχει πολλές προσμίξεις. Στο μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας έντονα ίχνη φωτιάς.

Διακόσμηση: Στο σώμα ομάδες λεπτών εγχάρακτων γραμμών σε κάθετη διάταξη, οι οποίες έχουν γίνει με χτένι. Αρχίζουν από το λαιμό και καταλήγουν κάτω από τη μέση του σώματος.

Χρονολόγηση: β' μισό 7ου αι.

Παρατηρήσεις

Κεραμική

Τα παραπάνω χειροποίητα αγγεία είναι κατασκευασμένα από χονδρόκοκκο πηλό²¹, με πολλές προσμίξεις, κυρίως μικρά χαλίκια, που έχει σκούρο φαιό χρώμα εσωτερικά και εξωτερικά φαιό έως ερυθροκάστανο. Η όπτηση είναι καλή. Η επιφάνειά τους είναι αδρή. Τα δύο άωτα αγγεία έχουν επίπεδη βάση (Π 7166, 6217), ενώ το τρίτο, το μόνωτο (Π 6216), παρουσιάζει κοίλανση

21. Με τον ίδιο σχεδόν πηλό είναι κατασκευασμένο ένα χειροποίητο αγγείο μυκηναϊκής εποχής (Π 4388) από τον θαλαμωτό τάφο 5. Ο πηλός του χειροποίητου μυκηναϊκού αγγείου έχει περισσότερες προσμίξεις (χαλικάκια).

στην εξωτερική επιφάνεια. Τα τοιχώματά τους είναι ελαφρώς κυρτά, με τονισμένη την κοιλία, και ιδιαίτερα λεπτά (τουλάχιστον στα δύο άνω). Και τα τρία αγγεία έχουν έξω νεύον χείλος. Η μέγιστη διάμετρος στα δύο αγγεία είναι στο μέσον περίπου του σώματος (Π 6216, 7166). Στενεύουν στο ύψος του λαιμού και προς τη βάση. Στο Π 6217 η μέγιστη διάμετρος είναι στον ώμο. Τα δύο από τα τρία αγγεία (Π 7166, 6216) φέρουν διακόσμηση από ομάδες εγχάρακτων γραμμών και από απλές κυματοειδείς γραμμές σε κάθετη διάταξη. Τέλος, και στα τρία αγγεία υπάρχουν έντονα ίχνη φωτιάς, κυρίως στην εξωτερική επιφάνεια, που πιθανότατα οφείλονται στη χρήση των αγγείων πριν τοποθετηθούν στους τάφους.

Τα χειροποίητα αγγεία της Αγίας Τριάδας εντάσσονται στην ομάδα της χειροποίητης κεραμικής²² που έχει βρεθεί σε διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου (Ολυμπία, Άργος, Τίρυνθα, Κόρινθος, Ισθμία, Παλλάντιο, Σπάρτη, Μεσσήνη, Καρβέλι Μεσσηνίας)²³.

Θα επιχειρήσουμε μια συγκριτική μελέτη με την κεραμική που προέρχεται από τις παραπάνω περιοχές, προκειμένου να εντάξουμε χρονολογικά τα αγγεία μας.

Η πλησιέστερη θέση είναι εκείνη της Ολυμπίας²⁴, όπου στο χώρο του Νέου Μουσείου, κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας για την ανέγερσή του, βρέθηκαν «στα ανώτατα στρώματα» αρκετοί τάφοι και σαράντα τρία αγγεία. Πρόκειται για χειροποίητα τεφροδόχα αγγεία, τα οποία παλαιότερα χρονολογούνταν στα τέλη του βου-αρχές του 7ου αιώνα (χρονολόγηση που προτείνει ο Βρυώνης), ενώ σήμερα πλέον χρονολογούνται από τον 7ο αιώνα και μετά²⁵.

Η χειροποίητη κεραμική της Αγίας Τριάδας παρουσιάζει ομοιότητες με τα αγγεία της Ολυμπίας σύμφωνα με την τυπολογία που προτείνει ο Βρυώνης για τα τελευταία²⁶. Παρουσιάζουν όμως και διαφορές που εντοπίζονται κυρίως στην κλίση του ώμου και στη θέση της μέγιστης διαμέτρου. Τα δύο άνω αγγεία της Αγίας Τριάδας μοιάζουν αρκετά με τον τύπο ΙΑ1 του Βρυώνη και κυρίως με τα αγγεία αρ. 31, 34, 35, 29 (Π 451, 492, 497). Γενικά έχουν αρκετές ομοιότητες με εκείνα της Ολυμπίας ως προς την τυπολογία και τη διακόσμηση. Το μέγεθος όμως και ο πηλός τους είναι διαφορετικά, κάτι που δικαιολογείται ίσως από τη διαφορετική χρήση τους. Αντίθετα, περισσότερο

22. Περί του όρου «χειροποίητη κεραμική», βλ. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 252, 288.

23. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για όλες τις παραπάνω θέσεις, βλ. στα Αναγνωστάκης, «Η χειροποίητη κεραμική», 317-318 και Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 252-253, εικ. 12.

24. Για την κεραμική της Ολυμπίας, βλ. Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 16 (1960) Χρονικά, 125-126· *ΑΔ* 17 (1961-1962) Χρονικά, 106· *ΑΔ* 19 (1964) Χρονικά, 174-176· *ΑΔ* 20 (1965) Χρονικά, 209· *ΑΔ* 21 (1966) Χρονικά, πίν. 182. Επίσης, S. Vryonis Jr., «The Slavic Pottery (Jars) from Olympia, Greece», *Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, New York 1992 15-42 και Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 260-264.

25. Σχετικά με τα προβλήματα χρονολόγησης των αγγείων της Ολυμπίας, βλ. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 260-264, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Επίσης βλ. T. Vida, «Das slawische Brandgräberfeld in Olympia», *Kolloquium «Olympia in der römischen Kaiserzeit und Spätantike»*, Würzburg, 24.-27. Juni 1998, *Περίληψεις ανακοινώσεων*, 25, όπου τα αγγεία της Ολυμπίας χρονολογούνται στον 7ο και 8ο αι., σύμφωνα με την τυπολογία και τον τρόπο διακόσμησής τους.

26. Vryonis, «The Slavic Pottery», 22-25, 31.

φαίνεται να πλησιάζουν το χειροποίητο αγγείο της Μεσσήνης²⁷, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 7ου αιώνα. Το μόνωτο αγγείο της Αγίας Τριάδας έχει σχεδόν το ίδιο σχήμα (μόνο που εκείνο της Μεσσήνης δεν έχει λαβή), ενώ τα άωτα (Π 6217, 7166) είναι πιο «ραδινα».

Τα άωτα αγγεία της Αγίας Τριάδας είναι σχεδόν όμοια με το χειροποίητο αγγείο της Κορίνθου, που προέρχεται από τον κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο του πολεμιστή και βρέθηκε τοποθετημένο στα πόδια του νεκρού. Η Davidson χρονολογεί το αγγείο στα τέλη του βου-αρχές του 7ου αιώνα²⁸. Νεότερες μελέτες όμως, σε σχέση και με τα άλλα ευρήματα του τάφου (κυρίως την πόρπη), το χρονολογούν το νωρίτερο μέσα στον 7ο αιώνα²⁹.

Ομοιότητες παρουσιάζουν τα αγγεία της Αγίας Τριάδας και με τα χειροποίητα αγγεία του Άργους³⁰, τόσο στο σχήμα και στη διακόσμηση όσο και στις διαστάσεις. Οι τρεις παραλλαγές των άωτων χειροποίητων αγγείων του Άργους, που προτείνονται από τον Aupert, βασίζονται κυρίως στη θέση της μέγιστης διαμέτρου του αγγείου. Τα άωτα αγγεία της Αγίας Τριάδας (κυρίως το Π 7166) μοιάζουν με την πρώτη παραλλαγή και συγκεκριμένα με τα αγγεία που έχουν τους αριθμούς 2, 31, 32 και 40 των εικόνων 33, 34 στη δημοσίευση του Aupert³¹. Η χειροποίητη κεραμική του Άργους χρονολογείται από τον Aupert στο τέλος του βου αιώνα. Ωστόσο, σε νεότερες μελέτες παρατίθενται στοιχεία που επιτρέπουν την αναχρονολόγηση αυτής της κεραμικής³².

Ελάχιστες είναι οι ομοιότητες των αγγείων μας με τα χειροποίητα αγγεία της Τίρυνθας. Τα τελευταία παρουσιάζουν διαφορετικά σχήματα, αλλά και αυτά που μοιάζουν με της Αγίας Τριάδας έχουν πιο έντονα τονισμένη την κοιλία και περισσότερο κυρτά τοιχώματα³³.

Με τα λίγα όστρακα χειροποίητης κεραμικής (συνολικά δεκατρία), που προέρχονται από την Ισθμία, το Εξαμίλιον³⁴, και χρονολογούνται στα μέσα του 7ου αιώνα, δεν μπορούμε να έχουμε συγκριτικά στοιχεία. Επίσης, δεν υπάρχουν ομοιότητες με το δίωτο χειροποίητο αγγείο και τα λίγα

27. Για το αγγείο της Μεσσήνης, βλ. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 250-251, 301, εικ. 8.

28. G. Davidson Weinberg, «A Wandering Soldier's Grave in Corinth», *Hesperia* 43 (1974), 514, πίν. 110:c.

29. Βλ. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 254-259, όπου και βιβλιογραφία σχετικά με τη χρονολόγηση της πόρπης. Επίσης, Αναγνωστάκης, «Η χειροποίητη κεραμική», 290, 317.

30. Για την κεραμική του Άργους, βλ. P. Aupert, «Céramique slave à Argos», *Études Argiennes [BCH, Suppl. 6]*, Athènes 1980, 373-394. Επίσης, K. Kilian, «Αρχαιολογικές ενδείξεις για την σλαβική παρουσία στην Αργολιδοκορινθία (6ος-7ος αι.)», *Πελοποννησιακά* 16 (1985-86), 298-299, εικ. 1:32.

31. Aupert, «Céramique slave à Argos», 377, εικ. 3, 381, εικ. 21-22, 385, εικ. 33:2, 31, 40 και 386, εικ. 34:32.

32. Βλ. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 265-273, όπου δίδονται τα στοιχεία εκείνα που επιτρέπουν την αναχρονολόγηση των χειροποίητων αγγείων του Άργους. Βλ. επίσης Vida, «Das slawische Brandgräberfeld in Olympria», 25, όπου τα αγγεία του Άργους χρονολογούνται στον 7ο-8ο αι.

33. Για τα χειροποίητα αγγεία της Τίρυνθας και γενικώς τη χρονολόγησή τους, βλ. K. Kilian, «Zu einigen früh- und hochmittelalterlichen Funden aus der Burg von Tiryns», *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10 (1980), 281-290 και ο ίδιος, «Αρχαιολογικές ενδείξεις», 297, 299-302, εικ. 2-5. Επίσης, Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 273-276 με βιβλιογραφία.

34. T.E. Gregory, *The Hexamilion and the Fortress, Isthmia* 5, Princeton, New Jersey 1993, 41, 85-86, 145 και Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 277-281.

όστρακα που προέρχονται από το Παλλάντιο³⁵, καθώς και με τη χειροποίητη κεραμική της Σπάρτης, που χρονολογείται από τον Sanders³⁶ σε όλη τη μεσαιωνική εποχή, από τον 8ο ως τον 14ο αιώνα³⁷.

Τέλος, με τα χειροποίητα αγγεία, που προέρχονται από μια περιοχή εκτός Πελοποννήσου, δηλαδή το Νεοχωρόπουλο Ιωαννίνων³⁸, τα αγγεία της Αγίας Τριάδας βρίσκουν τα ακριβή τους παράλληλα. Μάλιστα στο Νεοχωρόπουλο βρέθηκαν και μόνωτα αγγεία, όπως το Π 6216 της Αγίας Τριάδας. Με τα αγγεία του Νεοχωρόπουλου φαίνεται να υπάρχει απόλυτη ταύτιση.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, στο χριστιανικό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας, εκτός των τριών χειροποίητων αγγείων, βρέθηκαν και δύο τροχήλατα: μία τριφυλλόσχημη οينوχόη στον τάφο 15 και ένα μόνωτο κύπελλο στον τάφο 3.

Η τριφυλλόσχημη οينوχόη (Π 4348, εικ. 13) μοιάζει αρκετά με τα αγγεία 6, 9 και 10 του Group N, της Αγοράς, που χρονολογούνται στον 7ο αιώνα³⁹, καθώς και με τις τριφυλλόσχημες οينوχόες από την Κόρινθο⁴⁰, που επίσης χρονολογούνται στον 7ο αιώνα. Ομοιότητες αρκετές υπάρχουν και με τον τύπο της οينوχόης που έχει βρεθεί σε ασφαλώς χρονολογημένο κεραμικό σύνολο του 7ου αιώνα, στην Crypta Balbi της Ρώμης⁴¹. Διαφέρουν ελαφρώς στο λαμό. Επομένως, και η τριφυλλόσχημη οينوχόη της Αγίας Τριάδας θα πρέπει να χρονολογηθεί στον 7ο αιώνα.

Το κύπελλο με τη λαβή (Π 4280, εικ. 15) χρονολογείται στα μέσα του 7ου αιώνα, εφόσον βρίσκεται τα παράλληλά του σε ένα αγγείο που προέρχεται από την Αμαθούντα της Κύπρου και χρονολογείται στα μέσα του 7ου αιώνα⁴², καθώς και με ένα αγγείο από το Γυμνάσιο Σάμου⁴³, που επίσης χρονολογείται στα μέσα του 7ου αιώνα.

35. M. Iozzo - M. Pagano, «Catalogo dei reperti dello scavo 1940. Ceramica avaroslavica», *ASAtene* 68-69 (1995), 197-199, εικ. 116-119. Επίσης, Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή», 283-284.

36. G. Sanders, «Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-1991, Preliminary Report, 1: Medieval Pottery», *B&A* 88 (1993), 251, 279· ο ίδιος, «Pottery from Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea», στο G.B. Waywell - J.J. Wilkes (επιμ.), «Excavations at the Ancient Theatre of Sparta 1992-1994: Preliminary Report», *B&A* 90 (1995), 455. Επίσης, Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή», 281-283.

37. Δύο χειροποίητα, ευρύστομα αγγεία, άωτα, «παρεμφερή προς τα λεγόμενα σλαβικά αγγεία του Μουσείου της Ολυμπίας», βρέθηκαν στη θέση «Καρβέλι» Μεσσηνίας και προέρχονται από δύο κιβωτιόσχημους τάφους. Τα αγγεία δεν εικονίζονται, αλλά η περιγραφή τους (σχήμα και πηλός) θυμίζει αρκετά τα αγγεία της Αγίας Τριάδας, βλ. Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 24 (1969) Χρονικά, 142.

38. Βλ. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 22 (1967) Χρονικά, 342-344, πίν. 248, κυρίως τα δύο τελευταία αγγεία του πίνακα.

39. Πρβλ. H.S. Robinson, *Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora* 5, Princeton 1959, 121-122, πίν. 35:6, 9, 10.

40. Ch. H. Morgan, *The Byzantine Pottery, Corinth* 11, Princeton 1942, 167-168, εικ. 146b, c.

41. Βλ. M. Ricci, «Nuovi dati ceramologici per la storia economica di Roma tra VII e VIII secolo», *Actes du VIe Congrès de l'AIECM 2: La céramique médiévale en Méditerranée, Aix-en-Provence 1995, Aix-en-Provence 1997*, 38, εικ. 3:3. Την παραπομπή οφείλω στην κ. Α. Λαμπροπούλου. Επίσης, παρόμοια είναι η τριφυλλόσχημη οينوχόη από νεκροταφείο της Αθήνας, του 7ου μ.Χ. αι., βλ. Ο. Αλεξανδρή, *ΑΔ* 28 (1973) Χρονικά, 33, πίν. 23γ.

42. Βλ. M. Touma, «La céramique protobyzantine d'Amathonte: remarques sur le matériel trouvé en 1988», *BCH* 113 (1989), 873-874, εικ. 31. Μάλιστα το αγγείο από την Κύπρο έχει εφυάλωση, στοιχείο που οπωσδήποτε το χρονολογεί μέσα στον 7ο αι. Αναφορά για την εμφάνιση της εφυάλωσης βλ. και στο Ε. Γερούση, «Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων από την περιοχή "Επισκοπείου" της Σάμου», *ΑΔ* 47-48 (1992-3) Μελέτες, 266-267.

43. Πρβλ. W. Martini - C. Steckner, *Das Gymnasium von Samos. Das frühbyzantinische Klostergut, Samos* 17, Bonn 1993, 122, εικ. 36:2.1, πίν. 15:1. Τα συγκριτικά παράλληλα με το αγγείο από την Αμαθούντα και από τη Σάμο οφείλω στην κ. Ν. Πούλου.

Κοσμήματα

Στο χριστιανικό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας βρέθηκαν τρία ζευγάρια χάλκινα σκουλαρίκια (Μ 2180, 2184, 2188, ακέραια και καλής διατήρησης στους τάφους 3, 6, 29), ένα χάλκινο (Μ 2185) και μικρό τμήμα σιδερένιου (Μ 2186) στον τάφο 14. Από τα σκουλαρίκια αυτά, εκτός των Μ 2180 που έχουν περίτεχνη διακόσμηση, τα υπόλοιπα ανήκουν στον τύπο του κρίκου, με απλές απολήξεις ή με απολήξεις που διαμορφώνονται σε άγκιστρα για το κούμπωμα (Μ 2185, εικ. 19). Διακοσμούνται στην περιφέρειά τους μόνο με μικρά σφαιρίδια από το ίδιο υλικό (ένα, δύο ή πέντε). Αυτό το σχήμα σκουλαρικού είναι αρκετά συνηθισμένο και το συναντάμε από τα ρωμαϊκά χρόνια έως και τον 12ο αιώνα. Τα περισσότερα σκουλαρίκια αυτού του τύπου που προέρχονται από την Κόρινθο χρονολογούνται στον 11ο-12ο αιώνα⁴⁴. Όμοια επίσης έχουν βρεθεί στους τάφους του Νεοχωρόπουλου και των Κάτω Πεδινών Ζαγορίου⁴⁵. Τα απλού τύπου σκουλαρίκια-κρίκοι της Αγίας Τριάδας μπορούν να χρονολογηθούν από τον 7ο αιώνα και μετά, λαμβάνοντας υπόψη και τη χρονολόγηση της κεραμικής του νεκροταφείου.

Ίδιου τύπου σκουλαρίκια με του τάφου 3 της Αγίας Τριάδας, δηλαδή με διακόσμηση σφαιριδίων και σταφυλιών (εικ. 20), έχουν βρεθεί στην Κόρινθο, τη Σικελία και τη Μικρά Ασία⁴⁶. Εντελώς όμως όμοια είναι με το σκουλαρίκι από το Τηγάνι της Μάνης⁴⁷, το οποίο χρονολογείται στον 6ο αιώνα. Εξαιρετικά κοινός φαίνεται να ήταν αυτός ο τύπος στην Κόρινθο από όπου προέρχονται αρκετά δείγματα, τα οποία χρονολογούνται από τον 7ο έως και τον 11ο-12ο αιώνα. Παρόμοια είναι και τα χρυσά σκουλαρίκια που εκτίθενται στο Μουσείο Π. και Α. Κανελλοπούλου, άγνωστης προέλευσης, χρονολογούμενα στον 6ο αιώνα⁴⁸. Επομένως, στον 6ο-7ο αιώνα μπορούν να χρονολογηθούν και τα σκουλαρίκια (Μ 2180) του τάφου 3 της Αγίας Τριάδας.

44. Βλ. G.R. Davidson, *The Minor Objects, Corinth 12*, Princeton 1952, 249, 251, πίν. 107:2006, πίν. 108:2007, 2009, 2010. Επίσης, από την Ολυμπία προέρχονται σκουλαρίκια αυτού του τύπου, δηλαδή απλός κρίκος χωρίς όμως τη διακόσμηση με τα σφαιρίδια στην περιμέτρώ του, και με απολήξεις σε άγκιστρα, που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Βλ. H. Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympia, Olympische Forschungen 13*, Berlin 1981, 134-135, πίν. 7:488, 491, πίν. 41:488-491. Για σκουλαρίκια του ίδιου τύπου, χρονολογούμενα στη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. ενδεικτικώς: U. Knigge, *Der Südhügel, Kerameikos 9*, Berlin 1976, 188, πίν. 98:3-7 (1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.). Τέλος, βλ. Κ. Πρέκα, «Ο τύμβος του Παραποτάμου», *ΑΔ 47-48* (1992-1993) *Μελέτες*, 200, 204, πίν. 40-42, όπου και βιβλιογραφία, για τα σκουλαρίκια-κρίκους και για τους κρίκους που διακοσμούνται με σφαιρίδια (τύπος που συναντάται συχνά στα Βαλκάνια). Οι δύο αυτοί τύποι σκουλαρικών στον Τύμβο Παραποτάμου βρέθηκαν σε τάφους ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής.

45. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ 22* (1967) *Χρονικά*, 344, πίν. 248γ.

46. Βλ. Davidson, *The Minor Objects*, 250, 253-254, όπου και βιβλιογραφία για τα σκουλαρίκια από τη Σικελία και την Ταρσό, ενώ στην εικ. 56 της σελ. 253 εικονίζεται το σκουλαρίκι από τη Σικελία, και πίν. 107:2037, 2038, 2039, 2040, πίν. 108: 2036, 2041, 2043.

47. Για το σκουλαρίκι από το Τηγάνι της Μάνης, βλ. *Το ελληνικό κόσμημα: 6000 χρόνια παράδοση*, Αθήνα 1997, 182, αρ. 199. Επίσης εικονίζεται και στο *Κατάλογος έκθεσης για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1884-1984*, Αθήνα 1985, 53, αρ. 51.

48. *Το ελληνικό κόσμημα*, 183, αρ. 200. Επίσης όμοιο ζεύγος σκουλαρικών είναι στην κατοχή του κ. Π. Αναγνώστου, βλ. Α. Λεμπέση - Ρ. Ετζέογλου - Μ. Καζανάκη-Λάππα, *ΑΔ 46* (1991) *Χρονικά*, 536, πίν. 186ε, και χρονολογούνται στον 6ο αι.

Εκτός από τα σκουλαρίκια βρέθηκε και ένα σιδερένιο δαχτυλίδι (στον τάφο 3, M 2183, εικ. 18στ), σπασμένο και ελλειπές. Είναι ένας αρκετά συνηθισμένος τύπος δαχτυλιδιού, που συναντάμε για αρκετούς αιώνες. Παρόμοια δαχτυλίδια προέρχονται από την Κόρινθο⁴⁹, από τους σλαβικούς τάφους της Ολυμπίας (ένα), καθώς και από το Νεοχωρόπουλο Ιωαννίνων (ένα)⁵⁰.

Τέλος, στα κοσμήματα ανήκουν και οι δεκαέξι χάντρες που βρέθηκαν στους τάφους 3 και 15 (εικ. 18, 22). Η χρονολόγησή τους παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα, δεδομένου ότι οι ίδιοι τύποι απαντώνται για πολλούς αιώνες. Οι δεκαπέντε από τις χάντρες είναι γυάλινες και μόνον η μία είναι χάλκινη. Οι τύποι τους είναι οι εξής:

- α) «Οφθαλμωτός». Πρόκειται για σφαιρικές ή τριεδρικές χάντρες με αποστρογγλυμένες γωνίες που διακοσμούνται με ένθετες κουκκίδες. Στη μία μάλιστα, οι κουκκίδες περιβάλλονται από κυματοειδείς λεπτές γραμμές. Αυτός ο τύπος χάντρας είναι αρκετά διαδεδομένος ήδη από την ελληνιστική εποχή, η χρήση του όμως φαίνεται ότι συνεχίζεται και στους βυζαντινούς χρόνους⁵¹ (εικ. 18γ, 22στ, ζ).
- β) Σύνθετος σωλήνας. Αποτελείται από τρία κυκλικά στοιχεία ενωμένα σε ευθεία γραμμή. Παρόμοιες χάντρες έχουν βρεθεί στην Κόρινθο⁵² (εικ. 18ε, 22α).
- γ) Δαχτυλιόσχημος. Πολύ κοινός τύπος που συναντάται για πολλούς αιώνες (εικ. 22δ).
- δ) Σωληνωτός με αυλάκωση που ελίσσεται⁵³ (εικ. 22β).
- ε) Κυλινδρικός με κάθετες αυλακώσεις. Ο κυλινδρικός τύπος είναι επίσης πολύ κοινός από τα ρωμαϊκά χρόνια έως και τον 10ο-11ο αιώνα⁵⁴ (εικ. 22γ).
- στ) Σφαιρικός πεπιεσμένος, που επίσης φέρει ένθετη διακόσμηση από κουκκίδες (εικ. 22ε). Ο τύπος αυτός συναντάται από τον 1ο έως και τον 10ο αιώνα⁵⁵.
- ζ) Σωληνωτός με πυκνές ή αραιές εγκάρσιες αυλακώσεις (εικ. 18δ, 22β)· επίσης αρκετά διαδεδομένος για αιώνες.
- η) Βαρελόσχημος (εικ. 18α). Τον τύπο αυτόν χάντρας συναντάμε επίσης από την ελληνιστική περίοδο⁵⁶. Οι χάντρες της Αγίας Τριάδας μπορούν να χρονολογηθούν, κυρίως από τα υπόλοιπα ευρήματα του νεκροταφείου, στον 7ο-8ο αιώνα⁵⁷.

49. Πρβλ. Davidson, *The Minor Objects*, 230, πίνακας 105, τύπος L, με σφενδόνη. Η χρήση τους αρχίζει από τον 6ο ή τον 7ο αι.

50. Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρονικά, πίν. 117ε. Επίσης, βλ. Vida, «Das slawische Brandgräberfeld in Olympia», 24, όπου τα δαχτυλίδια από την Ολυμπία χρονολογούνται στον 8ο-9ο αι. και Βοκοποπούλου, *ΑΔ* 22 (1967) Χρονικά, 344, πίν. 248δ (για το Νεοχωρόπουλο).

51. Davidson, *The Minor Objects*, 288-289, 292-293, πίν. 121:2426-2434, 2439-2451, πίν. 121:2426-2451, 122:2453-2454.

52. *Ο.π.*, 290, 295, πίν. 122:2501 (χρονολογούνται στη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο).

53. *Ο.π.*, 288, 294, πίν. 122:2478 (χρονολογείται στον 3ο-4ο αι.).

54. *Ο.π.*, 294, πίν. 122:2474.

55. *Ο.π.*, 288, 292, 293, πίν. 121:2436, 2446, πίν. 122:2463-2464.

56. *Ο.π.*, 295, πίν. 122:2502-2504.

57. Οι χάντρες της Αγίας Τριάδας είναι παρόμοιες με εκείνες που έχουν βρεθεί στους σλαβικούς τάφους της Ολυμπίας (κυρίως ο σωληνωτός τύπος) και χρονολογούνται από τον Vida («Das slawische Brandgräberfeld in Olympia», 25) στον 7ο-8ο αι. Για τους ίδιους τύπους χαντρών που απαντώνται ήδη στην ελληνιστική εποχή, βλ. ενδεικτικώς G. Davidson Weinberg, «Glass Manufacture in Hellenistic Rhodes», *ΑΔ* 24 (1969) Μελέται, 143-151, πίν. 78-79, 81α, 84γ, 86ε. Τέλος, συμπληρωματικά για τις χάντρες βλ. και Z. Cilinska, «Frauensmuck aus dem

Εργαλεία

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν μόνο δύο σιδερένια μαχαίριδια (M 2181 και 2187, μήκους, 0,080 μ. και 0,132 μ. αντίστοιχα, εικ. 17)⁵⁸, που βρέθηκαν στους τάφους 3 και 15. Η κατάσταση διατήρησής τους δεν είναι ιδιαίτερα καλή· η επιφάνειά τους είναι πολύ οξειδωμένη και έχει υποστεί μεγάλη διάβρωση. Ωστόσο, τα δύο σιδερένια μαχαίρια είναι όμοια με τα μαχαίρια που προέρχονται από τους σλαβικούς τάφους της Ολυμπίας⁵⁹, αλλά και με αυτά που προέρχονται από την Κόρινθο, τα οποία μάλιστα θεωρούνται ως εργαλεία των βαρβαρικών φύλων⁶⁰. Τα μαχαίρια της Ολυμπίας και της Κορίνθου χρονολογούνται στον 7ο αιώνα. Επομένως, στην ίδια περίοδο, δηλαδή στον 7ο αιώνα, χρονολογούνται και τα μαχαίριδια της Αγίας Τριάδας.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, προκύπτει ότι η χειροποίητη κεραμική της Αγίας Τριάδας, η οποία μάλιστα βρέθηκε στο ίδιο νεκροταφείο με καλής ποιότητας τροχήλατη κεραμική της ίδιας εποχής, παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τη χειροποίητη κεραμική που προέρχεται από διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου. Οι περισσότερες ομοιότητες, τόσο στην τυπολογία όσο και στη διακόσμηση, εντοπίζονται στα μικρά χειροποίητα αγγεία της Ολυμπίας, στο αγγείο της Μεσσήνης, της Κορίνθου, στα χειροποίητα του Άργους και κυρίως σε εκείνα από το Νεοχωρόπουλο Ιωαννίνων. Σύμφωνα με τις τελευταίες μελέτες, η χειροποίητη κεραμική της Πελοποννήσου χρονολογείται από τον 7ο αιώνα και μετά. Είναι φανερό όμως ότι η χειροποίητη κεραμική αυτής της περιόδου παρουσιάζει πολλές δυσκολίες ως προς τη χρονολόγησή της⁶¹. Όταν μάλιστα δεν υπάρχουν άλλες ενδείξεις, όπως οικιστικά κατάλοιπα, το πρόβλημα χρονολόγησης της χειροποίητης κεραμικής των μέσων χρόνων γίνεται πιο έντονο.

Τα χειροποίητα αγγεία της Αγίας Τριάδας, όπως προαναφέραμε, χρονολογούνται από τον 7ο αιώνα και μετά. Μάλιστα, η εγχάρακτη διακόσμηση στα δύο από αυτά και η λαβή στο ένα είναι στοιχεία που εμφανίζονται στα όψιμα παραδείγματα χειροποίητης κεραμικής⁶². Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι, σύμφωνα με τις τελευταίες μελέτες, η χειροποίητη κεραμική χρονολογείται

7.-8. Jahrhundert im Karpatenbecken», *Slovenska Archeologia* 23 (1975), 86-88, εικ. 12, όπου χάντρες του ίδιου τύπου με της Αγίας Τριάδας, που προέρχονται από περιοχές των Καρπαθίων, χρονολογούνται στον 7ο-8ο αι.

58. Πιθανότατα τα δύο σιδερένια μαχαίριδια είναι εργαλεία και όχι όπλα.

59. Γιαλούρης, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρονικά, πίν. 117ε.

60. Πρβλ. Davidson, *The Minor Objects*, 203, πίν. 93:1567-1569 (χρονολογούνται στον 6ο-7ο αι.).

61. Για τα προβλήματα χρονολόγησης της χειροποίητης κεραμικής με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, βλ. Αναγνωστάκης, «Η χειροποίητη κεραμική», 295-327 και Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 252-318.

62. Βλ. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 267 με βιβλιογραφία, όπου αναφέρεται ότι μελέτες ερευνητών από τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία έδειξαν ότι η εγχάρακτη διακόσμηση παρουσιάζεται στα όψιμα παραδείγματα χειροποίητων αγγείων, ενώ τα πρώιμα, που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου-αρχές 7ου αι., είναι συνήθως ακόσμητα. Βλ. επίσης, Vida, «Das slawische Brandgräberfeld in Olympia», 25.

μέσα στον 7ο αιώνα ακόμη και τον 8ο⁶³, και επομένως τα χειροποίητα αγγεία της Αγίας Τριάδας μπορούν να χρονολογηθούν ως εξής: το αδιακόσμητο αγγείο (Π 6217) στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα, το άωτο (Π 7166), που φέρει διακόσμηση από ομάδες κάθετων εγχάρακτων γραμμών, στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα, ενώ το μόνωτο αγγείο (Π 6216), λόγω της λαβής και της διακόσμησής του, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 8ο αιώνα. Στη χρονολόγηση αυτή συνηγορούν και τα άλλα ευρήματα της Αγίας Τριάδας, δηλαδή τα τροχήλατα αγγεία, τα σκουλαρίκια και τα μαχαιριδία.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι ως προς την κατασκευή τους θυμίζουν αρκετά τους κιβωτιόσχημους στο Νεοχωρόπουλο Ιωαννίνων⁶⁴, που χρονολογούνται στον 7ο αιώνα. Από την άλλη γνωρίζουμε ότι κιβωτιόσχημοι τάφοι, πρόχειρα κατασκευασμένοι, μπορούν να χρονολογηθούν και μέχρι τον περασμένο αιώνα, όπως άλλωστε και λακκοειδείς⁶⁵. Θα πρέπει επίσης να τονιστεί ιδιαίτερα ότι με το Νεοχωρόπουλο Ιωαννίνων υπάρχει άλλο ένα κοινό στοιχείο: τα χειροποίητα αγγεία είχαν τοποθετηθεί πάνω στις καλυπτήριες πλάκες.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα: ο χώρος της Παλιομπουκουβίνας χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο αρχικά στη μυκηναϊκή εποχή. Στον ίδιο ακριβώς χώρο, πάνω από τους μυκηναϊκούς τάφους, πολλούς αιώνες αργότερα, λειτουργούσε ένα χριστιανικό νεκροταφείο, τον 7ο αιώνα μ.Χ., στο οποίο συναντάμε δύο τύπους τάφων: τους κιβωτιόσχημους και τους λακκοειδείς. Τα ευρήματα του χριστιανικού νεκροταφείου, που χρονολογούνται στον 7ο αιώνα, βρέθηκαν τόσο σε κιβωτιόσχημους όσο και σε λακκοειδείς τάφους. Είναι, λοιπόν, φανερό ότι οι κάτοικοι της περιοχής χρησιμοποιούσαν ταυτόχρονα και τους λακκοειδείς, αλλά και τους κιβωτιόσχημους τάφους για να ενταφιάσουν τους νεκρούς τους. Κοντά στο νεκροταφείο θα πρέπει να υπήρχε και ο οικισμός. Άλλωστε η κοιλάδα της Παλιομπουκουβίνας προσφέρει όλες εκείνες τις προϋποθέσεις που απαιτούνται για τη δημιουργία οικισμού. Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα στοιχεία που εκτίθενται εδώ, δεν μπορεί να προσδιοριστεί ούτε πότε ακριβώς άρχισε η χρήση του νεκροταφείου (*terminus post quem*) ούτε πότε σταμάτησε (*terminus ante quem*).

Τα ευρήματα που προέρχονται από τις χριστιανικές ταφές (αν και μόνο πέντε τάφοι περιείχαν κτερίσματα) υποδηλώνουν τη σχετικά καλή οικονομική κατάσταση των κατοίκων, σύμφωνα πάντα με όσα γνωρίζουμε για τις οικονομικές συνθήκες στον 7ο αιώνα⁶⁶.

Η χειροποίητη κεραμική της Αγίας Τριάδας Ηλείας μπορεί ενδεχομένως να χρησιμοποιήθηκε από Σλάβους που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή⁶⁷ ή από το σύνολο του πληθυσμού, που εξαιτίας των

63. Βλ. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 292-318 και Vida, «Das slawische Brandgräberfeld in Olympia», 25, όπου τα αγγεία που φέρουν διακόσμηση χρονολογούνται στον 7ο-8ο αι.

64. Βλ. εδώ, σημ. 13 και 38.

65. Για κιβωτιόσχημους χριστιανικούς τάφους και τη χρονολόγησή τους, βλ. ενδεικτικώς Α.Γ. Μουτζάλη, «Νεότερα στοιχεία από τη βυζαντινή βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μέντζαινα Αχαΐας», *ΑΑΑ* 17 (1984), 35-41, σχ. 4-5, εικ. 10-11, σχ. 5.

66. J. Russell, «Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence», *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, New York 1986, 137-154.

67. Για την παρουσία των Σλάβων στην Πελοπόννησο, βλ. Α.Γ. Μουτζάλη, «Σλάβοι στη βυζαντινή Πελοπόννησο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 74 (2000), 64-72. Επίσης, βλ. Λαμπροπούλου, «Θέματα της ιστορικής γεωγραφίας» (βλ. σημ. 8), 286, όπου σύντομη αναφορά για την παρουσία των Σλάβων στην περιοχή, καθώς και Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 305-317.

οικονομικών συνθηκών της εποχής δεν είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί πάντα καλής ποιότητας τροχήλατη κεραμική. Η εύρεση όμως και τροχήλατης κεραμικής του 7ου αιώνα είναι ενδιαφέρουσα μαρτυρία συνύπαρξης⁶⁸. Πράγματι, με βάση τα μέχρι τώρα στοιχεία που μας δίνει το χριστιανικό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας, και εφόσον η χρονολόγηση των ευρημάτων ευσταθεί, διαφαίνεται ότι έχουμε στην Αγία Τριάδα κάτι ανάλογο με την περίπτωση της Μεσσήνης, δηλαδή συμβίωση των δύο πληθυσμών⁶⁹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το γεγονός ότι στον τάφο 3 βρέθηκε το τροχήλατο κύπελλο (Π 4280), τα χάλκινα περιτέχνα σκουλαρίκια (Μ 2180), αλλά και το σιδερένιο μαχαίρι (Μ 2181), όπως άλλωστε και στον τάφο 15, που εκτός από την τριφυλλόσχημη οινόχνη (Π 4348) βρέθηκε το άλλο σιδερένιο μαχαίρι (Μ 2187). Πιθανόν, λοιπόν, στην περιοχή της Αγίας Τριάδας, που λειτουργούσε ήδη ένα χριστιανικό νεκροταφείο στον 7ο αιώνα, να ήλθαν οι Σλάβοι, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν και συνυπήρχαν με τον ντόπιο πληθυσμό, χρησιμοποιώντας μάλιστα το ίδιο νεκροταφείο.

Στην παρούσα μελέτη παρατίθενται τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα και το υλικό που προέρχεται από τους ανασκαμμένους τάφους. Προκειμένου να εξαχθούν κάποια ασφαλή συμπεράσματα για το χριστιανικό κοιμητήριο και γενικότερα για την περιοχή της Παλιομπουκουβίνας την περίοδο που εξετάζουμε, θα πρέπει κατ' αρχήν να ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα στο χώρο. Συγκεκριμένα, θα πρέπει να ανασκαφούν και οι υπόλοιποι κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς τάφοι (δέκα από αυτούς είναι ορατοί και αποτυπώνονται στο σχέδιο της εικόνας 3, με τις καλυπτήριες πλάκες, ενώ υπάρχουν και άλλοι), θα πρέπει να αποτυπωθούν όλοι οι ερευνηθέντες τάφοι (τουλάχιστον αυτοί που έχουν διατηρηθεί), προκειμένου να έχουμε πλήρη εικόνα του χριστιανικού κοιμητηρίου. Θα πρέπει επίσης να γίνουν δοκιμαστικές τομές στον ευρύτερο χώρο και στη θέση όπου σύμφωνα με την προφορική παράδοση υπήρχε το ναύδριο του Αϊ-Γιάννη. Ίσως τότε προκύψουν νέα στοιχεία (ταφικά κτερίσματα ή οικιστικά κατάλοιπα), τα οποία θα μας βοηθήσουν να σχηματίσουμε μια πιο ολοκληρωμένη άποψη για την περιοχή.

Η παρουσίαση του υλικού, πριν από την ολοκλήρωση της ανασκαφής, έχει σκοπό να κάνει γνωστή τη θέση της Αγίας Τριάδας και να συμβάλει στη μελέτη μιας περιόδου με λιγοστά ευρήματα, καθώς και στη μελέτη της δυτικής Πελοποννήσου γενικότερα κατά την περίοδο αυτή.

Όταν το άρθρο βρισκόταν πλέον στο στάδιο της εκτύπωσης, εντοπίστηκε στις αποθήκες του Μουσείου Ολυμπίας, όπου φυλάσσεται το υλικό της Αγίας Τριάδας, ένα ακόμη χειροποίητο αγγείο, το Π 6098. Βρέθηκε και αυτό στο επιφανειακό στρώμα και όχι εντός τάφου, δυτικά του δρόμου του θαλαμωτού τάφου 33. Είναι του ίδιου τύπου με τα άωτα χειροποίητα της Αγίας Τριάδας, που αναφέρονται παραπάνω, και φέρει διακόσμηση από ομάδα λεπτών κάθετων χαρακτών γραμμών (όπως το Π 7166). Ο πηλός είναι ίδιος με των υπολοίπων και οι διαστάσεις του αγγείου είναι:

68. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί ούτε τεφροδόχα αγγεία ούτε βεβαίως υπολείμματα καύσης νεκρών.

69. Αναγνωστάκης - Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», 309-313.

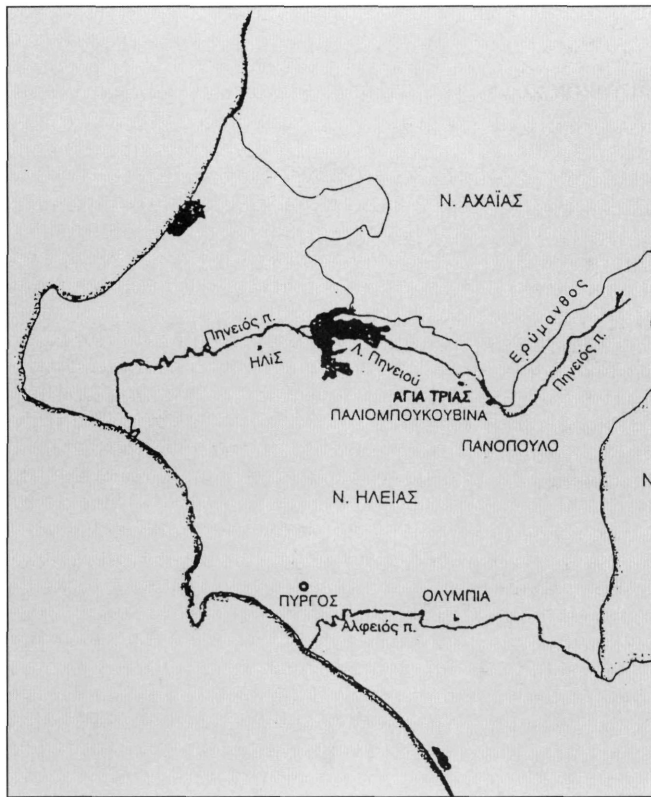
ύψος 0,10 μ., διάμετρος χείλους 0,092 μ., διάμετρος σώματος 0,096 μ., διάμετρος βάσης 0,072 μ. Το αγγείο μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα, όπως και το Π 7166, που αναφέρεται στη μελέτη. Στις αποθήκες εντοπίστηκαν και όστρακα από παρόμοια χειροποίητα αγγεία που προέρχονται από το επιφανειακό στρώμα του νεκροταφείου.

Επίσης, δημοσιεύτηκε εν τω μεταξύ και το υλικό από το σλαβικό νεκροταφείο της Ολυμπίας, από τους T. Vida και Th. Völling⁷⁰. Στη μελέτη αυτή, εκτός του υλικού της Ολυμπίας, σχολιάζονται και περιλαμβάνονται οι θέσεις της Πελοποννήσου που έδωσαν χειροποίητη κεραμική. Οι μελετητές διακρίνουν την κεραμική της Ολυμπίας σε τρεις ομάδες, με βάση την τεχνική κατασκευής⁷¹. Έτσι, στην πρώτη ομάδα, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα, ανήκουν τα χειροποίητα με χαμηλό χείλος αδιακόσμητα αγγεία. Στη δεύτερη ομάδα, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα, ανήκουν τα αγγεία που διακοσμούνται με λίγες κάθετες ή οριζόντιες «κτενωτές» γραμμές και, τέλος, στην τρίτη ομάδα, που χρονολογείται στον 8ο αιώνα, ανήκουν τα αγγεία αργού τροχού, καθώς και τα χειροποίητα με «κτενωτή» διακόσμηση, που καλύπτει όλη σχεδόν την επιφάνεια. Τα αγγεία της Αγίας Τριάδας ανήκουν στην πρώτη και τη δεύτερη ομάδα και επομένως χρονολογούνται και αυτά μετά τα μέσα του 7ου έως τον 8ο αιώνα. Επίσης και οι γυάλινες χάντρες της Ολυμπίας χρονολογούνται στον 7ο-8ο αιώνα⁷².

70. T. Vida - Th. Völling, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia, Rahden Westf.* 2000.

71. *Ό.π.*, 47-60.

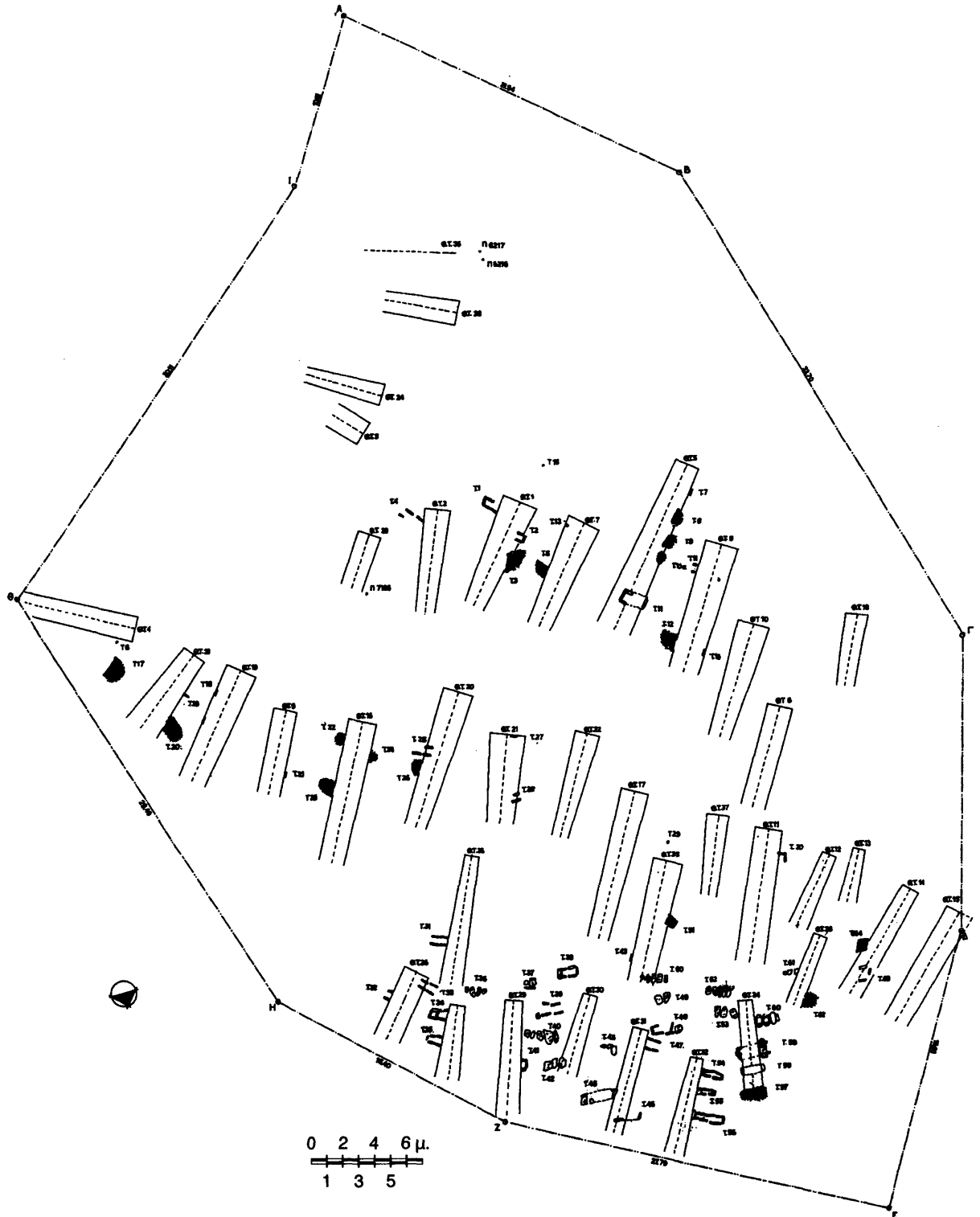
72. *Ό.π.*, 84-91, εικ. 35.

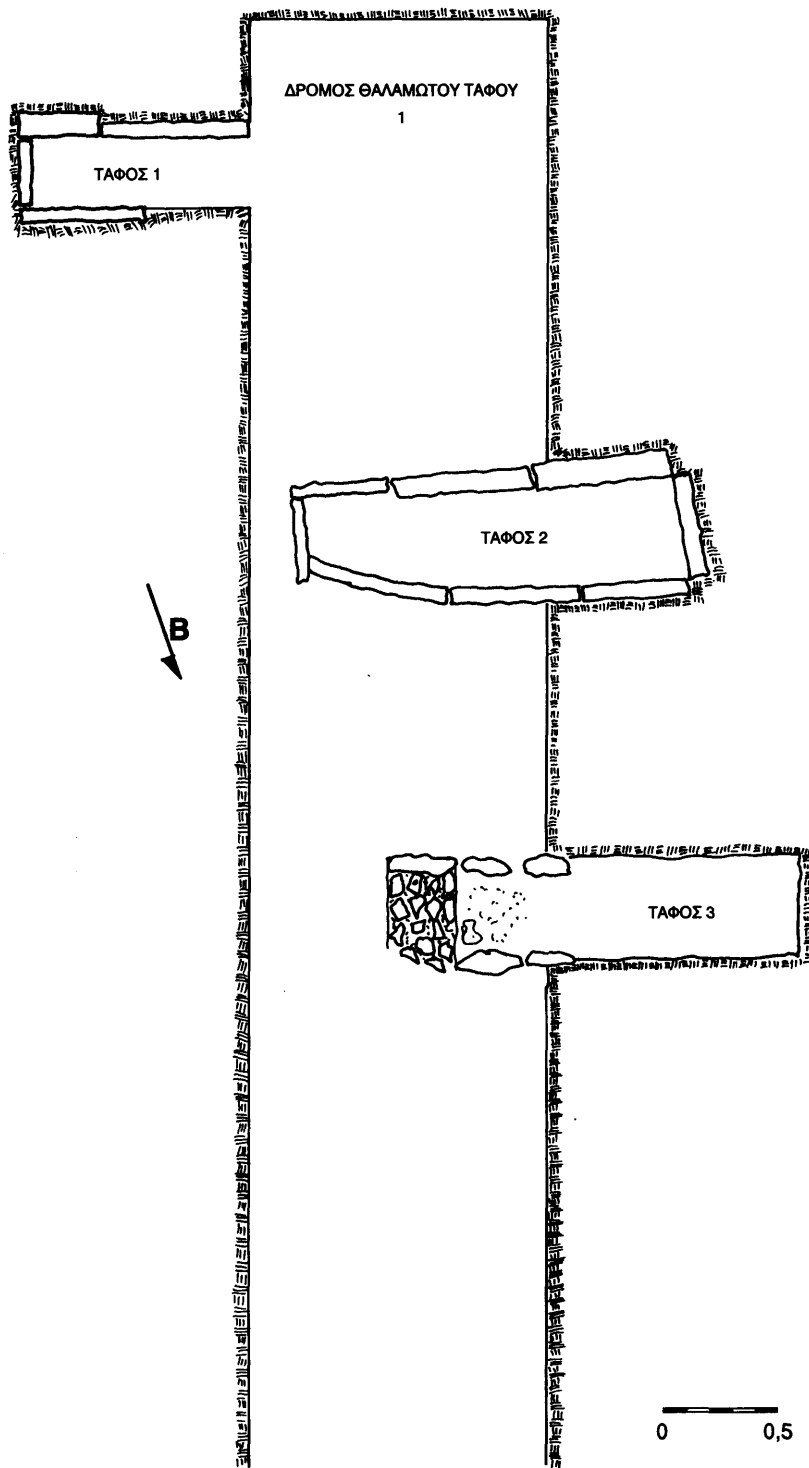
1. Χάρτης νομού Ηλείας.

2. Η περιοχή της Παλιομπονκουβίνας από Νότο, από την εθνική οδό 111. Σκιαδοβούνι (1), Τάφοι (2, 3), «Αγιάννης» (4), Ποταμός Πηνειός (5), Όρος Ερύμανθος (6), «Σπηλιές» (7).

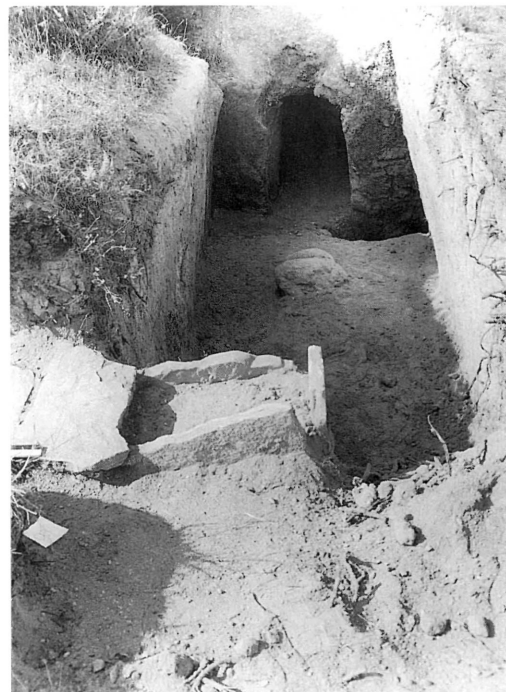
3. Τοπογραφικό διάγραμμα (αποτυπώνονται οι δρόμοι των θαλαμωτών τάφων και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι).

4. Ο δρόμος του θαλαμωτού τάφου 1 και οι χριστιανικοί τάφοι 1, 2 και 3.

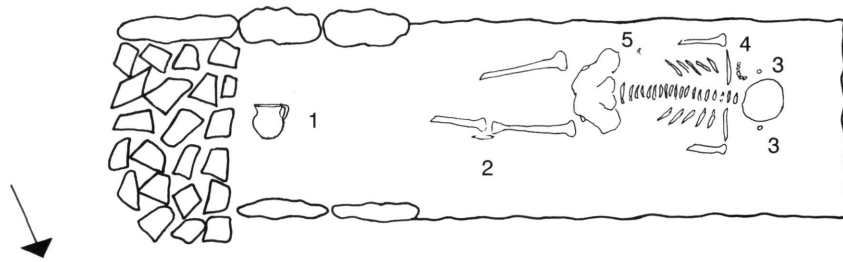

5. Κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος πάνω στο δρόμο του θαλαμωτού τάφου 7.

6. Κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος πάνω στο δρόμο του θαλαμωτού τάφου 8.

- 1. Αγγείο Π4280
- 2. Μαχαίρι M2181
- 3. Σκουλαρίκια M2180
- 4. Περιδέραιο M2182
- 5. Δακτυλίδι M2183

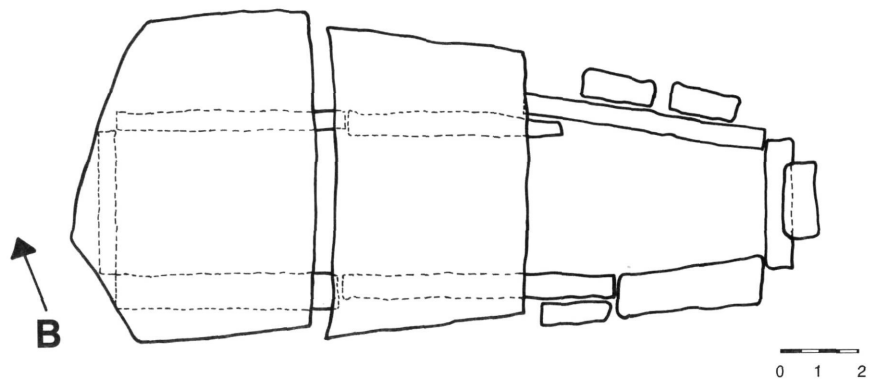
7. Ο λακκοειδής τάφος 3.

8. Ο κιβωτιόσχημος τάφος 6 με τις καλυπτήριες πλάκες.

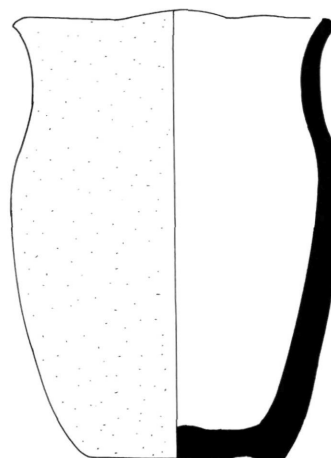
9. Ο κιβωτιόσχημος τάφος 6 μετά την αφαίρεση των πλακών.

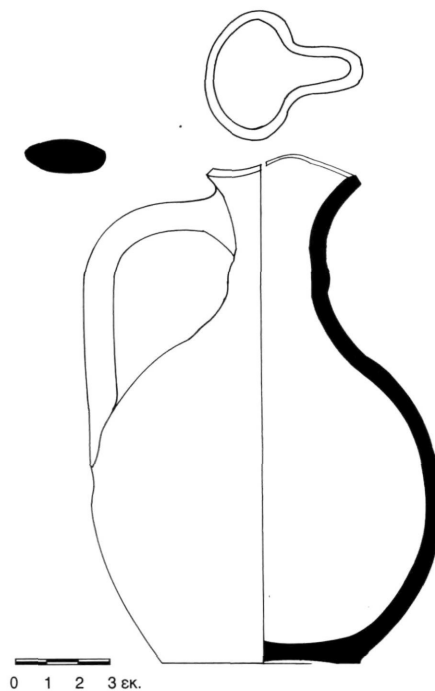
10. Ο κιβωτιόσχημος τάφος 6 (με τις καλυπτήριες πλάκες).

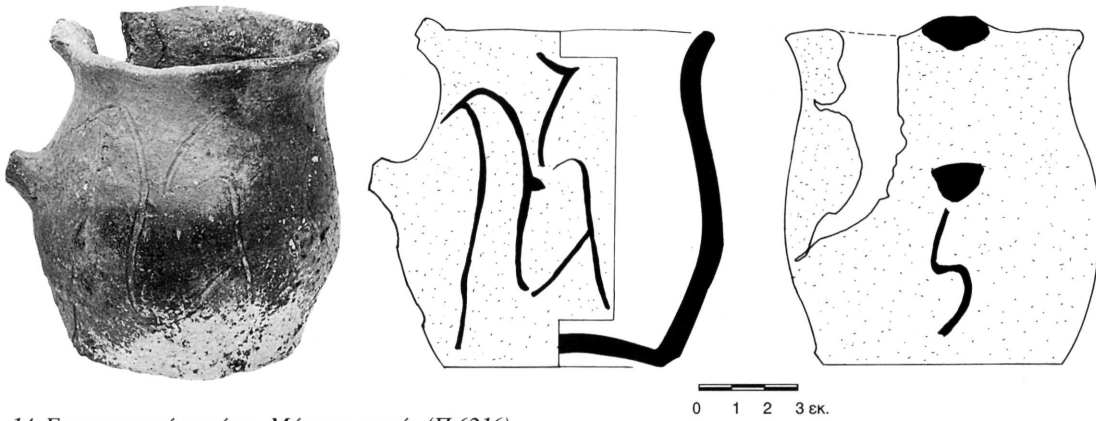
11. Λακκοειδής τάφος με τρεις ταφές.

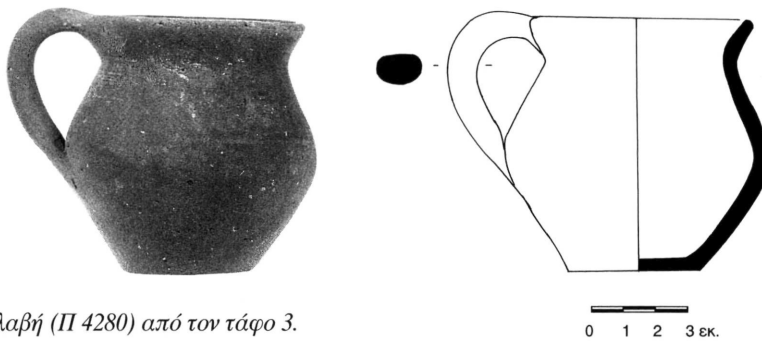
12. Επιφανειακό στρώμα. Πιθοειδές αγγείο (Π 6217).

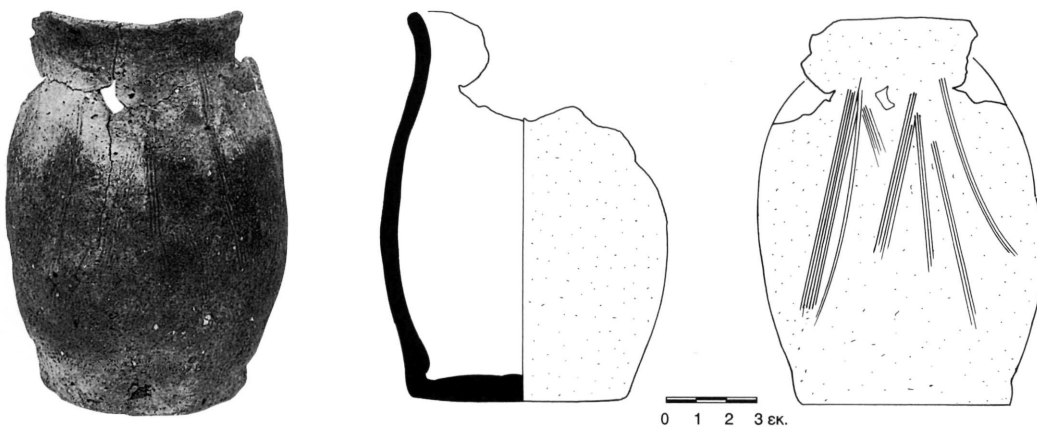
13. Τριφυλλόσχημη οinoχόη (Π 4348) από τον τάφο 15.

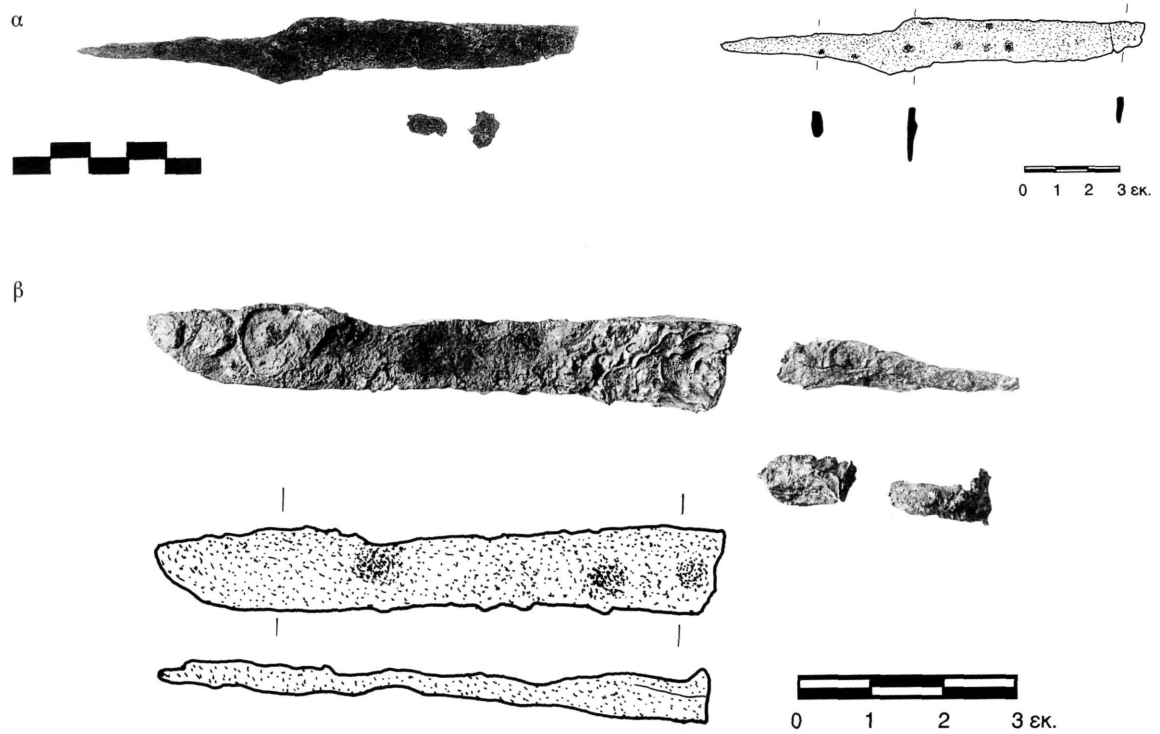
14. Επιφανειακό στρώμα. Μόνοτο αγγείο (Π 6216).

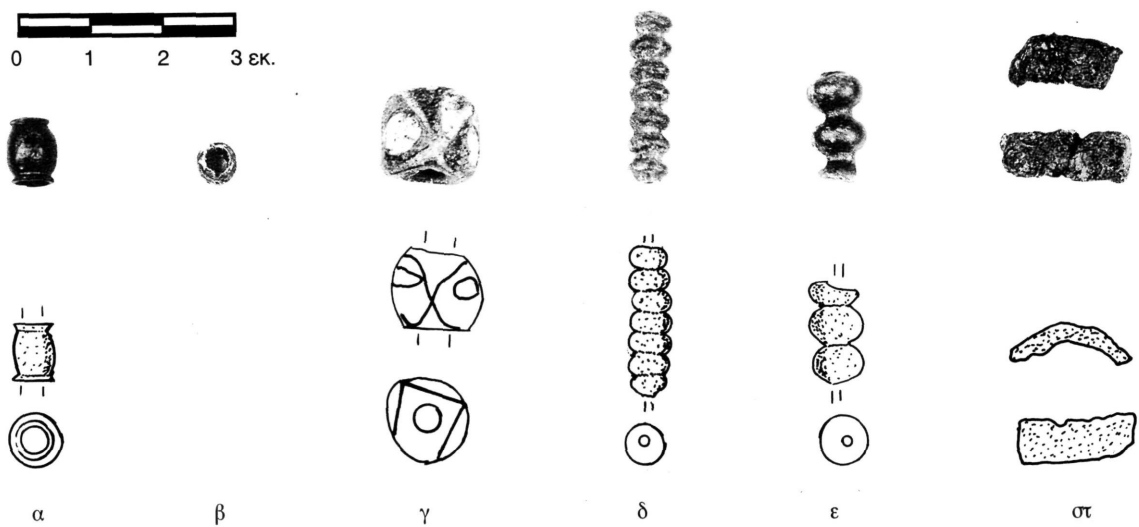
15. Κύπελλο με λαβή (Π 4280) από τον τάφο 3.

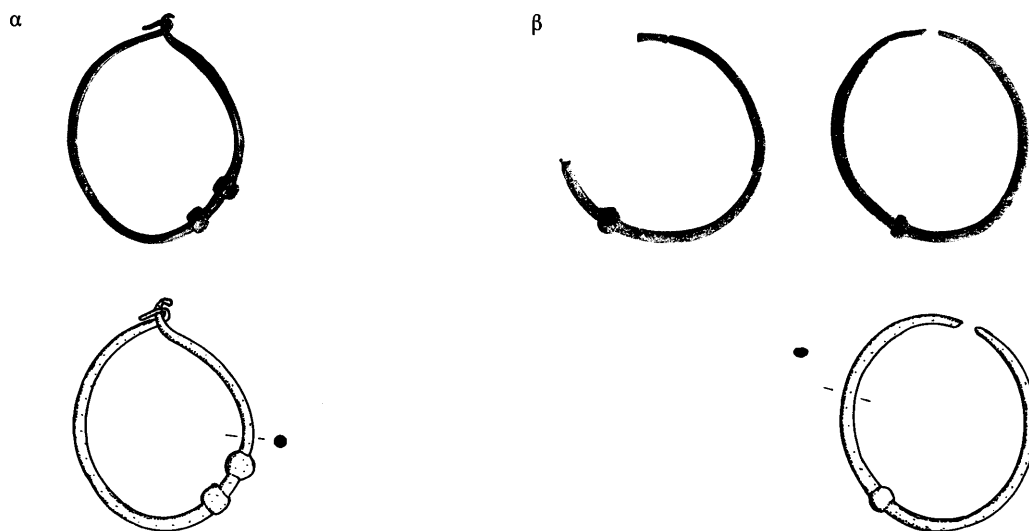
16. Επιφανειακό στρώμα. Πιθοειδές αγγείο (Π 7166).

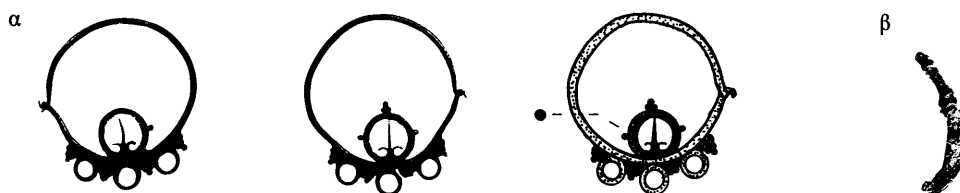
17. Σιδερένια μαχαίρια: (α) M 2187 από τον τάφο 15, (β) M 2181 από τον τάφο 3.

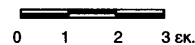
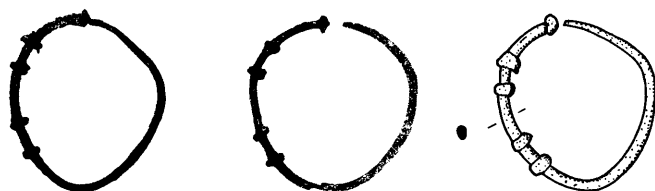
18. (α-ε) Χάντρες (M 2182, Δ 852α-δ) και (στ) σιδερένιο δαχτυλίδι (M 2183).

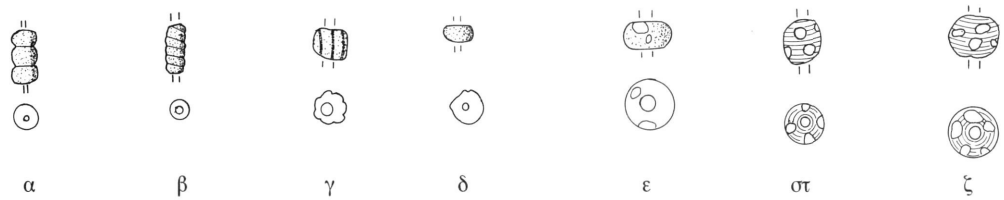
19. Χάλκινα σκουλαρίκια: (α) από τον τάφο 14 (M 2185) και (β) από τον τάφο 29 (M 2188).

20. (α) Χάλκινα σκουλαρίκια (M 2180) από τον τάφο 3 και (β) τμήμα σκουλαρικιού (M 2186) από τον τάφο 14.

21. Χάλκινα σκουλαρίκια (M 2184) από τον τάφο 6.

0 1 2 3 εκ.

22. Χάντρες (Δ 395) από τον τάφο 15.

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΕΣΗ ΣΤΗ ΜΑΝΟΛΑΔΑ ΗΛΕΙΑΣ

Άννα Ι. Λαμπροπούλου - Άφέντρα Γ. Μουτζάλη

Στὰ νοτιοδυτικά τῆς σημερινῆς κοινότητας τῆς Νέας Μανολάδας, στὸ 460 χιλιόμετρο τοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Πάτρας στὸν Πύργο¹, βρίσκεται ὁ οἰκισμὸς τῆς Παλαιᾶς Μανολάδας (εἰκ. 1). Ἡ κτηματική περιφέρεια τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ ἐκτείνεται πρὸς τὰ βόρεια μέχρι τὴ Νέα Μανολάδα, πρὸς τὰ νότια μέχρι τὸ χεῖμαρρο Βέργα καὶ τὰ κτηματικά ὄρια τοῦ χωριοῦ Βάρδα, στὰ ἀνατολικά μέχρι τὴ σιδηροδρομική γραμμὴ καὶ στὰ δυτικά μέχρι τὸ δάσος τῆς Στροφιλιᾶς καὶ τὴ θάλασσα. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἡ περιοχὴ νότια τοῦ ποταμοῦ Λαρίσου, φυσικοῦ συνόρου μεταξὺ τῆς ἀρχαίας Ἀχαιᾶς καὶ Ἡλείας, ποὺ περιλάμβανε τὴν παράλια ζώνη τῆς Ἡλείας, καθὼς καὶ τὴν περιοχὴ τῶν σημερινῶν οἰκιστικῶν θέσεων τῆς Μανολάδας καὶ τοῦ Λάπα, συνιστοῦσε τὸ ἀρχαῖο Βουπράσιον². Σύμφωνα μὲ τὸν Στράβωνα, στὴν περιοχὴ τοῦ Βουπρασίου βρισκόταν ἡ ὁδὸς ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴ Δύμη στὴν Ἡλῖδα: «Ἦν δ', ὡς ἔοικε, κατοικία τῆς Ἡλείας τὸ Βουπράσιον ἀξιόλογος, ἢ νῦν οὐκέτ' ἐστίν· ἡ δὲ χώρα καλεῖται μόνον οὕτως ἢ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἐπὶ Δύμην ἐξ Ἡλιδος τῆς νῦν πόλεως»³. Στὰ νότια, τὴν εὐφορὴ ἡλειακὴ πεδιάδα, ὅπου βρίσκεται ὁ ἀγροτικός οἰκισμὸς τῆς Παλαιᾶς Μανολάδας, διέσχισε ὁ παραπόταμος τοῦ Πηνιοῦ Βέργας. Στὰ ἀνατολικά διαγράφεται ὁ ὄρεινός ὄγκος τοῦ βουνοῦ Σκόλλις (Μόβρη). Ἀκόμη νοτιοδυτικότερα, στὴ θέση τῆς μεσαιωνικῆς Γλαρέντζας, ἐντοπίζεται ἡ ἀρχαία Κυλλήνη, ἐνῶ στὸ μεσαιωνικὸ Χλεμουτζι βρισκόταν, σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι σήμερα ἀρχαιολογικά δεδομένα, ἡ ἀρχαία ὀμηρικὴ πόλη Ὑρμίνη⁴. Τὸ λιμάνι τῆς Κυλλήνης ἀποτελοῦσε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπως καὶ κατὰ τὰ μεσαιωνικά χρόνια, τὸ κυριότερο λιμάνι ἐπικοινωνίας τῆς Κοίλης Ἡλίδας⁵. Ἐπίσης, ὁ γειτονικός

* Εὐχαριστοῦμε θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν καθηγητὴ κύριο Πέτρο Θέμελη, ὁ ὁποῖος μᾶς ὑπέδειξε τὸ μνημεῖο, μᾶς διέθεσε τὸ φωτογραφικὸ ὑλικὸ καὶ ἔθεσε ὑπόψη μας τὸ περιεχόμενον τοῦ ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ εἶχε διενεργήσει τὸ 1967. Ἐπίσης, εὐχαριστοῦμε τὴν κυρία Παναγιώτα Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ γιὰ τὶς πολὺτιμες συμβουλές της σχετικά μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς Μανολάδας.

1. Χάρτης Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ, φύλλο 3-1977, κλίμακα 1:50.000.

2. Πὰ τὰ ὄρια τοῦ ἀρχαίου Βουπρασίου, βλ. R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon. Étude de géographie historique*, Paris 1980, 67-68, 177-178, 181-182· A.D. Rizakis, «Entreprises coloniales et espace rural dans le N.-O. du Péloponnèse», στὸ A.D. Rizakis (ἐπιμ.), *Paysages d'Achaïe, 1: Le bassin du Peiros et la plaine occidentale* [Μελετήματα 15], Athènes 1992, 128.

3. Στράβων (ἔκδ. R. Baladié), 8.3.8.

4. Σχετικά μὲ τὶς ταυτίσεις τῶν ἀρχαίων αὐτῶν θέσεων, βλ. κυρίως J. Servais, «Recherches sur le port de Cyllène», *BCH* 85 (1961), 123-161· ὁ ἴδιος, «Le site helladique de Khlémoutsi et l'Hyrminè homérique», *BCH* 88 (1964), 9-50. Βλ. ἐπίσης Ν.Δ. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ἑλλάδος περιήγησις. Μεσσηνιακὰ καὶ Ἡλιακὰ*, Ἀθήνα 1979, 411-413, σημ. 1.

5. Πὰ τὸ ὀδικὸ δίκτυο τῆς περιοχῆς καὶ τὰ λιμάνια ἐπικοινωνίας, βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία

όρος στο Κουνουπέλι, όπου έχουν επισημανθεί αρχαία και μεσαιωνικά κατάλοιπα, χρησίμευε πάντα για την προστασία των ναυτικών από τους ξαφνικούς τοπικούς ανέμους⁶.

Η οικονομία της περιοχής, ήδη από την αρχαιότητα, ήταν αγροτική⁷. Λόγω ακριβώς του αγροτικού χαρακτήρα της, η περιοχή νότια του ποταμού Λαρίσου και μέχρι περίπου το ύψος των Λεχαιών αποτέλεσε, ήδη από τη ρωμαϊκή περίοδο, αντικείμενο συστηματικής εκμετάλλευσης, όπως προκύπτει από τα ίχνη αγροτικού δικτύου που έντοπίστηκαν εκεί και φαίνεται να ανταποκρίνονται στη μορφολογία των ρωμαϊκών κτηματολογίων⁸ (είκ. 2). Ίδιαίτερα πυκνή ήταν η κτηματογράφηση αυτή κοντά στη Νέα Μανολάδα, στα νότια του ποταμού Λαρίσου και στην κοιλάδα του ποταμού Βέργα, ενώ νοτιότερα, στην περιοχή των Λεχαιών, τα ίχνη της κτηματογράφησης γίνονταν αραιότερα⁹. Σε μεταγενέστερα έγγραφα της ύστερης βυζαντινής εποχής (14ος αϊ.), γίνεται λόγος για την παραγωγή σταριού, κρασιού, αλλά και αλατιού σε γειτονική, άταυτιστη ακόμη, τοποθεσία Spegone¹⁰. Η αλιεία καθώς και η ίχθυοτροφία εμφανίζονται αρκετά ανεπτυγμένες στις εκβολές του ποταμού Λαρίσου, στο Κουνουπέλι, καθώς και στη λιμνοθάλασσα του Κοτυχίου¹¹. Ακόμη, κατά τον 19ο αιώνα αναφέρεται η καλλιέργεια ρυζιού, λιναριού και αραβόσιτου, στις πλησιόχωρες προς τη Μανολάδα περιοχές του ποταμού Βέργα¹², ενώ κατά τη σύγχρονη εποχή, η αλλαγή των καλλιεργειών είχε ως αποτέλεσμα την παραγωγή μόνον όπωροκηπευτικών, κρασιού και σταριού.

Η ετυμολογία της ονομασίας της Μανολάδας έχει ρίζα ελληνική και συνδέεται άμεσα με το διαχρονικό αγροτικό χαρακτήρα της περιοχής· πρόκειται πιθανότατα για την επιβίωση κάποιας

A. Λαμπροπούλου, «Θέματα της ιστορικής γεωγραφίας του νομού Ήλειας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο», «Αρχαία Ἀχαΐα καὶ Ἡλεία», Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Πρῶτο Διεθνὲς Συμπόσιο, Ἀθήνα 19-21 Μαΐου 1989, ἐπιμ. Α.Δ. Ριζάκης [Μελετήματα 13], Ἀθήνα 1991, 283, σημ. 2, 3. Βλ. ἐπίσης σχετικὰ μὲ τὰ miliaria τῆς Πελοποννήσου, Γ. Πίκουλας, «Miliaria Peloponnesi», *Ἡόρος* 10-12 (1992-98), 277- 296. Γιὰ τὴ δυτικὴ Πελοπόννησο κατὰ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο, βλ. Α. Lambropoulou, «Le Péloponnèse occidentale à l'époque protobyzantine (IVe-VIIe siècles). Problèmes de géographie historique d'un espace à reconsidérer», στὸ Κ. Belke - Fr. Hild - J. Koder - P. Soustal (ἐπιμ.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, Wien 2000, 95-113.

6. A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969, 340-341, πίν. 51, 1.

7. Ἡ ονομασία τῆς περιοχῆς Βουπράσιο παραπέμπει στὸν πλοῦτο καὶ τὴν εὐημερία της, βλ. Baladié, *Le Péloponnèse*, 68, σημ. 120.

8. Rizakis, «Entreprises coloniales», 127-128. Πρβλ. Π.Ν. Δουκέλλης, «Ρωμαϊκὲς ἐπεμβάσεις στὸ ἀγροτικὸ τοπίο τῆς Ἀχαΐας», «Αρχαία Ἀχαΐα καὶ Ἡλεία», 223-225.

9. Rizakis, «Entreprises coloniales», 128.

10. J. Longnon - P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Paris 1969, 197, 200, 210. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Bon, *La Morée franque*, 340, ἡ θέση ταυτίζεται μὲ τὸ γειτονικὸ Κουνουπέλι. Σύμφωνα ὁμως μὲ τοὺς Longnon - Topping, ὁ.π., 235-236, ἡ τοποθεσία πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ σὲ περιοχή κοντὰ στὴ Μανολάδα, τὸ Κοτύχι καὶ τὸ Ἄλῃ Τσελεμπί (χωριὸ Βουπράσιο), σὲ μέρος ὅπου ὑπῆρχε καλλιέργεια σίτου καὶ ἄμπέλου.

11. Baladié, *Le Péloponnèse*, 89.

12. W.M. Leake, *Travels in the Morea*, 2, London 1830 (ἀνατύπ. Amsterdam 1968), 167: «The neighbouring lands produce rice, flax, and maize».

πρόνοιας, πού ἀνήκε κατά τή βυζαντινή περίοδο σέ ντόπιο ἰδιοκτήτη πού ἔφερε τὸ ὄνομα «Μανολᾶς»¹³. Σημειώνεται ὅτι στήν περιοχή αὐτή λόγω ἀκριβῶς τοῦ ἀγροτικοῦ χαρακτήρα της ἀπαντοῦν πολλά τοπωνύμια πού προέρχονται ἐτυμολογικῶς ἀπὸ ἰδιοκτησίες (π.χ. Βρανᾶ, Βάρδα, Κουρτέση κ.λπ.). Ἡ θέση τοῦ οἰκισμοῦ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸ βασικὸ ὁδικὸ ἄξονα, παράλληλο ἀκριβῶς τοῦ σημερινοῦ ὁδικοῦ δικτύου, πού συνέδεε τὴν πόλη τῆς Δύμης μὲ τὴν Κυλλήνη καὶ τὴν Ἡλιδα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ χάρτη τῆς *Tabula Peutingeriana*¹⁴ (εἰκ. 3). Στὸ μέσον περίπου τῆς ἀπόστασης τοῦ ὁδικοῦ ἄξονα μεταξὺ Δύμης καὶ Κυλλήνης, πού ὑπολογίζεται σὲ περίπου 14 ρωμαϊκὰ μίλια¹⁵, βρίσκεται ὁ οἰκισμὸς τῆς Παλαιᾶς Μανολάδας.

Στὶς πηγές τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου δὲν γίνεται καμία ἀπολύτως ἀναφορὰ στήν τοπωνυμία, ἐνῶ ἡ θέση τοῦ οἰκισμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ συνδυαστεῖ μὲ καμία παλαιότερη γνωστὴ οἰκιστικὴ θέση. Στὸ λεξικὸ τοῦ Στέφανου Βυζάντιου ἀναφέρεται μόνον ἡ περιοχή τοῦ Βουπρασίου¹⁶, ὡς ἀρχαιογνωστικὴ ἀναφορὰ βασιζόμενη στὸ κείμενο τοῦ Στράβωνα. Ἀρχαιογνωστικοῦ περιεχομένου εἶναι, ἀκόμη, ἡ ἀναφορὰ τοῦ Βουπρασίου στὸ λεξικὸ τοῦ Ἡσύχιου¹⁷.

Ἀκριβῶς στὸ κέντρο τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μανολάδας καὶ στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας τῆς Μαρίας Σκιαδόπουλου, λίγα μέτρα ἀνατολικότερα τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐνοριακῆς ἐκκλησίας τῶν Ταξιαρχῶν (εἰκ. 4), ἐντοπίστηκαν, ἀπὸ τὸν Π. Θέμελη, τὸ 1963, λείψανα κτηρίου, σωζόμενα σὲ ἀρκετὸ ὕψος¹⁸ (εἰκ. 5). Τὰ κτηριακὰ κατάλοιπα ἀνήκουν σὲ οἰκοδόμημα, πού παρουσιάζει σὲ κάτοψη ὀρθογώνιο σχῆμα μὲ τονισμένο τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα. Στὸ ἐσωτερικὸ τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἐγγράφεται ἀψίδα, ἡ κόγχη τῆς ὁποίας εἶναι σήμερα ὄρατὴ μόνον ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς οἰκίας Σκιαδόπουλου. Ὁ ἄξονας τοῦ κτηρίου ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὰς πρὸς Δυσμὰς καὶ βραίνει παράλληλα πρὸς τὸν κοινοτικὸ δρόμο. Τὸ κτήριο αὐτὸ ἔχει ἐνσωματωθεῖ στήν ἰσόγεια οἰκία Σκιαδόπουλου, πού τὸ χρησιμοποίησε ὡς βάση τῆς κατασκευῆς της (εἰκ. 6). Τὰ ὄρατὰ κατάλοιπα εἶναι ἐμφανῆ σήμερα περισσότερο στὸ βόρειο καὶ στὸ δυτικὸ τοῖχο καὶ λιγότερο στὸ νότιο. Τὸ μέγιστο σωζόμενο μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου εἶναι 4,80 μ., ἐνῶ τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος φθάνει τὰ 2,60 μ., τὸ δὲ πάχος τὰ 0,80 μ. Ὁ δυτικὸς τοῖχος εἶχε μῆκος 7,50 μ., ἐνῶ τὸ σωζόμενο ὕψος φθάνει τὸ 1,80 μ. Ὁ νότιος τοῖχος σώζεται σήμερα σὲ μικρὸ μόνον τμήμα, μήκους 0,70 μ. περίπου. Τὸ πάχος τῶν τοίχων εἶναι 0,80 μ. περίπου.

13. Δ.Β. Βαγιακάκος, «Τὰ ἕξ ἀνθρωπωνυμίων τοπωνύμια τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (Σχεδιάγραμμα)», *Ἀρχμός. Τιμητικὸς τόμος στὸν καθηγητὴ Ν.Κ. Μουτσόπουλο γιὰ τὰ 25 χρόνια πνευματικῆς του προσφορᾶς στὸ πανεπιστήμιο*, 1, Θεσσαλονίκη 1990, 287. Τὴν ἑλληνικὴ προέλευση τοῦ τοπωνυμίου ἀπὸ ἰδιοκτήτη μὲ τὴν ἐπωνυμία Μανόλης σημειώνει καὶ ὁ Bon, *La Morée franque*, 333 σμ. 7.

14. W.K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, 3 (*Roads*), Berkeley/Los Angeles/London 1980, 266-269.

15. Ὁ.π., 269.

16. Στέφανος Βυζάντιος, *Ἐκ τῶν Ἑθνικῶν* (ἔκδ. Α. Meineke, ἀνατύπ. Ares Publ., Chicago 1992), λ. Βουπρασίον.

17. K. Latte, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, 1, Hauniae 1953, λ. Βουπρασίον.

18. Περιγραφή τῶν εὐρημάτων καὶ φωτογραφικὸ ὕλικὸ περιέχονται στὸ ἔγγραφο τῆς 25ης Νοεμβρίου 1967 τοῦ τότε ἐπιμελητῆ Ἀρχαιοτήτων τῆς Ζ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Π.Γ. Θέμελη πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Προεδρίας Κυβερνήσεως καὶ τὴ Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως.

Ἡ τοιχοδομία δλόκληρου τοῦ κτηρίου ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπάλληλες στρώσεις ὀπτοπλίνθων καὶ συνδετικοῦ κονιάματος, κατὰ τὸ σύστημα *opus testaceum* (εἰκ. 7). Σὲ καλῦτερη κατάσταση σώζεται ὁ βόρειος τοῖχος. Οἱ ὀπτόπλινθοι εἶναι ἄλλοτε τετράγωνοι, πλευρᾶς 0,27 μ., μὲ κανονικὸ Χ, πὺν καλύπτει δλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια, καὶ ἄλλοτε ὀρθογώνιοι, διαστάσεων 0,20x0,15 μ., καὶ πάχους 3-4 ἐκ. Μερικὲς ὀρθογώνιες ὀπτόπλινθοι διασώζουν δακτυλιᾶς πρόσφυσης. Τὸ συνδετικὸ κονίαμα εἶναι σκληρὸ, συμπαγές, μὲ χρῆση ἀσβέστη καὶ χονδρόκοκκης ἄμμου, χωρὶς κεραμάλευρο. Οἱ ὀπτόπλινθοι ἔχουν πάχος πὺν ποικίλλει ἀπὸ 4 ἕως 5 ἐκ., ἐνῶ τὸ πάχος τῶν κονιαμάτων κυμαίνεται ἀπὸ 3 ἕως 4,5 ἐκ. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων εἶναι λεία. Ἡ τοιχοδομία κατὰ τὸ ρωμαϊκὸ σύστημα *opus testaceum* ἀναπτύσσεται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν 1ο αἰῶνα καὶ ἐπιβιώνει μέχρι τὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνα¹⁹. Βασικὸ κριτήριον γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς τοιχοδομίας αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ἡ ἀναλογία τοῦ πάχους τῶν ὀπτοπλίνθων καὶ τοῦ κονιάματος, δηλαδὴ τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ συντελεστοῦ πυκνότητος. Ὁ τρόπος αὐτὸς χρονολόγησης βασίστηκε κυρίως στὴ μελέτη τῶν ρωμαϊκῶν μνημείων τοῦ Ἄργους, πὺν προσφέρονται πρὸς μελέτη τῶν ρωμαϊκῶν τοιχοδομιῶν λόγω τῆς ποικιλίας πὺν τὰ διακρίνει²⁰. Μεταξὺ τῶν κτηρίων τῆς πόλης τοῦ Ἄργους, τῶν ὁποίων οἱ τοιχοδομίες κατὰ τὸ σύστημα *opus testaceum* χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα, μποροῦν νὰ συμπεριληφθοῦν, σύμφωνα μὲ τὸν P. Aupert, τὸ κτήριο τοῦ Ἰσιείου ἐπὶ τῆς παρόδοι Δαναοῦ (περὶ τὸ 340)²¹, τὸ ὑδραγωγεῖο τῆς ὑπόστυλης αἴθουσας τῆς ἀγορᾶς τῆς πόλης (350-360), καθὼς καὶ οἱ ἐπαύλεις τῆς ὑστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς²² κ. ἄ. Στὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογοῦνται οἱ τοιχοδομίες ἀπὸ τὶς ἐπισκευὲς διαφόρων κτηρίων, γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῶν ὁποίων ἀπαιτοῦνταν μεγάλη στερεότητα, ὅπως λ.χ. ἡ πσιόνα C 1 καὶ τὰ τοιχώματα τῶν θερμῶν αἰθουσῶν τῶν Θερμῶν A²³. Μεταξὺ τῶν κτηρίων τῆς Ἡλείας μὲ τοιχοδομία κατὰ τὸ σύστημα *opus testaceum* τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰῶνα, ὁ Aupert ἐντάσσει τὸ ἐργαστήριον τοῦ Φειδία στὴν Ὀλυμπία (ἀρχὲς 5ου αἰ.)²⁴. Ὁφείλομε ἐδῶ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ τοιχοδομία τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Φειδία, πὺν μετασκευάστηκε κατὰ τὸ

19. P. Aupert, «L'évolution des appareils en Grèce à l'époque impériale», *BCH* 114 (1990), 600-614, γράφημα 2 τῆς σ. 605. Στὴ Γόρτυνα τῆς Κρήτης, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Πραιτωρίου ἀποκαλύφθηκαν πολλὲς οἰκοδομικὲς φάσεις αὐτοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ συστήματος τοιχοδομίας, πὺν ἐκτείνεται χρονικὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ μέχρι τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., βλ. ἀναλυτικὰ G. Rocco, «Per un approccio sistematico alle tecniche costruttive in *opus testaceum* a Gortina», *Gortina* 5.1, *Lo Scavo del Pretorio (1989-1995)*, ἐπιμ. A. Di Vita, Padova 2000, 171-186.

20. Πὰ τὰ ρωμαϊκὰ συστήματα τοιχοδομίας στὴν πόλη τοῦ Ἄργους, βλ. R. Ginounès, *Le Théâtre à gradins droits et l'Odéon d'Argos*, Paris 1972, 217-245. Πὰ τὴ χρονολόγηση, μὲ βάση τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ συντελεστοῦ πυκνότητος βλ. Aupert, «L'évolution des appareils en Grèce», 593-637.

21. X. Κριτζᾶς, *ΑΔ* 29 (1973-74) Χρονικά, 222-226 (οἰκόπεδο Χρ. Κωτσιαντῆ).

22. Aupert, «L'évolution des appareils en Grèce», 611, 623.

23. Ὁ.π., 623. Ἡ τοιχοδομία κατὰ τὸ σύστημα *opus testaceum* τοῦ λουτροῦ στὸ Ἄργος (οἰκόπεδο Πασσᾶ, στὴν πάροδο τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη 7) χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ., μὲ βάση μόνον τὰ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα καὶ τὴ μέση πυκνότητα τῶν ὀπτοπλίνθων καὶ τοῦ συνδετικοῦ κονιάματος, σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ μελέτη τοῦ Aupert, βλ. σχετικὰ A. Παναγιωτοπούλου, «Ρωμαϊκὰ καὶ ὑστερορωμαϊκὰ λουτρὰ στὸ Ἄργος», «*Ἄργος καὶ Ἀργολίδα. Τοπογραφία καὶ πολεοδομία*», *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου, Ἀθήνα-Ἄργος 28/4-1/5/1990*, ἐπιμ. A. Pariente - G. Touchais, Ἀθήνα-Ἄργος 1998, 375 καὶ σημ. 17.

24. Aupert, «L'évolution des appareils en Grèce», γράφημα 2 τῆς σ. 605, 613, 623, εἰκ. 13.

δεύτερο μισό του 5ου αιώνα σε βασιλική, δεν είναι ένιαία, δεδομένου ότι ή βόρεια και ή νότια πλευρά μέχρι το ύψος των παραθύρων είναι πιο πρώιμες²⁵. Ακόμη, σε ολόκληρη την περιοχή της Ήλειας, εκτός από την Όλυμπια, όπου απαντούν αντίστοιχα συστήματα τοιχοδομίας, πρωιμότερης όμως χρονολόγησης, δεν απαντούν παρόμοιες τοιχοδομίες²⁶. Επίσης, στην Πάτρα, όπου διατηρούνται αρκετά κτήρια με αυτή την τοιχοδομία, αυτά χρονολογούνται πάλι σε πρωιμότερες περιόδους²⁷. Συγκρίσιμη ίσως με την τοιχοδομία του κτίσματος της Μανολάδας είναι ή τοιχοδομία σε μερικές γωνίες του λουτρού στην Κοκκινόραχη Σπάρτης, που χρονολογείται μετά τον 4ο αιώνα²⁸. Επίσης, όμοιότητες παρουσιάζει ή τοιχοδομία της Μανολάδας με ανάλογη που αντιστοιχεί στην ὄγδοη οικόδομηκή φάση του κτίσματος του Πραιτωρίου στη Γόρτυνα της Κρήτης και χρονολογείται στον 4ο αιώνα, μετά το 316²⁹.

Με βάση τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι με τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν είναι δυνατός ο ακριβής υπολογισμός της χρονολόγησης της τοιχοδομίας του κτίσματος, παρά μόνον σε έναν ευρύ χρονικό ορίζοντα, που μπορεί να τοποθετηθεί μάλλον μέσα στον 4ο αιώνα ή το πολύ κοντά στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 5ου αιώνα³⁰ (εικ. 8). Πάντως, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, ή κάτοψη του ἑξαεταζόμενου ὀρθογώνιου κτηρίου, ὁ προσανατολισμός του, ή τοιχοδομία του,

25. Ginouvès, *Le Théâtre à gradins*, 218 και σημ. 4, 223 και σημ. 1. Βλ. σχετικά Γ. Α. Σωτηρίου, «Αί παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος», *ΑΕ* 1929, 172-173. Κατά τον Σωτηρίου τὸ ἐργαστήριο τοῦ Φειδία μετασκευάστηκε σε βασιλική, ἀφοῦ προηγουμένως ἀφαιρέθηκαν οἱ κίονες καὶ οἱ μεσότοιχοι τοῦ ἀρχαίου κτηρίου, ἐνῶ παράλληλα διατηρήθηκαν οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, μέχρι περίπου τὸ ὕψος τῆς στέγης. Ἡ διαμόρφωση αὐτή, πού δὲν ἀλλοίωσε τὴν ἀρχικὴ ἐξωτερικὴ τοιχοδομία μέχρι τὸ ὕψος τῆς στέγης, πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με τὶς τελευταῖες ἐρευνες, ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., βλ. A. Mallwitz - W. Schiering, «Die Werkstatt des Pheidias in Olympia», *Olympische Forschungen* 5, Berlin 1964, 27-28, 106-108. Πρόσφατα προτάθηκε ὡς χρονολόγηση γιὰ τὴ βασιλικὴ τῆς Ὀλυμπίας τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ., βλ. U. Sinn, «Ἐκθεση τῶν ἐρευνῶν στὴν Ὀλυμπία τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος», στὸν παρόντα τόμο, 59-64.

26. Τὴν πληροφορία ὀφείλουμε στὸν ἀρχαιολόγο τῆς Ε' Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν κύριο Δημήτρη Ἀθανασούλη, τὸν ὁποῖο καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εὐχαριστοῦμε.

27. Πρώιμες εἶναι οἱ χρονολογήσεις ἀντίστοιχων συστημάτων τοιχοδομίας τῶν κτηρίων τῆς Πάτρας, ὅπως στὸ κτήριο τῆς ὁδοῦ Ἀσημάκη Φωτῆλα 97, βλ. I. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 35 (1980) Χρονικά, 174, πίν. 77α, σχ. 2. Τὰ ἐρείπια καμαροσκέπαστου χώρου κτηρίου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀσημάκη Φωτῆλα 97 ἦταν ἀρχικὰ ἐνσωματωμένα σε παλιὸ σπίτι, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει στὴ Μανολάδα. Ἡ τοιχοδομία τοῦ κτηρίου, πολὺ καλὰ δομημένη καὶ ὀργανωμένη, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ 2ο μ.Χ. αἰ., σύμφωνα με τὴν ἀρχαιολόγο τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων κυρία Λ. Παπακώστα, τὴν ὁποία εὐχαριστοῦμε θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ. Μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 1ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἡ τοιχοδομία τοῦ κτηρίου στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Κωνσταντινουπόλεως 75, Νόρμαν καὶ Κατερίνης, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ πάχος τῶν ὀπτοπλίνθων καὶ τοῦ συνδετικοῦ κονιάματος, βλ. Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 48 (1993) Χρονικά, 118 καὶ πίν. 43ε.

28. Δ.Χ. Ἀθανασούλης, «Λουτρικὴ ἐγκατάσταση στὴν Κοκκινόραχη Σπάρτης», *Πρακτικὰ ἘΔιεθνῶς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, 2, Ἀθήνα 1998, 214. Πιθανὴ φαίνεται μιὰ χρονολόγηση τοῦ λουτροῦ στὴ Σπάρτη μέσα στὸν 5ο αἰ., βλ. Ἀθανασούλης, *ἔ.π.*, 216 καὶ σημ. 24.

29. M. Livadiotti, «Analisi delle fasi costruttive del Pretorio», *Gortina* 5.1, 109, εἰκ. 118, 117-125.

30. H. Dodge, «Brick Construction in Roman Greece and Asia Minor», στὸ S. Macready - F.H. Thompson (ἑπιμ.), *Roman Architecture in the Greek World*, London 1987, 107, πίν. 1.

καθώς και άλλα κατασκευαστικά στοιχεία, σε συνάρτηση με τη θέση του στον αγροτικό οικισμό, μπορεί να συναφθούν μάλλον με κτήριο μη εκκλησιαστικού χαρακτήρα, πιθανόν *caldariū* ενός λουτροῦ, πού ἀνήκει σε ἀγροικία ἢ σε ἄλλης μορφῆς ἀγροτική ἐγκατάσταση, πιθανόν χωριό ἢ κώμη. Περισσότερα στοιχεία γιὰ τὴ χρήση τοῦ κτηρίου θὰ δώσει προγραμματιζόμενη μικρὴ ἀνασκαφικὴ διερευνητικὴ τομὴ στὸ βόρειο τμήμα του.

Στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ οἰκοπέδου Σκιαδόπουλου καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 16 μ. ἀπὸ τὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου τοῦ λουτροῦ, ἀποκαλύφθηκε τὸ 1963, κατὰ τὴ διάνοιξη βόθρου, σὲ βάθος 1,60 μ., τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἄμεσα σχετιζόμενου με κάποιον ἀπὸ τοὺς χώρους τοῦ λουτροῦ (εἰκ. 9). Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο κάλυπτε ὅλη τὴν περιφέρεια τοῦ διανοιχθέντος βόθρου καὶ προφανῶς καταλάμβανε μεγαλύτερη ἔκταση. Πρὸς τὰ ἀνατολικά κατέληγε σὲ τοιχίον, πού ἀποκαλύφθηκε μέσα στὸ βόθρο. Τὸ ψηφιδωτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ κυβικὲς τεχνητὲς ψηφίδες πλευρᾶς 1 ἐκ. καὶ διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση, ἀν ἐξαιρέσει κανεῖς κάποιες παλιὲς ρωγμὲς, πού προκλήθηκαν κατὰ τὶς ἐργασίαις ἐκσκαφῆς. Τὸ τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ πού ἀποκαλύφθηκε ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιο, διαστάσεων 2,10x1,05 μ., καὶ καλύπτεται με ἐπάλληλες σειρὲς δίχρωμων φολίδων, χρώματος λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ (εἰκ. 10). Τὰ περιγράμματα δηλώνονται με μαῦρο χρῶμα. Δύο ἐπίσης χρώματα ἐναλλάξ, ἐρυθρὸ καὶ λευκὸ, χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὶς φολίδες, καλύπτοντας τὸ μισὸ τῆς κάθε φολίδας σὲ κάθετη φορὰ καὶ ἀφήνοντας τὸ ὑπόλοιπο μισὸ κενό. Τὸ κεντρικόν, ὀρθογώνιον σχήματος, θέμα, πού ἀποτελεῖ τὸ ἐπάλληλο φολιδωτὸ κόσμημα, περιβάλλεται ἀπὸ τριπλὴ σειρὰ ταινιῶν, διαφορετικοῦ πάχους, σὲ μαῦρο, ἐρυθρὸ καὶ λευκὸ χρῶμα. Τὸ ψηφιδωτὸ χαρακτηρίζεται ἀπὸ λιτότητα στὴ διακοσμητικὴ ἀντίληψη. Τὸ γεωμετρικὸ θέμα, ἐν προκειμένῳ οἱ φολίδες, σχεδιάζονται με καθαρὰ περιγράμματα καὶ ἀπλώνονται στὴν ἐπιφάνεια μεγάλων διαχώρων. Ἐπίσης, ἡ πλήρης ἀπουσία ζωομορφικῶν παραστάσεων, ἢ σχετικὰ περιορισμένη χρωματικὴ κλίμακα, ὅπου κυριαρχοῦν τὸ μαῦρο, τὸ ἐρυθρὸ καὶ τὸ λευκὸ, ὑποδηλώνουν τὴ σχετικὴ πρωιμότητα τῆς κατασκευῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ὁμοιότητες καὶ ἀντιστοιχίες με ὀρισμένα ψηφιδωτὰ τοῦ ἀθηναϊκοῦ, τοῦ πελοποννησιακοῦ καὶ τοῦ λοιποῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

Συγκεκριμένα, παρατηρεῖται θεματολογικὴ ὁμοιότητα με τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἐργαστηρίου, ὅπως τοῦ τετράκογγου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ (α' δεκαετία 5ου αἰ.), τοῦ κτηρίου βόρεια τοῦ Ὀλυμπείου (α' τέταρτο 5ου αἰ.), τοῦ κτηρίου τῆς λεωφόρου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου (α' τέταρτο 5ου αἰ.), καθὼς καὶ τοῦ κτηρίου τῶν ὁδῶν Νίκης καὶ Ἀπόλλωνος (β' τέταρτο 5ου αἰ.)³¹. Ἀντιστοιχία ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ τὴν τεχνοτροπία παρατηρεῖται καὶ με τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ἀψιδωτοῦ κτηρίου τῆς Ἐρμιόνης στὴν ὁδὸ Ταξιαρχῶν (τέλη 4ου-ἄρχες 5ου αἰ. κατὰ τὴ Μ. Spiro)³² καθὼς καὶ με ἀδημοσίευτο ψηφιδωτὸ πού ἀποκαλύφθηκε τελευταία στὴν ὁδὸ

31. Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ (με τὴ συνεργασία τῆς Ε. Πελεκανίδου), *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος, 2: Πελοπόννησος-Στερεὰ Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1987*, 9-21, πίν. 176α, 180β, 187β, 188α-β, 3β, δ.

32. M. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries, with Architectural Surveys*, New York/London 1978, 169, ἀρ. 66, πίν. 183. Ἡ Spiro χρονολογεῖ τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ λόγω κυρίως τοῦ αὐστηροῦ χαρακτήρα καὶ τῆς ὀλιγοχρωμίας του στὰ τέλη τοῦ 4ου μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα, ἀποψη τὴν ὁποία δὲν φαίνεται νὰ συμμερίζεται ἡ Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ (*Σύνταγμα*, 67, σημ. 25), ἢ ὁποία συνηγορεῖ γιὰ ὀψιμότερη χρονολόγησή του.

Λόντου τῆς Πάτρας. Ὀμοιότητες, ἐμφανῶς λιγότερες, ὑπάρχουν καὶ μετὰ τὸ διάκοσμο τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς βασιλικῆς Α' τῆς Δημητριάδος³³ (μέσα 5ου αἰ.) καὶ τῆς βασιλικῆς Β' τῆς Νικοπόλεως³⁴ (τέλη 5ου αἰ.). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀπόλυτη ὁμοιότητα καὶ ἀντιστοιχία μετὰ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς οἰκίας (πιθανὸν ἔπαυλης) ποῦ ἀνασκάφηκε ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μαλέα 6 στὴν Ἄνω Πόλη τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται πιθανότατα στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰῶνα³⁵. Ἐπίσης, ὁμοιότητες παρουσιάζει τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς Μανολάδας μετὰ τὸ σχέδιο τῶν δαπέδων τοῦ κτηρίου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σωκράτους 47-49 (οἰκόπεδο Α. Βελικᾶ), ποῦ χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου-5ου αἰῶνα³⁶, καθὼς καὶ τοῦ δίκλιτου ναοῦ στὴ συνοικία Πανόραμα (οἰκόπεδο Ι. Λαδένη), τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου καὶ τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου αἰῶνα³⁷. Τέλος, ὁμοιότητα ὑπάρχει μετὰ ἀνάλογη σύνθεση συνεχόμενων φολίδων, μετὰ τις ὁποῖες διακοσμεῖται τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς οἰκίας ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Λαπιθῶν 7 στὴν Ἄνω Πόλη Θεσσαλονίκης, ποῦ χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰῶνα³⁸. Τὰ συγκρίσιμα, ἀπὸ ἀποψη θεματολογίας καὶ τεχνολογίας, ψηφιδωτὰ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου μετὰ φολιδωτὸ διάκοσμο, κλιμακώνονται χρονολογικὰ μέσα στὸν 5ο αἰῶνα, μετὰ ἔμφαση στὸ πρῶτο μισὸ του.

Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς Μανολάδας, ὅπως ἡ σαφήνεια καὶ ἡ καθαρότητα τῆς σχεδίασης, ἡ σχετικὰ περιορισμένη χρωματικὴ κλίμακα, ἡ λιτότητα στὴ διακοσμητικὴ ἀντίληψη καὶ ἡ ἐπιδεξιότητα στὴν ἐκτέλεση, συνδυάζονται ἀπὸ ἀποψη θεματολογικὴ καὶ σχεδιαστικὴ μετὰ τὴν παράδοση ποῦ δημιούργησε τὸ ἀθηναϊκὸ ἐργαστήριον κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰῶνα. Ἀκόμη, τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ φολιδωτὸ κόσμημα ἀποτελεῖ πιθανότατα τὸ μοναδικὸ καὶ κεντρικὸ διακοσμητικὸ θέμα ἑνὸς μεγάλου διαχώρου, ποῦ πλαισιώνεται ἀπὸ τρεῖς μονόχρωμες ταινίες, κάνει ἀκόμη σαφέστερη αὐτὴ τὴ χρονολογικὴ προσέγγιση. Σύμφωνα μετὰ τὰ παραπάνω, γίνεται δυνατὴ ἡ χρονολόγησις τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Μανολάδας πιθανότατα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ ἡ σύγκρισή του μετὰ κτήρια κατὰ κανόνα μὴ ἐκκλησιαστικοῦ χαρακτήρα, ὅπως τὸ τετράκογχο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, τὸ κτήριο τῆς λεωφόρου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, τὸ κτήριο τῶν ὁδῶν Νίκης καὶ Ἀπόλλωνος, καθὼς καὶ τὸ κτήριο στὰ βόρεια τοῦ Ὀλυμπεῖου. Στὰ κοσμικὰ κτήρια, πιθανότατα σὲ ἔπαυλη, ἀνήκει καὶ ἡ οἰκία στὴν Ἄνω Πόλη Θεσσαλονίκης.

Ἐρείπια λουτρικῆς ἐγκατάστασης ἄμεσα σχετιζόμενα, ὅπως φαίνεται, μετὰ τὰ προαναφερθέντα κατάλοιπα ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1968 ἀπὸ τὸν Α. Χωρέμη³⁹ (εἰκ. 11). Συγκεκριμένα, κατὰ τὴ διάρκειαν

33. Spigo, *Critical Corpus*, 401, πίν. 441.

34. *Ο.π.*, 476, 481, πίν. 551, 557.

35. Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος*, 3: *Μακεδονία-Θράκη*, 1: *Τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998, 237-238, ἀρ. 2.19, πίν. 123, 124. Ἀκόμη, τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Μανολάδας ἔχει ὁμοιότητα, ὡς πρὸς τὸ θέμα, μετὰ ἀντίστοιχα ψηφιδωτὰ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὅπως τῆς βασιλικῆς στὸν Κέφαλο Ἀμβρακικοῦ (πρώμιος 6ος αἰ.), βλ. Στ. Πελεκανίδης (συνεργασία Π.Ι. Ἀτζακᾶ), *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος*, 1: *Νησιωτικὴ Ἑλλάς*, Θεσσαλονίκη 1974, πίν. 76.

36. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα*, τ. 3, 248-249, 318-319 ἀρ. 2.26 καὶ 51, πίν. 152α, 153γ.

37. *Ο.π.*, 265-266, 331-332, ἀρ. 3.8 καὶ 68, πίν. 194.

38. *Ο.π.*, 258-259, ἀρ. 3.2, πίν. 179.

39. Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ 24* (1969) *Χρονικά*, 149-150, σχ. 1· D. Leekley - R. Noyes, *Archaeological Excavations in Southern Greece*, New Jersey 1976, 96· Γ. Ἀνδρέου, «Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν Ἠλείαν στὴν δεκαετία 1960-1970», *Ἠλειακά* 23 (1977), 711.

σωστικής ανασκαφής, αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου υποκαύστου (διαστάσεων 5,50x2,55 μ.). Στα ανατολικά του υποκαύστου εντοπίστηκε τμήμα μεγάλου δωματίου (διαστάσεων 2,10x2,40 μ.) με δάπεδο από πήλινες πλάκες. Στα νότια του πλακόστρωτου δωματίου και σε μικρή απόσταση βρέθηκε πολύχρωμο μαρμαροθετημένο δάπεδο, έρυθρου, ιώδους και λευκού χρώματος (διαστάσεων 3,20x2,30 μ. περίπου), ενώ στα βορειοδυτικά του δαπέδου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα μεγάλης άψιδας, πάχους 0,80 μ., που καταστράφηκε κατά το μεγαλύτερο τμήμα. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, τα κατάλοιπα, αποτέλεσμα έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε έκταση και όχι σε βάθος, αποτελούν τμήματα λουτρού ρωμαϊκής εποχής⁴⁰. Πάντως, επειδή τα ένσωματωμένα στην οικία Σκιαδόπουλου κατάλοιπα και τα αποκαλυφθέντα ερείπια στον παρακείμενο χώρο ανήκουν πιθανότατα στην ίδια λουτρική εγκατάσταση, θεωρήσαμε απαραίτητη την επανεξέταση και την επαναξιολόγηση της χρονολόγησης των εύρημάτων της ανασκαφής Α. Χωρέμη, με βάση τη μελέτη του φωτογραφικού αρχείου, καθώς και της κεραμικής που προήλθε από την ανασκαφή. Δυστυχώς, κατά την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Όλυμπιας, δεν έγινε δυνατή η άνευρεση φωτογραφικού υλικού και κεραμικής προερχόμενων από την ανασκαφή Α. Χωρέμη. Άλλωστε, οι πρόσφατες εργασίες στη θέση αυτή⁴¹ καθιστούν σχεδόν αδύνατη τη συγκέντρωση περισσότερων στοιχείων, που θα φώτιζαν όχι μόνον τη χρονολόγηση των καταλοίπων του λουτρού αυτού, αλλά θα προσδιόριζαν και τη συνάφειά του με τη λουτρική εγκατάσταση που εντόπισε αργότερα ο Π. Θέμελης.

Τα ερείπια κτηρίων, που αποκάλυψε η σωστική ανασκαφή Π. Θέμελη και Α. Χωρέμη σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους το 1963 και το 1968 αντίστοιχα, βρίσκονται στη θέση Καλογερικά στο κέντρο του σημερινού οικισμού της Παλαιάς Μανολάδας, πολύ κοντά στην ένοριακή εκκλησία των Ταξιαρχών και το κοινοτικό κατάστημα (εικ. 12), σε απόσταση μόλις 400 μ. από το νεκροταφείο, όπου ύψώνεται η γνωστή βυζαντινή εκκλησία της Παλιοπαναγιας της Μανολάδας, που χρονολογείται μετά τα μέσα του 12ου αιώνα⁴². Κατά συνέπεια, η θέση του οικισμού κοντά στον όδικο άξονα που συνέδεε τη Δύμη με την Κυλλήνη και την Ήλιδα και μέσα στα όρια της κτηματογραφημένης από τους Ρωμαίους αγροτικής περιοχής θα δικαιολογούσε άριστα την ύπαρξη στο σημείο αυτό μιας πρώιμης πρωτοβυζαντινής αγροικίας ή άλλης, αγροτικού τύπου, εγκατάστασης, όρατο τμήμα της οποίας αποτελούν σήμερα μόνον τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της οικίας Π. Σκιαδόπουλου. Ύπενθυμίζεται ότι κατά τους 2ο και 3ο μ.Χ. αιώνες παρατηρείται έντυπωσιακή αύξηση του αριθμού

40. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 24 (1969) Χρονικά, 150.

41. Κατά τη διάρκεια εργασιών τον Οκτώβριο του 1998, για τη διάνοιξη θεμελίων, με σκοπό την κατασκευή πολιτιστικού κέντρου στη θέση αυτή (!), καταστράφηκαν τα ερείπια του ρωμαϊκού λουτρού, που είχαν αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του Α. Χωρέμη, βλ. δημοσίευμα στην εφημερίδα *Έλευθεροτυπία* της 15ης Οκτωβρίου 1998.

42. Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις ήμων ανά την Ελλάδα», *ΔΧΑΕ* (1894), 14-15· Χ. Μπούρας, «Η Παλιοπαναγια στη Μανολάδα», *Επιστημονική Έπετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 4 (1969), 233-261. Νέα χρονολόγηση μέσα στον 13ο αι. προτείνεται για την οικοδόμηση του ναού της Μανολάδας από τον αρχαιολόγο της 6ης Έφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πατρών Δ. Άθανασούλη, Πρακτικά του Συμποσίου *Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο από τον 4ο μέχρι τον 15ο αιώνα*, Α΄γιο 5-6 Μαΐου 2000 (υπό έκδοση).

των άγροικιών⁴³, μερικέσ από τίς όποίεσ έπιβιώνουν και κατά τήν έπόμενι πρωτοβυζαντινή περιόδο, όπωσ ή περίπτωσι τήσ άγρέπαυλις στή θέση Βαρελά Άγίου Βασιλείου Κορινθίασ⁴⁴, ή άγρέπαυλι στή Μέντζαινα Πατρών⁴⁵, στá Νιχώρια⁴⁶, στó Διαλισκάρι Μεσσηνιασ⁴⁷ κ.ά. Άκόμη, τμήμα κάποιαις έπαυλις ή άγροικίασ άποτελεί τó μικρών διαστάσειν ιδιωτικó βαλανείο στήν Κοκκινόρραχη τήσ Σπάρτησ, πού χρονολογείται μετá τόν 4ο αιώνα⁴⁸. Υπενθυμίζεται ότι στή Μέντζαινα Άχαίασ, τó όρατό τμήμα τήσ άγροικίασ, πού λειτουργούσε εκεί κατά τή ρωμαϊκή περίοδο, ήταν τó λουτρό, πάνω σέ τμήμα του όποιου θά κτιστεί άργότερα ή μεσοβυζαντινή βασιλική⁴⁹. Επίσις, λουτρά περιλάμβαναν, έκτόσ από τήν άγρέπαυλι του Άγίου Βασιλείου Κορινθίασ, όπωσ άναφέρθηκε, ή άγροικιή έγκατάστασι στήν Άκρα Σοφία στá Ίσθια⁵⁰, καθώσ και ή ύστερορωμαϊκή villa στó Διαλισκάρι Μεσσηνιασ⁵¹. Έξάλλου, άξίζει νά ύπογραμμιστεί ή σημασία των δημόσιων και ιδιωτικών λουτρικών χώρων στή ζωή των κατοίκων των άγροικιών περιοχών, όπωσ προκύπτει από τίς πρόσφατεσ άνασκαφικέσ έρευνεσ στή βόρεια Συρία και τήν Παλαιστίνη⁵². Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τή λειτουργία των λουτρικών χώρων στίσ άγροικίεσ περιοχέσ τήσ πρωτοβυζαντινής περιόδοσ άποτελεί ή περίπτωσι του λουτρού στó χωριό Όμποντα τήσ Παλαιστίνησ. Τó λουτρό αυτό διατηρείται σέ έξαιρετική κατάστασι και βρίσκειται δυτικά του οικισμού και πολύ κοντά στον κύριο όδικό άξονα, σέ τρόπο ώστε νά έξυπηρετούνται σέ αυτό τόσο οί κάτοικοι του οικισμού και των πλησιόχων άγροικιών έγκαταστάσειν όσο και οί διερχόμενοι ταξιδιώτεσ⁵³.

43. Για τίς άγροικίεσ γενικά και τήν εξέλιξή τουσ, βλ. J. Percival, *The Roman Villa. An Historical Introduction*, Berkeley/Los Angeles 1976. Ειδικότερα για τίς έντοπιζόμενεσ άγροικίεσ τήσ Πατραϊκήσ, βλ. Μ. Πετρόπουλοσ, «Άγροικίεσ Πατραϊκήσ», «Structures rurales et sociétés antiques», *Actes du Colloque de Corfou, 14-16 mai 1992*, έπιμ. P.N. Doukellis - L.G. Mendoni, Paris 1994, 405-424.

44. Α. Μουτζάλη, *ΑΔ* 39 (1984) Χρονικά, 109-110. Βλ. και T.E. Gregory, «From Kleonai to Agios Vasiliios. Journey through an Ancient Landscape», «Structures rurales et sociétés antiques», 351-358.

45. Α. Μουτζάλη, «Νεότερα στοιχειά από τή βυζαντινή βασιλική τήσ Κοίμησι τήσ Θεοτόκου στή Μέντζαινα Άχαίασ», *ΑΑΑ* 17 (1984), 33-34. Βλ. έπίσις Πετρόπουλοσ, «Άγροικίεσ Πατραϊκήσ», 405-424.

46. W.D.E. Coulson, «The Site and Environs», στó W.A. McDonald - W.D.E. Coulson - J. Rosser (έκδ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, 3: Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis 1983, 338.

47. J.L. Davis - S.E. Alcock - J. Bennet - Y.G. Lolos - C.W. Shelmerdine, «The Pylos Regional Archaeological Project, Part 1: Overview and the Archaeological Survey», *Hesperia* 66 (1997), 469-474, 470, εικ. 27.

48. Άθανασούλησ, «Λουτρικιή έγκατάστασι», 209-244.

49. Σχετικά με τήν εξέλιξι των άγροικιών μετá τόν 4ο αιώνα στή Δυτικιή Ευρώπη και τή μετατροπή τουσ, κατά κύριο λόγο, σέ νεκροταφεία, ναούσ ή μοναστήρια, βλ. Percival, *The Roman Villa*, 183-199.

50. R.M. Rothaus, «Urban Space, Agriculture Space and Villas in Late Roman Corinth», «Structures rurales et sociétés antiques», 393· T.E. Gregory, «An Early Byzantine Complex at Akra Sophia near Corinth», *Hesperia* 54 (1985), 411-428.

51. Davis κ.ά., «The Pylos Regional Archaeological Project», 469, 473-474.

52. Βλ. κυρίωσ τήν έμπεριστατωμένη μελέτη του Y. Hirschfeld, «Farms and Villages in Byzantine Palestine», *DOP* 51 (1997), 65-66. Οί άνασκαφέσ στίσ περιοχέσ αυτές, ιδίωσ τήσ βόρειαισ Συρίασ, άπέδειξαν ότι τά λουτρά, ιδιωτικά ή δημόσια, άποτελοΰσαν σημαντικό τμήμα των άγροικιών οικισμών, είτε αυτά βρίσκονταν μέσα στó χωριό είτε πολύ κοντά σέ αυτό. Η ύπαρξι λουτρών στίσ άγροικίεσ περιοχέσ άποτελεί, έπιπλέον, ισχυρη ένδειξι τόσο για τόν άστικó χαρακτήρα, πού προσλαμβάνει βαθμαία κατά τήν έποχι αυτή ό άγροικίόσ χώροσ, όσο και για τή σχετικά καλή οικονομική κατάστασι των κατοίκων, βλ. Hirschfeld, *ό.π.*, 66.

53. *Ο.π.*, 66.

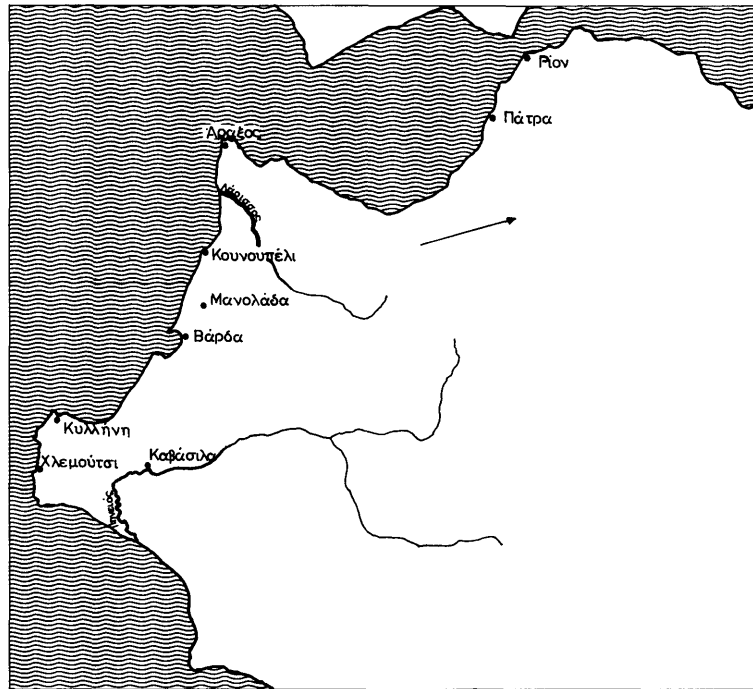
Τελευταία γνωστή μαρτυρία του οικισμού γίνεται στη γαλλική και άραγωνική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*, όπου αναφέρεται ότι κοντά στο όμώνυμο χωριό (casal) έλαβε χώρα ή μάχη του 1316⁵⁴. Έκτοτε, υπάρχει συχνή αναφορά του τοπωνυμίου στις πηγές, καθώς και σε μεταγενέστερες καταγραφές και πατριαρχικά σιγίλια. Κατά τα τέλη του 18ου αιώνα (1775), λ.χ., ή Μανολάδα συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των μετοχίων της Μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας στην Πελοπόννησο⁵⁵, ενώ μετόχια της μονής Μεγάλου Σπηλαίου αναφέρονται στην πλησιόχωρη περιοχή⁵⁶.

Τέλος, θεωρούμε σημαντικό στοιχείο για την ιστορική γεωγραφία της περιοχής την απόδοση στην πρωτοβυζαντινή περίοδο των αρχαίων λειψάνων που αποκάλυψε τόσο ή ανασκαφή Π. Θέμελη όσο και εκείνη του Α. Χωρέμη. Η ύπαρξη πιθανότατα άγροικίας στην περιοχή μάς επιτρέπει να ίχνηλατήσουμε τη διαχρονικότητα της άγροικίας χρήσης και έκμετάλλευσής του χώρου.

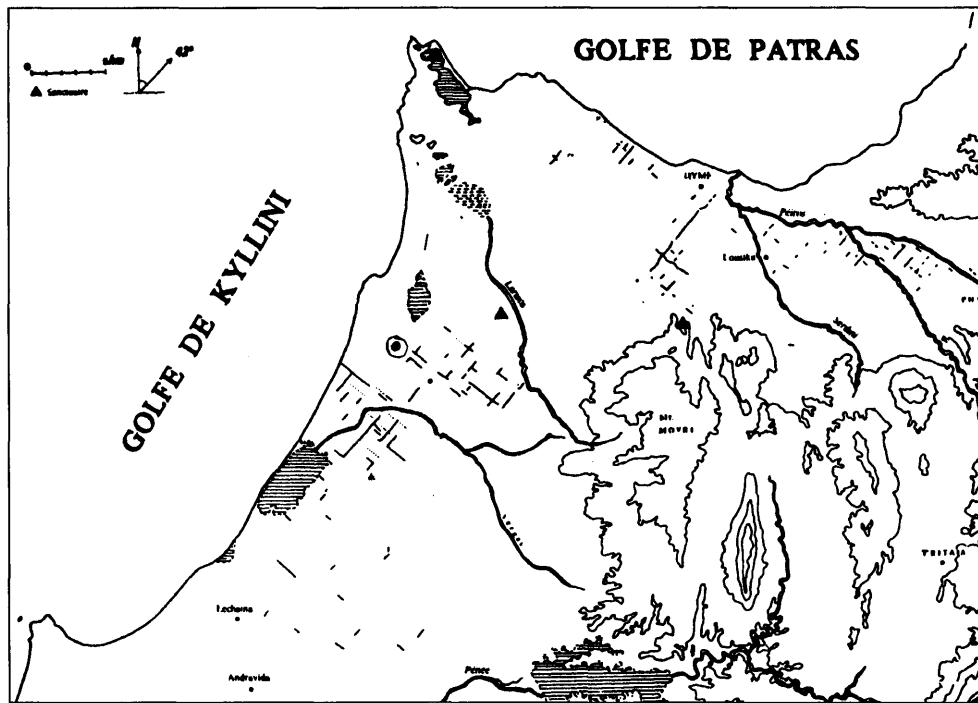
54. A. Morel-Fatio (έκδ.), *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea compilado por comandamiento de don Fray Johan Ferrandez de Herredia. Chronique de Morée aux XIIIe et XIVe siècles*, Genève 1885, 154, § 698: «el casal de la Almendolada». J. Longnon (έκδ.), *Livre de la conquête de la princée de l' Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, Paris 1911, 403: «au plain de Manoillade». Πρβλ. Bon, *La Morée franque*, 333.

55. Σπ. Π. Λάμπρος, «Σιγίλιον του πατριάρχου Σωφρονίου περι της μονής Ταξιαρχών παρὰ τὸ Αἴγιον, καὶ τὸ χωριὸν Δημητροπούλου», *NE* 6 (1909), 291-292: «τὸ ... Ἱερὸν καὶ Σεβασμιον μοναστήριον, τὸ τιμῶμενον ἐπ' ὀνόματι τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν, καὶ ἐπικεκλημένον τοῦ γέροντος μετὰ πάντων τῶν προσόντων αὐτῶ κτημάτων τε, καὶ ὑποστατικῶν, καὶ ἀφιερωμάτων, κινητῶν τε καὶ ἀκινήτων, καὶ ... μετὰ τῶν ὑποκειμένων αὐτῶ τοῦ τε γυναικείου μονιδρίου, καὶ τῶν ἄλλων Μετοχιῶν αὐτοῦ, δηλονότι τῆς Μανωλάδος, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, τοῦ Δημητροπούλου, τῶν Μελισσίων». Ἡ Μανολάδα ἀναφέρεται ἀκόμη κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα ὡς μετόχι τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας ἀπὸ τὸν Leake, *Travels in the Morea*, τ. 2, 167. Στὸ χωριό, ὅπου ὑπῆρχε μεγάλος πύργος, ζοῦσαν κατὰ τὸν περιηγητὴ εἰκοσι ἢ τριάντα οἰκογένειες. Πὰ τὸν πύργο τῆς Μανωλάδας, βλ. Γ. Δημακόπουλος, «“Πύργοι”: Οἱ ὄχυρὲς κατοικίαι τῆς προεπαναστατικῆς Πελοποννήσου», *Πρακτικὰ Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, 1, Ἀθήνα 1987-1988, 328, ἀρ. 4. Πὰ τὸν παλαιότερο γνωστὸ μοναστικὸ πυρῆνα τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας, βλ. Α. Λαμπροπούλου - Α. Μουτζάλη, «Ὁ μεσοβυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Αἰγιαλείας. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 323-350.

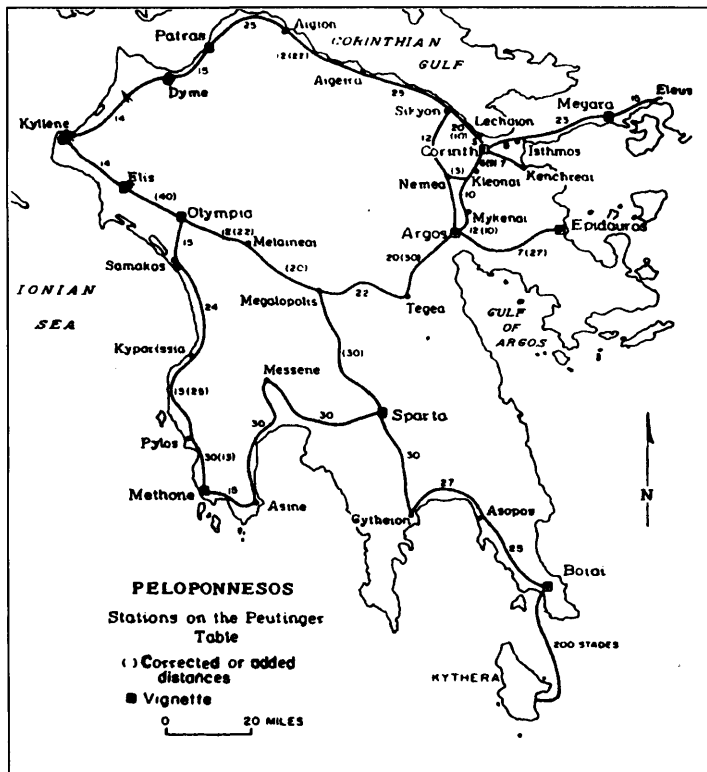
56. Κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα τὸ γειτονικὸ χωριὸ Ἄλῃ Τσελεμπὶ ἀναφέρεται ὡς μετόχι τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ποὺ διέθετε, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ Μανολάδα, ἓνα μεγάλο πύργο, βλ. Leake, *Travels in the Morea*, τ. 2, 166. Δημακόπουλος, «“Πύργοι”», 328, ἀρ. 3.

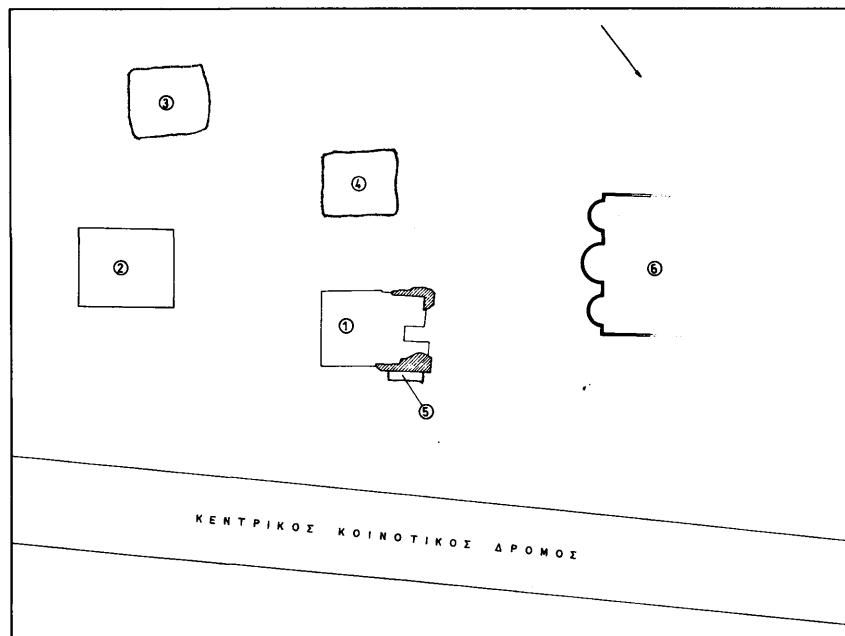
1. Χάρτης της περιοχής.

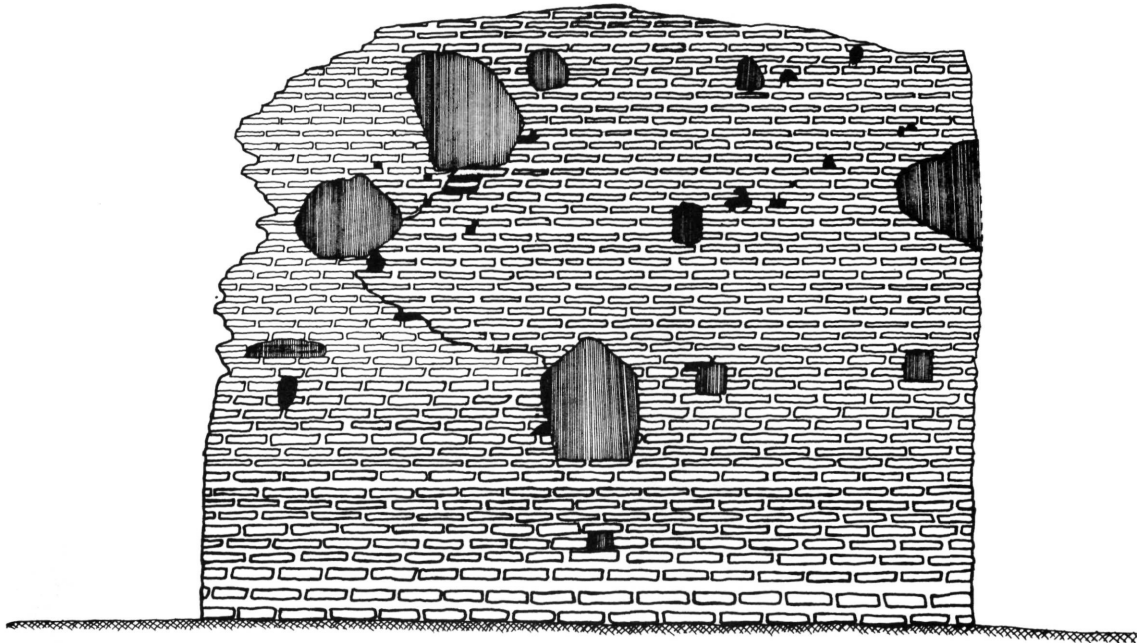
2. Χάρτης του ρωμαϊκού κτηματολογίου (Rizakis, Paysages d'Achaïe, carte 20).

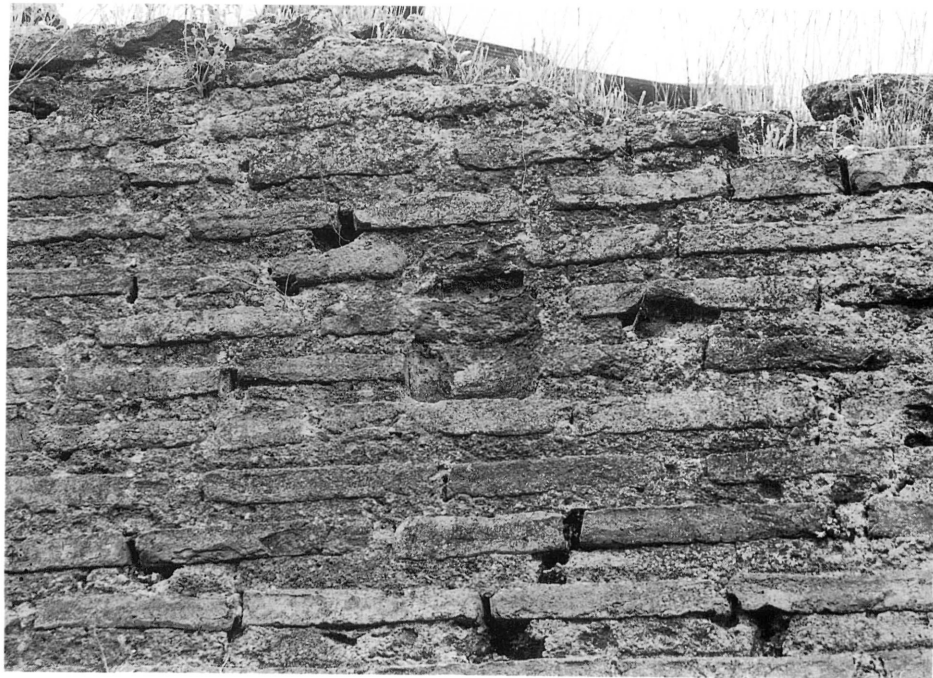
3. Χάρτης της Tabula Peutingeriana (Pritchett, Roads, III, 239, εικ. 11).

4. Τοπογραφικό απόσπασμα της Παλαιάς Μανολάδας.

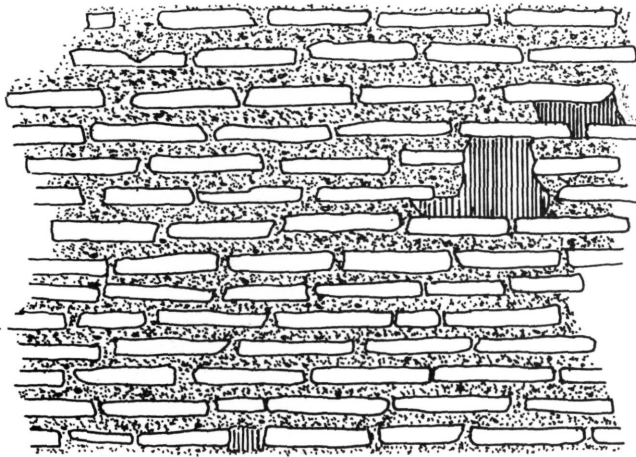
5. Σχεδιαστική αποτύπωση βόρειου τοίχου της οικίας Π. Σκιαδόπουλου.

6. Παλαιά Μανολάδα Ήλειας. Λείψανα πρωτοβυζαντινού κτηρίου.

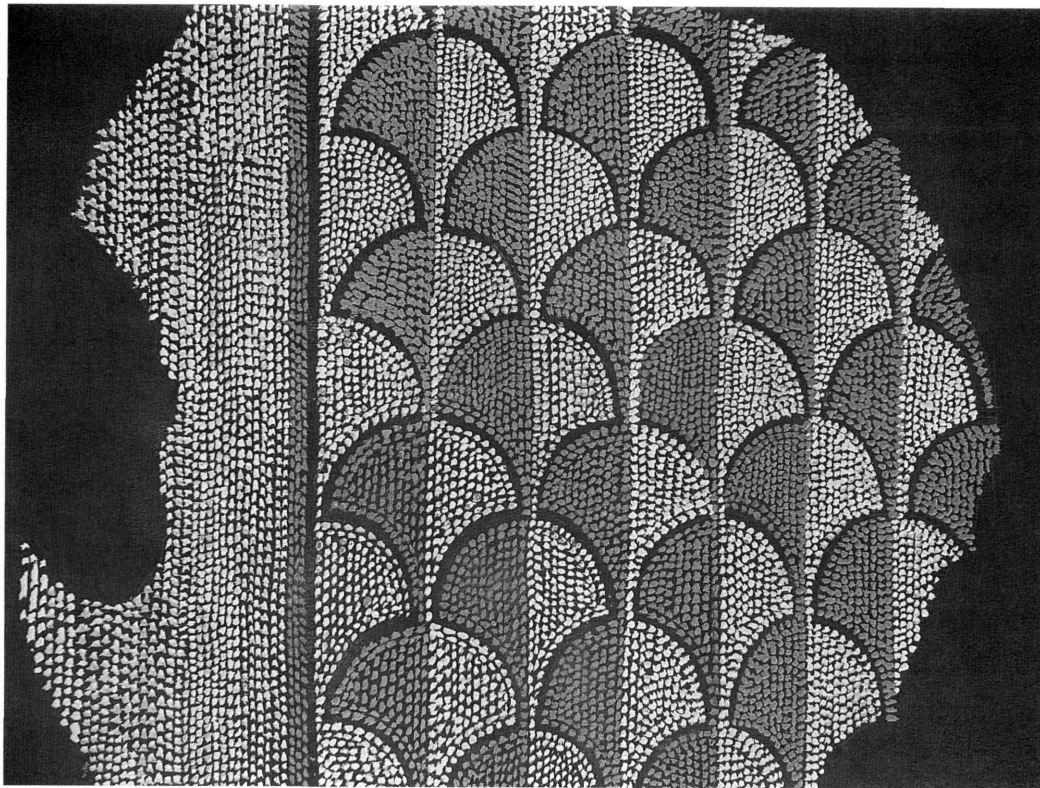
7. Λεπτομέρεια τῆς τοιχοδομίας τοῦ λουτροῦ κατὰ τὸ *opus testaceum*.

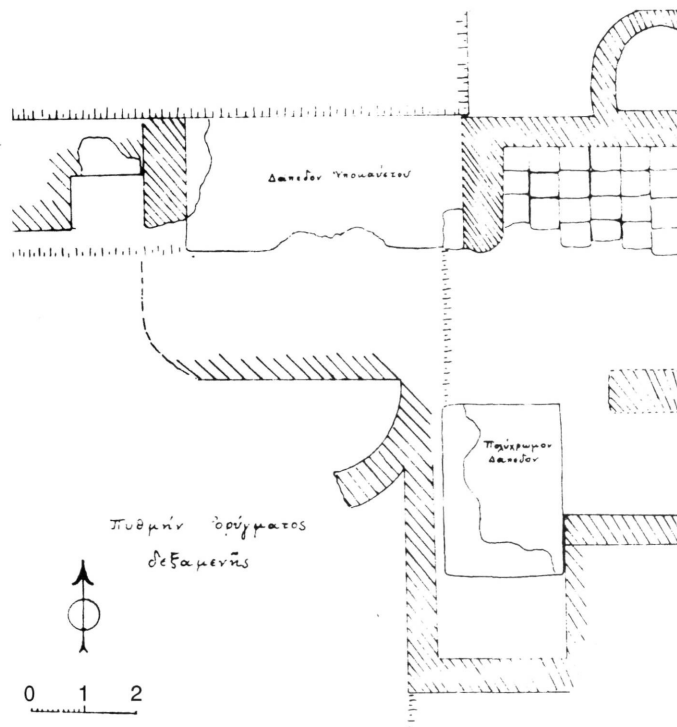
8. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοση λεπτομέρειας τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ λουτροῦ Μανολάδας, κλ. 1:20 (σχ. Δ. Κυριακίδη).

9α, β. Ψηφιδωτὸ δάπεδο Μανολάδας (φωτογραφία Π. Θέμελη).

10. Σχέδιο τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς Μανολάδας, εἰκ. 9 (σχ. Ειρήνης Λαμπροπούλου).

11. Κάτοψη τμήματος ρωμαϊκοῦ λουτροῦ
(ΑΔ 24 [1969] Χρονικά, 150, σχ. 1).

12. Ἀποψη τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Παλαιᾶς Μανολάδας, ΒΔ του ὁποῖου ἐντοπίζονται τὰ κατάλοιπα τῆς λουτρικῆς ἐγκατάστασης.

ISBN 960-87389-0-3